

Jordi CANAL i MORELL

**EL CARLISME CATALÀ DINS
L'ESPANYA DE LA RESTAURACIÓ, 1875-1900**

Dirigida per Josep M. Fradera i Barceló

Ponent: Enric Ucelay-Da Cal

**Departament d'Història Moderna i Contemporània
Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona
1994**

Jordi CANAL i MORELL

**EL CARLISME CATALÀ DINS
L'ESPANYA DE LA RESTAURACIÓ, 1875-1900**

VOLUM I

A la meva mare.

SUMARI

VOLUM I

I. Introducció: El carlisme finisecular, objecte d'història	11
II. La llarga postguerra del carlisme: entre la lluita externa i el conflicte intern (1875-1888)	23
1. Don Carlos i les conspiracions carlo-republicanes	29
2. El carlisme sota l'ègida dels Nocedal	81
III. El <i>carlisme nou</i> o la modernització política del carlisme (1888-1900)	157
1. La reorganització de l'estructura partidista	167
2. D'impulsos uniformes i armes poderoses: la premsa i la propaganda en el <i>carlisme nou</i>	319
3. Els cercles tradicionalistes: uns espais de sociabilitat política	417
4. La base social del carlisme català a la fi del segle	499

VOLUM II

IV. La ideologia carlista	5
1. Lluís M. de Llauder i l'arbre del Mal	11
2. Els instruments de l'infern: maçoneria i judaisme	81
3. L'arbre del Bé i el carlisme	133
4. El carlisme catalanista: Joan Bardina i <u>Lo Mestre Titas</u>	193
V. Conclusions: el carlisme a les portes del segle XX	287
VI. Apèndixs	301
Apèndix 1: Organització carlista catalana (juntes, cercles, premsa), 1892 i 1896	303
. Organització carlista catalana 1892	
. Organització carlista catalana 1896	
Apèndix 2: Relació d'articles de Lluís M. de Llauder al diari <u>Correo Catalán</u> , 1888-1900	335
Apèndix 3: Selecció d'articles de Lluís M. de Llauder, 1888-1900	361
. <i>La cuestión económica I</i>	
. <i>La cuestión económica II</i>	
. <i>La cuestión económica III</i>	
. <i>La cuestión económica IV</i>	
. <i>Desde Madrid</i>	
. <i>Boulanger</i>	
. <i>Mi discurso</i>	
. <i>Una lección importante I</i>	
. <i>Una lección importante II</i>	
. <i>Lo que ha de ser...</i>	
. <i>Lo que no puede ser</i>	

- . *Lo que será*
- . *Lasciate ogni speranza...*
- . *Los afines*
- . *Nuestros afines*
- . *El verdadero enemigo*
- . *La lucha verdadera*
- . *Desde Madrid*
- . *El enemigo verdadero*
- . *¿Quién lo vencerá?*
- . *¿Cómo puede ser vencido?*
- . *¿Pueden los católicos?*
- . *Cómo pueden*
- . *¡Matad el Padre!*
- . *Viaje de regreso*
- . *Carta abierta al Excmo. Sr. General Martínez Campos*
- . *Cartas íntimas*
- . *Desde Venecia*
- . *Lo que somos*
- . *Porvenir del carlismo*
- . *Catalanismo*
- . *Los carlistas juzgados por los liberales.*
- . *Una conversación interesante*
- . *¡Incurable!*
- . *Sobre lo de Cuba*
- . *La verdad*
- . *La campaña antimasonica*
- . *La obra de Cánovas*
- . *Ellos y nosotros*
- . *Los nuevos señores feudales*
- . *Nuevo proyecto*

Apèndix 4: Discursos i articles

543

- . Discurs del Marquès de CERRALBO llegit a la vetllada del Cercle tradicionalista de Barcelona del 15 de febrer de 1890
- . Brindis del Marquès de CERRALBO en el banquet celebrat a Barcelona el 6 d'abril de 1890 en honor dels cercles tradicionalistes de Catalunya
- . Manuel POLO y PEYROLÓN, *Los Círculos carlistas*
- . Manuel ROGER DE LLÚRIA, *Necesidad de la propaganda*
- . El Barón de ALBI, *La juventud carlista*
- . VALCÁRLOS [Joan BARDINA], *El catalanismo*
- . VALCÁRLOS [Joan BARDINA], *Más sobre el catalanismo*
- . J[oa]n BARDINA, *Quatre observacions*
- . Josep BERGA, *Gat escaldat...*

Apèndix 5: Informes i correspondència

599

- . Carta de Francisco Martín Melgar, secretari de don Carlos, al marquès de Cerralbo (Venècia, 4 octubre 1883)
- . Carta del bisbe de Barcelona, Jaume Català, al Nunci apostòlic (Barcelona, 7 novembre 1888)
- . Carta del cardenal Rampolla al Nunci apostòlic a Espanya (Roma, 20 març 1889)
- . Carta d'Àngel Trèmols, de la Fàbrica d'Aiguardents Manuel Trèmols i C^a, a Tomàs Cardelús (Manresa, 14 setembre 1889)
- . Carta de Marià Vayreda a Francesc Conill (Olot, 20 març 1896)
- . Carta de Josep de España, president del Cercle tradicionalista de Barcelona, al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896)
- . Informe sobre l'agitació carlista a Catalunya (març 1900)
- . Carta de don Carlos a Matías Barrio Mier (Venècia, 7 novembre 1900)
- . Carta d'Alejandro Pidal y Mon, ambaixador d'Espanya a la Santa Seu, a S.M. la Reina regent (Roma, 6 juliol 1901)
- . Relació de socis del Cercle tradicionalista d'Olot, 1889-1900

VII. FONTS I BIBLIOGRAFIA

633

1. Fonts

635

- . Arxius
- . Hemeroteques i biblioteques
- . Premsa

2. Bibliografia

649

I

**INTRODUCCIÓ:
EL CARLISME FINISECULAR,
OBJECTE D'ESTUDI**

"Les légitimistes français sont les parents pauvres de la recherche historique" ha escrit Jacques Valette en el prefaci al treball que Pierre Gourinard ha dedicat recentment a la visió que el legitimisme francès tenia de l'acció de França en el món entre 1820 i 1859¹. Si bé una afirmació d'aquesta mena podia escaure's també al carlisme fa uns anys, ara seria ja del tot inapropiada. El darrer decenni ha contemplat una extraordinària multiplicació dels treballs dedicats al carlisme, tant en forma d'article o de llibre, com de tesina o tesi doctoral. Sense oblidar, tanmateix, conferències, seminaris, congressos i premis. Un historiador neo-tradicionalista calculà que en la dècada dels vuitanta van veure la llum un total de cent setanta-set monografies sobre carlisme, que representaven un augment superior al mig centenar respecte de la dècada anterior i d'un centenar respecte de la dels cinquanta. I, només en el bienni 1990-1991, ja se n'havien publicat seixanta-quatre². Una xifra que, posada al dia fins avui, superaria, encara no sobrepassat el primer lustre de la dècada dels noranta, la quantitat total dels vuitanta. Si bé resulta un tòpic escriure que la quantitat d'investigacions o treballs no determina necessàriament l'avenç dels coneixements històrics, en aquest cas concret, contradint la idea prou estesa que els tòpics acaben no essent certs, els resultats estan clarament a la vista. Al costat d'estudis molt valuosos i suggeridors, ha aparegut una literatura històrica sobre el carlisme marcada pel pur recordatori i els interessos polític-ideològics. Una literatura que ens segueix contant les gestes de Zumalacárregui o dels Terços de requetès durant la Guerra civil (1936-1939), o bé que cerca les pròpies arrels nacionalistes i socialistes en el carlisme. Entre la historiografia catalana, concretament, l'anàlisi del carlisme amb l'objectiu prefixat de descobrir-hi posicions pre-nacionalistes i nacionalistes, com en d'altres èpoques s'havia fet amb el federalisme, ha fet créixer en els últims anys la seva presència en

¹. Jacques VALETTE, "Préface" a Pierre GOURINARD, *Les royalistes français devant la France dans le monde (1820-1859)*, Nîmes, 1992, s.p..

². Aquestes dades, que cal considerar aproximades, provenen d'Alfonso BULLÓN DE MENDOZA y GÓMEZ DE VALUGERA, *La Primera guerra carlista*, Madrid, 1992, p. 5.

les prestatgeries de les llibreries i en les biblioteques i hemeroteques, així com en els medis de comunicació. El miratge, tanmateix, no ens ha de confondre a l'hora d'avaluar la realitat de l'estat de la qüestió sobre aquest objecte d'història que és, encara que a vegades no quedi prou clar, el carlisme.

Fins a la darrereria dels anys seixanta es podien distingir dues línies en la historiografia sobre el carlisme, hereves en major o menor grau dels estudis històrics generats pels contemporanis dels conflictes civils del Vuit-cents i de la primera meitat del Nou-cents. Una línia que podem anomenar liberal, en primer lloc, que enfonsa les seves arrels en la monumental obra de Pirala i que arriba fins a les interessants interpretacions de Vicens Vives, Seco Serrano o Artola, de les quals és deutora la historiografia catalana i espanyola actual. Al costat, en paral·lel, una línia literària i historiogràfica carlista, que compta en la seva nòmina amb els comtes de Melgar i de Rodezno, Del Burgo i, especialment, Melchor Ferrer, autor de la també monumental Historia del Tradicionalismo Español. Aquesta doble via, malgrat no estroncar-se, va cedir el pas en els últims anys dels seixanta i primers setanta a dues d'altres, marcada, l'una, per l'evolució interna del propi partit carlista de l'etapa carleshuguista, i l'altra, per la renovació historiogràfica espanyola dels darrers anys del franquisme. La primera donà lloc a la historiografia neo-carlista, amb Josep Carles Clemente i Evarist Olcina com a principals representants, centrada en la recerca de les arrels històriques del viratge polític que havien propiciat en el carlisme. L'altra, en canvi, possibilità una renovació total dels enfocaments en l'estudi del carlisme, tot convertint-lo per primera vegada en objecte privilegiat d'anàlisi científica. Jaume Torras, amb els seus estudis sobre el reialisme i els malcontents, i Julio Aróstegui amb el seu treball sobre el carlisme alabès en el Sexenni democràtic i el seu model d'interacció entre moviments liberals i carlistes, posaren les bases per a una profunda revisió historiogràfica. Que, amb algunes excepcions, no fou represa. En aquells anys setanta el carlisme, com a objecte seriós d'estudi interessava poc als historiadors, més preocupats pel moviment obrer i els partits d'esquerres. A banda dels treballs que continuaren veient la llum de les plomes de Torras i

Aróstegui -sense oblidar Martin Blinkhorn i el seu llibre sobre el carlisme a la II República-, només Josep Fontana, Pere Pascual i Joaquín del Moral feren esporàdiques aportacions, però d'alt valor, a l'estudi del carlisme en 1979-1980. Caldria esperar encara uns anys per tal que les bases posades per aquests autors fossin prosseguides per una important florida de treballs. Historiadors com Jesús Millán, José Ramón Urquijo o Ramón del Río, així com el seminari organitzat a Girona amb el títol de Carlisme i moviments absolutistes, marquen aquesta represa, preludi de la de la dècada dels noranta. En aquests anys els historiadors que treballen en el tema del carlisme s'han multiplicat i, al costat d'una gran tendència que, sense entrar en els molts matisos existents, es podria vincular directament a la dels autors anteriors, n'ha aparegut una altra que tot recuperant la línia historiogràfica carlista de Ferrer o del Burgo, l'ha dotada d'aparença científica i universitària. És la que podem anomenar historiografia neo-tradicionalista, articulada a l'entorn de la revista Aportes i la Comunió Tradicionalista Carlista, de notable activitat. De l'addició de tots aquests elements en resulta aquella extraordinària florida de treballs a la qual he fet al·lusió al principi d'aquestes planes³.

A Catalunya, concretament, l'estudi del carlisme després de les aportacions de Torras, Fontana -en l'article de 1980, però també en les planes dedicades a aquesta qüestió en el volum corresponent de la Història de Catalunya dirigida per Vilar- o Pascual va tardar uns anys a recuperar-se en relació a d'altres territoris espanyols. En aquest sentit, resulta molt significativa l'absència de treballs sobre el carlisme català en el seminari organitzat a Girona en 1988⁴. La represa ha comportat l'aparició de nombrosos articles i llibres, així com de *dossiers* en revistes d'història i seminaris. Pere Anguera ha desenvolupat en aquest marc una tasca

³. Per a una ampliació d'aquestes consideracions, cfr. Jordi CANAL i MORELL, "El carlisme. Notes per a una anàlisi de la producció historiogràfica del darrer quart de segle (1967-1992)", a El carlisme. Sis estudis fonamentals, Barcelona, 1993, pp. 5-49.

⁴. Josep M. FRADERA, Ramon GARRABOU i Jesús MILLÁN, eds., Carlisme i moviments absolutistes, Vic, 1990.

remarcable, amb un conjunt molt destacat d'articles sobre el carlisme al sud de Catalunya a la primera meitat del segle XIX. En l'actualitat, es troben en estat avançat de gestació o han estat engendrades ja un seguit de tesis doctorals que cobreixen pràcticament tot el carlisme català del Vuit-cents: les de Ramon Arnabat sobre els anys vint, de Manuel Santirso sobre la Primera guerra carlista, de Lluís Ferran Toledano sobre el Sexenni democràtic i la que jo mateix he elaborat per a l'etapa de la Restauració. El balanç i les perspectives han de ser necessàriament positius. Tanmateix, de la valoració conjunta de tota la producció historiogràfica dels darrers anys voldria fer un parell de remarques, breus i sense cap mena de voluntat d'entrar en un detallat estat de la qüestió. Primerament, es fa necessari d'apuntar el predomini d'un enfocament sòcio-econòmic en l'anàlisi del carlisme, que ha fet avançar notablement els coneixements sobre el tema, però que limita la percepció del fenomen. Hem arribat a uns graus de comprensió importants pel que fa al carlisme, però la sensació és que s'ha tocat sostre. Des del meu punt de vista, només la complementarietat de les aproximacions sòcio-econòmiques amb les polítiques i les culturals ens permetrà de fer més passes endavant. En segon lloc, l'estudi del carlisme s'ha concentrat fonamentalment en el període de les tres guerres carlines i, més enllà, en el de la II República i la Guerra civil. La identificació entre carlisme i guerra carlina ha estat en la pràctica, gairebé total. Si bé és cert que el carlisme va perdre bona part del seu potencial després de 1876, això no va significar la seva desaparició. Elements com la reorganització política finisecular, la creació del requetè o la participació carlina en els Sindicats Lliures no són menystenibles. L'argument emprat a vegades de la seva poca incidència després de la tercera carlinada a l'hora de justificar l'absència de treballs, no pot resultar convincent. Menys incidència tenia, per exemple, el catalanisme polític a Catalunya en els anys noranta del segle passat i, en canvi, ha generat planes i més planes. De cara al futur, l'anàlisi del carlisme del segle XX -ja treballat per Blinkhorn o Winston, entre d'altres- és una tasca inajornable.

En aquest treball s'aborda l'estudi del carlisme català en un d'aquests

períodes poc considerats pel que fa a la seva importància: la primera etapa de la Restauració, 1875-1900. En un llibre recent dedicat al carlisme entre 1833 i 1976 només dues planes es centren en aquesta etapa d'un total de cent setanta, mentre que per a Brenan el carlisme després de 1876 "*parecía estar ya condenado a su extinción final*", i per a una historiadora que acaba d'escriure un article sobre el carlisme i la guerra de Cuba (1895-1898), aquest es reduïa a un "*puro esqueleto de una prensa de partido*"⁵. Les referències, sense massa esforços, es podrien multiplicar. L'estudi del període, però, tal com espero mostrar tot al llarg de les pàgines que segueixen, ens mostra una realitat sensiblement diferent. Comptem ja, a hores d'ara, amb alguns estudis sobre el carlisme d'aquests anys. Si deixem a part els múltiples treballs sobre l'integrisme i les baralles entre catòlics dels anys setanta i vuitanta -que resseguirem en el capítol II-, hem de fer al·lusió als publicats per José Manuel de Bernardo Ares sobre la premsa, la ideologia i l'organització política carlista en els anys noranta, per Javier Real Cuesta sobre el carlisme basc entre 1876 i 1900, i per Joan Prats i Salas sobre el carlisme a la província de Tarragona entre 1885 i 1907⁶. En tots tres casos les propostes resulten molt interessants, tot i que en certa forma limitades, ja sigui per les fonts, per la rigidesa del marc cronològic o per les extrapolacions no comprovades de les informacions. Aquestes limitacions han estat tingudes molt presents a l'hora de plantejar el treball que esteu llegint. No era possible d'emprar només la premsa per a reconstruir la trajectòria d'un partit, així com tampoc es podien generalitzar les dades d'un any per a tot el període. L'anàlisi d'unes eleccions tampoc podia oferir-nos una visió prou acabada del carlisme de la Restauració

⁵. Josep Carles CLEMENTE, El Carlismo. Historia de una disidencia social (1833-1976), Barcelona, 1990; Gerald BRENAN, El laberinto español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil (1960), París, 1962, p. 161, i Regina MEZEL, "El carlismo y la guerra entre España y los Estados Unidos: Luis María de Llauder y El Correo Catalán (Enero-Octubre 1898)", Aportes, núm. 24, 1994, p. 68.

⁶. José Manuel de BERNARDO ARES, "Concepción doctrinal y opción política del carlismo. Religión y política", Escritos del Vedat, VI, 1976, pp. 359-370; id., "Organización civil del carlismo (1890-1900)", Trabajos científicos de la Universidad de Córdoba, núm. 9, 1977, pp. 1-15; id., Ideologías y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX, Córdoba, 1981; Javier REAL CUESTA, "Doctrina política del carlismo bajo Carlos VII", Letras de Deusto, núm. 29, 1984, pp. 23-40; id., El carlismo vasco. 1876-1900, Madrid, 1985, i Joan PRATS i SALAS, El carlisme sota la Restauració. El partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907), Tarragona, 1990.

i, menys encara, si s'oblidava la dimensió estatal del partit carlista. Finalment, l'estudi centrat en una província era important, però l'exercici de generalització s'havia de fer amb prudència.

En aquest treball, en conseqüència, he intentat de multiplicar al màxim les fonts i, malgrat centrar-lo en el carlisme català, no he perdut mai de vista la dimensió espanyola del fenomen. Pel que fa a les fonts, al costat de la premsa -fonamental en el meu treball, però no de manera exclusiva-, en especial el diari carlista català Correo Catalán, han estat treballats sobretot els arxius francesos i vaticans, el del Ministeri d'Afers Estrangers espanyol, el Servicio Histórico Militar, l'arxiu Melchor Ferrer de Sevilla i, entre d'altres, el del Museo Cerralbo. Precisament, d'aquest darrer arxiu procedeix el volum més important de material, més valuós i més desconegut entre el contingut en aquesta tesi doctoral. El Museo Cerralbo de Madrid conserva la correspondència completa entre el marquès de Cerralbo, el principal dirigent carlista finisecular, i el pretendent carlista i el seu secretari, amb una periodicitat gairebé bisetmanal, a més de les cartes creuades entre Cerralbo i els dirigents d'arreu d'Espanya. Sorprèn el fet que mai hagués estat consultat amb anterioritat, malgrat ésser públic. Els arxius locals i particulars no han quedat fora de la meva recerca. Al costat del Correo Catalán i dels fons del Museo Cerralbo, possiblement el tercer nucli de material que actua com a paret mestra està constituït per la documentació completa d'un cercle carlí entre 1889 i 1900: el Cercle tradicionalista d'Olot. És, ara per ara, un fons únic, bàsic a l'hora de reconstruir el funcionament d'aquests organismes claus del carlisme finisecular. En relació al segon element, el títol de la tesi reflecteix la meva preocupació per la dimensió estatal del carlisme: *El carlisme català dins l'Espanya de la Restauració, 1875-1900*. L'estudi del carlisme català en ell mateix era i és una via morta. Com es pot estudiar un partit centralitzat i jerarquitzat com el carlí sense tenir en compte la seva dimensió espanyola? Sense la reconstrucció global de l'estructura i funcionament del partit quedaven al marge molts temes. Malgrat que en alguns sectors de la historiografia catalana no es respiren bons vents sobre la contextualització

espanyola de la totalitat dels fets polítics contemporanis, era inevitable de fer-ho si més enllà de portar a cap un acte patriòtic es volia realment entendre el problema plantejat. I, encara més, des de l'estudi del carlisme català em semblava de fer possible una aportació a la història de l'espanyol, més globalment. L'única via que té la historiografia catalana per sortir de l'atzucac en el qual es troba és de deixar de mirar-se el melic i plantejar-se els grans problemes que la història d'Espanya, d'Europa i del món contemporanis tenen al damunt de la taula.

En aquesta tesi doctoral s'aborda l'evolució del carlisme, en especial el català, després de la nova derrota als camps de batalla en 1876. Es tracta d'explicar com el carlisme deixa de ser una opció en el marc d'una lluita dual per a convertir-se en una opció política entre moltes altres opcions polítiques. Els mecanismes d'adaptació, les fórmules emprades, les disputes internes, les contradiccions, els èxits polítics formen part indestruïble d'aquest procés. El resultat va ser el *carlisme nou*, un partit modernitzat -sense voler atorgar matisos essencialistes i messiànics al terme, d'altra banda útil per al desenrotllament de la història de la política-, possibilista, rejuenit i actiu. Segons alguns contemporanis, el partit més ben organitzat d'aquells moments. El procés de modernització política, tanmateix, no va anar acompanyat de processos paral·lels en els àmbits ideològics i militar, que l'acabaren abocant, en tant que conjunt, al fracàs. Així, 1900 posa punt i final al treball. L'octubre d'aquell any es va produir l'alçament de Badalona, l'últim intent insurreccional carlista de vell estil, fracassat com els anteriors. El seus efectes més immediats foren el desplegament d'una important repressió, que va obligar a desmantellar l'estructura partidista, i l'emergència de múltiples conflictes interns que s'allargaren durant una bona part del segle XX. L'anàlisi de les ideologies o de les estructures polítiques no ens ha de fer oblidar que els protagonistes de la història són els homes i les dones. Per aquesta raó he fet especial atenció a la vivència que aquests feien de l'adscripció a un partit. L'estudi dels cercles tradicionalistes en tant que espais de sociabilitat política ho converteix en possible. En definitiva, doncs, aquest és un treball.

emmarcable en el terreny de la *història de la política*, que, a diferència de les tendències més clàssiques de la *història política*, integra les anàlisis socials i culturals en el seu plantejament, en tant que aspectes d'una explicació global.

El carlisme català dins l'Espanya de la Restauració, 1875-1900 consta d'un total de tres grans capítols, a part d'aquesta introducció i unes conclusions. En el segon -*La llarga postguerra del carlisme: entre la lluita externa i el conflicte intern (1875-1888)*- s'analitza una etapa d'indefinició, desorganització i pugnes internes en erosionar-se l'amalgama reactiva creada en el Sexenni democràtic. En un primer apartat es passa revista al paper de don Carlos en els anys postbèl·lics, així com la situació dels emigrats i les temptatives conspiracionistes. En el segon, al seu torn, els intents fallits de reorganització del partit entre 1876 i 1888 i les violentes baralles internes dels anys vuitanta. És un capítol breu, pràcticament introductori, per a una etapa de retraïment de les bases i existència purament sobreestructural del carlisme. Va ser, com he reflectit en el títol, una llarga postguerra. El capítol tercer -*El carlisme nou o la modernització política del carlisme (1888-1900)*- constitueix el nucli d'aquesta tesi doctoral. S'hi ressegueix l'evolució del partit entre l'escissió integrista de 1888 i l'alçament de Badalona de 1900, amb especial atenció als diferents aspectes que integren el procés modernitzador, és a dir adequador del partit a la realitat sòcio-política del moment. Així, es fa especial atenció a l'estructura política partidista -sense oblidar la militar- amb els cercles tradicionalistes en un lloc destacat, a la premsa, a la propaganda i als homes -estem davant d'una activitat política i d'una sociabilitat masculines- que ho feien tot plegat possible. El capítol quart, finalment, estudia la ideologia carlista en aquesta etapa de la fi del Vuit-cents, en base sobretot al dia a dia i el tacticisme publicístic de Lluís M. de Llauder i, en el darrer apartat, a les propostes del carlisme catalanista de la revista Lo Mestre Titas i del jove Joan Bardina. Completen el treball un apèndix sobre l'organització carlista catalana i uns altres que contenen una selecció d'articles -en especial de Llauder-, discursos, informes i correspondència. Es tracta, potser, d'un treball massa llarg i massa detallat segons els paràmetres que s'estan imposant poc

a poc a les nostres universitats, però m'ha semblat necessari i útil de fer-ho així, tant a efectes demostratius com per evitar en el futur que algú hagi de tornar a fer el mateix procés de reconstrucció històrica. Les dades i la reflexió apareixen, així doncs, en volguda mescladissa. Amb l'absolut convenciment que, en el cas que el seu contingut es considerés publicable, hauria de ser totalment remodelat.

Durant els més de sis anys que han transcorregut des que vaig iniciar aquest projecte fins ara moltes institucions i persones han contribuït a fer-lo possible, amb la seva amabilitat, la seva ajuda, els seus comentaris o les seves crítiques. L'exercici dels agraïments, tanmateix, comporta sempre el perill d'oblidar-ne alguna. La Fundació Jaume Bofill, en primer lloc, em va becar durant dos anys per a portar endavant la meua recerca, així com es va fer càrrec d'un viatge a Roma per treballar a l'Archivio Segreto Vaticano i un parell més a València i Madrid. A aquesta fundació i, en especial, a Jordi Porta, per tant, el meu més sentit agraïment. En alguns dels altres viatges a Madrid vaig rebre ajudes de la Fundació Caixa de Barcelona i la Fundación Ortega y Gasset, en el marc del programa d'estudis Joan Maragall, i en una ocasió de la Universitat de Girona a través dels ajuts PIAR. La CIRIT, d'altra banda, em concedí una ajuda per treballar en els arxius i biblioteques de París i de Perpinyà. Un altre deute concret, al costat de les ajudes econòmiques, afecta les persones i institucions que han contribuït a fer més fàcil la recerca en arxius, biblioteques i hemeroteques. A l'Institut Municipal d'Història, a la Casa de l'Ardiaca, he passat moltes hores en els darrers anys i a l'amabilitat del seu personal puc atribuir el fet de no haver-n'hi passat encara més. Que aquelles sales que contemplaven la meua recerca sobre el carlisme català finisecular acollissin, a l'entorn de 1890, el Cercle tradicionalista de Barcelona constitueix una curiosa anècdota. Del personal del Museo Cerralbo, de la Hemeroteca Municipal de Madrid i dels altres arxius i biblioteques consultats també he obtingut sempre facilitats. Recordo, en especial, les hores passades a l'Arxiu Històric Comarcal d'Olot, que dirigeix Antoni Mayans. Alfonso Carlos Fal, d'altra banda, em va obrir amb gran amabilitat l'Archivo Melchor Ferrer,

a Sevilla. Les famílies Verdaguer, Vayreda i Rierola també em facilitaren l'accés a la documentació que conserven. Anna Roca, Anna Cabañas i, darrerament, Marta Morera han intentat trobar-me tots aquells llibres i articles, per rars que semblessin, que em calien. La seva ajuda ha estat inestimable.

Aquest treball s'ha beneficiat dels consells, suggerències, discussions o aportacions bibliogràfiques de moltes persones. La llista és llarga, però vull destacar Josep Fontana, Borja de Riquer, José Ramón Urquijo, Joan-Lluís Marfany, Martin Blinkhorn, Jordi Figuerola, Joaquim Albareda, Jesús Millán, Mari Cruz Romeo, Mikel Urquijo, Maurizio Ridolfi, Isabel M. Pascual, Lluís Ferran Toledano, Enric Saguer, Ramón del Río, Julio Aróstegui, Pere Anguera, Xavier Torres i Joaquim M. Puigvert. A Enric Ucelay-Da Cal, ponent de la meva tesi doctoral, li agraeixo les llargues converses a casa seva o a casa meva sobre aquest treball i moltíssimes coses més relacionades amb la història. Amb algunes persones, la recerca m'ha portat a sòlides amistats, com en el cas d'Eduardo González Calleja. Àngel Duarte, d'altra banda, a més d'un bon company de treball i discussió, és un excel·lent amic. És, segurament, una de les persones que més ha seguit l'evolució de la meva recerca. A Anna M. García, la primera professora que vaig tenir a la Facultat i en l'actualitat companya de departament a la Universitat de Girona, li dec possiblement moltes coses tant en l'àmbit intel·lectual com en l'humà, però sobretot el suport en uns moments especialment dolorosos per a mi. Josep M. Fradera és, més enllà del director d'aquesta tesi, un altre bon amic i possiblement una de les persones més lúcides que conec. L'amistat de Lluís, Sílvia, Teresa, Raimon, Isabel, David, Gemma, Jordi, Maria, Elisa, Assumpta, Imma, Joan i Marina ha estat especialment important, així com el suport rebut en tot moment de la meva família. La col·laboració en petits treballs de Marta i, en especial, de Dolors han millorat, a ben segur, el resultat final d'aquesta tesi doctoral. Per últim, Margarida ha estat sempre al meu costat en aquests anys. Tots plegats han fet possible, en major o menor mesura, aquest treball. La responsabilitat final, tanmateix, només a mi em pertoca.

II

LA LLARGA POSTGUERRA DEL CARLISME: ENTRE LA LLUITA INTERNA I EL CONFLICTE EXTERN (1875-1888)

Durant el segle XIX els carlistes s'alçaren en armes en diverses ocasions, a Catalunya com en d'altres territoris espanyols. El balanç resulta esfereïdor: tres guerres civils i un nombre molt elevat d'alçaments i mobilitzacions de partides. Així, a la Primera guerra carlina (1833-1840) seguí la guerra dels Matiners (1846-1849), els alçaments de 1855, el desembarcament d'Ortega a Sant Carles de la Ràpita en 1860, les mobilitzacions de partides dels anys 1869, 1870 i 1872, i la Tercera guerra carlina (1872-1876). I, encara, en l'espai temporal que cobreix aquest treball, diversos intents de poca entitat i menor èxit encara a la postguerra i, després d'una intensa espiral conspiracionista a la fi de la centúria, l'*octubrada* o alçament de Badalona de 1900. La derrota presidí totes i cadascuna de les intervencions carlistes en el camp de batalla. En el Sexenni democràtic, concretament, després d'uns assaigs de reorganització i participació política carlista, que van anar acompanyats de puntuals intents d'alçament -sobretot en 1869-, s'iniciaren les tasques preparatòries de la que havia de ser la tercera carlinada. El carlisme s'havia tornat a convertir en un grup amalgamàtic en tant que centre de trobada d'opcions diverses davant d'altres opcions, tot posant novament de manifest la seva elasticitat, davant la puixança de la *Revolució*. El desplaçament d'una part dels grups subalterns entre la primera i la tercera guerra civil cap a d'altres espais socio-polítics fou parcialment contrarestat per l'ingrés en la comunió d'alguns sectors de la burgesia conservadora i catòlica. La convergència del neo-catolicisme en el carlisme va resultar, en aquest sentit, emblemàtica¹. Malgrat la no unanimitat interna sobre la via a seguir - Lluís M. de Llauder, com Cándido Nocedal i altres *neos*, eren partidaris

¹. Cfr. Begoña URIGÜEN, Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo, Madrid, 1986.

d'esperar el *desenllaç de la revolució espanyola* per actuar²-, els carlins s'alçaren en armes en 1872. Amb el resultat d'un nou fracàs, en un primer moment, excepte a Catalunya, on el conflicte prosseguí més enllà de les primeres temptatives. Al País Basc, en canvi, l'episodi d'Oroquieta va posar fi a l'intent i s'hagué d'esperar a la fi de l'any per tal de reiniciar la insurrecció. Les adhesions promeses des dels quarters, a l'hora de la veritat, tal com era habitual, no es produïren. A terres catalanes, foren les partides que s'havien anat constituint des de l'abril, les que mantingueren viu el conflicte armat. Partides formades a l'entorn de cabdills locals, amb reconegut prestigi guerrer -en les anteriors guerres civils o com a zuaus pontificis en els anys seixanta-i, ben sovint, amb clars vincles clientelars amb els seus homes. La independència constituí un element important en el seu parcial èxit, però també un greu impediment a la formació d'un moviment o exèrcit general. Així, per exemple, l'assaig de posar-les sota el comandament del germà del pretendent, Alfons, no acabà de quallar, tal com mostraren els seus múltiples enfrontaments amb el controvertit Francesc Savalls. Amb la represa del conflicte armat, a més de Catalunya, resultaren afectats els territoris del Nord -on es va formar un veritable Exèrcit carlista i s'aconseguí de crear un incipient Estat³- i del Centre, que comprenia una part del País Valencià i d'Aragó. Ciutats com Berga, Vic, Olot -on es va instal·lar el principal quarter carlista català entre 1874 i 1875- o la Seu d'Urgell van ser ocupades temporalment pels seguidors del pretendent Carles VII, i batalles com les d'Alpens o Castellfollit, així com nombroses petites topades, marcaren el

². Lluís M. de LLAUDER y de DALMASES, *El desenlace de la revolución española. Apuntes y consideraciones que es conveniente tener en cuenta para decidirse con acierto en las circunstancias excepcionales en que nos encontramos*, Barcelona, 1869. Cfr. Begoña URIGÜEN, *Orígenes y evolución de la derecha...*, pp. 469-530; José Luis VILLACORTA, *La derrota intelectual del carlismo. Aparisi y Guizarró frente al siglo*, Bilbao, 1990, pp. 269-273, i els primers folis de l'apartat IV.1 d'aquest treball.

³. Entre una extensa bibliografia, cfr. sobretot Julio ARÓSTEGUI, *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876*, Vitòria, 1970; Vicente GARMENDIA, *La Segunda Guerra Carlista (1872-1876)*, Madrid, 1976; José EXTRAMIANA, *Historia de las guerras carlistas*, 2 vols., Sant Sebastià, 1979-1980; Julio MONTERO, *El Estado carlista. Principios teóricos y práctica política (1872-1876)*, Madrid, 1992, i Mikel URQUIJO, *Liberales y carlistas. Revolución y fueros vascos en el preludio de la última guerra civil*, Bilbao, 1994.

ritme d'una guerra amb nombroses víctimes humanes i pèrdues materials⁴. Sense arribar, tanmateix, als nivells del Nord. En el decurs de l'any 1875 els carlistes anaren perdent posicions en els territoris de Catalunya i del Centre, fins al punt que aquests es trobaven pràcticament en la seva totalitat en mans de les forces governamentals a l'alçada del mes de novembre. La caiguda de la Seu d'Urgell i el consegüent apresament del bisbe Caixal, el mes d'agost, resultà una de les fites decisives. La lluita va quedar circumscrita, des de llavors i per espai d'uns mesos, fins a la derrota definitiva de les tropes carlistes el febrer de 1876, al País Basc i a Navarra. Feia ja més d'un any que les experiències del Sexenni democràtic havien acabat i un nou rei s'asseia al tron espanyol -Alfons XII, fill de l'ex-reina Isabel- com a conseqüència del pronunciament de Martínez Campos, el militar que tindria a continuació l'encàrrec d'acabar amb la guerra carlina a Catalunya. En aquest pronunciament, que va tenir lloc prop de Sagunt els darrers dies de 1874, enfonsava els seus orígens la Restauració.

⁴. A banda d'alguns articles breus, en l'actualitat només disposem de la narració del desenvolupament de la Tercera guerra carlista a Catalunya elaborada per Melchor FERRER a la seva Historia del Tradicionalismo español, vols. XXIV-XXVII, Sevilla, 1958-1959, i el relat entre novel·lístic i històric de Ramon GRABOLOSÀ, Carlins i liberals. La darrera guerra carlina a Catalunya, Barcelona, 1972. L'investigador Lluís Ferran Toledano està realitzant en aquests moments una tesi doctoral sobre el carlisme català en el Sexenni democràtic, amb especial atenció al desenvolupament de la Tercera guerra carlina. Per tant, en aquesta presentació, a l'espera de disposar en ben poc temps d'aquest estudi, només ens limitem a marcar les fites principals d'aquest període a fi d'entrar en l'anàlisi del carlisme a l'etapa de la Restauració, que centra el treball que teniu entre les mans.

1. DON CARLOS I LES CONSPIRACIONS CARLO-REPUBLICANES

El pronunciament d'Arsenio Martínez Campos el 29 de desembre de 1874 prop de Sagunt obrí les portes de la Restauració. Amb ell es posava fi a l'experiència del Sexenni democràtic i a la breu etapa iniciada amb el cop militar de Pavía, el mes de gener d'aquell mateix any, que havia suposat un decidit viratge a l'interior de la República. L'acció de Martínez Campos anava encaminada a retornar a un règim monàrquic, amb els Borbons en el tron⁵. Alfons XII, fill de l'ex-reina Isabel II, era l'escollit. El pronunciament de Sagunt no constituïa un acte aïllat, ans una expressió o precipitació d'un moviment més ampli, que pivotava a l'entorn de la figura de Cánovas del Castillo i l'anomenat partit alfonsí. El propi Cánovas, reaci a l'ús de la força per a instaurar la monarquia en tant que estigma a la legitimitat -com afirmava *Mariclió*, un dels personatges de Pérez Galdós, en el darrer dels *Episodios Nacionales* en relació a l'acció de Martínez Campos, "*por la vulgaridad de aquellos sucesos, la Historia no debía precisar pormenores que carecían de todo interés*"⁶-, cinc anys més tard es demanava al Senat el que segueix:

*"¿Es serio, cuando se trata de un suceso tan grande como la restauración de una Monarquía, pretender que todo se ha hecho al levantar dos batallones sin disparar un tiro (...)?"*⁷

Certament, al darrera del viratge restauracionista hi havia, en paraules de

⁵. Sobre el pronunciament d'Arsenio Martínez Campos, cfr. Stanley G. PAYNE, *Los militares y la política en la España contemporánea*, París, 1968, pp. 36-39, i Carlos SECO SERRANO, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea*, Madrid, 1984, pp. 181-195. Encara que la bibliografia sobre els orígens de la Restauració sigui relativament extensa, cfr. sobretot Manuel ESPADAS BURGOS, *Alfonso XII y los orígenes de la Restauración*, Madrid, 1975. Una panoràmica general del període, d'altra banda, a José María JOVER ZAMORA, "La época de la Restauración. Panorama político-social, 1875-1902", a *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Barcelona, 1986(2ª ed.), pp. 269-406.

⁶. Benito PÉREZ GALDÓS, *Cánovas* [1912], Madrid, 1980, p. 25.

⁷. Aquestes paraules es troben citades a Marqués de LEMA, *Cánovas o el hombre de Estado*, Madrid, 1931, p. 125. Sobre les relacions Martínez Campos-Cánovas, cfr. Manuel ESPADAS BURGOS, *Alfonso XII y...*, pp. 349-354; Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Cánovas. Su vida y su política*, Madrid, 1951, pp. 270-279, i Natalio RIVAS SANTIAGO, *Narraciones contemporánea (Páginas de mi archivo y Apuntes de mis memorias)*, Madrid, 1953, pp. 119-122.

Cánovas, "*grandes elementos, (...) inmensas fuerzas*", concretables en una fracció important de l'Exèrcit espanyol, un grup polític en expansió, un monarca desvinculat de la imatge de la seva mare, homes de negocis i grans interessos econòmics, a més de la benevolència de les potències europees. Les experiències d'un conjunt d'anys d'inestabilitat i enfrontament nodrien els rengles de l'alfonsisme⁸. L'endemà passat de l'acció de Sagunt es va constituir el Ministeri-regència, presidit per Cánovas del Castillo, que va ser confirmat per Alfons XII a la seva arribada a Espanya. Aquest ministeri, ja desposseït de les funcions regents, va perdurar fins el setembre de 1875, amb un efímer pas de Joaquín Jovellar (setembre-desembre de 1875) per la presidència del govern, detentada per Cánovas fins març de 1879.

La proclamació d'Alfons XII com a rei d'Espanya a principi del setanta-cinc provocà lògiques reaccions en el bàndol carlista alçat en armes, que encara lluitava en diversos fronts. Així, el 20 de gener el cabdill català Francesc Savalls, després d'unes petites victòries dels seus homes, els deia el següent:

"El Rey de la revolución había vuelto a pisar una tierra que le repele desembarcando en Barcelona y, mientras era allí recibido con indiferencia, manifestábais vosotros a sus barbas lo poco que os importa esa nueva postura que acaba de tomar la

⁸. "Dos razones ayudan a entender mejor el éxito del Alfonsismo -escriu Varela Ortega-. En primer lugar hay que contabilizar el apoyo que los alfonsinos acertaron a reclutar entre las capas medias y altas de la sociedad española. Parece que banqueros y terratenientes, industriales catalanes y plantadores cubano-peninsulares eran entusiastas de la causa del Príncipe. Así y todo, la Restauración capitalizó 'con valores negativos': clases medias atemorizadas, 'cansadas de guerras, revoluciones y cambios políticos, que esperaban tranquilidad de la Restauración y ansiaban paz y orden'; y el Ejército, que temía la vuelta al Federalismo en tanto la situación política permaneciese indecisa." José VARELA ORTEGA *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900)*, Madrid, 1977, pp. 31-32. D'altra banda, el testimoni de Bolós i Saderra sobre el suport i la incidència de la proclamació del nou rei, especialment a Barcelona, és molt eloqüent per la seva procedència carlista: "La proclamación de Alfonso XII dio un golpe mortal al carlismo en armas. El país por cansancio y sufrimientos perdió entusiasmo. Algunos Generales de antigua marca isabelina volvieron a él sus miradas. La alta Banca, Dignidades de las que no puedo decir el nombre ni indicar el sitio donde conspiraban en esta ciudad y que fueron después premiadas; la aristocracia y los burgueses que antes temieron por su vida y su dinero, dijeron a los batallones: 'retiraos, ahora nos estorbáis; volved a vuestras casas con los sufrimientos, con vuestras heridas, con vuestra fortuna perdida, y, como premio a tanto valor y heroísmo, recibiréis el desprecio o una glacial indiferencia'." Joaquín BOLÓS Y SADERRA, *La guerra civil en Cataluña (1872 a 1876)*, Barcelona, 1928, p. 191. Sobre els inicis de la Restauració a Catalunya, i sobre les implicacions de la burgesia catalana, cfr. Borja de RIQUER, "El conservadorisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració", *Recerques*, núm. 11, 1981, pp. 29-80, i del mateix autor, "Burguesos, polítics i cacics a la Catalunya de la Restauració", *L'Avenc*, núm. 85, 1985, pp. 16-33.

agonizante revolución, que nuestro adorado Rey, contando con la protección del Cielo y vuestro arrojo, asegura que ha de matar cuanto antes."⁹

Les paraules de Savalls feien al·lusió al posicionament del pretendent Carles VII davant els nous esdeveniments que capgiraven la situació en el bloc dels seus enemics. Aquest es va concretar en l'anomenat Manifest de Deva, emanat el 6 de gener de 1875 del Quarter general carlista. El duc de Madrid acusava el seu cosí Alfons d'haver-se convertit en un instrument de la *Revolució*, a fi i a efecte de reconciliar-la amb la *Monarquia* i la *Legitimitat*, en una maniobra impossible i impensable, ja que l'únic representant d'aquestes a Espanya era ell mateix. Així, es podia llegir el que segueix:

"Jefe de la augusta familia de Borbón en España, contemplo con honda pena la actitud de Mi primo Alfonso, que, en la inexperiencia propia de su edad, consiente ser instrumento de aquellos mismos que a la vez que a su madre le arrojaron de su Patria entre la befa y el escarnio."

L'entronització d'un Borbó, i menys encara d'un Borbó de la branca *il·legítima* i *usurpadora*, no constituïa un obstacle per a la prossecució de la guerra contra la *Revolució*. Aquella era, com especificava don Carlos en el manifest, *"Mi santa misión"*:

*"Llamado a matar la Revolución en nuèstrâ Patria, la mataré: bien ostente la ferocidad salvaje de la impiedad más descarada, bien se oculte y se envuelva en el manto hipócrita de simulada piedad."*¹⁰

La guerra civil, així doncs, estava condemnada a continuar en els mesos següents.

⁹. Biblioteca Marià Vayreda d'Olot, Lligat Saderra, [Francesc SAVALLS] Orden del día 20 de Enero de 1875.

¹⁰. "Manifiesto de Deva" (Quarter Reial, 6 gener 1875), reproduït a Melchor FERRER, Historia del Tradicionalismo Español, vol. XXVII, Sevilla, 1959, p. 279. Cfr. també Josep Carles CLEMENTE, Bases documentales del carlismo y de las guerras civiles de los siglos XIX y XX, vol. II, Madrid, 1985, p. 209. Entre les dues transcripcions hi ha únicament diferències de puntuació. He citat, com ho aniré fent tot al llarg del treball, segons la versió de Melchor Ferrer.

Posar fi a la guerra era una de les tasques fonamentals que Cánovas del Castillo hagué d'emprendre en el primer any i mig de govern de l'estrenada Restauració. El nou règim va invertir ingents esforços, humans i materials, per a posar fi a la Tercera guerra carlina, amb resultats positius. Els fronts de combat s'anaren reduint progressivament tot al llarg de l'any 1875. Després de la derrota dels carlistes al Centre, va ser a Catalunya on aquests estaven pràcticament vençuts a mitjan novembre de 1875. A la fi de l'any, s'iniciava ja la crisi final del carlisme al seu bastió del Nord: "*El final de la guerra en el Centro, los graves sucesos que siguen en Cataluña a la rendición de la Seo de Urgel, que presagian la terminación de la guerra en el Principado, la extinción de la lucha en el resto de España* -ha escrit Melchor Ferrer¹¹-, *son señales del final de la campaña de Carlos VII en el Norte.*" Malgrat algunes victòries de les tropes del pretendent Carles VII en el decurs del setanta-cinc, com ara en la batalla de Làcar -important per la presència al capdavant de les tropes governamentals d'Alfons XII, en un *bateig de foc* poc afortunat¹²-, d'actes simbòlicament transcendents com la jura dels furs de Biscaia i Guipúscoa el juliol d'aquell any per part de don Carlos, i de la creació d'un òrgan de premsa carlista a Madrid -*El Siglo Futuro*, dirigit pels Nocedal¹³-, el carlisme cedia progressivament terreny en els camps de batalla. La reducció de la contesa al front del Nord, tanmateix, sumada a la superioritat dels exèrcits alfonsins i a

¹¹. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVII, p. 231. Sobre els darrers mesos de la guerra, cfr. una detallada descripció a *ibid.*, pp. 89-258, a més de la bibliografia esmentada a les notes 3 i 4 d'aquest capítol.

¹². La batalla de Làcar entrà a formar part destacada de l'imaginari carlista. Ja des dels primers moments va circular una cançó al·lusiva al simbòlic enfrontament de Làcar entre Alfons XII i Carles VII, que, entre d'altres, entonava el Juan José de Paz en la guerra d'Unamuno:

*"En Làcar, chiquillo,
te viste en un trís,
si Don Carlos te da con la bota,
como una pelota
te planta en París."*

Miguel de UNAMUNO, *Paz en la guerra*, Madrid, 1988, p. 291. Sobre la cançó, cfr. Bonifacio GIL, *Cancionero histórico Carlista*, Madrid, 1990, pp. 63 i 135. La participació d'Alfons XII a la campanya contra els carlistes al Nord, a Agustín FERNANDO DE LA SERNA, *La Restauración y el Rey en el Ejército del Norte*, Madrid, 1875. Sobre la batalla de Làcar, cfr. especialment *Narración militar de la Guerra carlista de 1869 a 1876 por el Cuerpo de Estado Mayor del Ejército*, vol. VI, Madrid, 1885, pp. 5-58.

¹³. Cfr. l'apartat següent.

la progressiva erosió, desmoralització i desunió dels combatents conduïren poc a poc a la derrota final. *"El número y las malas artes han podido vencerme momentáneamente, pero no me han rendido."*, assegurava don Carlos en un gest tan teatral com ineficaç en el seu acomiadament dels voluntaris carlistes a Valcarlos abans de creuar la frontera¹⁴. Era el 28 de febrer de 1876, el dia que posava punt i final a la tercera carlinada.

La via militar i repressiva predominà en la lluita dels primers moments de la Restauració contra els carlins. Tal com Cánovas del Castillo assegurava a Duran i Bas el mes de febrer de 1875, *"Lo primero y más urgente es la paz"*. Aquesta afirmació era la resposta a una carta anterior, on Duran i Bas expressava el seu parer -que era, així mateix, el de Mañé i Flaquer i d'altres- sobre la lluita contra el carlisme. Aquest personatge emblemàtic del moderantisme català escrivia que

*"el carlismo más que con las armas, se vencerá quitándoles la bandera; la bandera se quita en el caso de Cataluña quitándole las conciencias religiosas y haciendo cesar todo temor de que los excesos revolucionarios se reproduzcan. Creemos también que aquí una política reparadora no desalentará a los progresistas sensatos y atraerá a los carlistas platónicos; mientras que a los serranistas, radicales y republicanos nada les llevará a nuestras filas."*¹⁵

De fet, ja un mes abans li havia escrit que molts creïen a Catalunya *"que es necesario desagaviar a la Iglesia y asegurar la verdadera libertad, más la civil que la política, para desarmar al carlismo"*¹⁶. El moderantisme català, si bé creia necessari d'abocar importants esforços a la finalització de la guerra, dissentia de l'estratègia canovista en relació al carlisme, ja que pensaven que

¹⁴. "Despedida a los voluntarios" (Valcarlos, 28 febrer 1876), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVII, p. 306.

¹⁵. Manuel Duran i Bas a Antonio Cánovas del Castillo (Barcelona, 3 febrer 1875), reproduïda a Borja de RIQUER, *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas. Correspondència entre 1866 i 1904*, Barcelona, 1990, p. 208. La resposta de Cánovas (Madrid, 13 febrer 1875), a *ibid.*, p. 211.

¹⁶. Manuel Duran i Bas a Antonio Cánovas del Castillo (Barcelona, 10 gener 1875), reproduïda a *ibid.*, p. 199.

una bona part d'aquells que hi havien donat suport eren fàcilment recuperables per al nou règim. Eduard Maria Vilarrasa i Josep Ildefons Gatell ho expressaven amb claredat:

*"Téngase en cuenta el objeto que a muchos de los carlistas les lanzó al campo. Lo vieron amenazado todo, la religión y los principios, el orden político como el orden social. Los que se arrojaron a la lucha llevados por el fin de salvar tan caros intereses, fueron allí con propósitos nobles, y bien merecen que se les invite a formar con todos los defensores de estos grandes principios un núcleo, que podría ser aún bastante fuerte para contener las embestidas de la demagogia."*¹⁷

La força del carlisme en el Sexenni democràtic era atribuïble a la reacció contra *"los insensatos delirios a que dio lugar la fiebre revolucionaria"*¹⁸. Per tant, es feia imprescindible d'endegar una política d'atracció d'aquests nuclis amb un conjunt de disposicions anti-revolucionàries. L'opció canovista de situar-se en un punt equidistant entre la revolució i la reacció, no obstant, els intranquil·litzava, tot fent que les relacions amb aquell fossin sempre difícils¹⁹. El moderantisme català, que havia participat en el finançament i suport a l'alfonsisme en el seu assalt al poder a fi i a efecte de posar fi al *desordre* del Sexenni, del qual es considerava el principal afectat, va desconfiar des d'un bon principi de l'esperit conciliador de Cánovas, així com del poc interès mostrat per atreure al seu camp els carlistes. D'aquí, per exemple, el temor que des d'un bon principi els envaï davant la voluntat aperturista del canovisme en relació a la qüestió de la llibertat de cultes -el

¹⁷. I, afegien: "Y no se olvide al propio tiempo que, aunque inconsciente, han sido ellos instrumento de que se ha valido la Providencia para que pudiera realizarse la restauración. Porque es menester convenir en que a no haber sido los carlistas, hoy gemiríamos aún en la anarquía, y quién sabe si hubiéramos acabado por perder nuestro modo de ser como pueblo independiente y libre. Solo por miedo a los carlistas no acabó por disolverse completamente el ejército; solo por miedo a los carlistas los republicanos se resignaron a confiar los puestos más importantes a los conservadores; solo por miedo a los carlistas se colocaron en el ejército jefes alfonsinos a los que, de otra suerte, no se hubiera acudido jamás. Los que han contribuido a iniciar la grande obra del orden en nuestro país, pueden ayudar aún a consumarla." Eduardo María VILARRASA i José Ildefonso GATELL, Historia de la Revolución de Setiembre, sus causas, sus personajes, sus doctrinas, sus episodios y sus resultados, vol. II, Barcelona, 1875, pp. 1096-1097. ...

¹⁸. Ibid., p. 1058.

¹⁹. Cfr. Borja de RIQUER, Epistolari polític de..., pp. 82 i ss..

resultat, l'article 11 de la Constitució de 1876- o bé davant la possibilitat d'abolir els furs bascs, com realment s'esdevingué en 1877. Mañé i Flaquer clamà contra aquestes temptacions governamentals en 1875 i 1876 des de les seves Cartas provinciales diridides a Cánovas (1875), o des de La Paz y los Fueros (1876). En el *post scriptum* d'aquesta darrera obra, després de felicitar-se pel triomf militar sobre el carlisme, advertia sobre els efectes negatius de l'abolició foral. La tasca publicística de Mañé i Flaquer es complementà llavors amb la més directament política de Duran i Bas, que la seva abundant correspondència amb Cánovas posa clarament de manifest²⁰. En tot cas, fou debades.

La decidida opció per la via militar en els primers mesos de la Restauració no significava, tanmateix, bandejar la política d'atracció. Una política d'atracció entre les moltes possibles, entre les quals la del moderantisme català, no escollida. L'anomenada *qüestió Cabrera*, és a dir el reconeixement d'Alfons XII per part de l'ex-general carlista, resultava significativa en aquest terreny²¹. L'abandó del carlisme que feren els *cabreristes*, el primer pas important en la desestructuració de l'amalgama reactiva carlista del Sexenni democràtic -la sortida de *pidaliats* i *nocedalistes* conformaren noves passes en aquest sentit, tal com veurem en el següent apartat- debilitava la *causa* del pretendent, al mateix temps que ampliava el consens restauracionista. Tanmateix, un element de més transcendència en aquests primers moments fou la voluntat de legitimar catòlicament el nou règim. La reconciliació amb el Vaticà havia de consolidar la Restauració amb l'atracció dels grups catòlics conservadors circumstancialment aliats els anys anteriors amb la *causa*

²⁰. Cfr. Juan MAÑÉ y FLAQUER, Cartas provinciales dirigidas a D. Antonio Cánovas del Castillo y publicadas en el "Diario de Barcelona", Barcelona, 1875, i La Paz y los Fueros, Barcelona, 1876. En la 5ª edició d'aquesta darrera obra que he manejat, el *post scriptum* es troba a les pp. 62-67. Una volta abolits els furs bascs, Joan MAÑÉ i FLAQUER va escriure El Oasis. Viaje al País de los Fueros, 3 vols., Barcelona, 1878-1880. Les cartes de Duran i Bas a Cánovas del Castillo, a Borja de RIQUER, Epistolari polític de...

²¹. Cfr. Emilio ARJONA, Páginas de la historia del partido carlista. Carlos VII y D. Ramón Cabrera, París, 1875; José Indalecio CASO, La cuestión Cabrera, Madrid, 1875; Joaquín BOLÓS y SADERRA, La guerra civil en..., i Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVII, pp. 17-24 i 265-274.

carlina, només en tant que front religiós contra els avenços revolucionaris, o bé retrets davant la situació del moment. Es tractava d'una veritable lluita per la bandera catòlica, que el carlisme intentà d'onejar en solitari. El govern Cánovas promulgà des d'un primer moment una sèrie de mesures favorables a l'Església i els catòlics -una part de la jerarquia eclesiàstica va acceptar la Restauració "*con no disimulada complacencia*"²²-, i així mateix restablí immediatament relacions diplomàtiques amb el Vaticà, tot sol·licitant la tramesa a Madrid d'un representant pontifici. Pius IX, que ben aviat reconegué el rei Alfons XII, va accedir de bon grat als desitjos dels governants espanyols i escollí Giovanni Simeoni, arquebisbe de Calcedònia, com a nunci apostòlic. Aquest va presentar les seves credencials el 3 de maig. En les instruccions secretes que Simeoni va rebre de la Secretaria d'Estat vaticana es podia llegir:

*"Al Santo Padre, che ha nutrito sempre speciale predilezione verso la Cattolica Spagna, e che molto confida nei pietosi sentimenti del giovane Sovrano, tenendo conto, i recenti atti del Governo favorevoli alla Chiesa in armonia colle disposizioni del Concordato del 1851, al quale si riconosce nei medesimi tutta la forza di un solenne trattato, è venuto nella determinazione di inviare a Madrid un Nunzio Apostolico, rivestendolo di tutte quei titoli privilegi e facoltà, che sogliono concedersi ai Nunzi di Spagna."*²³

S'inaugurava, d'aquesta manera, una etapa en la qual el Vaticà resultaria un dels principals valedors del règim restauracionista en front dels seus propis enemics polítics interiors i, en especial, dels carlistes. En l'etapa Simeoni, les relacions Església-Estat foren cordials si exceptuem la discussió sobre la llibertat religiosa, que es va concretar en la polèmica entorn a l'article 11 de la Constitució, que va acabar amb la seva acceptació per part de l'Església,

²². Rafael Mª SANZ DE DIEGO, "La Iglesia española ante la restauración de los Borbones (1874). Al filo de un centenario", *Razón y Fe*, núm. 936, 1976, p. 32.

²³. "Istruzioni per Monsig. Giovanni Simeoni Arcivescovo di Calcedonia i.p.i., Nunzio Apostolico presso la R. Corte di Spagna: Roma 2 ab. 1875", reproduïdes a Franco DÍAZ DE CERIO i María F. NÚÑEZ y MUÑOZ, *Instrucciones secretas a los nuncios de España en el siglo XIX (1847-1907)*, Roma, 1989, p. 179.

en una opció de clar realisme²⁴.

Des dels mateixos inicis del nou règim, els governants espanyols mantingueren una doble tàctica d'integració-exclusió de cara a fixar les regles i els límits del joc polític, fonamentat en una política sense masses avalada per les xarxes caciquils, la patrimonialització de l'Estat i un torn de partits respectables. El qüestionament d'aquest marc conduiria a la crisi finisecular i subsegüent recomposició del sistema. Entre 1874 i 1876 es va produir una important repressió -paralela al procés de desarticulació i marginalització política dels sectors populars-, encara que selectiva, en ambdós extrems de l'arc polític. L'Estat portava a terme un nou procés de monopolització i legitimació de la seva violència en front de la violència dels no-Estats, que es convertia automàticament en il·legítima i, doncs, legalment i èticament reprimible²⁵. Si bé anarquistes i cantonalistes la patiren amb intensitat, carlins i republicans, en canvi, van ser objecte d'una persecució limitada, que combinava fórmules d'atracció i fórmules repressives i contundents. Una opció, aquesta, que havia de perdurar els anys següents. Així, al costat de la política de portes obertes cap als sectors més possibilistes del carlisme -*cabreristes, pidaliats*- s'aboliren els furs bascs, indults i persecucions als ex-combatents anaven de costat, igualment com s'esdevenia pel cantó del republicanisme, que contemplava l'atracció del sagastisme i la depuració dels militars ruiz-zorrillistes. Així, mentre que Ruiz Zorrilla afirmava en un manifest de 1877 que existien més llibertats en temps d'Isabel II que al principi de la Restauració, el també republicà Vera y González assegurava que Cánovas no havia volgut trencar amb l'esperit de la *revolució de Setembre*, per la qual cosa "*se abstuvo de inaugurar una era de persecuciones vergonzosas que hubiese alejado de la nueva monarquía a los elementos afines, inclinados a*

²⁴. L'article 11, tanmateix, va generar grans disputes entre el catolicisme hispànic. Cfr. l'apartat II.2 d'aquest treball.

²⁵. Cfr. Max WEBER, *Economía y sociedad. Esbozo de sociología comprensiva* [1932], Mèxic, 1964, i Charles TILLY, *Grandes estructuras, procesos amplios, comparaciones enormes* [1984], Madrid, 1991.

*reconocerla. Se limitó a destruir algunas de las conquistas revolucionarias*²⁶. Els diferents nuclis republicans establiren particulars relacions amb el canovisme, així com ho feren els distints sectors amalgamats en el Sexenni en la comunió carlista. Unes relacions que, en aquest cas, anaven des des llarguíssim procés d'integració dels pidalianos en l'extrema dreta del partit conservador -iniciat en aquests moments i tancat en 1884- fins al fracassat assaig d'atracció sobre personatges destacats, com per exemple el que seria el secretari del pretendent durant dos decennis Francisco Martín Melgar²⁷, tot passant pel ferm control de don Carlos i els caps militars emigrats a França. Aquest control, acompanyat del mantingut sobre els republicans revolucionaris i, evidentment, sobre cantonalistes i anarquistes, comportà unes elevades inversions en seguretat per part de l'Estat, més amenaçat, d'altra banda, en el terreny social que no pas en el polític. La Restauració, sobre aquesta doble estratègia, acompanyada d'una nova Constitució (1876) i un desplegament legislatiu allargat fins 1887, un Monarca desvinculat de la imatge de la seva mare -Cánovas del Castillo sempre fou molt clar en aquest sentit²⁸-, un torn de partits afectes a la dinastia que controlaven els processos electorals i un Exèrcit que s'havia convertit en el garant de l'ordre

²⁶. Cfr. Ruiz Zorrilla a sus amigos y a sus adversarios (1877), Barcelona, 1885, pp. 9 i ss., i Enrique VERA Y GONZALEZ, Pi y Margall y la política contemporánea, vol. II, Barcelona, 1886, p. 943.

²⁷. Cfr. Conde de MELGAR, Veinte años con Don Carlos. Memorias de su Secretario, Madrid, 1940, pp. 37-38.

²⁸. Una desvinculació que va ser molt més fàcil que no pas de contrarestar la voluntat de l'ex-reina Isabel d'intervenir en la política espanyola. L'ambaixador espanyol a París en la primera etapa de la Restauració -Mariano Roca de Togores, marquès de Molins- hagué d'invertir molts esforços en la neutralització d'Isabel. Que no sempre aconseguí, com més endavant veurem en tractar del seu apropament a don Carlos en 1877. El marquès d'Alquibla escriu que Molins anava a l'ambaixada parisenca amb tres missions importants: anul·lar tot suport francès al carlisme, vigilar els emigrats revolucionaris i contrarestar "en el palacio Basilewski las ambiciones y los malos consejos dados a la Reina Isabel, para soliviantarla e imbuirla ideas de perturbación en contra del trono de su hijo y a favor de su personal influencia." Alfonso ROCA DE TOGORES, Marqués de ALQUIBLA, Una Embajada interesante. Apuntes para la historia, 1875-1881, Madrid, 1913, p. 33. En els capítols successius del llibre -recopilació d'uns articles publicats a la revista Nuestro Tiempo entre 1912 i 1913, núm. 159-173- s'analitzen una a una les anteriors missions. Quan li toca el torn a l'afer d'Isabel II i el seu seguici, després d'advertir que fou un dels assumptes més importants de què s'hagué d'ocupar Molins, s'escriu: "Monárquico por abolengo y por convicción, no sé cómo he de presentar al público muchas de las noticias y antecedentes que obran en poder mío, porque si los doy a la estampa con la crudeza de la realidad, se me tachará de falta de respeto y si les quito la pimienta y la mostaza que en sí tienen, altero la verdad histórica y defraudo la curiosidad, disminuyendo, por ende, la amenidad de la lectura." Ibid., p. 72.

social conservador, inicià una llarga singladura marcada per uns elevats graus d'estabilitat. Estabilitat relativa, és cert, amb lògiques crisis i reajustaments, però molta més estabilitat que en anteriors etapes de la història de l'Espanya contemporània. I, sens dubte, que en la major part de les posteriors²⁹.

Els dies 27 i 28 de febrer de 1876, el pretendent Carles i les restes del seu exèrcit es trobaven a Valcarlos. Allí tingué lloc el darrer episodi d'un conflicte bèl·lic novament desfavorable a la *causa carlina*³⁰. L'al·locució als voluntaris, tal com hem vist més amunt, va precedir el creuament de la frontera franco-espanyola pel pont d'Arnegui, des d'on el duc de Madrid pronuncià una paraula que quedaria fixada en l'imaginari carlista, però que mai esdevingué realitat: *¡Volveré!*³¹. Des de Valcarlos, que tampoc no tardaria gaire a

²⁹. Aquestes breus reflexions, que, de fet, mereixerien per elles mateixes tota una altra tesi doctoral, han estat fetes en base a tot un seguit de lectures que seria massa llarg de citar aquí. Han estat incloses, tanmateix, en la bibliografia que clou aquesta tesi doctoral.

³⁰. Una minuciosa descripció dels esdeveniments dels dies 27 i 28 de febrer, a Antonio BREA, *Campaña del Norte de 1873 a 1876*, Barcelona, 1897, pp. 471-478. Una descripció més breu, des d'un altre punt de vista -pensem que Brea era brigadier de l'Exèrcit carlí en el moment dels fets, que visqué personalment-, a Antonio PIRALA, *Historia Contemporánea. Segunda parte de la Guerra Civil. Anales desde 1843 hasta el fallecimiento de Don Alfonso XII*, vol. III, Madrid, 1893, pp. 859-860. Descripció dels esdeveniments i crítica a Piralà, a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVII, pp. 258-262.

³¹. L'al·locució als voluntaris (28 febrer 1876), a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVII, p. 306. Claro Abánades -un periodista carlí nascut l'any 1872 a Molina d'Aragó i que tingué un important paper en el procés de reorganització carlista de la darrereria del Vuit-cents en territori aragonès-, va escriure que "*En aquel ¡volveré! del día 28 de febrero de 1876 iba encerrada una promesa, toda una predicción.*" Segons Abánades, don Carlos va creuar la frontera mentre les restes de les seves tropes entonaven la Marxa Reial i el vitorejaven. Llavors, "*se acordó, tuvo un recuerdo para los que cayeron muertos en los campos de batalla, y se abrió y sufrió; y la amargura le inundó de sentimiento, y lloró; sí, lloró. Pero no como el último rey granadino, cuando veía a lo lejos la Granada de sus amores, sino de indignación por las traiciones, por no poder en el momento redimir a su España; pero prometiendo agotar sus fuerzas para conseguirlo.*" Una vegada passat el pont d'Arnegui, ja en territori francès, "*la pena rebosó en su semblante. Volvió su mirada hacia España y exclamó con fuerza: ¡Volveré!*" Aquest text entusiasta va ser publicat en el llibre commemoratiu del "Centenari del Tradicionalisme espanyol" (1833-1933). És a dir, en plena II República. Don Carlos no va acomplir la seva promesa de tornar, però el seu record es mantingué constant en l'imaginari carlista, com a precedent d'un retorn que era el del *carlisme triomfant*. Claro ABÁNADES, "El paso de Valcarlos", a [Joan M. ROMA, coord.], *Centenario del Tradicionalismo Español. Álbum Histórico del Carlismo, 1833-1933-35*, Barcelona, [1935], pp. 260-261. També, del mateix autor, cfr. Claro ABÁNADES, *Dinastía insobornable*, Palència, 1961, pp. 180-181. *Volveré* fou, així mateix, en els anys seixanta, el nom d'una col·lecció de llibres on entre d'altres va veure la llum el *Resumen histórico del tradicionalismo político español* (Olesa de Montserrat, 1960) de Julián de TORRESANO VÁZQUEZ. A la fi del segle XIX, només centrant-nos en una publicació, la *Biblioteca Popular Carlista* (1895-1897), podem trobar els següents textos a l'entorn del *¡Volveré!* de don Carlos: F. DI SANZLAAN, "Volveré", *BPC*, vol. VIII, febrer 1896, pp. 32-37; [Salvador] MORALES, "¡Volveré!", *BPC*, vol. XVI, octubre 1896, pp. 5-7, i "Volverá" (poesia), *BPC*, vol. XXIII, maig 1897, pp. 68-70. A més, en algunes festes carlines s'interpretava una *polka militar* titulada *¡Volveré!*. Cfr. *BPC*, vol. XIII, juliol 1896, p. 124.

convertir-se en un nou lloc de memòria carlista -*Valcarlos* fou el pseudònim rere el qual s'amagà els darrers anys de la centúria la personalitat del jove Joan Bardina, o *Vil·la Valcarlos* el nom de la residència de la família Borbó-Parma al País Basc francès-, don Carlos i la seva comitiva es desplaçaren cap a Pau. En aquesta població el prefecte dels Baixos Pirineus Nadaillac -de conegudes simpaties legitimistes- li comunicà la decisió del Govern francès, presa davant les fortes pressions del seu homòleg espanyol, d'impedir que es quedés en aquell territori³². A Pau es donaren a conèixer el dia primer de març dos manifestos dirigits a l'Exèrcit Reial i als espanyols, respectivament. L'inici del segon dels textos resulta il·lustrador: "*Deseoso de contener hoy la efusión de sangre, he renunciado a continuar la lucha, gloriosa, es cierto, pero por el momento estéril. Si me veo obligado a ceder a la fuerza de las circunstancias, ni mi corazón desmaya, ni se ha quebrantado mi fe, y conservo intactos mis derechos que son los de la legitimidad de España.*"³³ Una *elegant* forma d'anunciar la derrota, alhora que de deixar la porta oberta de cara a un incert futur. Des d'aquesta ciutat, el pretendent carlista va pujar al tren en direcció a Boulogne-sur-Mer, on s'embarcà i travessà el canal de la Mànega. Una vegada arribat a Anglaterra, es va dirigir a Londres, ciutat que l'estatjà en el decurs d'unes quantes setmanes. El temps just per a un breu descans i la presa de tímides decisions a nivell polític, com ara el nomenament d'una ineffectiva junta per a regir els assumptes carlistes, presidida pel marquès de Valde-Espina³⁴.

Des d'Anglaterra, don Carlos emprengué viatge cap al continent americà, que constituiria el primer d'una llarga llista a diferents parts del món a

³². Cfr. Julio SALOM COSTA, *España en la Europa de Bismarck. La política exterior de Cánovas*, Madrid, 1967, pp. 216-217. Sobre Nadaillac i els esdeveniments d'aquells dies, cfr. M. CATALA, "Les derniers jours de Don Carlos. Petite contribution à l'histoire de la fin du Carlisme", *Revue Régionaliste des Pyrénées*, núm. 34, 1925, pp. 230-251.

³³. "Manifiesto de Pau" (Pau, 1 març 1876), reproduït a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVII, pp. 306-307. La citació, a la p. 306. El manifest a l'Exèrcit Reial, també es troba reproduït a *ibid.*, pp. 307-308.

³⁴. Sobre aquesta qüestió, cfr. l'apartat següent.

completar en els anys següents. Entre els darrers dies del mes de maig i final de juny de 1876 va visitar Mèxic, juntament amb una comitiva en la qual sobresortien el general carlista Martínez de Velasco, el marquès de Ponce de León i Josep Suelves, vescomte de Montserrat. Clementina Díaz y de Ovando ha elaborat, a partir de la premsa mexicana de l'època, una extensa i detallada crònica del viatge, amb les recepcions, balls i banquets que es celebraren, però també amb els conflictes entre les forces polítiques que va provocar en un país marcat per una delicada situació polític-militar, al capdavant del qual es trobava Sebastián Lerdo de Tejada³⁵. La historiadora mexicana caracteritza de la següent manera les quatre setmanes que don Carlos va passar a Mèxic: *"la primera la del recelo, la segunda la de la satisfacción y la espectación popular por la presencia de un rey; la tercera la de la amargosa disputa y la cuarta la salida, el rompimiento total entre liberales y conservadores."*³⁶ De fet, ja el dia 30 de maig de 1876, el ministre plenipotenciari espanyol a Mèxic, Muruaga, comentava al ministre d'Estat que *"la presencia de Dn. Carlos en esta Capital ha de dar aún margen a serios disgustos si llegase a prolongarse"*³⁷. El 29 de juny el pretendent carlista s'embarcà a Veracruz en el vapor "City of Merida" amb destí Nova Orleans, on romangué ben poc temps, tot encaminant-se cap a Richmond i Washington, i posteriorment cap a Filadèlfia. A aquesta ciutat, seu de l'Exposició Universal, hi arribà el dia 11 de juliol i va coincidir amb el seu germà Alfons, circumstància que motivà una certa intriga entre els diplomàtics espanyols. Així, Antonio Mantilla, ministre plenipotenciari espanyol a Washington, informava als seus superiors que, després de coincidir a l'Exposició, *"se fueron a la fonda (Hotel Continental) donde viven todos bajo nombres supuestos y ambos hermanos permanecieron encerrados cinco*

³⁵. Clementina DÍAZ y DE OVANDO, *Carlos VII, el primer Borbón en México*, Mèxic D.F., 1978. Així mateix, cfr. els retalls de premsa referits al viatge de don Carlos a Mèxic que es conserven a AMAE, H2845. Una breu narració del viatge a Mèxic i els Estats Units, a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, Sevilla, 1959, pp. 11-13.

³⁶. Clementina DÍAZ y de OVANDO, *Carlos VII, el primer Borbón...*, p. 135.

³⁷. AMAE, H2845, Ministre plenipotenciari espanyol a Mèxic al Ministre d'Estat (Mèxic, 30 maig 1876).

*horas. Parece no abandonan sus proyectos ambiciosos. Dígolo a Cuba*³⁸. Després d'una setmana a Filadèlfia, el pretendent Carles va prosseguir el seu viatge cap a Nova York i Newport. El repòs i el fet que un prestigiós dentista li estés elaborant una nova dentadura el retingueren encara als Estats Units prop d'una mesada³⁹. El 2 de setembre s'embarcà, finalment, amb destí Anglaterra.

L'anada del pretendent carlista a l'Amèrica del nord va generar tota mena de comentaris. Conspiració, fundar una monarquia a Mèxic, proclamar-se rei de Cuba, fugir dels creditors, descansar i recrear-se, constitueixen algunes de les raons esgrimides en els periòdics de l'època i en els cercles polítics a fi i a efecte d'explicar el precipitat viatge⁴⁰. Don Carlos es va veure, així, en l'obligació de puntualitzar, en declaracions a un periodista novaïorquès a mitjan mes de juliol, que "*no he venido a América, y dígalo vd. así, con otro objeto que el de recrearme*"⁴¹. De fet, malgrat els temors governamentals, sembla que l'esbarjo va ocupar la pràctica totalitat del seu temps si atenem,

³⁸. Per aquesta raó, el ministre plenipotenciari va enviar a Filadèlfia "*un agente muy práctico en esta clase de asuntos*". AMAE, H2845, Ministre plenipotenciari espanyol a Washington al Ministre d'Estat (Washington, 18 juliol 1876).

³⁹. Sobre els darrers dies d'estada a Mèxic i els passats per don Carlos als Estats Units, cfr. AMAE, H2845, Cònsol espanyol a Veracruz al Ministre d'Estat (Veracruz, 29 de juny i 1 juliol 1876); Cònsol espanyol a Nova Orleans al Ministre d'Estat (Nova Orleans, 6 juliol 1876), i Ministre plenipotenciari espanyol a Washington al Ministre d'Estat (Nova York, 12, 18, 19 i 28 juliol, 7 i 28 agost 1876).

⁴⁰. Sobre aquests comentaris, cfr. *ibid.* (Washington, 5 juliol 1876), i Adolfo LLANOS y ALCARAZ, *Don Carlos de Borbón y el partido carlista*, Mèxic, 1876, pp. 3-4. En aquest llibre, Adolfo Llanos, periodista i director de *La Colonia Española* de Mèxic, tot reivindicant una actitud respectuosa pel personatge derrotat, intentava d'explicar per quina raó, al seu parer, el carlisme mai no podria triomfar. El fet que els combatents bascs no estessin disposats a combatre més enllà de la seva regió inutilitzava l'acció militar del carlisme, ja que el contingent de l'Exèrcit governamental sempre podria ser superior. Tornant, però, als comentaris, cal esmentar que, en relació al tema de Cuba, el diari *The Sun* publicà l'amable carta que en 1868 el pretendent Carles VII envià al cubà Miguel Aldama, insurreccionat contra Espanya vuit anys després. Respongué Ponce de León el 2 d'agost, tot intentant de rebatre l'article i mostrant-ne la mala intenció. A la carta hi ha un punt clau: "*El primer disparo de fusil [a Cuba] hizo cambiar de faz todas las cosas. Desde el momento que el señor Aldama y sus partidarios se mostraron rebeldes a España, quedaron de hecho convertidos en enemigos del señor Duque [de Madrid], y dicho señor es de opinión que en materia de guerras civiles los arreglos están fuera de lugar.*" José Ponce de León a *The Sun* (Newport, 2 agost 1876), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, Sevilla, 1959, p. 17.

⁴¹. Emilio R. TORIBIO, "Entrevista con Don Carlos de Borbón", *El Cronista*, 15 juliol 1876 (retall de premsa conservat a AMAE, H2845).

per exemple, a la descripció de les seves activitats a Newport -no massa diferent d'altres en el decurs d'aquest viatge- elaborada per Antonio Mantilla:

*"La vida de Don Carlos en New Port es de pura distracción y se reduce a pasear en carruaje, bañarse en el mar, asistir a un juego de ejercicios ecuestres llamado aquí Polo, a dar vueltas siempre con el cigarro en la boca por los corredores del hotel, a visitar tres o cuatro veces al día a unas damas de dudosa belleza y conducta que viven en el mismo hotel que él y con quienes habla en alemán, y a hacer tres o cuatro comidas diarias, pues tiene bastante desarrollado el vicio de la gula."*⁴²

La vigilància de don Carlos era estricta. Amb aquesta finalitat, els diplomàtics espanyols van recórrer als serveis -a més dels proporcionats, unes vegades amb més predisposició que en d'altres, per la policia del país en qüestió- de la policia secreta i dels confidents⁴³. Aquest darrer fou, sens dubte, un dels més habituals. Especialment interessant i representativa va ser, en aquest sentit, la petita aventura de l'americà que trameté notícies de les activitats del pretendent entre mitjan 1876 i principi de l'any següent, als Estats Units en un primer moment i, més endavant, a Londres i a París. Es tracta de Fernando Guiral y Fuente, un andalús naturalitzat americà que emprava el pseudònim *Charles Riss* en les seves confidències⁴⁴. Guiral va ser contractat per

⁴². AMAE, H2845, Ministre plenipotenciari espanyol a Washington al Ministre d'Estat (Nova York, 7 agost 1876).

⁴³. Així, per exemple, a l'arribada a Nova York des de Filadelfia, escrivia Mantilla: *"Dos de los mejores agentes de nuestro servicio secreto de policia los esperaban en el paradero del ferrocarril de Pennsylvania, los segulan al Hotel Windsor y se alojaban en él, con arreglo a las instrucciones que de antemano tenía dadas el Cónsul General"*. I, afegia: *"Por medio de estos Agentes, uno de los cuáles deberá permanecer constantemente en el Hotel Windsor, sabremos las visitas que recibe Don Carlos y los pasos que dan él y sus acompañantes."* Ibid. (Nova York, 19 juliol 1876). I, en una carta posterior, comentava que *"a ninguno de ellos se le pierde de vista, y aunque desde mañana debe cambiarse la forma de la vigilancia que sobre los mismos se ejerce, no ha sido sino para que sea más segura y eficaz, a la vez que más económica"*. Ibid. (Nova York, 28 juliol 1876). Don Carlos va denunciar a les autoritats nord-americanes que era objecte de vigilància constant. Ibid. (Newport, 28 agost 1876).

⁴⁴. L'episodi del confident és relatat pel marquès d'Alquibla en el llibre dedicat a les actuacions del seu pare, el marquès de Molins, ambaixador a París durant molts anys. Marquès d'ALQUIBLA, *Una Embaixada...*, pp. 107-115. El confident apareix en aquest relat amb les inicials D.F.G.: *"[El marquès de Molins] valióse de un confidente muy útil, activo y astuto por demás. No ponemos aquí su nombre, por ignorar si ha muerto ya, como es probable, atendido a que por aquella época andaba próximo a los treinta y cinco años. De origen andaluz D.F.G. hablase hecho naturalizar norteamericano y tomó parte en la guerra de Secesión. Más tarde cuando D. Carlos se hallaba en los Estados Unidos en 1876, conoció aquel al pretendiente y logró captarse de tal modo sus simpatías, que entraba en su casa alternando en todos sus actos cual amigo íntimo y de entera confianza."* Ibid., pp. 107-108. El marquès

Antonio Mantilla a la fi de juliol del setanta-sis, tot permetent-li d'estar "*perfectamente al corriente de todos los actos, pasos e intenciones de D. Carlos*"⁴⁵. El confident havia aconseguit d'introduir-se en el cercle de relacions del pretendent carlista i disposava, d'aquesta manera, d'informacions privilegiades. Acompanyà don Carlos cap a Europa, tot posant-se al servei, successivament, dels ambaixadors espanyols a Londres i París⁴⁶. El confident americà, les informacions trameses pel qual eren sobretot de caire privat⁴⁷, desenrotllà les seves funcions fins el mes de gener de 1877. En aquelles dates els carlistes començaren a malfiar-se del personatge i, en conseqüència, es decidí de posar fi al contracte que el lligava

d'Alquibla reconstruïa els seus serveis a partir de les confidències parisenques. Tanmateix, Guiral havia començat a fer-les als Estats Units i a Anglaterra, als respectius ambaixadors espanyols en aquests països. Bona part de la documentació es troba en la carpeta titulada "1876-1877. Confidente americano en París y Washington", de l'AMAE, H2845.

⁴⁵. A Guiral se li abonaven tres-cents pesos or mensuals per avançat. AMAE, H2845, Ministre plenipotenciari espanyol a Washington al Ministre d'Estat (Newport, 1 setembre 1876).

⁴⁶. "*Durante los últimos días de la estancia de D. Carlos de Borbón en Nueva York, antes de que a principios de Agosto viniera a Newport, tuve ocasión de entablar inteligencias con un sujeto que, aunque no formaba entonces parte de la comitiva del Pretendiente, había logrado ya adquirir cierta intimidad con él, que después se ha estrechado más, merced a su agradable trato, a su conocimiento de este país y a su posesión del idioma inglés, completamente extraño a D. Carlos y sus acompañantes. (...) De acuerdo conmigo, Guiral se ha dado arte para hacer que D. Carlos le ruegue le siga a Europa, haciendo con él, ya como de su comitiva, el viaje, durante el cual la confianza que éste tiene en aquél probablemente habrá de cimentarse, como se ha aumentado durante su estancia aquí la intimidad entre ellos hasta el punto de acompañarle continuamente en carruaje, según he tenido ocasión de ver por mí mismo. Juzgo, pues, que los servicios de Guiral serán aun de más utilidad a los representantes de España en Europa, si creen conveniente aceptarlos, de lo que me han sido a mí en este país. (...) En consecuencia, he dado instrucciones a Guiral para que a su llegada a Inglaterra y Francia participe al Ministro de España en Londres y al Embajador de S.M. en París todos los actos y pasos de D. Carlos cuyo conocimiento pueda interesar al Gobierno, y especialmente los viajes que emprenda, visitas importantes que reciba y conferencias de carácter político que celebre. Para que den crédito a las cartas que de Guiral o Riss reciban envío a uno y otro representante escrito y firma del sujeto de quién se trata y la mitad de la contraseña que le he dado para justificar su identidad, caso de que necesite ver a cualquiera de dichos representantes o que alguno de estos quiera conferenciar con él para darle instrucciones verbales.*" Ibid..

⁴⁷. Així, des de l'arribada a Londres, Guiral "*ha continuado enviándome un parte casi diario de la vida más bien privada del Pretendiente*". AMAE, H2845, Ministre plenipotenciari espanyol a Londres al Ministre d'Estat (Londres, 18 setembre 1876). Cfr. també ibid. (Londres, 14 octubre 1876). El marquès de Molins, ambaixador a París, escrivia que "*hice saber con alguna aspereza al Americano que yo no me contentaba con saber que D. Carlos se dejaba crecer la barba, que iba a casas de mala nota o que recibía Señoras elegantemente vestidas*". De tota manera, més endavant, afegia que "*en la escasez que hay aquí de servidores de esta naturaleza y en la imposibilidad de recibir, como en otro tiempo, eficaces auxilios de la Policía Francesa, sea por las malas condiciones de ésta, sea por la desorganización y anarquía en que tienen al Gobierno los partidos políticos, tales servicios y aun otros de menos valla, lejos de ser despreciables, pueden ser muy útiles*". AMAE, H2845, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 19 octubre 1876).

amb la diplomàcia espanyola⁴⁸. Unes setmanes més tard, el marquès de Molins encara se'n lamentava lacònicament, en carta al ministre d'Estat espanyol: "*con la ida del Americano y los indultos escasean los confidentes*"⁴⁹.

En arribar a Europa el setembre de 1876, procedent dels Estats Units, el pretendent Carles va romandre uns dies a Londres abans d'emprendre el camí de París. La seva mulier Margarida hi havia arribat feia poc procedent de Pau. Ell hi restà fins mitjan novembre. En aquestes setmanes mantingué contactes amb emigrats i cabdills carlins -el cas de Rosas Samaniego fou, sens dubte, el més destacat-, amb l'aristocràcia francesa, assistí a balls, recepcions i curses de cavalls i, fins i tot, protagonitzà alguna desaparició de pocs dies no massa aclarida (assumptes polítics segons uns, una amant segons d'altres)⁵⁰. El novembre marxà de París -la seva esposa ho féu pocs dies després, amb diferent destí, tot retornant el 8 de desembre⁵¹-, acompanyat per González Boet, tot dirigint-se a Àustria, Itàlia, Grècia, Rumania i Rússia. Si en el primer dels països es va entrevistar amb l'Emperador i amb el comte de Chambord, a Roma ho féu amb Pius IX que, a petició de Margarida, li aconsellà de redreçar el seu matrimoni, només formalment existent des dels mateixos anys del conflicte bèl·lic. En els altres països que visità l'acolliren les més altes autoritats i, a Sant Petersburg, el febrer de 1877, es féu el ferm propòsit de participar en l'exèrcit rus si arribava a esclatar una guerra contra

⁴⁸. Les condicions de rescissió del tracte eren, per una banda, l'abonament de dos mesos, i, de l'altra, cercar una col·locació a Guiral a l'administració espanyola. La primera s'acomplí, però de la segona no hi ha constància en la documentació que he consultat. El marquès d'ALQUIBLA (*Una Embajada...*, p. 115) escriu que marxà tot seguit cap a Amèrica, des d'on al cap d'uns anys reclamà diners a Mantilla per conceptes impagats. Sobre aquestes qüestions, cfr. AMAE, H2845, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 2 i 16 gener de 1877), i Ministeri d'Estat a l'Ambaixador espanyol a París (Madrid, 18 i 20 gener 1877).

⁴⁹. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 12 març 1877).

⁵⁰. AMAE, H2845, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 3, 4 i 6 novembre 1876), i Marquès de ALQUIBLA, *Una Embajada...*, pp. 112-113.

⁵¹. "*Don Carlos y Dª Margarita se han ausentado de ésta por diferente camino aunque conservando aquí su casa y criados*", escrivia el marquès de Molins. AMAE, H2845, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 27 novembre 1876).

els turcs. Amb escala a Varsòvia, retornà a la capital francesa⁵². A la ciutat del Sena mantingué, novament, freqüents encontres amb exiliats carlins -i també republicans, com Manuel Ruiz Zorrilla- i amb l'aristocràcia parisenca. L'ambaixador espanyol assegurava que les recepcions ofertes pels ducs de Madrid en la seva residència parisenca -a la rue de la Pompe, de Passy- eren molt concorregudes: "*Hay quien ha contado decenas de coches en la rue de la Pompe en las noches de los domingos*"⁵³. Don Carlos seguia escrivint regularment als principals dirigents del partit, en especial el marquès de Valde-Espina, al qual comentava el març d'aquell any que "*la mayor parte de los nuestros se abandonan a un fatal y absurdo desaliento*"⁵⁴. Per què deuria ser? En tot cas, el pla de diversions de don Carlos tampoc no varià en el decurs d'aquesta estada a París.

A París el pretendent carlista va fer públic un document, en forma de carta al marquès de Valde-Espina-, sobre l'abolició dels furs bascs per part del

⁵². Don Carlos a José Ponce de León (Sant Petersburg, febrer 1877), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 20-21. Sobre el viatge per Europa cfr., així mateix, *ibid.*, vol. XXVIII-I, pp. 23-25, i Marquès de ALQUIBLA, *Una Embajada...*, pp. 114-115.

⁵³. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 26 abril 1877). L'entrevista amb Ruiz Zorrilla, a *ibid.* (París, 12 abril 1877). El 24 d'abril, Molins assistí a un convit del comte de París. Allí sortí a conversa don Carlos. El comte de París censurà els esforços d'aquell per introduir-se arreu i estendre les seves relacions, a voltes provocant situacions desagradables. *Ibid.* (París, 26 abril 1877). A Passy, els membres de la família reial-proscrita, escrivia Madame de la Ferronnays, "*y vivaient modestement, mais cependant avec le train de maison convenable qu'exigeait leur situation*". Mme. de LA FERRONNAYS, *Mémoires*, París, 1899, p. 258. Aquesta legitimista francesa, que era assídua de les recepcions dominicals de Passy, hi va dedicar alguns comentaris a les seves memòries. Resulta curiós, per exemple, el relat d'un incident entre els ducs de Madrid -simptomàtic de les seves relacions en aquells moments-, per l'especial atenció que don Carlos dedicava a les visitants de la casa. "*Il y avait parfois des incidents qui étaient en même temps tristes et plaisants*" -escrivía Madame de la Ferronnays-. Mme. la duchesse de Madrid, malgré l'habitude qu'elle aurait dû en avoir, n'aimait pas que son mari se montrât empressé auprès des femmes. Le grand salon où elle se tenait avec ses invités s'ouvrait sur une pièce à peine éclairée où M. le duc de Madrid avait réuni tous les souvenirs de la dernière guerre: panoplies, drapeaux, uniformes, etc. Un soir, j'étais assise auprès de la princesse, quand elle vit son très volage époux, ayant à sa droite et à sa gauche les deux grandes beautés du moment, se diriger vers cette pièce à laquelle une demi-obscurité donnait un aspect mystérieux. N'acceptant pas le proverbe anglais qui veut que le salut soit dans le nombre, Mme. la duchesse fit la grimace; la situation n'y prêtait pourtant pas; et, se tournant vers moi, elle me dit: '*Il fait bien froid dans la chambre du fond, il faudrait que ces dames en fussent averties*'; et comme je me répondais pas, la phrase fut répétée; je dus me résigner: '*Madame désire qu'elles en soient averties*.' Le message n'était pas agréable à transmettre; mais tout de suite Mme. la duchesse ajouta: '*Oh! c'est inutile; voilà leurs maris qui les suivent. Ils en seront juges*.'" *Ibid.*, pp. 258-259.

⁵⁴. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1877, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 5 març 1877), còpia.

govern Cánovas del Castillo. Era el 15 de maig de 1877. Don Carlos, després de recordar que havia jurat els furs bascs, alçava la seva protesta "*contra un decreto inicuo, contra un nuevo atentado de la revolución a instituciones venerables, consagradas por la ley y por los siglos.*" I, amb una retòrica molt característica dels seus escrits a l'exili, concloïa:

*"No se deje abatir este noble pueblo; no llore la muerte de sus venerandas libertades. Vivirán a la sombra del verdadero estandarte de España; yo lo conservo puro y sin mancha, para cuando Dios señale la hora de su justicia."*⁵⁵

Aquest document mobilitzà amb rapidesa la diplomàcia espanyola a França. Era una bona excusa per intentar de resoldre el problema que la presència a París de don Carlos els suposava. Mariano Roca de Togores, marquès de Molins, posà al corrent del cas al ministre d'Estat espanyol i intentà d'entrevistar-se amb el d'Afers Estrangers francès, la qual cosa va resultar impossible a causa de la coincidència amb la crisi ministerial del *16-Mai*⁵⁶. Malgrat tot, Molins prosseguí les gestions i una vegada feta efectiva la constitució del nou ministeri, presidit per Broglie, es va reunir el 19 de maig amb el duc Decazes, que seguia al capdavant d'Afers Estrangers. Sobre la trobada, l'ambaixador espanyol escrivia:

"Hícele presente ante todo el mal lugar que ocuparla en la opinión pública el nuevo Gabinete, acusado ya de reaccionario, si era saludado su advenimiento por una insurrección carlista en la frontera de España, sin que hubiese puesto nada de su parte para evitarlo. El más desventajoso todavía en que quedaría el Duque [Decazes] mismo, llamado y conservado en el Ministerio para continuar una política internacional simpática a las naciones

⁵⁵. Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 15 maig 1877), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, p. 19.

⁵⁶. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 16 maig 1877). Per a la reconstrucció de la vida política francesa, en el cas de la crisi del *16-Mai* com en tots els que apareixen en les planes següents, he emprat sobretot els llibres següents: Lt.-Colonel ROUSSET, *La France sous la Troisième République. Trente ans d'histoire, 1871-1900. La République conservatrice. II. Présidence du Marechal Mac-Mahon*, París, 1929; Jean-Marie MAYEUR, *La vie politique sous la Troisième République 1870-1940*, París, 1984; Odile RUDELLE, *La République absolue. Aux origines de l'instabilité constitutionnelle de la France républicaine 1870-1889*, París, 1986, i Pierre MILZA, *Les relations internationales de 1871 à 1914*, París, 1990.

amigas, si consentía el escándalo de que el Pretendiente español lanzase impunemente llamamientos a la guerra civil."⁵⁷

De l'entrevista sorgiren dues possibilitats, acceptades per Decazes, que el marquès de Molins exposà al ministre d'Estat espanyol. L'ambaixador a París volia saber quina de les dues havia de tenir en compte en la reclamació que en l'entrevista s'acordà que es presentaria davant el Govern francès. La primera consistia en demanar l'expulsió de don Carlos de territori francès, mentre que la segona contemplava l'exigència al pretendent carlista per part del Govern de la seva paraula d'honor de no abandonar París sense permís, alhora que aquest n'assumia la vigilància. Encara que el diplomàtic veia amb simpatia la primera possibilitat i, suposant el mateix sentiment de part dels seus superiors, no dubtava, tanmateix, en aconsellar-los la segona, molt més efectiva a parer seu⁵⁸.

En Consell de ministres es decidí de sol·licitar als governants francesos l'expulsió del duc de Madrid, "*por violación de todos los principios que regulan el derecho de asilo*". El dia 20 el ministre d'Estat ho va comunicar a l'ambaixador a París, i aquest posà mans a l'obra tot seguit⁵⁹. L'endemà al migdia va aconseguir d'entrevistar-se amb Decazes, que assentí que aquell

⁵⁷. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 19 maig 1877).

⁵⁸. "*El primer medio, la expulsión, que a primera vista parece más ventajoso, no lo es tanto en mi concepto, porque el Pretendiente, por sus hábitos y desordenadas inclinaciones, está más encadenado en París que en parte alguna y más sujeto a fácil y constante vigilancia; porque además una medida o rigurosa o incómoda para él podría venir en apoyo de aquéllos de sus parciales que le incitan a ponerse desde luego en movimiento.*" Ibid..

⁵⁹. AMAE, H2867, Ministre d'Estat a l'Ambaixador espanyol a París (Madrid, 20 maig 1877). No pogué, tanmateix, parlar amb Decazes fins l'endemà al migdia. Mentrestant, la premsa s'havia fet ja ressò dels rumors sobre l'expulsió del duc de Madrid, i alguns dels principals dirigents carlistes es reuniren a París per tal d'analitzar els esdeveniments. Ibid., Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 20 maig 1877). A les deu del matí del dia 21, Roca de Togores es personà al Quai d'Orsay per tal d'entrevistar-se amb Decazes, però no fou possible. En el telegrama que envià a Madrid a les onze, encara seguia exposant els seus dubtes respecte a la mesura: "*Recibido telegrama. No he hallado a Decazes, que está en Consejo. Dudo obtener expulsión, necesitando este Gobierno a los legitimistas del Senado para tener mayoría en la disolución. Temo que D. Carlos expulsado vuelva a esconderse en la frontera.*" Ibid. (París, 21 maig 1877). Aquest telegrama tingué ràpida resposta, tot encoratjant Molins per tal de seguir endavant segons el pla previst. Ibid., Ministre d'Estat a l'Ambaixador espanyol a París (Madrid, 21 maig 1877).

mateix jorn es fes pública la demanada d'expulsió⁶⁰. El Govern francès la va prendre en consideració i procedí a l'expulsió de don Carlos, tot i que intentà que aparegués davant l'opinió pública com un allunyament voluntari del propi pretendent, un viatge a l'estranger, tot valent-se d'intermediaris com ara la marquesa de La Ferronnays i el general Charette, ambdós destacats legitimistes⁶¹. Sembla que es va demanar al pretendent d'abandonar París

⁶⁰. Malgrat tot, aquest objectà el següent, en sintonia amb el mateix ambaixador: "*creo que hace V. un favor a D. Carlos que aquí se desconcentuaba con los suyos y con Europa y que antes de dos semanas estaba al nivel de otros libertinos que nombró*". Ibid., Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 21 maig 1877). La demanda d'expulsió es va fer en els següents termes: "*Mr. le Duc: le même jour que S.E. Mr. le Président de la République se séparait du Ministère précédent et s'occupait constitutionnellement de la formation du Cabinet actuel, le prétendant Don Carlos donnait la plus retentissante publicité à la lettre-manifeste ci-jointe, et dont j'ai déjà eu l'honneur d'entretenir Votre Excellence. J'ai pris les ordres de mon Gouvernement sur cet incident et d'après ses instructions, je dois vous signifier mon désir que Don Carlos soit éloigné sans délai du territoire français pour avoir violé complètement tous les principes qui régissent le droit d'asile. Le Gouvernement de Sa Majesté ne peut douter que, les relations les plus amicales existant entre l'Espagne et la France, celle-ci consente le scandale de voir Don Carlos se prévaloir de l'hospitalité de son territoire pour lancer des proclamations incendiaires et pour provoquer d'une manière ostensible le renouvellement de la guerre civile dans une nation amie.*" Annex a ibid..

⁶¹. Mme. de La Ferronnays narrava aquest episodi de la següent manera: "*J'avais passé la soirée chez la duchesse des Cars, où se trouvait réunie une assez nombreuse société, et j'en sortais lorsque, dans l'antichambre, mon valet de pied me dit: 'Madame, il y a quelqu'un qui vous attend et qui désire vous parler immédiatement.'* Fort étonnée et quelque peu effrayée, je me hâtai de descendre et je me trouvais en face de mon parent, le duc d'Audiffred-Pasquier, qu'en outre de la parenté je considérais alors comme un ami sincère, ce qui n'est pas toujours la même chose. Je le priai de monter dans ma voiture, et s'asseyant à mes côtés, il me dit: '*Il faut que vous alliez à l'instant même à Passy, prévenir M. le duc de Madrid qu'il devra quitter Paris et la France demain. Le Gouvernement espagnol se montre fort irrité des conciliabules carlistes qui se tiennent dans notre pays, nous ne sommes pas en situation de nous mettre sur les bras une affaire avec lui et, comme conséquence peut-être, avec l'Europe.*' Il était onze heures du soir; mon embarras fut grand. Je ne devais pas songer à entrer chez la duchesse, qui était certainement couchée. Je ne pouvais réellement pas aller réveiller Elliot, le seul de l'entourage du prince dans lequel on pût avoir une confiance absolue. Ma bonne étoile voulut que, pendant les quelques instants où je me livrais à des réflexions fort peu agréables, je visse passer le comte Stanislas de Blacas. Je l'appelai et lui fis part de mon embarras, en ajoutant que c'était à lui bien plus qu'à moi à s'acquitter de ce fort pénible message. Il le comprit, et, malgré la contrariété qu'il en éprouvait, se mit en route pour Passy; et je rentra chez moi dans un état de grande agitation. Le lendemain matin, presque avant le jour, Elliot frappait à ma porte. La princesse me faisait demander. Avant de partir, j'expliquai à son envoyé ce que je savais de la situation. Le duc d'Audiffred-Pasquier, en me chargeant de faire connaître à M. le duc de Madrid que le Gouvernement français lui signifiait l'ordre de quitter le territoire, avait ajouté: '*Et s'il résistait, nous avons les moyens de l'y contraindre.*' Elliot ne parut nullement surpris de cette communication, et il me répondit même: '*Je sais à quoi il est fait allusion.*' Quant à moi, je l'ai toujours ignoré." I, tot seguit, afegia: "*Je trouvai la duchesse de Madrid très émue, très troublée, m'expliquant qu'un départ aussi précipité était impossible; qu'il y avait des préparatifs indispensables; qu'un délai s'imposait, ne fût-ce que pour se procurer l'argent nécessaire au voyage. Je lui promis d'employer tous mes efforts à obtenir un sursis, sans pouvoir lui donner l'assurance d'y réussir. Après une attente assez longue, M. Pasquier me fit savoir qu'on accordait au prince les quelques heures de répit qu'il réclamait, mais à la condition que, le lendemain, à midi, le duc Decazes, alors ministre des Affaires Étrangères, apporterait, en prenant place au conseil, une lettre écrite et signée par moi, dans laquelle je donnerais ma parole d'honneur que le prétendant à la couronne d'Espagne était parti. Je ne pouvais pas hésiter à accepter les conditions qui m'étaient imposées; mais j'eus un poids de moins sur le cœur quand le lendemain, vers midi, on vint m'apprendre que don Carlos était loin de Paris.*" Mme. de LA FERRONNAYS, *Mémoires*, pp. 259-261. Sobre la vinculació de Mme.

la nit del dia 22, però que aquest sol·licità un ajornament fins l'endemà. El marquès de Molins telegrafiava a Madrid el matí del 23 la següent frase: "*Don Carlos acaba de salir de París por la estación del Este.*" Dos dies després arribava a Viena, fet que l'ambaixador espanyol duc de Tetuan comunicava amb premura als seus superiors⁸². La satisfacció del Govern espanyol fou gran i les felicitacions de què va ser objecte Molins pel seu èxit diplomàtic no gens menystenibles. Semblà possible en algun moment, fins i tot, malgrat la delicada situació del gabinet francès, de sol·licitar una prohibició definitiva de retorn a París de don Carlos⁸³. Il·lusòries esperances: a final d'any, el pretendent tornava a passejar pels carrers d'aquella ciutat. Mentrestant, portà a terme una nova aventura per terres europees, juntament amb Suelves i González Boet. Des de Viena s'encaminaren cap a Rússia, a fi de participar en la guerra contra els turcs. Ja el mes de febrer, instal·lat a Sant Petersburg, don Carlos havia considerat aquesta possibilitat, que prengué cos el mes d'abril amb la declaració de guerra formal i, encara més, amb la seva forçada sortida de París⁸⁴. El pretendent carlista i els seus acompanyants prengueren

de la Ferronnays i el general Charette -que fou, amb Baudry d'Asson, un dels principals integrants de l'anomenat *clan vendeà* dins del legitimisme francès, grup que es caracteritzava pel suport a la lluita armada en el procés de conquesta del tron- amb el legitimisme i amb el propi comte de Chambord, cfr. Marvin L. BROWN, Jr., *The Comte de Chambord. The Third Republic's Uncompromising King*, Durham, 1967, i el llibre més recent de Jean-Paul BLED, *Les lys en exil ou la seconde mort de l'Ancien Régime*, París, 1992.

⁸². AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 22 i 23 maig 1877), i Ambaixador espanyol a Viena al Ministre d'Estat (Viena, 25 maig 1877). Segons els confidents del marquès de Molins, el pretendent anava a Viena acompanyat per Suelves i González Boet, amb la intenció de desplaçar-se posteriorment a Graz a visitar la seva mare. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 26 maig 1877).

⁸³. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 20 juny 1877). Uns dies abans, però, Molins recomanava que des de Madrid es demanés a l'ambaixador francès a Espanya Chaudordy, "*seguridad de que no dejarían volver aquí a Don Carlos*". Ibid. (París, 25 maig 1877). L'ambaixador italià a Madrid explicava detalladament aquestes situacions al seu ministre. ASMAE, Serie Terza, Divisione Politica 1867-1888, busta 1420, III Rapporti in arrivo Spagna 1876-78, Ambaixador italià a Madrid al Ministre d'Afers Estrangers d'Itàlia (Madrid, 24 maig 1877).

⁸⁴. Segons el marquès de Molins, un dels temes que preocupaven l'entorn del pretendent l'abril de 1877 era la seva possible participació a la campanya russa. Possibilitaria, a parer d'alguns, una millora de l'experiència bèl·lica del carlisme en una propera guerra civil, alhora que prestigiaria el propi duc de Madrid, sense oblidar, com comentava l'ambaixador espanyol, que li permetria d'abandonar novament la llar domèstica. El pretendent carlista s'inclinava per marxar cap allà per tal de gestionar personalment la seva admissió al Quarter general. González Boet, en canvi, era partidari de fer una petició per escrit i no marxar abans de rebre resposta. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 21 abril 1877).

part en alguns dels combats, especialment a l'entorn de Plevén, a la plana del Danubi, i, amb alguna condecoració de més als pits emprengueren la tornada via Àustria i Itàlia⁶⁵. La segona quinzena d'octubre passà ja alguns dies a la ciutat del Sena. Les gestions realitzades prop de les autoritats franceses sols aconseguiren que don Carlos fos aconsellat de deixar voluntàriament França, a la qual cosa en un principi es negà, malgrat que poc després emprengué viatge a l'estranger⁶⁶.

A l'expulsió de territori francès del duc de Madrid el maig del setanta-set va seguir, al cap de ben pocs dies, la de l'altre personatge que havia fet de la ciutat del Sena el centre de les seves activitats conspiratives -amb més intensitat, tanmateix, que don Carlos-, una vegada expulsat d'Espanya el febrer de 1875: Manuel Ruiz Zorrilla. Ruiz Zorrilla, la detenció del qual es produí juntament amb les del general Lagunero i de Cesáreo Muñoz, va ser obligat a abandonar França. La causa directa d'aquesta actitud de les autoritats franceses, fortament pressionades per les espanyoles -amb Molins al capdavant-, fou el moviment revolucionari fracassat que sota la seva direcció es preparà per a la darrerria del mes de maig. En comparació amb el cas de don Carlos sobresurt el diferent tracte dispensat a un i altre en aquelles circumstàncies, comprensible, tanmateix, si es prenen en consideració les interioritats de la política francesa del moment i, en concret, la situació dels respectius aliats. A França, legitimistes -els Lazerme, uns rics propietaris rossellonesos, en serien un bon exemple⁶⁷- i republicans -Léon Gambetta,

⁶⁵. Cfr. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 25-26.

⁶⁶. Angel Vallejo Miranda a Antonio Cánovas del Castillo (París, 23, 24 i 30 octubre 1877), reproduïdes a Agustín de FIGUEROA, *Epistolario de la Restauración*, Madrid, 1985, pp. 110-115. Alguns mitjans de comunicació informaren que a mitjan del mes següent, don Carlos es trobava novament a París. El marquès de Molins, en carta a Cánovas, desmentia la notícia. A principi de desembre, en canvi, afirmava que "*Don Carlos (y esto me consta) hace lo posible porque le dejen volver*". Marquès de Molins a Antonio Cánovas del Castillo (París, 22 novembre i 3 desembre 1877), reproduïdes a *ibid.*, pp. 138 i 143.

⁶⁷. Sobre els Lazerme, cfr. Carlos de LAZERME, *Carlistes et légitimistes (Souvenirs)*, Perpinyà, 1937; Thomas FERRIOL, *Notice sur la famille de Lazerme et le Roussillon*, Prades, 1974, i Peter McPHEE, "Social Change and Political Conflict in Mediterranean France: Canet in the nineteenth century", *French Historical Studies*, vol. XII, 1981, pp. 68-97.

entre d'altres- pressionaren constantment els seus governants a favor de don Carlos i Ruiz Zorrilla, respectivament, amb l'esperança implícita que els avenços d'uns havien de revertir necessàriament en els dels altres. En aquella conjuntura concreta, la balança es decantava més aviat de la banda dels primers. Mentre que el pretendent carlista fou convidat a deixar el país, el cabdill republicà, al seu torn, va patir una detenció, amb incomunicació, registre i confiscació dels seus papers inclosos, circumstància que Emilio Castelar denuncià al Congrés de diputats. Ruiz Zorrilla qualificà aquesta actuació, en carta a Cristino Martos de l'any 1879 una volta reincorporat a la vida francesa després de dues expulsions, de "*indigno atropello de los hombres del 16 de mayo*"⁸⁸. En les primeres etapes del Sexenni democràtic havia ocupat els càrrecs de ministre de Foment i de Gràcia i Justícia, de president de les Corts i, finalment, durant la monarquia d'Amadeu de Savoia, de president del Consell de ministres. La renúncia del monarca comportà la seva pròpia retirada de la vida pública. Només els esdeveniments que es produïren entre 1874 i 1875 aconseguiren de retornar-lo al terreny de la política i propiciaren la seva conversió al republicanisme, fruit de l'exclusiva dicotomia que ell mateix plantejava: o Restauració o Revolució, és a dir, o els Borbons o la República. La seva opció fou per als segons termes⁸⁹. La més

⁸⁸. "Respecto a la primera expulsión, puedes recordar que fue un indigno atropello de los hombres del 16 de mayo, de acuerdo con la policía de la Embajada, y creyendo poder encontrar, entre mis papeles, algo que comprometiese a los republicanos franceses. Que Molins consintió la indignidad de que se me tratara como al último de los criminales, tallándoseme, teniéndome incomunicado 70 horas, etcétera, etcétera. Que nada había, ni en los papeles ocupados, ni en mis actos, que probara que yo había abusado de la hospitalidad que venía recibiendo hacía tres años; y que el atropello y la prisión que ejecutaron, antes de examinar las piezas como las llama Molins, ocupado, entre las cuales hay cartas, papeles de familia, el libro de Pi, etcétera, etcétera." Manuel Ruiz Zorrilla a Cristino Martos (s.l.), 23 juny 1879), reproduïda a Rafael OLIVAR-BERTRAND, "España, león con calentura", *Cuadernos de Historia de España*, 1981, p. 414. Sobre l'expulsió, cfr. Ernesto GARCÍA LADEVESE, *Memorias de un emigrado*, Madrid, 1892, pp. 18-21; Emilio PRIETO VILLARREAL, *Ruiz Zorrilla, desde su expulsión de España hasta su muerte (1875-1895)*, Madrid, 1903, pp. 18-21, i Pedro GÓMEZ CHÁIX, *Ruiz Zorrilla. El ciudadano ejemplar*, Madrid, 1934, pp. 91-92. Uns mesos després, en carta de Cánovas del Castillo a Molins, el primer feia encara referència als papers de Ruiz Zorrilla ocupats pel Govern francès i que seguien retenint en el seu poder. Antonio Cánovas del Castillo al Marquès de Molins (Madrid, 14 octubre 1877), reproduïda a Agustín de FIGUEROA, *Epistolario de la...*, pp. 326-327.

⁸⁹. Ruiz Zorrilla explicava, en el manifest autojustificatiu dirigit als seus amics i adversaris que va fer públic el 1877 a Ginebra, l'evolució portada a terme pel seu partit: "*Monárquico, mientras la monarquía ha sido posible, y monárquico, a prueba de los desdenes, de la persecución y de la ingratitud de los Borbones; constitucional, primero; demócrata, después; republicano, hoy; reformista siempre, ha sido el partido más modesto, más enérgico, y de mayor abnegación que ha tenido el país.*" I afegia: "*Representaba el progreso lento y, en ciertos momentos la reforma atrevida dentro del régimen*

immediata de les conseqüències resultà ser la seva expulsió d'Espanya el febrer de 1875, ben poques setmanes després de l'inici de la Restauració. Així ho contava ell mateix:

*"El día 5 de Febrero de 1875, ocupada militarmente la calle en que vivía, e invadida mi casa por una nube de agentes de policía pública y secreta, se me dio la orden de salir de España, precisamente para Francia y por el camino del Norte. Todavía no he podido explicarme porqué, al mes y algunos días de sentarse D. Alfonso en el trono, del que había sido expulsada su digna madre siete años antes, se tomó conmigo medida tan severa y con tanto aparato llevada a cabo."*⁷⁰

Ruiz Zorrilla, com d'altres personatges civils i militars propers al seu partit, que emigraven voluntàriament o bé forçats pel govern Cánovas del Castillo, es va instal·lar en territori francès. Nicolás Estévanez, que també convertí París en la seva residència el setanta-sis, després d'haver estat expulsat de Portugal a petició de la diplomàcia espanyola en aquell país, escrivia a les seves memòries que, entre els molts espanyols que poblaven la capital francesa a la seva arribada, a més dels exiliats per la guerra o la repressió, no *"eran escasos los emigrados voluntariamente para convertirse en cortesanos"*

monárquico; hoy representa también el progreso lento, la reforma atrevida, en todo lo que sea necesario para la consolidación de la república." Ruiz Zorrilla a sus amigos..., p. 60. Les principals biografies de Manuel Ruiz Zorrilla són les dues que han estat citades a la nota anterior, obra d'Emilio PRIETO VILLARREAL i de Pedro GÓMEZ CHÁIX, respectivament. La primera és una relació detallada i ben informada -sovint, personal- dels anys passats per Ruiz Zorrilla a l'exili i de les activitats conspiratives d'aquesta etapa. És, juntament amb el llibre d'Ernesto GARCÍA LADEVESE, Memorias de un emigrado, també esmentat a la nota precedent, la principal font d'informació que nodreix la major part dels textos posteriors referits a Ruiz Zorrilla i el conspiracionisme revolucionari. Les versions dels esdeveniments difereixen lleugerament d'un autor a l'altre, però no aconsegueixen d'amagar els seus orígens, ja sigui a les pàgines de García Ladevese o, especialment, a les de Prieto Villarreal. La biografia de Ruiz Zorrilla de Pedro Gómez Chaix, d'altra banda, tot barrejant el fruit de la pròpia recerca i de la lectura dels principals relats i memòries de l'època, ofereix una visió sintètica del personatge, des del seu naixement a la seva mort en 1895. Sobre el seu autor, cfr. Ángela CABALLERO CORTÉS, Pedro Gómez Cháix: director de la Económica Malagueña (1906-1926), Màlaga, 1990. Un resum biogràfic de Ruiz Zorrilla, sense massa pretensions, a Josefina MARTÍNEZ, "Manuel Ruiz Zorrilla, el último conspirador", Historia 16, núm. 128, 1986, pp. 11-20. A hores d'ara, malgrat comptar amb els textos anteriorment esmentats i d'altres que esmentarem tot al llarg del treball, la figura de Ruiz Zorrilla reclama un estudi aprofundit i serà el material per a realitzar-lo existeix, tant en arxius i hemeroteques públiques, com en arxius privats. lluny ja de l'apassionament, favorable o contrari al personatge, de les obres contemporànies o de la primera meitat del segle XX, encara imbuït de l'experiència progressista.

⁷⁰ Ruiz Zorrilla a sus amigos..., p. 5.-La raó immediata de l'expulsió fou la reunió celebrada per Ruiz Zorrilla amb diferents alts graus militars a la seva casa del carrer de los Leones de Madrid. Cfr. els capítols II i III de l'obra d'Emilio PRIETO VILLARREAL, Ruiz Zorrilla... Malgrat la voluntat expressada per Ruiz Zorrilla d'instal·lar-se a Baiona, fou obligat a residir al nord de França. Ibid., p. 39.

de don Carlos o de Ruiz Zorrilla, que los dos se hallaban entonces en París, no tan asediados por la policía como por sus respectivos partidarios."⁷¹ A París es va formar, així, un nucli d'emigrats republicans important que, juntament amb els cantonals i sobretot els carlins, va portar de corcoll l'ambaixada espanyola.

El dimecres 19 de desembre de 1877 el pretendent carlista arribà altra volta a París procedent de Torí, sense el Toisó d'or però amb la seva nova amant, la jove hongaresa Paula de Samoggy. El ministeri d'Estat i l'ambaixador espanyol a França tornaren a posar en funcionament tots els ressorts per tal d'aconseguir una nova expulsió. L'endemà de l'arribada de don Carlos, Molins sol·licità dels governants francesos una actuació igual a la de l'anterior gabinet ministerial⁷². S'entrevistà privadament amb Waddington, ministre d'Afers Estrangers del nou gabinet que presidia Dufaure⁷³, i el 22 al matí el Consell de ministres prengué l'acord d'expulsar don Carlos, tot optant per la mateixa fórmula del mes de maig⁷⁴. Acudiren, així, a la marquesa de La Ferronnays i al general Charette. L'absència d'aquests personatges féu que l'encàrrec es traspassés a la duquesa de Magenta, esposa del mariscal i president Mac Mahon. La *mariscala* era coneguda de la duquesa de Madrid degut que les respectives filles s'havien educat uns anys a París en el mateix pensionat, a més de descendre d'una família addicta a la duquesa de Berry, àvia de Margarida, essent ella mateixa

⁷¹. Nicolás ESTÉVANEZ, *Mis Memorias*, Madrid, 1975, pp. 292-295 i 296.

⁷². AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 21 desembre 1877).

⁷³. El govern Broglie, conegut també com del *16-Mai*, havia estat substituït feia pocs dies pel gabinet Dufaure. Entre la dimissió del primer i el nomenament del segon, per espai d'una vintena de dies, actuà un gabinet presidit pel general de Rochebouët, en tant que darrer intent de resistència de Mac Mahon davant la nova situació política francesa.

⁷⁴. Ja poc després de l'entrevista Molins-Waddington, aquest darrer li trameté una nota en la qual especificava: "*Je puis dès à présent vous donner toutes les assurances au sujet de la conduite du Gouvernement vis-à-vis de Don Carlos. Nous agirons comme la dernière fois. La décision sera prise en conseil demain matin et j'aurai l'honneur de vous la communiquer officiellement.*" AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 22 desembre 1877).

de reconegudes simpaties legitimistes⁷⁵. La resposta de la duquessa de Madrid a la persona tramesa per la de Magenta fou contundent: "*si Don Carlos ha vuelto ha sido con cierto permiso*". El marquès de Molins, en comunicar aquests fets a Madrid, escrivia que el permís no podia ser altra cosa que un nou "*enredo de la Reina Isabel*"⁷⁶. I, en bona part, no s'equivocava. Isabel havia retornat a París a la tardor, després d'haver passat una temporada a Espanya. Fou llavors quan intensificà la seva relació amb Margarida. Les trobades sovintejaren. Don Carlos ho aprovà amb satisfacció i va participar a la seva arribada a París d'aquesta renovada amistat⁷⁷. Quines eren les causes que empenyeren en aquesta ocasió l'ex-reina? Les interpretacions són diverses, molt en relació amb la simpatia-antipatia provocada pel personatge, que sembla no deixar ningú indiferent. Ana de Sagra, biògrafa de la duquessa de Madrid, interpreta l'actitud d'Isabel de manera molt semblant a com ho feren un nombre gens menystenible dels contemporanis: "*Para molestar al gobierno de Madrid, se hizo asidua invitada*

⁷⁵. Ana de SAGRERA, *La Duquesa de Madrid (Última reina de los carlistas)*, Palma de Mallorca, 1969, pp. 476-476. El marquès de Molins recordà en ocasions diferents a les autoritats espanyoles les simpaties legitimistes de l'esposa del president francès Mac Mahon. D'altra banda, el fill de l'ambaixador Molins, el marquès d'Alquibla explica que en una ocasió la duquesa de Magenta féu cridar l'ambaixador per tal de demanar-li si tindria inconvenient que es següés veient amb la duquesa de Madrid, a la qual cosa Molins respongué que ho veia del tot improcedent. Ana de Sagra ens ofereix una versió diferent dels fets: va ser Molins qui anà a trobar la mariscalca per demanar una explicació de les seves relacions amb Margarida. Marqués de ALQUIBLA, *Una Embajada...*, pp. 117-118, i Ana de SAGRERA, *La Duquesa de Madrid...*, p. 476. En tot cas, la preocupació de l'ambaixador espanyol per aquesta relació resultava ben patent.

⁷⁶. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 23 desembre 1877).

⁷⁷. Waddington contà a Molins el següent: "*El hecho es que Doña Margarita telegrafió a su marido dándole cuenta de los pasos amistosos y conciliativos en que la Reina Isabel había tomado la iniciativa. Se habían visto las Princesas dándose reciprocamente el título de Majestad, etc.. Don Carlos había respondido a su mujer que se alegraba mucho de todo eso, que no tenía inconveniente en que se intimasen las relaciones (...). Al día siguiente Doña Margarita pagó la visita a la Reina en el Palacio Basilevsky y fue recibida allí con todo aparato y etiqueta.*" AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 23 desembre 1877). Mme. de la Ferronnays feia al·lusió en les seves memòries a les visites de l'ex-reina Isabel II a Passy: "*Tous les dimanches il y avait réception, et une bizarrerie de ces réunions était d'y rencontrer la reine Isabelle, qui témoignait une grande affection à son neveu. Dans l'espoir d'arriver à une conciliation, elle avait eu avec lui des entrevues tenues secrètes; et plus tard elle ne dissimulait guère les regrets que lui avait causés la naissance du petit roi Alphonse XIII, qui faisait évanouir le rêve qu'elle avait formé: le rapprochement des deux branches de la maison Bourbon-Espagne, par le mariage de don Aymé [sic: Jaime], fils unique de M. le duc de Madrid, avec la petite princesse des Asturies. A ces soirées sans prétention, la bonne reine dansait de tout son cœur.*" Mme. de LA FERRONNAYS, *Mémoires*, p. 258.

de la Rue de la Pompe."⁷⁸ Carmen Llorca podria representar, en canvi, la visió contrària quan, en la seva biografia-hagiografia d'Isabel II, analitza l'íntima relació amb els ducs de Madrid com una mostra de la llibertat de l'ex-reina d'Espanya en l'elecció de les seves amistats, així com del seu esperit de concòrdia⁷⁹. La primera posició era, més o menys matisadament, més o menys contundentment expressada, la dels governants restauracionistes. Waddington trameté a Molins el desconcert del Govern francès per les paraules de l'esposa de don Carlos. Si es descartava, en tant que atorgants del permís, els governs francès i espanyol, l'única explicació provenia de les estretes relacions entaulades els darrers mesos per l'ex-reina Isabel i la duquessa de Madrid, alentades per don Carlos. "*Sin duda a consecuencia de estas visitas* -l'ambaixador espanyol transcriu aquí la conversa amb Waddington- *resolvió su regreso Don Carlos*"⁸⁰. De l'entrevista anterior, que tingué lloc el dia 23 de desembre, en va resultar el compromís de seguir endavant amb l'expulsió. L'endemà, el ministre francès va exposar les noves gestions fetes -la idea del gabinet seguia essent l'anterior, és a dir que l'expulsió prengués la forma d'una sortida del país volguda pel pretendent-, tot introduint, tanmateix, un element nou de cara a argumentar el retorn de don Carlos a París. Així, en paraules de Molins, el ministre va dir el que segueix:

"No es ahora tan fácil de conseguir esto [Waddington fa referència a la sortida del país del pretendent], precisamente porque su regreso a París no obedece a causas políticas, ni a afectos ni deberes domésticos como él quiere suponer. Viene sí, arrastrado por su nueva concubina y las anchuras, facilidades y placeres que París ofrece a semejantes personas, [que] contribuyen a la vez a que su propia consorte esté interesada a su expulsión y a que él suministre menos motivos políticos en

⁷⁸. Ana de SAGRERA, *La Duquesa de...*, p. 482. "*Vuelta a Francia doña Isabel, como siempre apurada de dinero, estrechaba su amistad con don Carlos y hasta amenazaba con reconocerle, diciéndose abandonada de su hijo y del gobierno español.*" Francisco PI I MARGALL i Francisco PI I ARSUAGA, *Las grandes conmociones políticas del siglo XIX en España*, Barcelona, s.d., p. 180.

⁷⁹. Carmen LLORCA, *Isabel II y su tiempo*, Alcoi, s.d., p. 249.

⁸⁰. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 23 desembre 1877).

que fundarla."

En pocs dies, però, afegia Waddington, el tema tindria solució⁸¹.

L'actitud dels ducs de Madrid ens és coneguda a través de les pròpies paraules de Margarida:

*"Con la llegada de Carlos y las visitas de Isabel, no he tenido tiempo para pensar en nada. Estoy atontada, pues Molins nos quiere echar de aquí y creo que lo conseguirá. Respecto a las visitas de Isabel, puede que nos cueste la torta un pan, pues le conozco de tal manera a Molins, que quiere hacer marchar a Carlos a todo trance y como si no se va por quince días (que es el tiempo que aún se queda Isabel) puede que den un decreto de expulsión y entonces ni siquiera volverá a Francia. Creo, por esto, que Carlos se irá a ver a papá unos días."*⁸²

El vespre del darrer dia de l'any 1877, don Carlos abandonà París en direcció Londres⁸³. En rebre la notícia, Molins va escriure tot seguit Waddington per tal de donar-li les gràcies. A banda de les referències al pretendent, afegia que el Govern espanyol havia decidit de trencar tota mena de comunicació amb l'ex-reina Isabel a causa de la conducta d'aquesta amb els ducs de Madrid -i, així mateix, respecte a la negativa a assistir a la boda del seu fill Alfons XII amb Mercedes- i, a la vegada, es desentenia a partir de llavors de qualsevol responsabilitat pels actes d'aquesta, *"vu la triste situation dans laquelle elle se trouve selon toutes les apparences"*⁸⁴. Entre la demanda d'expulsió feta

⁸¹. Ibid. (París, 25 desembre 1877).

⁸². Esmentades a Ana de SAGRERA, *La Duquesa de Madrid...*, p. 482.

⁸³. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 1 gener 1878). En aquesta comunicació Molins transcriu el missatge confidencial de Waddington anunciant-ho i remarcant que el pretendent *"a été accompagné à la gare par une personne qui ne l'a quitté qu'au moment du départ."* La duquesa de Madrid anà també uns dies a Londres. En retornar escrivia -era el 30 de gener- que el seu marit *"volverá dentro de pocos días y espero en Dios, nos dejarán en paz"*. Ana de SAGRERA, *La Duquesa de Madrid...*, p. 483.

⁸⁴. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 1 gener 1878). L'opinió de l'ambaixador italià a Espanya era del mateix estil: *"Queste cose bastano per provare la poca saldezza di mente della Regina Madre"*. ASMAE, Serie Terza, Divisione Politica 1867-1888, busta 1420, III Rapporti in arrivo Spagna 1876-78, Ambaixador italià a Madrid al Ministre d'Afers Estrangers d'Itàlia (Madrid, 3 gener 1878). La negativa a assistir al casament d'Alfons XII, a Ana de SAGRERA, *La reina*

pel diplomàtic espanyol i la sortida de França del pretendent Carles havien succeït alguns esdeveniments que expliquen les anteriors paraules. Una vegada coneguda ja l'ordre de sortir del país, el vespre del dia 27 Isabel convidà els ducs de Madrid a sopar. Hi assistiren també Ponce de León i la seva esposa, la marquesa de Campomanes, Tristany, Iparraguirre, Esparza i Suelves, és a dir, una part important de la plana major del carlisme a l'exili. Del sopar, el confident de l'ambaixada espanyola a París en destacava l'animada conversa entre l'ex-reina d'Espanya i el general carlí Rafael Tristany, i els nombrosos afalacs que aquella li va dedicar, fins al punt de confessar que *"si hubiese tenido generales tan fieles y constantes como él a su lado, no se vería destronada"*, i de manifestar-li que *"no desconfiase del éxito del triunfo de D. Carlos en época no lejana"*.⁸⁵ Quan es van conèixer els detalls d'aquesta i les anteriors trobades a Passy, l'efecte en el món polític fou immediat i d'impacte⁸⁶. Un dels grans temes plantejats era la significació real del gest de l'ex-reina d'Espanya, que induïa en general a pensar que es tractava d'un reconeixement de don Carlos⁸⁷. El nerviosisme del marquès de Molins i dels governants espanyols, en general, és ben comprensible⁸⁸. Les

Mercedes, Madrid, 1952, pp. 254-255.

⁸⁵. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 29 desembre 1877).

⁸⁶. Així, per exemple, el republicà Nicolás Estévanez, exiliat a París, escrivia a Gil-Roldán a la fi de 1878: *"Dª Isabel ha reconocido por legítimo rey al tipo de Dn. Carlos, dándole tratamiento de majestad y besándole las uñas. Esto me consta. ¡Qué familia!"*. Nicolás Estévanez a Ramón Gil-Roldán (París, 28 [desembre 1878]), reproduïda a Nicolás ESTEVANEZ, Cartas, Madrid, 1975, p. 83.

⁸⁷. Melchor Ferrer ofereix la següent versió: *"Durante esta estancia se reanudaron las relaciones entre don Carlos y doña Isabel. Don Carlos había puesto como condición que le reconociera como Rey legítimo de España, y doña Isabel aceptó, aunque diciendo que no quería hacerlo público. Todo ello correspondía a la política de doña Isabel, siempre dispuesta a manejos raros y a actitudes turbias con el sólo fin de sacar provecho para ella. (...) Sea como sea, en la intimidad del palacio de Castilla, y en la modesta residencia de la calle de la Pompe, doña Isabel reconocía como Rey de España a Carlos VII."* Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 39. Cfr. també Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 51-54.

⁸⁸. L'ambaixador italià a Madrid comunicava el 3 de gener als seus superiors que *"Le stranezze, per non dir più, commesse dalla Regina Isabella in Parigi hanno grandemente conturbato il Governo Spagnuolo, e certamente contribuiranno a spargere di qualche mestizia le feste nuziali."* En la carta destacava la celebració del sopar d'Isabel amb els ducs de Madrid i amb els principals caps carlistes i, en especial, els elogis de què fou objecte Tristany per part de l'ex-reina. ASMAE, Serie Terza, Divisione Politica 1867-1888, busta 1420, III Rapporti in arrivo Spagna 1876-78, Ambaixador italià a Madrid al Ministre d'Afers Estrangers d'Itàlia (Madrid, 3 gener 1878).

paraules que ell mateix havia escrit a Cánovas del Castillo feia uns mesos devien retornar-li a la memòria:

*"Por mi cuenta propia y conmigo piensan muchos que aman a España y que conocen a la pobre señora, le digo a usted que si subsiste un largo tiempo, ella bastará para echar abajo, no digo ya el trono de San Fernando, sino el mismo reino de los cielos."*⁸⁹

Davant l'enrenou format, Isabel publicà una carta a Le Figaro de París, explicant, d'una banda, que no pretenia de cap manera de conspirar contra el tron del seu propi fill i, de l'altra protestant contra les gestions que s'estaven fent per tal d'expulsar don Carlos de França⁹⁰. La premsa de tots colors i països es féu ressò de les estretes relacions entre Isabel i els ducs de Madrid. Roca de Togores, una vegada comprovat l'enrenou que aquestes havien provocat arreu, telegrafia en nom del ministre d'Estat a les legacions espanyoles en diversos països europeus per tal de copsar l'opinió de la societat i, en especial, dels governants sobre els darrers esdeveniments. Les respostes trameses pels diplomàtics espanyols tranquil·litzaren el Govern i l'ambaixada parisenca⁹¹.

⁸⁹. Marquès de Molins a Antonio Cánovas del Castillo (París, 1877), reproduïda a Agustín de FIGUEROA, Epistolario de la..., p. 129.

⁹⁰. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 30 desembre 1877). De fet, ja en el sopar del dia 27, segons el confident de l'ambaixada, Isabel havia expressat als seus convidats la seva intenció de fer tot el possible per tal d'evitar l'expulsió del duc de Madrid. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 29 desembre 1877).

⁹¹. El ministre plenipotenciari espanyol a Itàlia, en resposta al ministre d'Estat, escrivia, entre d'altres coses, el següent: *"Puedo asegurar con satisfacción a V.E. que tanto en las esferas de este Gobierno y del Cuerpo Diplomático, como en las de la sociedad y en la prensa italiana se ha dado a tales actos la significación que tienen, sin envolver para nada la responsabilidad del Gobierno de S.M. y mucho menos la de nuestro Augusto Rey, a quien estas contrariedades, coincidiendo con las más puras y santas alegrías de la familia, le hacen doblemente simpático a los ojos de la opinión."* La premsa, a excepció de la declaradament pro-carlista, s'havia limitat a reproduir les notícies publicades per la de París. D'altra banda, no costa massa d'entendre la poca inquietud que causava l'actitud de la premsa italiana al diplomàtic si tenim present que aquell disposava d'un fons reservat mensual de 50 lires que invertia en l'agència Stefani, que era l'encarregada de trametre a tota la premsa del país els despatxos telegràfics. D'aquesta manera, *"ninguna noticia relativa a España ve la luz sin mi fiscalización"*. AMAE, H2868, Ministre plenipotenciari espanyol a Roma al Ministre d'Estat (Roma, 2 gener 1878). El seu homòleg a Sant Petersburg, per la seva banda, constatava també el poc interès mostrat per la premsa i el lament unànime dels seus col·legues per *"lo mal aconsejada que está una Princesa que debiera ser hoy una de las personas más felices de la tierra"*. AMAE, H2868, Ministre plenipotenciari espanyol a Sant Petersburg al Ministre d'Estat (Sant Petersburg, 8 gener 1878). El comte de Torrepalma, encarregat de negocis interí a Viena, per últim, comentava que les entrevistes entre l'ex-reina Isabel i

Pocs dies després de la sortida de França del duc de Madrid, el marquès de Molins visità el ministre d'Afers Estrangers d'aquell país per tal d'agrar-li novament les gestions fetes i per intentar que promocionés una decisió encara més contundent. L'ambaixador comunicava als seus superiors els detalls de l'entrevista: "*no pude menos de decirle que si bien todo ello [es refereix a la sortida del país del pretendent] y más aún sus buenos deseos excitaban y obtenían mi gratitud, al cabo me cansaba la repetición de tales procederes.*" Roca de Togores resumí a Waddington els maneigs de don Carlos i la seva esposa des de l'etapa bèl·lica fins aquell moment, així com les actuacions dels governs francesos, tot assajant de mostrar-ne la ineficàcia, ja que una decisió com la darrerament presa "*se presta a que dentro de breve plazo el viajero de Londres vuelva a París y tengamos que principiar estas nuevas idas y venidas poco airosas para todos*". A la fi de la trobada Waddington es va comprometre a cercar una solució que impedís el retorn del pretendent Carles a França, compromís que Molins veia molt factible a causa de les seves estretes relacions amb diferents membres del govern Dufaure⁹². Ni la premsa francesa ni el partit legitimista havien de permetre, tanmateix, que les coses fossin tan senzilles⁹³. De fet, al cap de poques setmanes don Carlos es trobava novament a París, des d'on va escriure el 22 de febrer una carta felicitant al general Martínez Campos per la seva lluita a Cuba: "*Como español te felicito de todo corazón por lo que has hecho en Cuba a favor de mi querida Patria. Habiéndote hallado frente a mí en los campos de batalla, debes encontrar más sincera la enhorabuena que te doy, y ojalá España contase con muchos hombres de temple para salir de la decadencia a la que la ha llevado*

els ducs de Madrid "*han preocupado en extremo los ánimos de las muchas personas que aquí tienen grandes simpatías por España*", és a dir, la nombrosa parentela de la família reial. AMAE, H2868, Encarregat de Negocis interí a Viena al Ministre d'Estat (Viena, 7 gener 1878). Tots plegats mostraven un extraordinari zel en difondre en els seus respectius països de destí l'opinió oficial del Govern espanyol sobre els esdeveniments.

⁹². AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 4 gener 1878).

⁹³. El marquès de Molins comentava de la manera següent l'actitud d'aquests amb motiu de la darrera expulsió del pretendent: "*Nueva salida, en fin, del Pretendiente Interpretada ya como acto voluntario por sus parciales del "Univers" y de la "Union" e imputada como arbitrariedad del Gobierno por los opositores de la "Assemblée Nationale"*". Ibid..

la revolución."⁹⁴

En el decurs d'aquesta nova estada a la capital francesa sembla, si seguim els informes de la prefectura de policia, que don Carlos tampoc va perdre el temps ja que, o bé en solitari o bé en companyia de Ponce de León, "*no piensa más que en satisfacer sus placeres frecuentando los gabinetes de todas las actrices, bailarinas y entretenidas de París*"⁹⁵. Entre 1878 i 1881 el pretendent va viure a París, malgrat freqüents escapades a d'altres països europeus -en 1880, per altra part, visità el nord d'Àfrica- per motius familiars, de la *causa* o simplement de plaer. Ocuparen el seu temps les batusses internes que començaven a esqueixar el carlisme -pugnes entre la premsa de Madrid, lluita contra la *mestisseria*, nomenament de Cándido Nocedal al capdavant el partit- i l'espínós afer del robatori del Toisó d'or, que arribà als tribunals i propicià un procés i un notori escàndol, a més dels provocats per la degradació de la seva convivència amb Margarida i per la seva jove amant hongaresa. I, també, les noves experiències, com ara llargs trajectes amb globus aerostàtics. La carta dirigida a Francisco Martín Melgar en 1879, on relatava aquesta experiència resulta extremadament significativa de la situació de don Carlos en aquells anys. Escrivia el que segueix:

"Acabo de verificar felizmente mi segunda ascensión aerostática, habiendo recorrido 400 Kilómetros, desde París a los Vosgos, en seis horas. Tal vez todos no comprendan esta fantasía; pero sin pretensiones de jugar del vocablo, te diré sinceramente que más ligereza creo que demuestra el que la censura que el que la acomete. ¿Qué he de hacer en momentos de forzosa espera y de inacción como los actuales? El presente me condena a una inmovilidad mal avenida con mi carácter, y me place asomarme al porvenir y lanzarme a las futuras vías de

⁹⁴. Don Carlos a Arsenio Martínez Campos (Passy, 22 febrer 1878) i resposta (25 març 1878), reproduïdes a a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 21-22. Ja el dia 10 de febrer s'informava a Madrid de l'arribada de Don Carlos a París. AMAE, H2867, Encarregat de Negocis Interf P. Alvarez de Toledo al Ministre d'Estat (París, 10 febrer 1878). En aquesta comunicació s'insinuava que era el segon retorn a París des de l'expulsió. D'altra banda, en una confidència feta al marquès de Molins el 12 de gener ja se l'informava de la propera arribada de Don Carlos. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 13 gener 1878).

⁹⁵. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 5 març 1878).

*comunicación entre los pueblos, que probablemente no podremos recorrer nosotros, pero que seguramente serán surcadas por nuestros nietos. Los que me encuentren temerario y emprendedor por exceso, allá se las entiendan con los que nos llaman obscurantistas y retrógrados. Precisamente nadie hay tan amante como yo del verdadero progreso. Todos los adelantos prácticos me entusiasman, y todos los quisiera para mi España."*⁹⁶

A banda de la reivindicació del *veritable progrès*, aquesta carta contenia la pregunta clau per entendre l'actuació del duc de Madrid en la postguerra en relació al partit carlista, en estat agònic i sense organització: "*¿Qué he de hacer en momentos de forzosa espera y de inacción como los actuales?*" Doncs, senzillament, tot allò que hem vist fins aquest moment. El 1881 tornà a ser expulsat de París pel Govern francès. I, aquesta vegada, no va tornar a instal·lar-s'hi mai més. De fet, ja el mes de juliol de 1880 el pretendent havia comentat a un militar carlista que tenia constància

*"que el Gobierno de Madrid trabaja para que me expulsen de nuevo, y de un modo más definitivo que las otras veces, y aunque se hace lo posible para impedirlo, no se debe fiar demasiado en los gobernantes de esta República, sobre los cuales, naturalmente, ejercen los legitimistas poca influencia."*⁹⁷

Els canvis governamentals a França produïts en 1879 amb la dimissió del mariscal Mac-Mahon afavorien els interessos espanyols, mentre que incidien contràriament sobre el legitimisme i el carlisme. L'assistència del duc de Madrid a la missa celebrada pels legitimistes francesos el dia de sant Enric en honor del comte de Chambord, va servir d'excusa per a justificar la seva expulsió de França. Una mesura qualificada per l'implicat d'arbitrària, sectària i instigada per estrangers -l'al·lusió als maneigs espanyols resulta nítida- en un missatge que va dirigir als legitimistes francesos i en una carta al comte

⁹⁶. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1877, Don Carlos a Francisco Martín Melgar (París, 14 juliol 1879), còpia.

⁹⁷. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1880, Don Carlos al general José B. Moore (París, 18 juliol 1880), còpia.

de Chambord, ambdós documents de juliol de 1881⁹⁸. En aquests darrers anys de vida parisenca del pretendent, la correspondència diplomàtica tractava, fonamentalment, de l'afer del Toisó en el qual l'ambaixada parisenca estava força implicada, i dels més estrictament personals. La preocupació per la trajectòria de don Carlos al capdavant dels seus seguidors havia cedit el pas a les suposades maniobres que els carlistes, juntament amb els republicans, portaven a terme prop de la frontera amb Espanya. En 1880, l'ambaixador espanyol a París afirmava contundentment, en referència als esforços insurreccionals carlistes que, en el fons, eren inútils ja que "*su enemigo más terrible está dentro de su mismo partido*"⁹⁹. L'enemic era, evidentment, don Carlos.

Les paraules de Mariano Roca de Togores, marquès de Molins, han de ser inscrites en el marc d'una qüestió que va ocupar l'opinió pública els darrers anys de la dècada dels setanta: l'escandalosa vida de don Carlos. Una part evident de realitat i una porció no gens menystenible de ficció, introduïda pels publicistes liberals i republicans, contribuïren a la creació d'una especial imatge de don Carlos. Tres elements, sovint indestruïbles, es trobaven a la seva base. En primer lloc, l'afer del Toisó d'or, la peça robada a don Carlos en la seva estada a Milà, provinent de Rússia. A la versió del robatori, un dels assidus acompanyants del pretendent i que concentrava les mirades sobre l'autoria de la desaparició, González Boet, va oposar-n'hi una segona, que consistia en una maniobra del pretendent per vendre la joia per peces per tal de finançar la seva vida dissoluta. L'afer acabà amb un magne procés judicial a Milà i, infladíssim per sectors interessats a minar el prestigi polític del carlisme, en un escàndol de considerables dimensions. González Boet, segons contava l'ambaixador a París al ministre d'Estat, es va presentar a la legació espanyola a la darrereria d'abril de 1878 per sol·licitar suport i recursos per tal

⁹⁸. "Mensaje a los legitimistas franceses" (París, 18 juliol 1881) i Don Carlos al Comte de Chambord (París, 25 juliol 1881), reproduïts a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 24-25. Com a curiositat, cfr. José DHERS, "La petite histoire en Comminges. 'Pour Don Carlos'", *Revue de Comminges*, LXXV, 1962, p. 106.

⁹⁹. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 8 novembre 1880).

de demostrar davant els tribunals italians la seva versió del robatori. Aquell va oferir a l'ambaixador una llarga relació dels viatges per Europa de don Carlos, "*pintando con vivos colores desórdenes y escándalos de aquel a quien servía como Jefe de su Cuarto Militar*". Molins advertia a Madrid que González Boet no tenia proves clares i contundents de l'acusació i que els seus antecedents a l'Exèrcit espanyol i a la campanya carlina "*pudieran hacer creer que es capaz de la más grosera calumnia*". Tot i això, era

"evidente que no se ve muy claro en la conducta de quien olvidando deberes de familia y del rango a que aspira viajaba acompañado de una meretriz húngara y de un individuo a quien él mismo acusa de ladrón".

Si bé tot plegat podria anar en descrèdit de don Carlos i en detriment del carlisme, Molins considerava imprudent entrar en relacions amb aquest personatge, encara que creia fonamental que anés a Milà per tirar endavant el judici, per la qual cosa li féu entregar diners dels fons reservats de l'ambaixada. En la mateixa comunicació informava a Madrid que els efectes de les declaracions de González Boet havien estat notables entre els cercles carlins. Don Carlos, segons les seves informacions, temia les conseqüències de l'afer sobre la causa, però sobretot pels "*juicios que Doña Margarita puede formarse de su conducta, que ya en ocasiones anteriores ha dado lugar a serias quejas y fundadas amenazas de separación*"¹⁰⁰. La versió de González Boet, encara més sensacionalitzada -a més de l'afer del robatori s'incloïen altres innombrables escàndols, de to més o menys pujat-, fou recollida en uns

¹⁰⁰. AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 23 maig 1878). Uns mesos abans, amb l'afer del Toisó encara sense esclatar, un confident de l'ambaixada havia proposat a Molins d'intentar que González Boet reconegués Alfons XII, aprofitant la pèrdua de confiança de don Carlos en ell, que interpretaven com a causada per la mala administració del personatge durant el darrer viatge reial. L'argument és interessant: "*Conociendo el carácter fantástico e imperioso de Boet, estando sin los medios que él necesita para seguir con ostentación y lujo su modo de vivir creo sería fácil persona a su lado que lo convenciera en estos momentos a reconocer al Rey Don Alfonso, y a la vez acaso saber por su conducto el pensamiento de D. Carlos en el porvenir, así como lo que con la Reina Doña Isabel haya o pueda haber.*" AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 29 desembre 1877). Sobre la privació de confiança per part de don Carlos, cfr. també H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 13 gener 1878), i confidència (París, 12 gener 1878). Sobre la seva actuació a Cuba com a membre de l'Exèrcit espanyol, cfr. Francisco RISPA i PERPINYA, *Cincuenta años de conspirador (1853-1903). Memorias político revolucionarias*, Barcelona, 1932, pp. 85-86.

articles i, posteriorment, en uns llibres pel republicà català Lluís Carreras, periodista de El Diluvio¹⁰¹. En aquests textos de Carreras pouaren la majoria dels autors que seguiren aquesta via.

L'afer del Toisó -que segons Carreras el pretendent anomenava l'As d'Oros- va incidir, com ja apuntava el marquès de Molins, en el segon element que hem de considerar: les desavinences entre don Carlos i Margarida. Des de la tercera carlinada no era cap secret les relacions distants entre els ducs de Madrid, que encara ho esdevingueren més en la postguerra tant per qüestions relatives a l'administració econòmica com a la vida que menava don Carlos. L'afer del Toisó i de l'hongaresa Samoggy acabaren d'esquerdar el matrimoni. Així, en 1880 circulaven insistents rumors d'una separació. Els confidents del marquès de Molins feien al·lusió a l'amenaça de Margarida de presentar una demanda de separació davant dels tribunals francesos basant-se "*en la prodigalidad de su marido y en su conducta licenciosa*". Les discussions entre un i altre eren cada dia més violentes, "*habiendo llegado alguna a términos que vale más no citar*", tot provocant la intervenció del cap de la família, el comte de Chambord¹⁰². La incidència en el partit carlista d'aquest segon afer tampoc no ha de ser menystinguda, si bé a partir de 1881, amb la formal reconciliació del matrimoni quedà neutralitzada. Finalment, el tercer element que es trobava en la base de la imatge de don Carlos a la fi dels anys setanta consistia en l'afer de la seva jove amant hongaresa, Paula de Samoggy. Ja a la fi de novembre de 1877 el marquès de Molins, en carta a

¹⁰¹. Lluís CARRERAS, Boet. El Toisón de Oro, Barcelona, s.d., i El rey de los carlistas. D. Carlos, el Toisón y el General Boet, Barcelona, 1879. Sobre Lluís Carreras, cfr. Francesc COSTA i OLLER, "Lluís Carreras, per la República", Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria, núm. 37, 1990, pp. 42-48. El comentari de La Campana de Gràcia sobre l'aparició del llibre de Carreras en 1879 era ben intencionat:

*"¿Saben aquellas curiosas cartas d'en Lluís Carreras sobre en Boet, lo Terso i el Toisó d'or que van publicarse al Diluvio?
Doncs ara se n'ha fet una tirada a part en un tomet titulat 'Lo rey dels carlistas'.
Se ven a quatre rals a la llibreria d'en López.
Es la primera vegada que el rei dels carlins val una pesseta."*

La Campana de Gràcia, 10 agost 1879, p. 2.

¹⁰². AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 8 novembre 1880).

Cánovas del Castillo, escrivia que, segons notícies que havia rebut de Viena, don Carlos

*"allá escandaliza con una rumana que se ha traído de por allá... Trofeo de su ardor bélico. No es extraño que su bellísima esposa se consuele del abandono en que gime R. de la Pompe."*¹⁰³

La relació entre don Carlos i Paula de Samoggy va durar fins la reconciliació del primer amb Margarida. De fet, el trencament d'aquella era una de les principals condicions d'aquesta. L'afer de l'amant hongaresa -Molins anotava romanesa en unes ocasions i hongaresa en d'altres- fou molt celebrat per la premsa satírica no carlina. Així, a partir de llavors, don Carlos va passar a ser, per als redactors de La Campana de Gràcia, *el rei de les hongareses*. Si abans d'aquests fets es feia normalment al·lusió al *Terso*, amb posterioritat el motiu de *rei de les hongareses* es va imposar, amb aparicions esporàdiques del *Terso*, *el rei de l'As d'Oros*, *D. Carlos lo Ximple* o *l'héroe d'Oroquieta*¹⁰⁴. Del conjunt de les tres qüestions anteriors, juntament amb l'encara recent derrota en els camps de batalla i la inacció polític-militar posterior¹⁰⁵, el

¹⁰³. Marquès de Molins a Antonio Cánovas del Castillo (París, 28 novembre 1877), reproduïda a Agustín de FIGUEROA, Epistolario de la..., p. 140. En comunicació del 21 de desembre de 1877 al ministre d'Estat, tot donant compte de la presència de don Carlos a París, el marquès de Molins escrivia sobre don Carlos: *"Se habla presentado en Viena con una mujer de mala nota que habla traído en su compañía desde Bucarest. Este hecho y otros de la misma especie fueron parte a que el Conde de Chambord no le quisiera recibir; que le demostraran significativo desvío los Archidukes. No por eso se apartó de ella, antes bien ha hecho en su compañía el viaje de Venecia y Turín."* AMAE, H2867, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 21 desembre 1877).

¹⁰⁴. Només una mostra que n'integra la majoria. El setembre de 1882 escrivien:

*"Lo Rei de l'As d'oros i el Conde de Chambord han celebrat una entrevista. Dos aventurers, l'un vell, l'altre jove; però tots dos tronats i destronats.
- Noí, que t'estimes més, va preguntar-li el gueto, una corona o una húngara?
L'héroe d'Oroquieta:
- Dugues húngares."*

La Campana de Gràcia, 17 setembre 1882, p. 3.

¹⁰⁵. Ja el mes de juny de 1876, l'alfonsí Fermín Lasala, duc de Mandas, escrivia des de Sant Sebastià a Cánovas les paraules següents: *"Respecto de don Carlos, gran disidencia entre su gente. Unos persisten en seguirle, otros le ponen de ropa de Pascua. Un general, días pasados, en una comida, le maltrató espantosamente ante muchos convidados."* Fermín Lasala a Antonio Cánovas del Castillo (Sant Sebastià, 12 juny 1876), reproduïda a Agustín de FIGUEROA, Epistolario de la..., p. 191. Sobre Lasala, duc de Mandas, cfr. la biografia elaborada per Mikel URQUIJO al Diccionario biográfico de los parlamentarios de Vasconia (1808-1876), Vitòria, 1993, pp. 527-532.

pretendent carlista en va sortir fortament desprestigiat. De tota manera, ja tot al llarg dels vuitanta la seva imatge es recuperà: l'afer del Toisó s'atribuí a una maniobra revolucionària i maçònica -encara Melchor Ferrer sosté aquesta tesi en la seva Historia del Tradicionalismo Español¹⁰⁶-, les desavinences amb Margarida es van donar per tancades amb l'aparent reconciliació de 1881, i els escàndols desaparegueren, no tant per la seva absència real, com per la prudència i la discreció imposades en l'entorn de don Carlos¹⁰⁷. El pretendent Carles VII tornaria a esdevenir la clau de volta del partit.

La imatge del don Carlos llibertí, més preocupat pels seus plaers personals que pel seu partit i els seus seguidors, sorgida ja esporàdicament en els darrers anys de la tercera carlinada -per exemple, en el marc de la discussió Arjona-Caso a l'entorn de la *qüestió Cabrera*, esmentada més amunt- i fixada pels esdeveniments que acabem d'analitzar, tanmateix, més enllà de la darrereria dels setanta i principi dels vuitanta, persistí. Ja s'ha esmentat La Campana de Gràcia, que en els noranta encara feia constant al·lusió al *rei de les hongareses* i representava habitualment don Carlos amb una o dues noies lleugeres de roba a la falda brindant amb xampany. Així, per exemple, escrivia el setembre de 1893:

*"A propòsit de D. Carlos.
Diu que al seu fill Jaume l'està enterant minuciosament de
les coses d'Espanya.
Ben fet.
Val més això, que no pas que l'enteri de les coses d'Hungria
i de les húngares."*¹⁰⁸

En els darrers anys del segle José Nákens la va recuperar, amb *hongaresa* i

¹⁰⁶. Cfr. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 28-35.

¹⁰⁷. De tota manera, encara a principi de la dècada dels vuitanta, en el marc de les disputes internes del partit carlí, sembla que els nuclis *feistes* acusaven el secretari de don Carlos de proporcionar-li noies i acompanyar-lo a *francachelas*. Cfr. l'apartat següent.

¹⁰⁸. La Campana de Gràcia, 2 setembre 1893, p. 3. Uns anys més tard feien al·lusió a "*Carlos VII, rei de les húngares i demás alimanyes*". FANTÁSTICH, "Carlos XI", La Campana de Gràcia, 25 maig 1899, p. 3. Els exemples es podrien, en tot cas, multiplicar.

Toisó inclosos, en la seva col·lecció de fullets Los crímenes del Carlismo¹⁰⁹. Al costat dels episodis més estrictament *criminales* del carlisme -des del bàndol carlista, ja en el segle XX, Joan M. Roma s'ocuparia de narrar els *crims del liberalisme*-, Nákens reproduïa tot al llarg dels seus quaranta-cinc fullets els detalls més escandalosos de la vida de don Carlos continguts en els llibres de Lluís Carreras de 1879, com de fet havia anat fent ja a El Motín. L'aparició dels fullets s'ha d'emmarcar en la reaparició a la fi de la centúria de l'anomenat *perill carlí*, estimulada per la revitalització del partit i per les delicades circumstàncies que vivia Espanya, que impulsà una nova campanya en demanda de l'extermi dels carlistes per part de Nákens¹¹⁰. Més enllà de l'ús polític que de l'explotació d'aquesta imatge feren els enemics del carlisme a l'etapa de la Restauració, resulta altament significativa la seva fixació com a referent. Així, per exemple, era l'oferta, ja lluny de sensacionalismes, pel novel·lista francès Pierre Benoît a Pour Don Carlos -una novel·la convertida en pel·lícula el mateix any 1920 en què veié la llum-, tot

¹⁰⁹. [José NÁKENS], Los crímenes del Carlismo, 45 fullets, Madrid, s.d.[1897-1899]?. Cfr. també, del mateix autor, el Almanaque Cómico del Carlismo para los años 1914 a 1999, Madrid, s.d..

¹¹⁰. La petició d'extermi, formulada a El Motín, a José NAKENS, Trozos de mi vida, Madrid, s.d.. El carlista Joan Bardina escrivia sobre aquest personatge: "Nákens, lo republicà eminent, l'ídol del poble del gorro frigio, l'amic d'en Morayta i d'en Salmeron, l'escriptor infame que ha borronejat Los crímenes del carlismo, folletos inqualificables que no passen d'ésser un termòmetre que ens marca exactament los graus a que han arribat la barra i mala fe de son autor i la poca vergonya dels diaris que com La Publicidad, los alaben i hasta copien." VALCARLOS [Joan BARDINA], "La llibertat [sic] republicana", LMT, 27 agost 1898, p. 3. D'altra banda, els particulars mètodes de lluita de Nákens contra el carlisme no eren compartits per la totalitat dels seus correligionaris, com la seva correspondència amb Azcárate mostra a bastament. Amb data de 12 de novembre de 1897, Nákens enviava una carta a Gumersindo de Azcárate, tal com havia fet amb d'altres republicans, tot demanant-li diners per a prosseguir la publicació de Los crímenes del carlismo, una volta apareguts ja una trentena de fullets. Amb aquests, afirmava Nakens, "estoy combatiendo el carlismo, el mayor peligro para la República". La resposta d'Azcárate era ben nítida: no acceptava la proposta -tot i que avançava diners per a una subscripció a El Motín-, ja que "en mi humilde juicio, lo que importa para combatir al carlismo no es denunciar sus crímenes, que las gentes cargan en cuenta a los muertos y de que no creen capaces a los vivos, sino demostrar que, aun cuando los carlistas fueran ángeles, su sistema es en teoría radicalmente absurdo y resultaría en la práctica necesaria y sustancialmente malo." El 20 de novembre, Nákens retornava a Azcárate els diners avançats en concepte de subscripció a El Motín pel fet que no era allò que havia sol·licitat. Al cap d'un any, un nou intercanvi de correspondència tornava a plantejar la qüestió: "Como en la Circular habla V. de republicanos que han ayudado al clericalismo contra "El Motín", si V. alude en esa frase a los que nos negamos a cooperar a la circulación de sus obras de propaganda, permítame V. que le diga que, por mi parte, el motivo ha sido precisamente el contrario, pues, respetando su sana intención, estimo que por ese camino el clericalismo ganaría, en vez de perder, terreno.", escrivia Gumersindo de Azcárate a Nákens el 8 de setembre de 1891. Cfr. la correspondència entre aquests dos personatges, a Pablo de AZCÁRATE, Gumersindo de Azcárate. Estudio biográfico documental, Madrid, 1969, pp. 351-356.

provocant l'elegant i lògica indignació de Francisco Martín Melgar¹¹¹.

La crisi personal de don Carlos a la darrerïa dels setanta i primers vuitanta era paral·lela a la que vivia el carlisme en el seu conjunt, tal com veurem en l'apartat següent d'aquest capítol segon, en una llarga postguerra que no hi havia manera de cloure. Una postguerra que va resultar molt dura per a tots aquells que emigraren amb don Carlos després de la tercera carlinada, sense recursos, sense compliments, però amb molta frustració. En el període transcorregut entre el fracàs de la primera experiència republicana i la definitiva derrota de les tropes del pretendent al tron espanyol en els camps de batalla, importants sectors carlistes i republicans van abandonar el país en direcció França, Portugal, Anglaterra, el nord d'Àfrica o el continent americà. Un parell d'emigracions més que hom ha d'afegir a una llarga llista -des de l'etapa de Ferran VII fins a la Guerra civil, tot passant per les carlinades-, fruit d'una altra no pas menys llarga de pronunciaments, cops d'estat i alçaments que caracteritzen la història de l'Espanya contemporània¹¹². Els carlins constituïren el grup més nombrós entre els emigrats a causa del fracàs bèl·lic, acompanyats per nuclis més reduïts de republicans, en una mescladissa en la qual no mancaven desertors i fugitius per causes comunes.

Els combatents derrotats van creuar la frontera francesa des de mitjan setanta-cinc. Al país veí foren acollits en camps d'internament i atesos a partir dels subsidis estipulats pel Govern francès¹¹³. La seva situació era precària:

¹¹¹. Pierre BENOÎT, *Pour Don Carlos*, París, 1920. La pel·lícula fou rodada en 1920 per Musidora amb capital exclusivament francès, tal com explica Esteve RIMBAU a *El paisatge abans de la batalla. El cinema a Catalunya (1896-1939)*, Barcelona, 1994, p. 30. El text de Melgar a Francisco MELGAR, "Pour Don Carlos, roman de Pierre Benoît", *Hispania*, núm. 2, 1920, pp. 97-102.

¹¹². Sobre els exilis carlistes anteriors, cfr. sobretot Jean LARRIEU, *Les réfugiés espagnols à Toulouse lors des guerres carlistes (1830-1850)*, Université de Toulouse, mémoire principal pour le diplôme d'Études Supérieures d'Histoire, 1971; Rafael RODRÍGUEZ-MOÑINO, *El exilio carlista en la España del XIX (Carlistas y "demócratas" revolucionarios)*, Madrid, 1984, i Véronique CLARENC, "Toulouse, capitale du carlisme catalan (1830-1840)", *Annales du Midi*, núm. 202, 1993, pp. 225-246.

¹¹³. El comte Remacle, sub-prefecte del districte de Baiona entre març de 1875 i juny de 1877, ofereix un record personal dels darrers mesos de la carlinada i del pas de la frontera i la situació dels emigrats, a Comte REMACLE, "Les Carlistes. Souvenirs de la frontière", *Revue des Deux Mondes*, vol. 156, 1899, pp. 169-201. Un estudi sobre els refugiats, a Sylvie PREMISLER, "L'émigration politique

es trobaven en molts casos, tal com confesaven tres generals de Divisió i un general de Brigada a la seva arribada a Tours, en "*l'état de denûement le plus complet*", sense diners, sens roba i sense suport de cap mena¹¹⁴. A mitjan setanta-sis, tanmateix, el panorama s'havia clarificat ja de manera substancial a partir de la dràstica reducció del contingent carlista que els indults oferts pels governants de Madrid propiciaren. Així, si ens concentrem en un departament proper a la frontera, encara que no fronterer, Haute Vienne, resulta que entre el dia 20 de juliol de 1875 i el 20 de març de l'any següent va rebre prop de dos milers i mig de carlistes internats, dels quals, en aquesta darrera data, ja només en restaven 549. Un miler i mig s'havien acollit als indults, mentre que quatre centenars havien escapat de la vigilància policial i, tot abandonant els límits departamentals, s'havien dirigit segurament -tal com reconeixia en una altra nota el prefecte del Tarn- a la frontera. Allí podrien rebre ajuda o bé assajar el joc conspiratiu. La màxima autoritat de Haute Vienne comunicava als seus superiors, a principi de març de 1876, que el nombre de peticions d'internats carlins que podria arribar a rebre el cònsol espanyol a Baiona per tal d'obtenir l'indult s'elevava a les vint mil¹¹⁵. Gràcies a aquests indults- que no eren, tanmateix, una amnistia-, un nombrós contingent de soldats carlistes, tot i que comptadíssims oficials, retornaren als seus punts d'origen. La desorientació va marcar els indults, tant per la banda d'unes autoritats sobrepassades per les circumstàncies -així, una de les principals preocupacions del cònsul espanyol a Seta, Carlos Flores, el febrer i març de 1876 era l'allotjament, manutenció i pagament del passatge de

en France (1872-1876, 1894-1912)", *Revue Caravelle*, núm. 21, 1973, pp. 119 i ss..

¹¹⁴. AN, F7 12693, José de Belda, José Bosque, Emerito Iturmendi i Isidoro Ontiveros al Prefecte d'Indre-et-Loire (Tours, 28 febrer 1876).

¹¹⁵. AN, F7 12694, Prefecte d'Haute Vienne al Ministre de l'Interior (Limoges, 7 i 22 març 1876), i Prefecte del Tarn al Ministre de l'Interior (Albi, 22 abril 1876). Una quantitat, vint-mil, molt apropada a la que Peña e Ibáñez i Salom Costa donen per al total de refugiats carlistes. Garmendia, al seu torn, els xifra en uns quinze mil. Amb les dades existents es fa molt difícil, però, la quantificació. Juan José PEÑA e IBÁÑEZ, *Las guerras carlistas*, Sant Sebastià, 1940, p. 361; Julio SALOM COSTA, *España en la...*, p. 217, i Vicente GARMENDIA, *La Segunda Guerra Carlista...*, p. 4.

l'elevat nombre de sol·licitants¹¹⁶-, com per la dels emigrats. El cas de cinc joves carlistes olotins, alguns dels quals retrobarem a la fi de la centúria com a membres del Cercle tradicionalista d'Olot, és il·lustrador. A la darrereria del setanta-cinc escrivien angoixats, des del seu punt d'internament, a un influent personatge conservador olotí el que segueix:

*"Sr. Dn. Valentín Mas
Chateauroux 10 Noviembre 1875.*

Muy Sr. mío: sin duda habrá V. tenido noticia de nuestra internación, aunque supongo desconocerá V. por completo las múltiples vicisitudes que la han ocasionado. Hemos pedido indulto a varios puntos y nadie nos ha contestado. Ahora nos dirigimos a V. para pedirle si podremos obtener indulto pues aquí estamos de una manera que no sabemos a quien dirigirnos porque no sabemos si en esa pueden dar indultos a los internados, no sabemos tampoco a quien dirigirnos para pedir un pase ni si debemos pedirlo a las autoridades francesas o a las españolas, etc., en fin estamos a oscuras de modo que no sabemos que hacer.

En fin a V. nos dirigimos para hacer lo que por ahí con nuestras familias crean más conveniente, pueden por ejemplo obtenido el indulto, mandarnos un pase o bien obtenido también el indulto reclamarnos al cónsul o lo que V.V. crean más conveniente.

Excuse V. la mala redacción y lo que pueda tener de poco atenta esta carta porque estamos abrumados.

Esperamos de V. que interpondrá todo su valimiento pudiendo V. contar con nuestro más cordial reconocimiento y fina correspondencia.

Suyos de corazón.

*José Planas Juan Fábrega Esteban Paulí
Francisco Conill José Saderra."*¹¹⁷

Tot al llarg del setanta-sis, foren nombrosos els carlsites que es plantejaren el retorn, apressats per les dificultats econòmiques, la desmoralització i la pressió de les autoritats franceses, totalment disposades a retallar la

¹¹⁶. En una ordre del 27 de març, el subsecretari d'Estat fixà la quantitat de 10 francs per carlista indultat. Rafael RODRÍGUEZ-MOÑINO, *El exilio carlista...*, p. 126.

¹¹⁷. Josep Planas, Joan Fábrega, Esteve Paulí, Francesc Conill i Josep Saderra a Valentí Mas (Chateauroux, 10 novembre 1895). Aquesta carta pertany a la col·lecció particular de l'autor.

important càrrega econòmica que, per a l'economia del seu país, suposaven els subsidis¹¹⁸.

Els carlistes que van romandre a França van compartir exili amb els nuclis republicans que no havien acceptat el nou règim o bé eren directament perseguits. Entre aquests, el col·lectiu ruiz-zorrillista era, sens dubte, juntament amb els cantonalistes, el més nombrós. Així mateix, en la dècada que seguí a l'inici de la Restauració noves onades de refugiats, de menors dimensions, travessaren la frontera després de cada moviment insurreccional frustrat. França va ser, per a la majoria, la seva nova llar, sense oblidar alguns altres països europeus o els del continent americà. Les condicions dels refugiats no sempre foren òptimes, ni de bon tros. Un informe del Comissari central de Tours, datat l'abril de 1876, assegurava que entre els poc més de cent refugiats carlistes que encara es trobaven internats en aquella ciutat, només alguns soldats havien trobat feina. Els malalts i els ferits vivien necessàriament dels subsidis. Els oficials, per la seva banda, no podien ni sabien ocupar-se, ja que en la seva major part procedien de seminaris i escoles. La solució passava, doncs, o bé per l'extensió dels subsidis, o bé pel trasllat prop de la frontera, on podrien ser auxiliats pels seus familiars o amics¹¹⁹. Davant la penosa situació dels carlins a França don Carlos escrivia, en carta al pare Maldonado d'octubre de 1878, les retòriques paraules que segueixen:

*"Quisiera poder disponer de millones para socorrer a tantas familias, cuya pobreza es un nuevo título de nobleza."*¹²⁰

No hauríem de generalitzar, tanmateix, aquesta visió. La vida precària que menaven els emigrats parisencs -aquella "*nube de ex generales, ex coroneles,*

¹¹⁸. Cfr. AN, F7 12576, Ministre de l'Interior francès als Prefectes (París, 22 agost i 18 novembre 1876).

¹¹⁹. AN, F7 12693, Comissari central de Tours al Prefecte d'Indre-et-Loire (Tours, 18 abril 1876).

¹²⁰. A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1878, Don Carlos al Padre Maldonado (s.ll., 2 octubre 1878), còpia.

ex capellanes, ex cabecillas y ex defensores de la religión"-, descrita per Estévanez a les seves memòries¹²¹, contrastava, per exemple, amb les *confessions* del valencià Pérez Llach sobre la seva no difícil subsistència a Lyon. El capità Pérez Llach creuà la frontera per primera vegada obligat per les derrotes del Centre i de Catalunya. Després de quinze dies, tanmateix, es reincorporà a l'Exèrcit carlí del Nord, fins que amb la derrota el febrer de 1876 tornà a entrar a França:

"En esta segunda entrada - escriu Pérez Llach¹²²-, fuimos menos afortunados los valencianos, llevando una marcha de tres días, sin otro alimento que galleta y poca, durmiendo al descubierto, en el frío y con la mucha niebla que siempre hay en aquel país. Dinero no teníamos a excepción de una moneda de 20 reales, regalo que de D. Carlos nos entregaron por despedida. Pasados los tres días, al tomar el tren nos subdividieron; mi destino fue ir a Chateaux. Tan pronto llegué preparé mi traslado a Lyon; a los ocho días de mi estancia en Lyon, ya ganaba mi sustento".

Dues mostres, entre d'altres possibles, de la varietat de situacions viscudes a l'exili. En el departament dels Pirineus Orientals, amb centre a Perpinyà, un dels que més refugiats acollí en aquells moments -l'any setanta-set, el cònsol espanyol calculava en uns set milers el nombre total d'espanyols residents en un departament que comptava amb prop de dos-cents mil habitants¹²³-, el desenvolupament de la vinya durant el segle XIX-va facilitar el treball temporal dels refugiats, de la mateixa manera que hi contribuïren les indústries artesanals, especialment, la d'espardenyes i produccions auxiliars o el sector

¹²¹. Nicolás ESTÉVANEZ, *Mis Memorias*, pp. 292-298. La citació, a la p. 295.

¹²². F[elipe] PÉREZ LL[ACH], *Confesiones de un carlista*, València, 1889, pp. 66-67. Cfr., en un sentit semblant, Rafael ÁLVAREZ DE MORALES Y RUIZ, *Recuerdos de un carlista andaluz (Un cruzado de la causa)*, Còrdova, 1982, pp. 90 i ss., i Marià VAYREDA, *Recorts de la darrera carlinada*, Olot, 1898, pp. 208-210.

¹²³. Els càlculs del cònsol, a AMAE, H2868, Cònsol espanyol a Perpinyà al Ministre d'Estat (Perpinyà, 3 febrer 1877). Les dades poblacionals, a *Almanach National. Annuaire Officiel de la République Française pour 1876 présenté au Président de la République*, París, 1876, p. 629.

surer¹²⁴. L'estacionalitat, tanmateix, era denunciada com un perill per les autoritats. Alguns dels emigrats abandonaren tot intent de retornar a Espanya i van refer a l'altra banda de la frontera una nova vida.

Uns mesos després de la fi de la carlinada, en els territoris fronterers convivien, segons les autoritats espanyoles, ex militars carlins, desertors, cantonalistes, republicans progressistes i federals, contrabandistes, vividors i, entre d'altres especímens, pròfugs¹²⁵. La facilitat amb la qual podien organitzar-se partides, ja de caràcter carlí, republicà, sense filiació clara o amb amb simple objectiu delictiu, constituïa a ulls d'aquelles un motiu no pas petit d'intranquil·litat. El cònsol espanyol a Perpinyà ho explicava de la manera que segueix al ministre d'Estat:

*"Entre Béziers y Narbona puede organizarse en 48 horas una banda de ochocientos o mil hombres compuesta en su mayor parte de antiguos carlistas, contrabandistas, ladrones, desertores, prófugos y el resto de gentes indocumentadas"*¹²⁶.

Els antics carlistes eren el nucli més perillós, especialment des d'un punt de vista quantitatiu. Amb l'afirmació "*carlistas ayer, republicanos hoy*", el marquès de Molins expressava el mes de gener de 1877 al president del

¹²⁴. Sobre la vigilància dels refugiats al departament dels Pirineus Orientals, cfr. ADPO, Série M, 4Mp248, 4Mp307, 4Mp321, 4Mp359 i 4Mp466. Sobre l'economia rossellonesa i l'ocupació dels refugiats, cfr. Marie-Ange ISERN, *L'évolution de l'immigration catalane en Roussillon à partir du XIXe siècle*, Université Paul Valéry Montpellier, mémoire de maîtrise d'espagnol, 1972; Jean SAGNES, dir., *Le pays catalan (Capcir, Cerdagne, Conflent, Roussillon, Vallespir et les Fenouilles)*, vol. II, Pau, 1985, pp. 715-754, i Jean SAGNES, "El Rosselló a l'època contemporània", *L'Avenc*, n° 129, setembre 1989, pp. 52-57.

¹²⁵. Així, per exemple, el dia 10 d'octubre de 1876 el cònsul espanyol a Baiona donava compte del gran nombre de refugiats carlins -"*buena parte de ellos criminales*"- que es trobaven a la frontera occidental, tot representant una clara amenaça per la seguretat, i es queixava "*de que vanfan a hacerse inútiles sus reclamaciones, obligado, como está, a presentarlas con designación nominal del individuo y de su domicilio: cosa ineficaz, tratándose de gente más conocida por sus apodos que por sus nombres, y cuya residencia habitual es la taberna, el figón, el despoblado*". El marquès de Molins ho posà en coneixement del ministre d'Afers Estrangers francès, el duc Decazes, el qual va exposar les dificultats legals i polítiques que existien per poder satisfer els seus desitjos. Molins afegia, però, que una bona part d'aquests perillosos refugiats no tenien res de carlistes, que es tractava de simples vagabonds o bandits, davant la qual cosa Decazes proposava de posar-ho en coneixement del ministre de l'Interior. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 18 octubre 1876).

¹²⁶. AMAE, H2867, Cònsol espanyol a Perpinyà al Ministre d'Estat (Perpinyà, 28 setembre 1878).

Consell de ministres francès Jules Simon, l'existència a les proximitats de la frontera d'ex-combatents disposats a "*proferir cualquier grito, a tremolar cualquier bandera, a aprovechar cualquier ocasión de perturbar la paz pública*"¹²⁷. La desorientació i el desencís que marcava els rengles carlistes en els anys postbèl·lics, així com la difuminada consciència de lluitar contra un mateix enemic tot i que no pas per la mateixa *causa* i, pel damunt de tot, les dificultats de l'exili, van impulsar a molts carlistes a participar en preparatius insurreccionals de signe republicà. La col·laboració no em sembla, a diferència de Rodríguez-Moñino, "*incomprensible dentro de la lógica*", ans més aviat normal en circumstàncies com aquelles on es tendia a primar l'objectiu de la lluita pel damunt de les seves fonamentacions¹²⁸. No seria ni la primera ni la darrera vegada. Els cònsols espanyols a França coincidien tot al llarg de la segona meitat dels anys setanta, fruit d'una mirada sobredimensionadora esbiaixada per la pròpia responsabilitat, en la denúncia d'aquests contactes i la connivència entre els uns i els altres per tal d'alterar l'ordre. Com a conseqüència de la confusió que imperava, s'acabà forjant la imatge d'una *conspiració carlo-republicana*. Així, en la correspondència entre les autoritats espanyoles o franceses no es fa estrany de trobar notícies com la que el juny de 1877 el prefecte dels Pirineus Orientals comunicava al ministre de l'Interior francès sobre la possibilitat "*d'un mouvement insurrectionnel dirigé et fomenté par les Républicains, les Carlistes et les Cantonalistes*"¹²⁹. O bé, com informava el comissari de Port Vendres al prefecte dels Pirineus Orientals, i aquest al cònsul espanyol a Perpinyà, s'estava formant a la frontera el gener de 1878 una

"bande de malfaiteurs, qui se proposeraient d'entrer en Espagne, pour piller, prenant indifféremment la denomination de Carlistes ou de Républicains, et que des armes se trouvent cachés à

¹²⁷. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 13 gener 1877).

¹²⁸. Rafael RODRÍGUEZ-MOÑINO, *El exilio carlista...*, p. 137.

¹²⁹. AN, F7 12577, Prefecte dels Pirineus Orientals al Ministre de l'Interior (Perpinyà, 4 juny 1877).

*Castellfullit dans les environs d'Olot*¹³⁰.

La frontera pirinenca -de manera molt més episòdica la portuguesa- constituí el principal focus d'inestabilitat durant els primers anys de la Restauració, tal com en períodes anteriors i posteriors. Els Pirineus com a línia real i simbòlica, com a via d'entrada i sortida, conjugaven el pas de mercaderies -el contraban va ser durant segles fonamental- i el d'homes i dones, ja fossin refugiats que escapaven del seu país o combatents que volien iniciar o prosseguir des d'allà el seu particular assalt a l'Estat¹³¹.

En el marc de les conspiracions carlo-republicanes, tanmateix, van ser els *revolucionaris* els que marcaren els ritmes de la violència política en el primer decenni restauracionista -no pas per casualitat, Ruiz Zorrilla a part, foren personatge com Viralta o com Estartús els més temuts en medis policials-, mentre que els carlistes escollien, ja des de 1877, un segon pla, símbol tant de l'expectació com de la impotència¹³². El marquès de Molins ho expressava amb claredat, l'abril del setanta-set, al ministre d'Estat espanyol:

"Hoy pretende por de pronto el carlismo unirse con cualquier fracción que ofrezca apoyar la dinastía del Pretendiente en la esperanza de que después de un trastorno ha de venir el poder"

¹³⁰. AMAE, H2867, Cònsol espanyol a Perpinyà al Prefecte dels Pirineus Orientals (Perpinyà, 15 gener 1878).

¹³¹. Cfr. Jacques SAQUER, *La frontière et le contrabande dans l'histoire et l'économie du département des Pyrénées-Orientales de 1814-1850*, Université de Toulouse, mémoire principal pour le diplôme d'Études supérieures d'Histoire économique, 1967; Émilienne EYCHENNE, *Les Pyrénées de la liberté 1939-1945. Le franchissement clandestin des Pyrénées pendant la Seconde Guerre mondiale*, Paris, 1983, i, de la mateixa autora, *Les portes de la liberté. Le franchissement clandestin de la frontière espagnole dans les Pyrénées-Orientales de 1939 à 1945*, Toulouse, 1985; Peter SAHLINS, "Dues històries de la frontera de la Cerdanya?", *L'Avenc*, n° 86, 1985, pp. 42-48, i del mateix autor, *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX* [1989], Vic, Eumo ed., 1993; i, així mateix, Enric U. DA CAL, "Provincialistes contra dualistes: la Dictadura de Primo de Rivera i Catalunya vista a través de la província de Girona", a *La Dictadura de Primo de Rivera. Estudis sobre les comarques gironines*, Girona, 1992, pp. 5-45.

¹³². Sobre les conspiracions republicanes en aquests anys inicials de la Restauració, només existeix, a banda de les obres contemporànies, l'estudi de Carles DARDÉ, "El procedimiento revolucionario y los republicanos en España, durante los primeros años de la Restauración", a *Col·loqui Internacional "Revolució i socialisme"*, vol. II, Barcelona, 1989, pp. 49-63.

*a manos de D. Carlos*¹³³.

La formació de partides carlistes s'ha d'associar a les fases més inestables de la postguerra, especialment al País Basc, amb l'abolició foral i els seus primers efectes. Així, a principi de febrer del setanta-set el marquès de Molins denunciava els maneigs que a Marsella i en d'altres punts propers a la frontera portaven a terme destacats personatges carlins i republicans federals, que treballaven junts per tal d'agitar el País Basc, tot aprofitant *"el natural descontento que allí reina con motivo de la supresión de sus antiguos fueros"*¹³⁴. A la banda catalana, d'altra banda, segons informacions trameses a Cánovas el juny de 1876, alguns cabdills carlins *"recorren los departamentos próximos a la frontera, con intención de alterar el orden en Cataluña"*¹³⁵. El desembre del mateix any, d'altra banda, el cònsol espanyol a Perpinyà informava els seus superiors que *"una parte del partido carlista viaja y se mueve en este País como si se tratara de alterar el orden nuevamente en España"*. Per aquesta raó es va disposar la vigilància de diferents indrets de la frontera catalana que durant la carlinada van destacar pel pas d'armes cap a l'interior de Catalunya¹³⁶. La mobilització carlina, però, va decaure ben aviat, malgrat que es mantingué una continguda agitació, magnificada per les autoritats, al mateix temps que les declaracions d'alguns dirigents del bàndol de don Carlos disfressaven amb paraules una dolorosa realitat. Des del republicanisme revolucionari s'anà, en canvi, molt més enllà, amb seriosos moviments organitzats per als anys 1876 -una conspiració qualificada per Cánovas de *"vasta y consistente, pero de todo punto insuficiente para dar resultados serios. Como de Ruiz Zorrilla, en*

¹³³. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 12 abril 1877).

¹³⁴. AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 4 febrer 1877). Cfr. també AMAE, H2868, Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 12 juny 1877).

¹³⁵. Citat a Rafael RODRÍGUEZ-MOÑINO, *El exilio carlista...*, p. 127.

¹³⁶. AMAE, H2868, Cònsol espanyol a Perpinyà al Ministre d'Estat (Perpinyà, 14 desembre 1876).

*fin*¹³⁷-, 1877 -al mes de maig, que provocà l'expulsió de Ruiz Zorrilla de París, tal com hem vist més amunt- i 1878. Unes conspiracions que, malgrat el seu fracàs, mobilitzaren homes, armes, compromisos als quarters i recursos econòmics, tant a l'exili com a l'interior, tot generant alarma i inestabilitat política i social¹³⁸.

L'any setanta-nou va marcar una clara cesura. El nomenament de Cándido Nocedal com a delegat de don Carlos a Espanya comportà la primacia de la bel·licositat de les plomes pel damunt de la de les armes¹³⁹. L'agitació insurreccional carlista va estar des de llavors, seguint la tònica iniciada en 1877, sota mínims, encara que les autoritats espanyoles i franceses denunciessin continuadament els rumors o les suposades certeses d'anades del pretendent a la frontera francesa, de reunions d'oficials carlistes encapaçalats per Francesc Savalls a la italiana o la participació en iniciatives de signe republicà¹⁴⁰. Un sector dels republicans, en canvi, després d'un trencament entre les vies legal i insurreccional d'accés al poder -en el marc de l'estratègia parcialment atractiva i consensuadora de l'Estat restauracionista-, manifestà el "*inquebrantable propósito de seguir en el terreno de la acción, dispuesto a ir a la batalla en cuanto tenga medios*". Eren paraules de Manuel Ruiz Zorrilla, dirigides a Cristino Martos el març de 1879, que resumeixen l'acció ruiz-zorrillista des d'aquell moment fins al fracàs de la insurrecció de

¹³⁷. Antonio Cánovas del Castillo a Manuel Duran i Bas (Madrid, 28 octubre 1876), reproduïda a Borja de RIQUER, *Epistolari polític de...*, p. 256.

¹³⁸. Per tal de resseguir els diferents moviments conspiratius són especialment útils els llibres, ja citats, d'Ernesto GARCÍA LADEVESE, *Memorias de un emigrado*, i d'Emilio PRIETO VILLARREAL, *Ruiz Zorrilla...*.

¹³⁹. Sobre el nomenament de Nocedal, cfr. l'apartat següent.

¹⁴⁰. AMAE, H2868, Cònsol espanyol a Marsella al Ministre d'Estat (Marsella, 6 octubre 1879), i Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 16 octubre 1879); ASMAE, Serie Terza, Divisione Politica, 1867-88, busta 1421, III Rapporti in arrivo Spagna, 1879-81, Legat espanyol a Itàlia al Ministre d'Afers Estrangers italià (Roma, 18 octubre 1879); AMAE, H2868, Cònsol espanyol a Perpinyà al Ministre d'Estat (Perpinyà, 5 juny 1880), Ministre d'Estat al President del Consell de ministres (Madrid, 9 setembre 1880), Subsecretari del Ministeri d'Estat al Cònsol espanyol a Perpinyà (Madrid, 19 abril 1881), Cònsol espanyol a Perpinyà al Ministre d'Estat (Perpinyà, 26 abril 1881), Cònsol espanyol a Perpinyà a l'Ambaixador espanyol a París (Perpinyà, 1 juny 1881), Ambaixador espanyol a París al Ministre d'Estat (París, 3 juny 1881), i Cònsol espanyol a Perpinyà al Ministre d'Estat (Perpinyà, 16 juny 1881).

Villacampa en 1886¹⁴¹. Malgrat l'erosió del bloc revolucionari, una més acurada disciplina castrense a l'interior, a través de l'Asociación Republicana Militar, va fer possible la preparació d'un moviment insurreccional que esclatà l'agost de 1883 a Badajoz, el fracàs del qual abocà un elevat contingent dels implicats a l'exili portugués. Dels nombrosos quaters teòricament compromesos, només respongueren Santo Domingo de la Calzada i la Seu d'Urgell. L'any següent tingué lloc un altre intent, encapçalat per Mangado, igualment frustrat. Caldria esperar a 1886 per trobar un nou moviment insurreccional, tot aprofitant la situació creada per la mort del rei Alfons XII i l'inici de la Regència¹⁴². Els plans de l'Asociación Republicana Militar i de l'*entourage* de Ruiz Zorrilla s'acabaren concretant en el pronunciament de Manuel Villacampa el setembre del vuitanta-sis a Madrid. Fracassat, com els anteriors, tot i els molts esforços i esperances dipositats. El pronunciament de Villacampa tancava un llarg cicle d'insurreccions republicanes, fracassades tant pel caire que els havien atorgat els seus protagonistes com per l'activitat preventiva i repressora estatal¹⁴³. Si bé és cert que en els anys següents Ruiz Zorrilla i els seus no deixaren de conspirar -a mitjan 1888, el Comissari especial de Cervera informava al prefecte dels Pirineus Orientals que els moviments del *partit zorrillista* causaven serioses inquietuds als governants espanyols¹⁴⁴-, es tractava ja d'afers marginals.

¹⁴¹. Manuel Ruiz Zorrilla a Cristino Martos (Guelva, 17 març 1879), reproduïda a Rafael OLIVAR-BERTRAND, "España, león...", p. 413.

¹⁴². Sobre l'actitud dels carlins, cfr. l'apartat següent.

¹⁴³. Sobre l'insurreccionalisme republicà en l'etapa 1876-1886 i el seu fracàs, cfr. Carlos DARDÉ, "El procedimiento revolucionario...", i Jordi CANAL i MORELL, "Republicanos y carlistas contra el Estado. Violencia política en la España finisecular", *Ayer*, núm. 13, 1994, pp. 57-84.

¹⁴⁴. ADPO, Série M, 4Mp303, Comissari especial de Cervera al Prefecte dels Pirineus Orientals (Cervera, 19 juliol 1888).

2. EL CARLISME SOTA L'ÈGIDA DELS NOCEDAL

L'organització política carlista, com l'Exèrcit del pretendent, restà totalment desballestada després de la guerra civil dels anys Setanta. Don Carlos va nomenar el 30 de març de 1876, des del seu primer exili londinenc, una Junta Carlista que havia d'assumir els poders anteriorment repartits entre comitès, juntes i cercles. La nova junta era presidida pel marquès de Valde-Espina i en formaven part únicament militars de l'Exèrcit de don Carlos¹⁴⁵. Del mateix dia 30 daten les instruccions donades a la Junta Carlista, que havia de ser secreta per al públic i mantenir-se en la major de les reserves entre els correligionaris. El document constava de quinze punts, els sis primers dels quals centrats en les facultats i activitats de l'organisme. El primer resultava el més il·lustrador sobre la tasca que tenia encomanada. Era com segueix:

"1º. La misión de la Junta consiste en mantener puro y vivo el partido; sostenerle y hacerle progresar; aconsejar a los carlistas, de modo que jamás haya motivo para suponer que nuestros numerosos afiliados han quedado huérfanos de autoridad que los dirija y de un centro de iniciativa permanente que los aliente; facilitará la Junta el regreso a España de los emigrados, sin que por esto se separen de nuestra Comunión, antes por el contrario, donde quiera que se encuentre un carlista, debe considerarse como militar de servicio para observar una regla de conducta que esté conforme con la conveniencia de la Causa en todas ocasiones."

La propaganda i la premsa, amb l'objectiu de mostrar que el carlisme no havia mort, conformaven el nucli de la segona instrucció, mentre que la tercera era dedicada al control dels moviments conspiratius i armats dins el carlisme. El

¹⁴⁵. Els integrants de la Junta Carlista eren, segons Real Cuesta, a més de Valde-Espina, Rafael Tristany, Romualdo Martínez de Velasco, Ramón Argonz, Antonio Lizárraga, Cayetano Freixa, León Fortún, Francisco Alemany, Carlos Costa, José Seco Fontecha i Javier Rodríguez Vera. Cfr. Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco 1876-1900*, Madrid, 1985, p. 2. Segons Ferrer, en canvi, tot i que la font de referència és la mateixa, també en formava part González Boet. Cal suposar, a més, que el Martínez Fortens que esmenta Ferrer coincideix en realitat amb el Fortún de Real Cuesta. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 10.

quart punt fixava l'actitud a prendre en el cas d'actuacions considerades greus per part del Govern, com ara la proclamació de la llibertat de cultes o la supressió dels furs. En aquest cas, especificava el punt següent, calia atreure al carlisme els desenganyats de l'alfonsisme o els catòlics, però sense establir aliances amb cap força política. En canvi, especificaven les instruccions,

"no sólo estará en sus facultades, sino que tiene el deber de fomentar conflictos bajo mano, como promover movimientos republicanos avanzados, a fin de acelerar los acontecimientos y abreviar los males que afligen a mi querida España."

Els efectes, més que no pas d'aquesta instrucció concreta, d'aquesta filosofia de l'acció carlista, ja els hem pogut veure en l'anterior apartat. El sisè punt de les instruccions especificava que en qualsevol qüestió complexa que afectés la política, la Junta havia de recórrer al consell de "*hombres políticos de reconocida honradez y capacidad y afectos a mi Causa y persona*". En matèries religioses i de consciència, s'havia d'apel·lar a un sacerdot. Les instruccions restants, des de la setena a la quinzena, tractaven de la composició i l'organització interna de la Junta Carlista. El catorzè punt fixava l'existència de l'organisme fins que don Carlos "*considere oportuno decretar una nueva organización para el partido*"¹⁴⁶.

Tanmateix, Melchor Ferrer, en la seva Historia del Tradicionalismo español, parla de la creació d'una junta, que anomena Junta central, anterior a la formada el 30 de març. Els seus integrants no ens són coneguts, tot i que Ferrer conta que es va pensar en el canonge Manterola com a un possible president. La seva condició d'eclesiàstic, tanmateix, ho féu desestimar, ja que no era la més idònia per a encapçalar els treballs encomanats al nou organisme¹⁴⁷. Javier Real Cuesta, en canvi, tot i haver consultat les

¹⁴⁶. "Instrucciones a la Junta Carlista" (Londres, 30 març 1876), reproduïdes a *ibid.*, vol. XXVIII-II, pp. 13-15.

¹⁴⁷. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 9. Sobre Vicente Manterola, cfr. Vicente GARMENDIA, Vicente Manterola. Canónigo, diputado y conspirador carlista, Vitòria, 1975.

mateixes fonts -l'arxiu del marquès de Valde-Espina¹⁴⁸-, no en dóna cap mena de notícia. Així, mentre Ferrer considera que l'exposició elevada per una junta a don Carlos, de to pessimista i estil contundent, on se l'instava a posar-se al capdavant de la política carlista, era obra de la primera junta, escrita per Lluís M. de Llauder a París el 24 de març i llegida al pretendent a Londres pel brigadier Rodríguez de Vera, Real Cuesta, al seu torn, tot i atribuir-ne també l'autoria a Llauder, considera que emanà de la Junta Carlista creada el 30 de març¹⁴⁹. Si la versió de Real Cuesta fos la correcta, hi hauria d'haver necessàriament un error de datació del document per part de Ferrer, que, malgrat emprar-lo, el primer no impugna. La confusió està servida. En tot cas, hi ha dos elements que no es qüestionen: en primer lloc, l'autoria de Lluís M. de Llauder, que representava en aquell moment la mà dels antics neo-catòlics en la maniobra, i, segonament, el caràcter crític cap a l'actitud que prenia el pretendent respecte dels assumptes de la comunió i, més enllà, un negatiu repàs a l'actuació dels darrers anys, que eren els de la carlinada. Així, en un passatge de l'exposició, hom aconsellava de la manera que segueix don Carlos:

"Trace Vuestra Majestad la línea divisoria que separe el pasado del futuro, de modo que lo entiendan España, Europa entera, el Papa y los católicos de todo el mundo; y para ello póngase Vuestra Majestad al frente del partido; prepárese con el estudio, con el trabajo, con la asiduidad y con la meditación; escoja sus auxiliares entre los mejores, entre los más competentes; muestre en boceto lo que puede ser un gobierno y lo que ha de ser su corte, lo que es un Rey cristiano, Jefe del partido católico y portaestandarte de la Iglesia; manifieste prácticamente las ventajas de un Rey que reina y gobierna, que dispensa la justicia, que impone la moralidad, que mata las ambiciones injustificadas y dirige a buen término los negocios del estado; lleve, en una palabra, la confianza de todos, haciendo

¹⁴⁸. No he pogut comprovar tots els detalls dels relats de Ferrer i Real Cuesta, ja que no he consultat l'arxiu del marquès de Valde-Espina. N'he pogut veure, tanmateix, una part, a través de les còpies que es troben a l'Archivo Melchor Ferrer, de Sevilla.

¹⁴⁹. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 10, i Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, pp. 3-4.

*reconocer el árbol más por sus frutos que por su nombre.*¹⁵⁰

La resposta del pretendent Carles a aquestes paraules fou la dissolució de la junta, segons Ferrer de la primera, segons Real Cuesta de la segona. En el primer cas hauria donat lloc a una reacció contrària a la sol·licitada amb la creació d'una nova junta integrada per militars el dia 30 de març. En el segon, hauria comportat la dissolució de la Junta Carlista l'octubre de 1876 i l'assumpció per part de don Carlos de la direcció del carlisme, tal com l'exposició reclamava.

En tot cas, la Junta Carlista formada el 30 de març de 1876 es caracteritzà, sobretot, per la seva inoperància. Els elements continguts a la primera de les instruccions no es materialitzaren, ni en el camp de la propaganda, ni en el de l'ajuda als emigrats, ni tan sols en el de la reorganització. En les circumstàncies que vivia el carlisme el setanta-sis no ha d'estranyar la ineffectivitat d'aquest organisme. Javier Real Cuesta suggereix tres causes per tal d'explicar-la: la dispersió geogràfica dels membres de la junta -París, Baiona, Tours-, la penúria econòmica d'alguns d'aquests -s'esmenta el cas d'Argonz, que no disposava de diners ni per a pagar els segells de les cartes-, i, finalment, les maniobres d'alguns personatges -el propi president de la junta, marquès de Valde-Espina, i d'altres membres, sense especificar- a fi i a efecte de dificultar-ne o impedir-ne el funcionament¹⁵¹. Al darrera d'aquests maneigs hi havia, a ben segur, Cándido Nocedal i els sectors *neos*, amb Llauder com a peó avantatjat. Que ell fos el redactor de l'exposició a don Carlos -tant si correspon a la primera com a la segona de les juntes carlistes- era prou significatiu, com ho eren les cartes que creuà amb el marquès de Valde-Espina, on reclamava un canvi d'actitud per part del pretendent en el mateix sentit apuntat en l'exposició, assegurava esperar ordres per a emprendre la reorganització partidista o bé

¹⁵⁰. "Exposición a Carlos VII de la Junta Carlista de París" (París, 24 març 1876: datació de M. Ferrer), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 10-12. La citació a la p. 12.

¹⁵¹. Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, pp. 2-4.

recalcava el seu compromís personal amb el propi Valde-Espina i amb Nocedal¹⁵². La petició a don Carlos d'exercir com un veritable "*Rey cristiano, Jefe del partido católico y portaestandarte de la Iglesia*" no podia ocultar la inspiració d'aquests nuclis de la comunió carlista. La Junta Carlista va ser cessada pel duc de Madrid a la seva arribada a Londres després del viatge, de caràcter particular, als Estats Units i Mèxic¹⁵³. La dissolució de la junta comportà que don Carlos assumís personalment la direcció carlista. Tal com es reclamava a l'exposició. No obstant, la reorganització del carlisme no es produí, tot entrant, com a conseqüència, en una etapa encara més gran d'inactivitat i desídia, igualment com a la vida del pretendent, que es despreocupà dels afers del partit i es va dedicar a viatjar per Europa, a participar en campanyes bèl·liques, a escandalitzar els seus partidaris i fer les delícies dels adversaris amb les seves relacions tempestuoses amb Margarida, amb la convivència amb la seva jove amant hongaresa, amb la freqüentació dels prostíbuls i amb l'afer del Toisó d'or¹⁵⁴. Amb un cert cinisme escrivia a Valde-Espina el febrer de 1877, des de Sant Petersburg, les següents paraules:

*"Mi viaje produce lo que se podía esperar, pues mientras yo trabajo en grande escala, es preciso que tu y cada Carlista en su esfera trabajéis también, aprovechando toda ocasión para extender vuestras relaciones y crear la atmósfera que ha de ser precursora de tantos acontecimientos."*¹⁵⁵

Entre 1876 i 1879, doncs, malgrat les demandes continuades procedents de destacats membres del partit, el carlisme no es va reorganitzar. Mentre que el desembre de 1877 era el marquès de Valde-Espina -que comptava amb la

¹⁵². Lluís M. de Llauder al Marquès de Valde-Espina (s.l., 6 octubre 1876), citada a *ibid.*, pp. 4-5.

¹⁵³. Sobre aquest viatge, cfr. l'apartat II.1 d'aquest treball.

¹⁵⁴. Cfr. l'apartat anterior.

¹⁵⁵. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1877, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Sant Petersburg, 14 febrer 1877), còpia.

confiança del pretendent a l'interior¹⁵⁶. qui recordava a González Boet, membre llavors del seguici del pretendent, *"la necesidad de que el partido carlista tenga y haga política"* catòlica, al cap d'un any era el baró de Sangarrén qui assenyalava que el pretendent *"debe hablar y pronto, poniéndose en el lugar del jefe del partido católico-tradicionalista"*, a fi i a efecte d'evitar el caos i la descomposició¹⁵⁷. Entre els carlistes existien, tanmateix, esperances que aquesta reorganització no tardaria. Així, en una carta interceptada per un confident de l'ambaixador espanyol a França marquès de Molins, escrita el 7 d'abril pel militar carlista Luis Mª González des de València, aquest assegurava que

*"La opinión general del partido carlista hoy, es de que el Señor va a reorganizarlo. En la mente de todos está la conveniencia del reanudamiento"*¹⁵⁸.

L'espera, però, s'allargà fins 1879, quan Cándido Nocedal fou nomenat representant o delegat de don Carlos a Espanya.

La designació de Cándido Nocedal no resulta estranya si es té en compte que des de la fi de la carlinada no havia deixat d'incidir sobre les restes del partit, tant en els nivells directius com en la base, a partir del diari El Siglo Futuro. Aquest sortí al carrer per primera vegada el dia de sant Josep de l'any 1875, dirigit per Ramón Nocedal, encara que fundat pel seu pare Cándido tal com ja havia ocorregut amb el periòdic amb el qual enllaçava, La Constancia. *"Pocas veces será tan aplicable y exacto el conocido dicho de 'de tal palo tal*

¹⁵⁶. "Cuando suene la hora del combate te señalaré un puesto de peligro y mientras tanto te ruego sigas en tu puesto de centinela avanzado dándome cuenta de los menores movimientos que observes en el campo enemigo." AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1878, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Passy, 2 desembre 1878), còpia. Poques setmanes després, escrivia que *"puedes estar bien seguro de que pocas personas hay que me sean más queridas que tu, y en quien yo tenga más confianza por su constancia y fidelidad."* AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1879, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Passy, 28 febrer 1879), còpia. D'altra banda, en una altra carta, de 1881, el designava com a *"el Patriarca de los carlistas del Norte"*. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1881, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 7 maig 1881).

¹⁵⁷. Cfr. Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., p. 8.

¹⁵⁸. AMAE, H2868, Luis Mª González a Atanasio (València, 7 abril 1877). Sobre la utilització de confidents per part de les autoritats espanyoles, cfr. l'apartat anterior.

astilla” com en el cas de Cándido i Ramón Nocedal, escrivia Jaime de Carlos Gómez Rodulfo¹⁵⁹. Els Nocedal assajaren d'imprimir al carlisme un marcat i cada vegada més exclusiu caràcter catòlic. Des d'un bon començament, l'enemic principal era el nou règim liberal de la Restauració i, en especial, aquells personatges o grups que intentaven de situar-se entre els pols liberal i catòlic -que equivalia a carlista, des de la particular òptica dels Nocedal-, tot mermant els efectius d'aquest darrer. Així, des de El Siglo Futuro es va emprendre una batalla frontal contra els *catòlics liberals*, que s'agreuja amb la fundació de la Unió Catòlica el 1881. Melchor Ferrer va escriure, en un article publicat en 1934, que la tasca de Nocedal després de la guerra dels anys Setanta era

*"velar por la ideología del partido ante los avances del catolicismo-liberal y los manejos de la mestería de la Unión Católica, por los que nuestras masas se veían constantemente tentadas por hombres que ellas habían admirado, querido, respetado y seguido, como eran el periodista Valentín Gómez, el Conde de Canga Argüelles, Santiago de Liniers, etc."*¹⁶⁰.

Un parell d'elements realçaren el paper de El Siglo Futuro en el marc del catolicisme espanyol. En primer lloc, l'oposició frontal que va mantenir contra el polèmic article 11 de la Constitució de 1876. Si bé el Vaticà acabà acceptant la moderada tolerància de cultes que aquest article oferia, en un clar gest de realisme, entre els catòlics espanyols no es produí, ni de bon tros,

¹⁵⁹. Jaime de CARLOS GÓMEZ-RODULFO, "Preliminar", a Antología de Ramón Nocedal y Romea, Madrid, 1952, p. 7. Sobre Cándido i Ramón Nocedal cfr., a més de les biografies redactades per Begoña URIGÜEN a Diccionario de historia eclesiástica de España, vol. III, Madrid, 1973, pp. 1775-1780; Cristóbal BOTELLA, D. Cándido Nocedal (1821-1885), Madrid, 1913, i, del mateix autor, Recuerdos de Nocedal, Madrid, 1917; i Rafael OLIVAR BERTRAND, Dos católicos frente a frente: Lord Acton y Ramón Nocedal, Madrid, 1955. Sobre els Nocedal i El Siglo Futuro, cfr. Francisco CARANTOÑA, El Siglo Futuro, Diario de Madrid, Madrid, 1955; Jesús TIMOTEO ÁLVAREZ, Restauración y prensa de masas. Los engranajes de un sistema (1875-1883), Pamplona, 1981, pp. 252-269, i Frances LANNON, Privilege, Persecution and Prophecy. The Catholic Church in Spain, 1875-1975, Oxford, 1987, pp. 124 i ss..

¹⁶⁰. Melchor FERRER, "La dirección política de la Comunión Tradicionalista desde 1876", Tradición, núm. 37, 1 juliol 1934, p. 298.

res de semblant¹⁶¹. Els grups catòlics situats a la dreta del canovisme -el mateix Mañé i Flaquer considerava l'aprovació de l'article 11 el trencament de la unitat catòlica d'Espanya¹⁶²- convertiren aquesta lluita en la raó principal de la pròpia existència, com a mínim en un primer moment. Dos periòdics conduïen la defensa de la unitat religiosa, des de punts de vista sensiblement diferents: El Siglo Futuro, que hi abocà la seva característica intransigència, i La España Católica, dirigit per Pidal y Mon, que representava el sector que començava a acceptar la monarquia alfonsina, malgrat que en discrepés, com en aquesta ocasió, pel que feia a l'abast de les reformes. La pugna d'aquests dos sectors contra la tolerància religiosa es confonia, tanmateix, amb la batalla que entaularen des d'un bon començament entre ells mateixos -la despectiva expressió *mestissos*, per exemple, que els primers aplicaven als segons, va néixer l'any setanta-sis de la ploma de Ceferino Suárez Bravo, en uns articles de El Siglo Futuro¹⁶³-, i prosseguí durant anys i anys. Segonament, la peregrinació a Roma de 1876, anomenada de Santa Teresa, organitzada per El Siglo Futuro i d'altres periòdics de províncies, que va congrega un nombre molt considerable de catòlics espanyols i constituí

¹⁶¹. Sobre la polèmica a l'entorn de l'article 11 entre Espanya i el Vaticà, cfr. Giovanni BARBERINI, "El artículo 11 de la Constitución de 1876. La controversia diplomática entre España y la Santa Sede", Anthologica Annua, núm. 9, 1961, pp. 279-409; Rafael Mª SANZ DE DIEGO, "La actitud de Roma ante el artículo 11 de la Constitución de 1876", Hispania Sacra, núm. 55-56, 1975, pp. 167-196; María F. NÚÑEZ MUÑOZ, La Iglesia y la Restauración, 1875-1881, Santa Cruz de Tenerife, 1976, pp. 199-280; Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo en la España de la Restauración, 1875-1931, Madrid, 1978, pp. 16-31, i María Luisa OLLERO, "La tolerancia religiosa en la Constitución de 1876. Análisis de una campaña de protesta", Espacio, Tiempo y Forma, V, 3/2, 1990, pp. 107-122. És imprescindible, per tal d'estudiar les relacions Església-Estat en els primers anys de la Restauració, la consulta dels llibres de María F. NÚÑEZ MUÑOZ, La Iglesia y la Restauración..., ja citat, i Cristóbal ROBLES, Insurrección o legalidad. Los católicos y la Restauración, Madrid, 1988. Sanz de Diego descriu en el seu article quatre etapes en les relacions Roma-Madrid en el tema de l'article 11: abril-juny 1875, ofensiva diplomàtica de Roma a nivell privat; juny-desembre 1875, preparació de la Constitució de 1876; gener-juny 1876, discussió parlamentària sobre la Constitució, i juny-setembre 1876, acceptació per part de Roma de l'article 11. El pas de l'ofensiva a l'acceptació vaticana ha de ser atribuït, segons aquest autor, "en buena parte al realismo: no valía la pena luchar contra lo imposible". La descripció de les etapes, a Rafael Mª SANZ DE DIEGO, "La actitud de...", pp. 177-183, i la citació a la p. 188.

¹⁶². Cfr. Borja de RIQUER, Epistolari polític de..., p. 88.

¹⁶³. "Sin duda, [Ceferino Suárez Bravo] no sospechaba entonces que su hallazgo lingüístico iba a tener tanto éxito y mucho menos que se volvería contra su propio autor." Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., p. 48.

una clara victòria per a aquest sector del catolicisme¹⁶⁴.

L'intent de convertir el carlisme en un partit monolític, a part dels conflictes amb d'altres grups més o menys afins, havia de comportar necessàriament problemes interns. A la darrerria de 1875 va néixer a Madrid el diari La Fe -el novembre de 1876 el va seguir el Correo Catalán a Barcelona i també d'altres publicacions que s'anaven estenent per la geografia peninsular-, dirigit en un principi per Vicente de La Hoz, que intentava de connectar amb l'herència de La Esperanza. Després d'una temporada de col.laboració amb El Siglo Futuro, les dissensions s'anaren agreujant, sobretot a partir de 1878, i van conduir a una baralla oberta a la qual s'afegí, del bàndol de La Fe, el periòdic El Fénix, en 1879, dirigit per Ceferino Suárez Bravo. El Correo Catalán, que en aquells moments dirigia ja Lluís M. de Llauder, es mantingué com un valuós suport des de Catalunya a El Siglo Futuro. El nomenament de Cándido Nocedal com a representant regi, si bé per una banda institucionalitzava una situació que durava des de 1876, en tant que controlava l'òrgan periodístic més influent del carlisme en una època on cap altra alternativa estructural era estable, de l'altra constituïa una presa de posició de don Carlos en el marc del conflicte que enfrontava diversos nuclis del partit. En aquest sentit, agreujà encara més més la situació interna del carlisme. La primera gran topada entre els sectors que s'anaven reconformant al seu interior es va produir poc abans del nomenament de Cándido Nocedal. El motiu: les eleccions de 1879. La participació o no a la campanya electoral tenia implicacions sobre l'actitud global del carlisme des de 1876, ja que portava la discussió al terreny de la política de retraïment adoptada, ja fos per necessitat o per convicció. Davant d'aquesta situació, el duc de Madrid va comissionar els directors de La Fe, El Fénix i El Siglo Futuro -la premsa oferia, en aquells moments de diàspora, l'única possibilitat enquadradora- per tal que

¹⁶⁴. Sobre els detalls de la peregrinació, cfr. *ibid.*, pp. 32-34, i Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 13-19.

discutissin i prenguessin una decisió sobre el tema electoral¹⁶⁵. Els directors de La Fe i El Fénix eren partidaris de l'abandó del retraïment, mentre que Ramón Nocedal volia seguir en el mateix camí. Malgrat aquesta correlació de forces periodístiques, el carlisme no va concórrer com a força política als comicis del setanta-nou, malgrat que el baró de Sangarrén ho fes a títol personal. El gran pes dels Nocedal sobre les disperses bases del partit, fonamentada en la bandera de la intransigència catòlica, havia avortat aquest primer assaig d'abandonar la política de retraïment. I, més enllà, de dotar el carlisme d'una organització política efectiva dins de les coordenades del nou règim de la Restauració. L'única estructura partidista que acceptaven, llavors, en una línia de clares arrels neo-catòliques¹⁶⁶, era l'oferta per la premsa. I, en base a aquesta, la mobilització catòlica (pelegrinatges, romeries, oficis). No pas per casualitat la premsa era el fonament del seu poder en el carlisme¹⁶⁷.

Els mesos que seguien la decisió de prosseguir l'actitud de retraïment el març de 1879, van concentrar encara una gran activitat. A Madrid continuaren les reunions de carlistes destacats -els Nocedal sempre justificaren la seva absència amb una o altra excusa-, de les quals a la fi en resultà una exposició a don Carlos on es plantejava la sempiterna qüestió de la necessitat d'imprimir una nova direcció al partit dins de la legalitat. Entre els signants predominava el col·lectiu agrupat a l'entorn de La Fe i El Fénix, juntament amb personalitats més o menys independents. La resposta del pretendent es concretà en el nomenament d'una junta on coincidien membres

¹⁶⁵. Don Carlos comunicava aquesta decisió al marquès de Valde-Espina a la darrería del mes de febrer. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1879, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Passy, 28 febrer 1879), còpia.

¹⁶⁶. Cfr. Begoña URIGÜEN, Orígenes y evolución de la derecha...

¹⁶⁷. El comte de Rodezno ho creia inevitable: "*Nocedal (...) tuvo que replegarse durante los diez años que mediaron entre el final de la guerra y su muerte, en una política exclusivamente periodística. El partido, a raíz de la guerra, quedó deshecho; aun cuando no le faltaban hombres conspicuos y masas que conservaban el culto a los ideales vencidos en el campo, estaba demasiado reciente la gesta sangrienta para que la organización entrase en el desenvolvimiento de la lucha legal.*" Conde de RODEZNO, Carlos VII, Duque de Madrid, Madrid, 1929, p. 223.

d'ambdues tendències, amb la qual cosa ni els Nocedal, ni sobretot els altres, van acceptar els càrrecs a causa de la previsible impossibilitat d'arribar a cap mena d'acord¹⁶⁸. Davant d'aquesta situació d'*impasse*, don Carlos decidí nomenar Cándido Nocedal el seu representant a Espanya. Era el 6 d'agost de 1879 quan ho comunicava a la junta de Madrid, la qual unes setmanes abans havia elevat l'exposició¹⁶⁹. En carta del mateix dia, el pretendent carlista explicava al marquès de Valde-Espina que el fracàs de la junta es devia al fet que "*las cuestiones personales se sobrepusieron a todo*", i, en conseqüència, a fi i a efecte de prosseguir la tasca empresa, "*habré de prescindir de esa junta que no responde a mis deseos*", tot atorgant la confiança a una sola persona¹⁷⁰. Unes setmanes després mostrava la satisfacció per la tria de Cándido Nocedal, i afegia que

*"los buenos Carlistas tienen que secundarle, pues de la unión sale la fuerza, y la unión sólo puede obtenerse por el respeto del principio de autoridad de nuestro Credo político."*¹⁷¹

Bons desitjos, difícils de materialitzar en aquells moments, tanmateix. Com ha de ser interpretada la decisió de don Carlos de convertir Cándido Nocedal en el seu representant? El secretari del pretendent, comte de Melgar, escrivia que Nocedal fou l'escollit ja que constituïa la persona més adequada per a servir de *parallamps*, "*mientras tú y yo [Melgar i don Carlos] nos vamos a recorrer el mundo*"¹⁷². Potser hi havia quelcom de veritat en les paraules de Melgar

¹⁶⁸. Sobre les actes de les reunions, missatges i cartes d'aquests mesos, cfr. José BURCH y VENTÓS, *Datos para la historia del tradicionalismo político durante nuestra revolución*, Barcelona, 1909, pp. 138-154.

¹⁶⁹. "*Decidido a no llevar la responsabilidad de vuestra inacción, que me habéis pintado como tan perjudicial, veré de emprender con firmeza otro camino, pues encuentro que el que seguí hasta ahora, procurando vuestra intervención, en primer término, no me conduce a ningún resultado.*" I, afegia: "*He resuelto, pues, nombrar mi representante político en Madrid a don Cándido Nocedal*". "Carta a la Junta de Madrid" (6 agost 1879), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, p. 22.

¹⁷⁰. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1879, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 6 agost 1879), còpia.

¹⁷¹. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1879, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 1 setembre 1879), còpia.

¹⁷². Conde de MELGAR, *Veinte años con...*, p. 149.

-Ferrer, per la seva banda, assegura que ben bé res¹⁷³-, però d'altres elements aporten consideracions més convincentes o, com a mínim, complementàries de l'anterior. La qüestió fonamental era el pes que Cándido Nocedal, i amb ell el seu fill, El Siglo Futuro i els periòdics de províncies, havien adquirit a l'interior del partit. Era l'opció més sòlida dins la precarietat general que caracteritzava el carlisme postbèl·lic, en uns anys on encara ressonaven els ecos de la derrota, l'emigració i les inútils conspiracions. El desconcert del propi pretendent després d'una llarga temporada d'*absència* o *indiferència* dels afers polítics carlistes contribuïa a la valoració de la figura de Nocedal, que sobresortia d'entre les dels altres dirigents carlistes pel que feia a infraestructura i suports. Domingo Benavides afegeix a aquests elements les suposades pressions en favor de Nocedal de determinats carlins *de províncies*, que no especifica¹⁷⁴.

La delegació de Cándido Nocedal (1879-1885) fou, tal com es preveia des d'un bon començament, molt agitada. A parer de Melchor Ferrer, no ha estat el període més estudiat de la història del tradicionalisme espanyol, i a més "*desgraciadamente, bajo el signo de las disensiones internas de la Comunión se ha trazado una caricaturesca silueta de aquel hombre y del tiempo que dirigió la Comunión tradicionalista*"¹⁷⁵. Aquesta apreciació era especialment vàlida per a la historiografia tradicionalista en general, afectada per la divisió que generà en el partit aquesta delegació, preludi de l'escissió que va protagonitzar el fill de Cándido Nocedal, Ramón, en 1888. En l'actualitat disposem de més dades per tal d'interpretar la seva actuació entre 1879 i 1885, derivades sobretot de l'anàlisi de la premsa. Un avenç considerable provindrà, a ben segur, de la documentació personal dels Nocedal, quan aquesta sigui ja públicament consultable¹⁷⁶. La delegació al capdavant del

¹⁷³. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 43-45.

¹⁷⁴. Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., pp. 36-37.

¹⁷⁵. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 47.

¹⁷⁶. Aquest fons va ingressar a la Real Academia de la Historia a principi de l'any 1990.

carlisme de Cándido Nocedal ha de ser dividida en dues etapes, 1879-1881 i 1882-1885, marcades per tres fites: el nomenament com a representant del duc de Madrid el 1879, la mort de Nocedal el 1885 i, en el centre, un intent de destitució del delegat per part de don Carlos a la darrereria de 1881. Els conflictes a l'interior del carlisme, entre els tres diaris de Madrid o entre dirigents diversos del partit (Nocedal, marquès de Cerralbo, baró de Sangarrén, Vildósola) i a l'exterior, contra els catòlics liberals de tota mena, batalla en la qual destacaren personatges com Nocedal fill, Llauder i Sardà i Salvany, foren la nota dominant d'aquests anys, que perllongaven la ja llarga postguerra del carlisme.

Els enfrontaments entre La Fe, El Fénix i El Siglo Futuro es tornaren encara més violents amb la designació de Cándido Nocedal¹⁷⁷. Fins i tot va haver d'intervenir el cardenal-arquebisbe de Toledo, que l'agost de 1880 va ordenar als directors dels tres periòdics catòlics que aturessin les baralles. El trencament definitiu entre els tres diaris vingué provocat pel procés de conformació de la Unió Catòlica, auspiciada per Alejandro Pidal, com a fórmula de reunió *no política* dels catòlics¹⁷⁸. Des de la crida de Pidal a les Corts espanyoles a les *honradas masses carlistes*, el juny del vuitanta, per a reunir-se en una plataforma política al marge de les divergències polítiques -a Catalunya foren *tocats* des de personatges de l'entorn del Correo Catalán de Llauder fins a Duran i Bas¹⁷⁹-, van començar greus dissensions. Mentre que El Fénix, de Suárez Bravo, es va adherir al projecte i, de fet, n'esdevingué el portaveu fins la fundació de La Unión el 1882, i La Fe hi donà suport en un

¹⁷⁷. Un resum especialment interessant dels enfrontaments, a Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., pp. 37 i ss..

¹⁷⁸. Sobre la Unió Catòlica, a part del llibre ja esmentat en diverses ocasions de Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., cfr. Cristóbal ROBLES, "La Unión Católica. Su significación y su fracaso", Burgense, vol. 28/1, 1987, pp. 109-168, i, del mateix autor, "La fractura de la unidad política de los católicos españoles", Burgense, núm. 29/1, 1988, pp. 195-230; i, sobretot, José María MAGAZ FERNÁNDEZ, La Unión Católica (1881-1885), Roma, 1990. Una versió tradicionalista de la història de la Unió Catòlica, a Francisco José FERNÁNDEZ DE LA CIGONA, "El pensamiento contrarrevolucionario español: la Unión Católica", Verbo, núm. 193-194, 1981, pp. 395-442.

¹⁷⁹. Alejandro Pidal y Mon a Manuel Duran i Bas [1881], reproduïda a Borja de RIQUER, Epistolari polític..., pp. 282-283.

primer moment, El Siglo Futuro el va combatre violentment, ja que l'èxit dels uns havia d'anar necessàriament en detriment dels altres. El triomf del projecte de la Unió Catòlica podia arribar a mostrar que les idees catòliques eren defensables també des d'una posició no carlina, a més del perill que percebien en el fet que la Unió s'acabés convertint en un partit catòlic, i potser dinàstic. El duc de Madrid era de la mateixa opinió que el nucli dels Nocedal: amb la Unió Catòlica s'intentava "*desorganizar y deshacer el único partido verdaderamente católico*"¹⁸⁰. Al mateix temps, la participació tradicionalista en la Unió Catòlica es podia interpretar com un intent de fer política legal oposant-se al retraïment decretat per Nocedal a l'interior del carlisme. El resultat de tot plegat va ser una espiral de violència escrita impressionant -que només superaria en algun moment la de l'any 1888-, i la separació del partit del sector de El Fénix, així com la desautorització de La Fe. En carta de 28 de gener de 1881, don Carlos comunicava a la redacció de La Fe el que segueix:

*"Habiendo resultado inútiles las advertencias más amistosas que severas, que en diferentes ocasiones os he dirigido; vista la insistencia con que tratáis de entorpecer mis instrucciones y, mejor pudiera decir, mis órdenes, declaro que el periódico "La Fe" ha dejado de ser intérprete de la política tradicionalista, de la cual soy el único representante y jefe."*¹⁸¹

La mà de Cándido Nocedal era al darrera de totes i cadascuna de les frases de la desautorització. De tota manera, La Fe, el diari dirigit per Vildósola i La Hoz, es va mantenir en els marges del carlisme fins a la seva desaparició en 1891, sempre en una posició crítica respecte de la línia oficial del partit. Domingo Benavides ha sintetitzat la visió dels Nocedal de les batalles

¹⁸⁰. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1881, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 1 febrer 1881), còpia.

¹⁸¹. Document reproduït a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 23. "*Ya has podido conocer con cuanto sentimiento me vi obligado a ser severo con 'La Fe' -comentava don Carlos al marquès de Valde-Espina-. Sus servicios y, sobre todo, su abolengo, no podían sarme indiferentes, pero ella lo ha querido.*" De El Fénix, en canvi, afirmava que no havia hagut de marxar de la comunió, ja que mai n'havia format part. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1881, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 4 abril 1881), còpia.

endegades fins 1881, amb la que els enfrontà a la Unió Catòlica -la més violenta de totes-, de la manera següent:

*"Primero habían sido los trabajos de La España Católica, por introducirse en las filas tradicionalistas con el empeño de que todos se uniesen 'en nombre de la religión'; después los artículos de La Fe, en agosto de 1878, ofreciendo las fuerzas tradicionalistas al partido conservador; por último, el llamamiento de Pidal a las honradas masas carlistas y la actitud rebelde de El Fénix y La Fe en el pasado verano; y ahora el mensaje a monseñor Freppel y el proyecto de la Unión Católica coronaban aquella conspiración. Todo había sido, concluía, un plan concebido o aprobado por Cánovas del Castillo y hábilmente ejecutado por Pidal con el único fin de atraer al canovismo las masas católicas bajo pretextos religiosos."*¹⁸²

La identificació exclusiva entre carlisme i catolicisme era la divisa dels Nocedal i El Siglo Futuro, que seguia al peu de la lletra la màxima donosiana de la perillositat de l'eclecticisme, és a dir d'intentar compatibilitzar la veritat amb l'error, la tesi amb la hipòtesi i, en definitiva, el catolicisme amb el liberalisme. Aquells qui no compartien les seves posicions deixaven de ser carlistes i, doncs, catòlics. Eren, en conseqüència, un blanc autoritzat.

Paral·lelament a les batusses periodístiques, des de la seva designació com a representant de don Carlos Cándido Nocedal intentà de posar ordre en el mínim tramut organitzatiu carlista. El seu propi ordre, tanmateix, que significava enfortir la seva autoritat dins el carlisme i la de l'element periodístic. Segons els confidents de l'Ambaixada espanyola a París, Nocedal havia visitat el pretendent Carles després del seu nomenament. A París havia mantingut una sèrie d'entrevistes amb don Carlos i altres dirigents carlistes, en les quals *"parece que se ha manifestado una completa divergencia entre el elemento civil que representa Nocedal, apoyado por Doña Margarita, y los jefes militares"*. Segons aquestes informacions, mentre Cándido Nocedal advocava per una reorganització vigorosa del partit, és a dir per la lluita en el terreny legal i per la propaganda, els generals i ajudants del pretendent, en

¹⁸². Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., p. 47.

canvi, preferien optar per una altra *intentona*, amb l'objectiu de demostrar que no havien desistit dels seus propòsits i que comptaven encara amb forces. "Los confidentes -explicava l'ambaixador a París al ministre d'Estat, José Elduayen, que havia substituït el comte de Toreno en un nou govern Cánovas (1879-1881)- dicen que Don Carlos no ha decidido aún cual ha de ser la actitud de sus partidarios, pero al mismo tiempo deja ver claramente su deseo de rehabilitarse por un acto público, tratando así de borrar la mala impresión producida por el escandaloso proceso del Toisón."¹⁸³ Les informacions responien molt directament als interessos de les autoritats espanyoles, preocupades per les conspiracions carlistes amb base a França, que, interessadament o no, sobreestimaven. Hem tractat aquesta qüestió a bastament en l'apartat anterior. Encara que l'opció insurreccional no es deixés del tot de banda, en realitat era pràcticament testimonial, si bé esdevenia projecte, un més descabellat que l'anterior, en les converses de cafè. L'opció legal, representada per Nocedal, s'imposava en base a la premsa, la propaganda catòlica i el manteniment del retraïment. Don Carlos explicava a José B. Moore -que havia jugat un paper fonamental durant la tercera carlinada i ho tornaria a fer a la darrerïa del segle¹⁸⁴- la situació del carlisme, a mitjan 1880, de la següent manera:

*"Parece que los nuestros, después de tantas pruebas y dolores, empiezan a reanimarse ahora un poco. El retraimiento es todavía indispensable, pero, ciertamente, hay que ir pensando en dar vida de nuevo al partido, en previsión de futuras contingencias, y se le dará de la manera que parezca más conveniente y cuando llegue el momento oportuno."*¹⁸⁵

¹⁸³. AMAE, H2868, Ministre d'Estat al President del Consell de ministres (Madrid, 9 setembre 1880).

¹⁸⁴. Cfr. l'apartat III.1 d'aquest treball, dedicat a la reorganització de l'estructura carlista entre 1888 i 1900.

¹⁸⁵. I, tot seguit, afegia: "Mientras tanto, yo aprovecho el tiempo en este París, que tu conoces, y que es para mí el centro más indicado." Des d'allí es podia seguir l'evolució de la política europea i els avenços en tots els terrenys, a més de fer relacions útils per a la causa. La proximitat amb Espanya era fonamental, ja que facilitava l'anada a París d'espanyols sense fer-se notar excessivament. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1880, Don Carlos al general José B. Moore (París, 18 juliol 1880), còpia.

La reanimació era, tanmateix, mínima, a causa del galimaties intern. De tota manera, el carlisme acudí ja a les eleccions generals de 1881, tot i que només en districtes on les possibilitats de triomf fossin molt elevades, la qual cosa reduí extraordinàriament la participació, centrada en alguns punts del País Basc. Es tractava de situar a les Corts uns portaveus carlins, que foren a la fi Ortiz de Zárate i Ampuero. Així els ho feia saber el pretendent en carta pública des de Londres:

*"Las dificultades presentes de la política española no obligaban a una general contienda electoral de todo el partido, pues si es oportuna y hasta necesaria una constante protesta, que representáis vosotros, haciendo ver que nuestra Comunidad política existe con toda su vitalidad, con toda su organización, con todas sus virtudes y que, aún nada esperando de ese Parlamento, no nos unimos a él como esperanza, sino como protesta."*¹⁸⁶

La consigna principal d'aquestes eleccions era d'impedir el triomf dels afins, com a part de la lluita global contra el catolicisme liberal. Nocedal, en una carta que publicà la premsa, havia afirmat que *"Antes de votar a uno de los afines se vota cualquier cosa: a un republicano, a un radical, a un constitucional: cualquier cosa."*¹⁸⁷ Fou segurament aquesta lluita, que enllaçava amb l'antimoderantisme de Donoso i havia de ser en el futur un element important del pensament integrista¹⁸⁸, la que havia fet decidir Cándido Nocedal per la participació a les eleccions de 1881.

Cap a la darrerïa de 1881 es percep un canvi en l'actitud de don Carlos respecte de Cándido Nocedal i la manera com dirigia el carlisme. Encara l'abril

¹⁸⁶. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1881, Don Carlos a José María Ampuero i Ramón Ortiz de Zárate (Londres, 11 octubre 1881). Aquesta carta ha estat reproduïda per Melchor FERRER en els apèndixs de la *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 26-27.

¹⁸⁷. Esmentat a Domingo BENAVIDES, *Democracia y cristianismo...*, p. 49.

¹⁸⁸. Sobre l'antimoderantisme de Donoso, cfr. Begoña URIGÜEN, *Orígenes y evolución de la derecha...*, p. 60, i, evidentment, el *Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo* del propi Juan DONOSO CORTÉS (*Obras de Juan Donoso Cortés, Marqués de Valdegamas*, vol. I, Madrid, 1903). La pervivència i desenvolupament d'aquestes idees a l'integriste, a *Obras de D. Ramón Nocedal*, vol. V, Madrid, 1910, pp. 157 i 192-193.

d'aquell any, en carta al marquès de Valde-Espina, titllava els enemics de Nocedal a l'interior del carlisme d'envejosos, i afegia: "*Creo que la animadversión que algunos le tienen proviene de resentimientos personales, pero esto no es ser buen carlista. Su nombre y sus compromisos actuales son garantía bastante de su lealtad.*"¹⁸⁹ Al cap d'uns mesos, tanmateix, s'havia convertit en un poderós obstacle per al desenvolupament del carlisme, és a dir, per a aquell procés de *donar vida de bell nou al partit*, tal com don Carlos l'havia expressat al general Moore en la carta que més amunt ha estat esmentada. La variació en l'actitud del pretendent ha d'explicar-se per tot un cúmul de circumstàncies, que anaven des de la sortida de la comunió de membres destacats els darrers anys, amb la negativa influència que això tenia entre les bases, fins al trist i escandalós espectacle ofert per la premsa, que féu les delícies, no cal dir-ho, dels il·lustradors de la premsa satírica, com El Loro o La Campana de Gràcia¹⁹⁰. Entremig, una certa inoperància manifesta quant a resultats concrets per part de la nova direcció, la pressió d'un sector del partit que començava a emergir amb força en aquest moment emblemàticat en la figura del marquès de Cerralbo -un dels signants de l'exposició elevada a don Carlos el maig de 1879- i, finalment, el progressiu allunyament de la jerarquia eclesiàstica, que la violència verbal contra la Unió Catòlica havien contribuït a refermar. Si bé tots els aspectes esmentats incidiren de manera important en don Carlos, un d'aquests comportava un especial significat, aleshores i, també, de cara al futur. Es tracta de les pressions del nucli que anava emergint dins el carlisme, al marge de El Siglo Futuro i La Fe, integrat per persones influents i arrelades en l'història carlista. El marquès de Cerralbo, que cada vegada comptava amb més confiança de part de don Carlos -de fet, en les dates que el pretendent canvià de parer respecte de Nocedal, el pròcer castellà feia estada a Venècia-, n'era l'element més destacat. Quatre elements caracteritzaven, a grans trets, la seva posició: la voluntat de frenar Cándido Nocedal, la necessitat de reorganitzar el partit,

¹⁸⁹. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1881, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (París, 4 abril 1881), còpia.

¹⁹⁰. Cfr. Valeriano BOZAL, La ilustración gráfica del siglo XIX en España, Madrid, 1979.

així com de la política d'atracció, i la demanda de benevolència cap a La Fe i els *feïstes*. El marquès de Cerralbo tenia en ment, en aquells primers anys de la dècada dels vuitanta, un projecte alternatiu per a revitalitzar el partit. Javier Real Cuesta, a partir de la correspondència que el pròcer castellà mantingué amb el marquès de Valde-Espina, en descriu de la manera que segueix els trets principals: Cerralbo

*"quiere hacer del carlismo un partido moderno desde el punto de vista de la acción política, dinámico, organizado, abierto, atractivo y con participación en la vida política. 'Intransigencia en los principios y transigencia en las formas', éste es su lema; es decir, no cambiar los principios sino la conducta; que el partido practique la moderación, la suavidad en las formas frente a la intransigencia integrista; ha de sumar, unir y atraer, no restar, dividir y repeler como el integrismo; ha de participar activamente en la vida pública a todos los niveles, y ha de propagar por todos los medios a su alcance el 'ideario carlista'. De esta forma, con una adecuada organización, el partido estaría preparado para cualquier eventualidad política."*¹⁹¹

Aquest projecte, com veurem tot seguit, va fracassar en aquells anys. Fou, no obstant això, aquell que el carlisme aplicà en els noranta, amb el marquès de Cerralbo al capdavant del partit. Les bases del *carlisme nou* ja estaven definides. No era, però, encara, el moment adequat.

Una anàlisi del conflicte intern que vivia el carlisme en aquests anys fonamentat exclusivament en la premsa, com ha estat habitual fins ara mateix en la historiografia catalana i espanyola, no permet d'entendre la complexitat del fenomen i, menys encara, el seu desenllaç. Amb data 12 de novembre de 1881, Francisco Martín Melgar escrivia al marquès de Cerralbo sobre els comentaris que li havia dedicat en els darrers dies El Siglo Futuro:

"Una sequedad viniendo de los Nocedales q[u]e son de carácter y de temperamento y de hábito secos con todo el mundo, lo mismo con el Rey q[u]e con todos, debe herir muchísimo menos. Ellos son así, y tienen esa manera de

¹⁹¹. Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., p. 32.

expresarse, no creo, por lo tanto, q[u]e haya motivo para q[u]e V. considere q[u]e abrigaban ánimo de ofender a V. personalmente."

A continuació es lamentava que amb tothom fessin el mateix, i que, en el cas del pròcer castellà,

*"ignoren, o aparenten ignorar lo que V. significa dentro del partido, y la altísima plaza q[u]e en él está llamado a ocupar, por lo q[u]e representa, por lo q[u]e es personalmente, por sus dotes de carácter, de ilustración y de entendimiento, y además por el verdadero afecto q[u]e a V. profesa el Rey."*¹⁹²

El marquès de Cerralbo estava al darrera de la maniobra acceptada per don Carlos de substituir Cándido Nocedal per una junta de carlistes amb l'encàrrec d'organitzar el partit. Una junta, de tota manera, que el mateix Nocedal presidiria¹⁹³. Les gestions de Cerralbo per tal de constituir la junta anaven per bon camí a principi d'any, tal com aquest ho comunicà a Valde-Espina, Ampuero i Ortiz de Zárate, que es mostraren d'acord amb el pla¹⁹⁴. Tot plegat quedà, però, en un pur intent amb la publicació per part de El Siglo Futuro, el gener de 1882, de la carta en la qual el papa Lleó XIII havia autoritzat el desembre anterior els Nocedal a organitzar una romeria de protesta i desgreuge pels actes de juliol de 1881 a Roma, quan les cendres de Pius IX foren profanades. Destituir a aquell que així era honorat pel Vaticà no era possible. Aquesta hàbil maniobra, juntament amb les dificultats posades per l'encara cap del partit a Espanya a la decisió del pretendent -les cartes creuades entre la secretaria del duc de Madrid i Cándido Nocedal foren molt nombroses-, el fet que el pla comencés a ser ja públic, la por que pogués

¹⁹². MC, C. IV, núm. 7, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Sant Joan Lohitzune, 12 novembre 1881).

¹⁹³. Cfr. MC, C. IV, núm. 8, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Brighton, 29 desembre 1881).

¹⁹⁴. Marquès de Cerralbo a Marquès de Valde-Espina (Madrid, 17 gener 1882), esmentada a Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., pp. 29-30. Aquest autor ha reconstruït els diversos intents de substitució de Cándido Nocedal en els anys 1881-1883 a partir de la correspondència del marquès de Valde-Espina. Ibid., pp. 28-32.

interpretar-se com un triomf dels *feïstes* i, també, la influència que Nocedal tenia entre les bases catòliques, tal com l'organització de la romeria de 1882 va evidenciar, no només frustraren l'intent de rellevar-lo per una junta de carlistes, ans reforçaren el seu poder en el partit.

El projecte de romeria havia estat ben acollit pel papa Lleó XIII el desembre de 1881, amb gran sorpresa de l'episcopat espanyol i sobretot dels homes de la Unió Catòlica. Els Nocedal començaren els preparatius per a l'organització de la romeria -al marge de la jerarquia eclesiàstica espanyola i dels catòlics no intransigents-, com una gran manifestació del catolicisme tradicionalista. A la fi, tanmateix, va ser frustrada per la intervenció de l'episcopat, amb la col.laboració de la premsa i el govern Sagasta. L'actuació dels bisbes catalans en aquest afer fou decisiva, en especial la d'Urquinaona -el seu enfrontament amb Llauder, cap visible de la facció intransigent a Catalunya, era notori- i de Vilamitjana, malgrat la reserva de Casañas. De tota manera, l'afer de la romeria constituí una clara mostra de l'habilitat i poder de convocatòria del grup de El Siglo Futuro. Característiques, aquestes, que es feren novament perceptibles en l'oposició i abocament subsegüent al fracàs de les romeries regionals substitutòries¹⁹⁵. Després del cop d'efecte de Cándido Nocedal amb la carta papal, com hem vist, s'aturaren les maniobres per substituir aquell personatge per una junta al capdavant del partit carlista. Així, en l'acte de formació de la junta de la romeria, Nocedal i el marquès de Cerralbo convingueren en la necessitat de deixar la situació en suspens, tal com el 16 de gener el primer ho comunicà a Melgar. De tota manera, en aquesta conversa quedaren també que mantindrien després de la romeria la junta organitzadora com a junta directiva del partit. Era un pas, impulsat per Cerralbo, amb el vist-i-plau del duc de Madrid, per avançar en la desitjada

¹⁹⁵. Cfr. Rafael Mª SANZ DE DIEGO, "Una aclaración sobre los orígenes del integrismo: la peregrinación de 1882", Estudios Eclesiásticos, núm. 52, 1977, pp. 91-122; Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., pp. 59 i ss.; Cristóbal ROBLES, "Política y clero en la Restauración. La crisis de 1881-1883", Hispania Sacra, XXXVIII, núm. 78, 1986, pp. 355-398; Giuliana DI FEBBO, "Per uno studio sul terzo centenario della morte di Teresa de Jesús. II. Il pellegrinaggio mancato e la Giunta contestata", Teresianum, XLI, 1990, pp. 617-645, i Joan BONET i Casimir MARTÍ, L'integrisme a Catalunya. Les Grans Polèmiques: 1881-1888, Barcelona, 1990, pp. 61-104.

organització política del carlisme¹⁹⁶. Un pas que, tanmateix, a l'hora de la veritat, no es féu. Les juntes foren dissoltes el febrer després de les dificultats insalvables posades a la romeria tradicionalista. Nocedal es sentia prou fort i legitimat per actuar d'aquesta forma. Comptava altra volta amb el suport de don Carlos, impressionat per la resposta de les masses catòliques a la iniciativa de Nocedal, pel document papal, i preocupat per l'actitud desafiant que seguia mantenint La Fe després de l'amonestació, en tant que es considerava la veritable representació del carlisme, no adulterada, i, sobretot, per l'erosió que tot plegat suposava al *sagrat* principi d'autoritat.

Una carta tramesa per Francisco Martín Melgar al marquès de Cerralbo el 24 de gener de 1882, en plena ebullició de l'afer de les juntes i la romeria, ens acosta a l'entramat de la qüestió. La importància del document es troba en el fet que escapa a l'oficialitat, per tal d'entrar en el joc de la sinceritat personal. D'aquesta manera, el dia 24 sortiren de Londres un parell de missives dirigides a Cerralbo: una, escrita pel secretari de don Carlos per ordre d'aquest, amb consells, paraules d'afecte i molta retòrica¹⁹⁷; l'altra, escrita també per Melgar, per impuls propi. Vegem-la amb deteniment, ja que aquest estava disposat a parlar al pròcer castellà "*sin ambages ni rodeos*" com a prova del "*grandísimo cariño q[u]e le tengo*"¹⁹⁸. Així, es demanava:

"¿Por qué es V. tan niño en ciertas cosas, V. q[u]e en lo demás es tan hombre, es decir, de ánimo tan generoso y tan hecho y tan inteligente?

¿Por qué se abre V. tan sin reserva y tan a la desenfrenada el pecho y deja asomar por la herida toda su apasionada y personalísima inquina contra Don Cándido?

¿No comprende V. q[u]e los resultados de esa explosión continua de rencor han de ser contraproducentes en el ánimo del Señor, y en el de todo el que no esté apasionado?"

¹⁹⁶. MC, C. IV, núm. 12, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Londres, 19 gener 1882).

¹⁹⁷. MC, C. IV, núm. 14, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Londres, 24 gener 1882).

¹⁹⁸. MC, C. IV, núm. 13, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Londres, 24 gener 1882).

La maniobra de descavalcar Nocedal de la direcció del carlisme es fa evident. Melgar posava a continuació uns quants exemples de l'actitud que acabava de criticar en Cerralbo. Entre aquests, un és especialment interessant, ja que es centra en la qüestió de la substitució de Nocedal per una junta de personalitats carlines. Deixem la paraula a Melgar:

"Escribe Don Cándido poco más o menos estas palabras: '¡Qué lástima, Señor, q[u]e ocurra lo de la junta ahora q[u]e ha debido ya salir de Roma una carta del Papa para mí, q[u]e ha de alborotar a España!'

Y V. clama: '¡Señor, Señor! ¡Qué cinismo, qué tupé, que desvergonzadísimo embusterol! ¡Qué absurda invención! Don Cándido quiere ganar tiempo, y no hay tal carta pontificia, ni tal anuncio, ni tales carneros. Me consta, me consta, q[u]e es una insigne mentira, y apelo al tiempo.'

Y no bien había V. llegado a Madrid, cuando los hechos demostraron q[u]e a lo menos aquella vez Don Cándido no mentía."

En les maniobres, a través de visites personals i cartes, del marquès de Cerralbo prop de don Carlos s'intueix un dur pols per la direcció i, sobretot, per la futura orientació del partit. El secretari del pretendent remarcava aquí l'habilitat de Cándido Nocedal, en contrast amb la del marquès de Cerralbo. D'aquesta manera, escrivia:

"Yo, por ejemplo, q[u]e tengo la vanidad de creer q[u]e conozco mucho el carácter y la idiosincracia de Don Cándido, estoy muy cierto (pero por impresiones instintivas, y no por pruebas) de q[u]e en Dios y en su ánima cree él q[u]e V. ha tratado de perjudicarle cerca del Señor. Pues bien, a pesar de eso, en sus cartas al Señor, q[u]e yo haya visto, ni en las q[u]e a mí me dirige, hay la sombra siquiera de una reticencia contra V.. Cuando le nombra, o lo hace en seco, sin comentarios, o añade algunas palabras lisonjeras y simpáticas para V..

Y no es q[u]e atribuya yo esto exclusivamente a hidalguía, lo achaco más bien a habilidad. De una parte Don Cándido presiente la predilección del Señor hacia V., y de otra no desconoce q[u]e si V. es enemigo suyo es al mismo tiempo incapaz de raterías y de malas artes y de intrigas de baja estofa, en el género, verbi gratia, de la hoy más q[u]e nunca inverosímil Fe."

Tot un cant a l'experiència i el tacte en el joc polític d'alt nivell. Nocedal n'havia adquirit tot al llarg de la seva carrera, des de l'isabelisme a la direcció carlina. Per tant, proseguia Melgar,

"cuando oigo algunas soberanas injusticias de V. acerca de Don Cándido (q[u]e dista de ser perfecto ni infalible) me entra una tristeza casi tan grande como la q[u]e me produce el saber q[u]e Vildósola, Castro, Salido u otros desventurados dicen de mí q[u]e soy un Celestino del Señor, q[u]e le busco mozas, q[u]e le incito y le acompaño a francachelas, y q[u]e procuro por medio de la lujuria hacerle agradable mi compañía."

És a dir, que el nucli *feïsta* emprava, com els liberals i els republicans, els arguments de la dissipació de don Carlos en la lluita política. L'afer de *La Fe* va apareixent en la carta com a mostra que era un dels que més preocupava don Carlos i la seva secretaria en aquells moments.

Francisco Martín Melgar continuava la seva llarga carta amb al·lusions a l'acceptació de Cándido Nocedal dins la comunió. *"No dudo yo -escribía-, ni por un momento, q[u]e Don Cándido es casi universalmente detestado entre las personas q[u]e algo suponen en el partido."* La causa es trobava, segons Melgar, en l'absorbent personalitat de Nocedal, que tancava a totes aquestes persones la possibilitat de compartir el poder en el partit amb ell. El marquès de Cerralbo constituïa una excepció, ja que *"V. le detesta por una noble y generosa pero mal entendida sensiblería. Su fogosísimo entusiasmo de V. le hace ver en Don Cándido un obstáculo a la conversión de muchos Magdalenos."* I, en aquest punt, reapareixia la pugna entre *nocedalistes*, *mestissos* i *feïstes*:

"Pero ruégole a V. q[u]e se fije en esta consideración: podrían estar obcecados todos, todos los q[u]e le apoyan, pero no se hallará entre ellos ni uno solo q[u]e al servirle no crea de buena fe servir al carlismo. En cambio entre los q[u]e le combaten más rabiosamente hay muchos, muchísimos, franca y declaradamente enemigos de nuestra causa, y q[u]e sin rebozo lo dicen, como la fracción Pidal-Canga. Y aún los q[u]e de buena fe le combaten creyendo servir a la causa del Rey hay no pocos enemigos de la Persona. Las dos orejas pongo en el Tajo si de

cada tres redactores de La Fe saca V. uno q[u]e, hablándole a V. a solas, sin temor de testigos, no pone al Señor por los pies de los caballos, y desconoce todas las hermosas cualidades q[u]e en el fondo tiene, como V. y yo sabemos perfectamente."

Així les coses, la substitució de Nocedal al capdavant del partit seria nefasta per a la causa. Melgar assegurava que *"en el fondo de mi alma, la eliminació de Don Cándido (pues a eso equivalía el pensamiento primitivo) me parecía un golpe mortal para la autoridad y el prestigio personales del Señor."* Aquesta era la posició de Melgar davant les gestions fetes prop de don Carlos a la darrereria de 1881. Un *cop mortal* que la carta de Lleó XIII, segons el secretari del duc de Madrid, havia evitat:

"Créalo V., amigo mío, sería muy de desear q[u]e Don Cándido dulcificase algunas de sus asperezas, convendría mucho q[u]e diese una organización al partido y se rodease de personas tan valiosas como V. y la mayor parte de los de la junta, pero la carta de Su Santidad y la romería han venido oportunísimamente a evitar un golpe temible a la Persona del Señor, si no a su causa."

I, encara, afegia:

"La animadversión de V. contra Don Cándido y su sueño perdurable de V. de atracción, atracción, atracción a toda costa le impiden ver seguramente con claridad todo lo q[u]e hay de grave y de humillante para la Persona del Rey en la actitud de La Fe.

Sus insensatos redactores no comprenden q[u]e ellos, ellos y nada más q[u]e ellos imponen al partido la jefatura de Don Cándido a perpetuidad, o poco menos."

Melgar havia parlat al marquès de Cerralbo, com ell mateix escrivia, *"como hablaría a mi padre o a mi hermano"*. Tot al llarg de la carta havien aparegut múltiples temes, que ajuden a comprendre els esdeveniments del bienni 1881-1882. Destacaven, en tot cas, el manteniment de Nocedal al capdavant del partit, la preocupació per l'actitud de La Fe i la creixent influència del marquès de Cerralbo prop de don Carlos. El pròcer castellà degué respondre ràpidament a la carta de sincerament de Melgar, tot renovant els seus atacs a Nocedal i

dedicant alguns comentaris a l'actitud del secretari del duc de Madrid en l'afer. Per la correspondència posterior es pot intuir que l'acusà de ser més amic de Nocedal que no pas seu, a la qual cosa Melgar va respondre, al seu torn, en carta de 31 de gener, que ell, en canvi, estava segur que Cerralbo era més enemic de Nocedal que no pas amic seu¹⁹⁹. De la dura pugna prop del pretendent Carles entre Cándido Nocedal i el marquès de Cerralbo, les setmanes que transcorregueren entre novembre del vuitanta-u i febrer de l'any següent, en sortí parcialment *vencedor* el primer.

L'any 1882 va ser especialment mogut a Catalunya, a causa del descontentament generat per les reformes tributàries i el nou tractat de comerç amb França. La mobilització per a evitar la seva aplicació fou general en els medis polítics i econòmics²⁰⁰. La direcció carlista no desaprovà l'ocasió. No faig referència a partides aïllades i de poca importància que s'alçà en armes el maig de 1882, com la de Miquel Camasolivas, àlies Serra, prop de Barcelona, que fou perseguida i dispersada²⁰¹. L'alarma que provocaren aquestes notícies féu que el Nunci apostòlic reclamés al bisbe de Barcelona informació sobre les "*muchas partidas de insurrectos armados*" que suposadament existien a Catalunya. Urquinaona li responia que

"las partidas que se han levantado en algunos puntos de Cataluña, según las noticias que yo tengo, son de poquísima importancia; así es que ni pueden sostenerse, ni se explica que obedezcan a un plan revolucionario: sólo se creen ocasionadas por el descontento de los pueblos con motivo del nuevo sistema de contribuciones; precipitándose si algunas personas poco reflexivas, que imaginan que con alardes de ese género remediaran el mal; pero bien pronto se desengañan de su error,

¹⁹⁹. MC, C. IV, núm. 15, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Londres, 31 gener 1882).

²⁰⁰. Cfr. Jaume CARRERA PUJAL, Historia política de Cataluña en el siglo XIX, VI. De la Restauración al desastre colonial, Barcelona, 1958, pp. 30 i ss., i José María SERRANO SANZ, El viraje proteccionista en la Restauración. La política comercial española, 1875-1895, Madrid, 1987, pp. 47 i ss..

²⁰¹. SHM, AGM 2ª Sección 4ª División, llig. 125, Partidas carlistas, mayo 1882. Notícies de partides i conspiracions, a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 69-70.

quedando disueltas por la fuerza militar."²⁰²

L'ocasió que la direcció carlista no desaprovà -tal com s'esdevingué més endavant, el 1885, arran de l'incident hispano-alemany sobre les Carolines²⁰³- fou la de donar a conèixer una carta de don Carlos dirigida al director del Correo Catalán, Lluís M. de Llauder, sobre la situació de Catalunya. Una carta que, en el futur, es recuperaria a l'hora de mostrar la suposada preocupació regionalista que sempre hauria mantingut el carlisme²⁰⁴. Escrivia el pretendent:

"No hay dolor de España que no me llegue al corazón, lo mismo que si fuera un dolor personal.

¿Cómo he de permanecer indiferente cuando oigo los lamentos de nuestra pobre Cataluña, herida de muerte en las fuentes de su honrado trabajo y arruinada a mansalva?

Creía faltar a mi deber si no uniese mi voz a la voz de la universal indignación, y a ti, valeroso y fidelísimo sostén de las gloriosas tradiciones catalanas, te ruego que seas el intérprete de mis sentimientos cerca de nuestros amigos de esas provincias."

I, tot seguit, afegia:

"La primera vez que hablé solemnemente a la faz del mundo, fijos los ojos en la laboriosa Cataluña, cuidé de declarar que mis ideales políticos se reducían, por lo que atañen a la industria, a progresar protegiendo.

²⁰². ASV, NM, 511, V, II, III, núm. 4, Nunci Apostòlic al Bisbe de Barcelona (Madrid, 24 maig 1882) i resposta (Barcelona, 30 maig 1882).

²⁰³. El destinatari era en aquest cas el marquès de Valde-Espina: *"si el honor y la bandera de España necesitan ser defendidos con las armas en la mano, quiero que aquel día sepan todos nuestros amigos que yo los autorizo a combatir por esos sagrados objetos. Más aún que autorizarlos, se lo ruego."* AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1885, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Viareggio, 4 setembre 1885), còpia. Carta reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., p. 29. També reproduïda a ibid., p. 30, cfr. "Carta a los generales Cervera y Berriz" (6 setembre 1885). Una autorització de don Carlos a participar en una hipotètica guerra, a nom de Fernando Carnevali, a AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1885, Don Carlos al Comte de Caserta (Viareggio, 5 setembre 1885), còpia. Sobre les Carolines i el conflicte de 1885, cfr. Cristóbal ROBLES MUÑOZ, "El protocolo hispano-alemán de 1885 sobre las Carolinas y las Palaos. El arbitraje de León XIII", Misionaria Hispanica, vol. 123, 1986, pp. 101-141, i, sobretot, María Dolores ELIZALDE, España en el Pacífico: la colonia de las Islas Carolinas, 1885-1889. Un modelo colonial en el contexto internacional del imperialismo, Madrid, 1992.

²⁰⁴. Cfr. l'apartat IV.4 d'aquest treball.

Mi instinto español, más todavía que mi experiencia, me indujo a proclamarme entonces enemigo del libre cambio, que los Estados Unidos rechazan, y que Francia, a la sazón, no admitía.

Todos seguimos en el puesto que entonces ocupábamos. Los verdaderos amantes de España, celosos protectores del trabajo nacional. Los hijos de la revolución, alucinados por utópicos y ruinosos sueños de engañosa fraternidad."

La carta acabava amb una doble crida: als "*indomables hijos de los almogávares*" a no oblidar "*que el mayor título de gloria para todos nosotros es el de llamarnos españoles*", i a l'espera ferma però resignada "*a que suene la hora en que la industria catalana, a la sombra de un Gobierno paternal y protector, sea el orgullo y el ejemplo de la industria española*"²⁰⁵. La voluntat de recalcar l'opció proteccionista del carlisme passava desapercebuda, tanmateix, en el marc del magne espectacle que la premsa del partit ofería en aquells anys.

Després del pols mantingut en les altes esferes carlistes entre Cándido Nocedal i el marquès de Cerralbo en els darrers mesos de 1881 i primers de l'any següent, el segon personatge no restà quiet. La insistència del marquès de Cerralbo sobre la que considerava nefasta direcció de Nocedal, provocava els comentaris següents per part del secretari del pretendent a la darrereria del mes de març del vuitanta-dos:

"Yo no tengo opinión hecha (o si la tengo me la guardo exclusivamente para mi solo) sobre la dirección de Nocedal, sobre la jefatura del partido, y sobre todas las grandes batallas de personas q[u]e se libran en Madrid. Pero hay un punto acerca del cual tengo opinión fijísima, y absoluta certidumbre de q[u]e estoy en lo firme, y q[u]e no hay otro punto de vista verdadero fuera del mío. La cuestión de la jefatura o la dirección del partido, con ser tan capital en si debe ser hoy, por las circunstancias, relegada a segundo término. Mejor dicho, debe dejarse en suspenso el statu quo de un modo indefinido hasta q[u]e cese el cisma interior del partido. Todo menos una abdicación moral del Rey, aunq[u]e fuese no digo en un La Hoz

²⁰⁵. Don Carlos a Lluís M. de Llauder (Londres, 17 maig 1882), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 27-28.

o en un Vildósola o un Valentín Gómez, excelentes personas, pero no grandes lumbreras de primera magnitud, sino en un Zumalacárregui o en un Balmes o en un Aparisi resucitados. El Rey es el Rey. Es el custodio de los principios, el guardián de la autoridad, el único q[u]e lleva la bandera. Constituirse en tutores o curadores ejemplares suyos, aunq[u]e sea por exceso de amor, es inferir al partido la más honda y la más incurable de las heridas. Así se engendran Cabrerías. ¿Qué más da q[u]e sea un general q[u]e un periódico el q[u]e diga al partido q[u]e él es el depositario del fuego sagrado, y q[u]e las órdenes del Rey no se cumplen sin su visto bueno?"

I, concloïa:

*"Créame V., amigo de mi alma, sin la primera sumisión de La Fe, arrancar a Nocedal de la jefatura sería dar el primer paso en el más funesto de los caminos, y constituir dentro del partido una autoridad q[u]e el mismo Rey confesaba más fuerte q[u]e la suya."*²⁰⁶

En la resposta de Melgar apareixien tres temes destacables: la batalla que s'estava lliurant a Madrid entre carlistes de diferents tendències, el manteniment de Nocedal per a evitar l'erosió del principi d'autoritat i, en relació amb l'anterior, la necessitat d'aconseguir la submissió de La Fe. La batalla que lliurava el carlisme era doble, en el marc estricte de la comunió i en el més general del catolicisme hispànic. En aquest darrer, l'enemic seguia essent la *mestisseria* amb la seva hipòtesi, representada per la pidaliana Unió Catòlica. Aquesta lluita no es circumscrivia a la capital d'Espanya, ans afectava tot el territori espanyol, si bé és cert que Madrid -amb l'enfrontament entre El Siglo Futuro i La Unión- i Barcelona -on la línia intransigent era representada pel Correo Catalán de Llauder i la Revista Popular de Sardà i Salvany- portaven la veu cantant. Lleó XIII, davant la situació del catolicisme espanyol, va fer pública a la fi de 1882 l'encíclica Cum Multa²⁰⁷. El

²⁰⁶. MC, C. IV, núm. 18, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Londres, 31 març 1882).

²⁰⁷. Sobre la gènesis i els efectes a Espanya de l'encíclica Cum Multa, cfr. sobretot Vicente CÁRCEL ORTÍ, "León XIII fautor de unidad del catolicismo español. A propósito de la encíclica Cum Multa (8.XII.1882)", a Studia historica et philologica in honorem M. Batllori, Roma, 1984, pp. 123-141; Cristóbal ROBLES, "La Cum Multa de León XIII y el movimiento católico en España (1882-1884)", Hispania Sacra, XXXIX, núm. 79, 1987, pp. 297-348, i Jordi FIGUEROLA i GARRETA, El bisbe

document no va aconseguir de posar pau entre els catòlics i, doncs, els conflictes entre la intransigència carlina -vista cada vegada amb més preocupació per la jerarquia catòlica- i la Unió Catòlica, ja obertament fracassada en 1883 i integrada l'any següent en el canovisme, prosseguiren²⁰⁸. Insults, desafiaments a les autoritats episcopals, amonestacions, tot plegat, descrit mil i una vegades, era moneda corrent. En aquest escenari es gestà i veié la llum una obra destinada a ocupar un lloc de preferència en les tauletes de nit dels catòlics integristes: El liberalismo es pecado de Fèlix Sardà i Salvany. L'anunci de l'obra i la seva aparició provocaren un enrenou impressionant en el catolicisme català, tema estudiat en un llibre recent per Casimir Martí i Joan Bonet²⁰⁹. La desobediència als mandats de la Cum Multa, juntament amb la voluntat de suavitzar la conducta pública del partit carlista i aconseguir el respecte d'aquest a l'autoritat de l'Església, van motivar una de les primeres gestions que abordà el nou nunci a Madrid, Mariano Rampolla del Tíndaro. Així, el març de 1883 Rampolla s'entrevistà amb el marquès de Cerralbo -possiblement un d'aquells "*Cattolici influenti*" als quals, segons les instruccions secretes rebudes de la Secretaria d'Estat del Vaticà, el nou nunci havia de demanar respecte pels bisbes i pel clergat i més consideració pels interessos religiosos, que no s'havien de confondre amb els polítics²¹⁰- per tal de transmetre-li la preocupació vaticana per l'evolució dels esdeveniments. En la trobada Rampolla distingí clarament -en un gest que Cerralbo valorà moltíssim- entre Nocedal i el partit carlista. El pròcer castellà es reuní amb don Carlos per a informar-lo de l'entrevista amb Rampolla. Sembla que reaparegué la vella proposta de

Morgades i la formació de l'Església catalana contemporània, Barcelona, 1994, pp. 99-168.

²⁰⁸. Sobre els enfrontaments entre catòlics dels anys 1882-1884 i el fracàs de la Unió Catòlica, cfr. la bibliografia esmentada en notes anteriors.

²⁰⁹. Joan BONET i Casimir MARTÍ, L'integrisme a Catalunya.... Sobre aquest llibre, cfr. Casimir MARTÍ, "L'integrisme a Catalunya, 1881-1888", Recerques, núm. 28, 1994, pp. 103-109. Cfr. també Jordi FIGUEROLA i GARRETA, El bisbe Morgades..., pp. 168 i ss..

²¹⁰. "Istruzioni per Mgr. Mariano Rampolla dei Conti del Tindaro Arcivescovo di Eraclea Nunzio apostolico presso la R. Corte di Spagna [10 en. 1883]", reproduïdes a Franco DÍAZ DE CERIO i María F. NÚÑEZ MUÑOZ, Instrucciones secretas a los nuncios..., pp. 263-272. La referència concreta, a la p. 267.

substituir Nocedal per una junta, en aquesta ocasió de tres persones, al capdavant del partit²¹¹. En tot cas, no va fructificar. A diferència de la batalla del carlisme en el marc del catolicisme hispànic, la que es desenrotllava en el seu interior sí que es centrava molt clarament a Madrid, amb ramificacions a manera d'eco a la resta del territori peninsular. El carlisme era un partit o moviment, en els anys vuitanta com anteriorment i amb posterioritat, amb una estructura profundament centralitzada i jerarquitzada. D'aquí que la batalla pel control del poder tingués lloc a Madrid, sempre tutel·lada pel pretendent des de l'exterior. Una batalla, d'altra banda, lliurada en la mínima superestructura que el carlisme posseïa en aquells moments, gairebé reduïda a la premsa i a la representació de don Carlos, desvinculada orgànicament de les bases que, després de la guerra, havien optat en un alt índex pel retraïment polític.

En aquest escenari marcat per l'enfrontament intern i la debilitat, Melgar proposava d'ajornar el tema de la direcció del partit. Qüestionar Cándido Nocedal era com qüestionar don Carlos i el principi d'autoritat. D'aquí el suport que, després de l'afer de la romeria de 1882, Nocedal va tornar a rebre davant de qualsevol contingència per part del pretendent²¹². En una carta de Melgar al general Cervera de març de 1886, mesos després de la desaparició de Cándido Nocedal, el secretari de don Carlos reconeixia amb claredat que el suport a Nocedal no havia estat una qüestió personal o d'una política concreta, ans la voluntat de mantenir incòlume el principi d'autoritat: *"El Rey al sostener a D. Cándido, no sostenía ésta o la otra política determinada, sostenía sencillamente un principio, el principio de autoridad. No aprobaba lo que D. Cándido ordenase porque creyese que aquello era lo mejor,*

²¹¹. Cfr. Cristóbal ROBLES MUÑOZ, "La Unión Católica...", p. 147. Sobre Rampolla i la seva actuació en la divisió que afectava els catòlics espanyols en els anys vuitanta, cfr. sobretot Vicente CÁRCCEL ORTÍ, León XIII y los católicos españoles. Informes vaticanos sobre la Iglesia en España, Pamplona, 1988.

²¹². L'agost de 1882, el marquès de Cerralbo escrivia al de Valde-Espina que *"El Rey está cansado y convencido de que no andan las cosas como deben, pero hoy por hoy no se pueden remediar: tal vez pronto se logre mejor época."* Marquès de Cerralbo al Marquès de Valde-Espina (Biarritz, 26 agost 1882), esmentada a Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., p. 31.

sino por ser D. Cándido quien lo disponía y considerar indispensable el robustecer el principio de autoridad enfrente de la rebeldía."²¹³. L'única possibilitat de pensar en una substitució de Cándido Nocedal al capdavant del partit passava inexorablement per "*la sumisión de La Fe*", en paraules de Melgar. Tal com aquest havia escrit en una anterior carta al marquès de Cerralbo, eren els redactors de *La Fe* els que "*imponen al partido la jefatura de Don Cándido a perpetuidad, o poco menos*"²¹⁴. Aquest diari, tal com hem vist més amunt, deixà de ser el gener de 1881, per ordre expressa de don Carlos, "*intérprete de la política tradicionalista*". S'havia mantingut, tanmateix, en l'òrbita del partit, tot distanciant-se del projecte de la Unió Catòlica i erigint-se com una alternativa a la *dictadura* que creien que Nocedal imposava en el carlisme i sobre el propi pretendent. Els *feïstes* es consideraven els veritables representants del carlisme. Més d'una dècada després, Lluís M. de Llauder -que en els vuitanta formava en el partit al costat dels Nocedal- escrivia que amb *La Fe* s'arreglerava "*el elemento viejo del carlismo*", mentre que amb *El Siglo Futuro*, "*la juventud, eclesiástica y seglar, y, en general, la gente piadosa, seducida por el puritanismo que predicaba*"²¹⁵. La distinció, matisable en la realitat, era altament significativa. Des de 1881 *La Fe* va portar a terme un estret marcatge de la línia i actuació del partit, sense dubtar a enfrontar-se dia sí i dia també amb els Nocedal i, doncs, en aquella circumstància, amb don Carlos. D'aquesta manera, Melgar, en carta al marquès de Cerralbo de gener del vuitanta-tres feia al·lusió a *La Fe*, *El Zuavo* i *El Cabecilla*, tots de signe *feïsta*, com a cismàtics²¹⁶.

²¹³. ASV, NM, 534, V, II, III, núm. 20, Nuovo indirizzo del partito carlista. Divisioni interna. Supposte agitazioni carliste nel Giugno 1886, Francisco Martín Melgar a Francisco Cervero (Venècia, 19 març 1886). Tornarem a fer referència a aquesta interessant carta quan tractem de l'actitud de Ramón Nocedal i *El Siglo Futuro* l'any 1886 en front de les disposicions de Navarro Villoslada sobre la premsa carlista.

²¹⁴. Cfr. més amunt.

²¹⁵. L[luís] M. DE LL[AUDER], "El laicismo", *CC*, 4 novembre 1894, p. 14.

²¹⁶. MC, C. IV, núm. 23, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 23 gener 1883).

El marquès de Cerralbo, amb la voluntat integradora que el caracteritzà tot al llarg de la seva actuació pública, assajà en els anys 1881-1883, però especialment en aquest darrer, de retornar oficialment al carlisme La Fe. Les seves negociacions, conegudes per don Carlos i Melgar, però no per Nocedal - que era únicament partidari de fer guerra oberta als *feïstes* -, conduïren a resultats ben poc satisfactoris. La fórmula de conciliació era un escull insalvable, ja que les opinions de les tres parts -La Fe, Cerralbo i Melgar, en nom de don Carlos- dissentien. El secretari del pretendent, que s'atorgava el mèrit de parlar en *carlista* mentre Cerralbo ho feia només en *cerralbista* i Nocedal en *nocedalista*, reconeixia les dificultats de l'empresa en carta al pròcer castellà l'octubre de 1883:

"La unión del partido, dice V., es indispensable, necesaria de todo punto. Aquí la política nocedalista contestaría: de ningún modo; q[u]e se queden fuera los de La Fe, y si piden perdón se les niega, porq[u]e lo hacen con trastienda.

La política carlista contesta: 'sí, es necesario, o por lo menos utilísimo; q[u]e pidan perdón, y q[u]e el Rey los perdone, y se habrá hecho una gran obra'. Así me expreso yo, difiriendo, de seguro, del parecer de Don Cándido, q[u]e no ha sido nunca consultado para estas cosas, pero q[u]e si lo fuese aconsejaría el no perdón.

Vamos a la forma. La política cerralbista aconseja pasos estudiados, períodos largos, con atenuantes o por lo menos con nebulosidades, q[u]e permitan decir a los bravi de La Fe q[u]e su rebelión fue justificada.

La política carlista se opone resueltamente a tal cosa, y no puede transigir más q[u]e con una fórmula clara, precisa, concreta y sin subterfugio posible, en la q[u]e conste en crudo: 1º que los de La Fe han faltado y ofendido al Rey; 2º que les pesa y q[u]e lo reconocen; 3º que no volverán a hacerlo."

Cerralbo, segons el secretari del pretendent, podria aconseguir de La Fe aquesta fórmula. Però no ho faria. De la manera que segueix ho argumentava:

"V. podría conseguir este magnífico resultado, que desconcertaría a los Nocedales, y q[u]e humillaría un poco a cuatro o cinco drôles de La Fe, pero q[u]e llenaría de inmenso júbilo a la casi totalidad del partido; V. podría conseguirlo, pero no lo intentará por una razón sencillísima. V., para lograrlo, necesitaría hablar fuerte a La Fe, y amenazarla, si no cedía,

hasta con publicar sus negociaciones oficiosas con V. y decir con su firma al público q[u]e La Fe no quiere. Ante esa amenaza La Fe cedería, pero V. recela q[u]e no cediese, y sabe q[u]e si no cede, y si V. da la cara contra ella, en el acto se desatarán aquellos calumniadores de oficio contra su inmaculada reputación de V.. Y como la reputación es un cristal q[u]e empaña, sin culpa de uno, el aliento de un borracho, V. está intimidado, y aunq[u]e dispuesto a dar por el Rey su vida, su sangre, su fortuna, su tiempo, su inteligencia, todo, se detiene V. amedentrado ante la idea de q[u]e también va a darle su reputación."

I, tot seguit, afegia:

"¿Qué es lo q[u]e V. quiere, q[u]e La Fe pida perdón, o q[u]e parezca q[u]e lo pida? ¿Que se declare culpable, o q[u]e parezca q[u]e se declare? ¿Quiere V. la realidad o la sombra? Pues si quiere V. la realidad, ayúdeme cerca de La Fe, como yo le ayudaré cerca del Rey, con alma, vida y corazón, y aunq[u]e estoy muy distante de gozar sobre S.M. la influencia q[u]e V. me atribuye, ya verá V. cómo entre los dos, dado el buen sentido y la magnanimidad del Rey, ponemos fin al cisma."²¹⁷

Les gestions del marquès de Cerralbo continuaren. Fou, no obstant això, inútil. No hi hagué reconciliació. Només la mort de Cándido Nocedal en 1885 la va fer possible.

En els darrers mesos de la vida de Cándido Nocedal van tornar a sorgir discrepàncies amb don Carlos sobre la direcció del partit, altra volta propiciades per la influència del marquès de Cerralbo. El partit seguia escindit interiorment, amb Nocedal gens disposat a cedir ni un pèl, i, sobretot, continuava desorganitzat i retret, com a l'inici de la delegació. Un tímid assaig de trencar amb el retraïment era al darrera dels conflictes de la primera meitat de 1885. Si bé a les eleccions de 1884 el carlisme no hi acudí -malgrat la insistència del baró de Sangarrén-, l'any següent el marquès de Cerralbo, amb el permís de don Carlos, ocupà un escó al Senat que li pertocava per dret

²¹⁷. MC, C. IV, núm. 27, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 4 octubre 1883). Aquesta llarga carta ha estat reproduïda en l'Apèndix núm. 5 d'aquest treball.

propi. El pròcer castellà actuà en aquesta qüestió al marge de Cándido Nocedal, la qual cosa encengué la disputa. Amb data de 6 de juliol, Melgar comunicava a Cerralbo que don Carlos *"ha deplorado vivamente q[u]e resurgieran disidencias, y sobre todo disidencias públicas, entre dos personas como V. y Don Cándido Nocedal"*. En la carta s'amonestava el pròcer castellà per la seva actitud d'ignorar l'autoritat de Nocedal:

"Es cierto que se concedió a V. autorización para tomar asiento en el Senado, pero V., q[u]e es la lealtad en persona, reconocerá y confesará sin dificultad ninguna cuánto se le recomendó que ejerciendo, en principio, su derecho, se pusiese de acuerdo para las cuestiones de detalle con Don Cándido, y q[u]e evitase en todo caso q[u]e su toma de posesión fuese la fuente de un conflicto."

Tanmateix, malgrat reconèixer l'estat poc falaguer de la direcció del partit, el secretari del pretendent es mostrava partidari de no precipitar una crisi en aquells moments, ans d'esperar uns dies, setmanes o màxim mesos, que era el temps que podia durar amb vida Nocedal. Així, comentava:

*"V. mismo dice (y de ello soy buen testigo ocular yo mismo) que Don Cándido es un cadáver ambulante, y q[u]e sus días están contadísimos. Por ley de la naturaleza son poquísimos los meses, acaso poquísimas las semanas o los días, q[u]e Dios tardará en llamarle a SÍ. V. lo ha visto y lo sabe, como yo lo sé y lo he visto. En tales condiciones y en-tal-espectativa, nada más antipatriótico, desde el punto de vista carlista, que provocar y precipitar una crisis, q[u]e daría lugar a torcidas interpretaciones y abrirla la puerta a comentarios malévolos."*²¹⁸

Els conflictes interns de 1885 acabaren provocant la renúncia al càrrec de Cándido Nocedal, que va morir el 19 de juliol sense haver pogut obtenir resposta del pretendent Carles. Aquell *cadáver ambulante* s'havia convertit en ben pocs dies en un cadàver, a seques.

La mort de Cándido Nocedal obrí nombroses incògnites. Quina política

²¹⁸. MC, C. IV, núm. 36, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 6 juliol 1885).

seguiria a partir de llavors el partit? Qui substituiria Nocedal? Com reaccionarien els *feïstes*? Intransigència o aperturisme? Davant de tants dubtes, don Carlos va recórrer el 29 de juliol a un dels seus homes de confiança, el marquès de Valde-Espina, en demanda de consell: *"Dime te ruego tu opinión sobre lo que convendría hacer en el partido después de la muerte de Nocedal y háblame con la noble franqueza que está en tus costumbres y a la que yo te tengo siempre autorizado."*²¹⁹ Feia poc més d'una setmana que Nocedal havia mort. El tema de la successió del representant a Espanya era, sens cap mena de dubte, el més delicat, ja que l'estat d'enfrontament intern del partit podia actuar com a polvorí. La proposta dels sectors intransigents que Ramón Nocedal recollís l'herència del seu pare topà amb l'oposició d'una part important del partit i, en especial, del marquès de Cerralbo²²⁰. A fi i a efecte d'evitar -atemperar, o com a mínim ajornar- previsibles enfrontaments, don Carlos va optar per assumir personalment la direcció. El 9 d'octubre de 1885 ho va comunicar a un dels homes de més prestigi del partit, allunyat de les trifulques dels anys anteriors, Francisco Navarro Villoslada:

"No delego hoy por hoy en nadie el poder que con tan varonil energía, con rectitud inflexible, ejerció en nombre mío nuestro llorado Nocedal, y asumo yo mismo el gobierno de los leales, a quienes quiero dirigir personalmente."

I, a continuació, afegia:

*"Paréceme que los lazos que me unen a todos vosotros se estrechan y se fortifican así, y para afianzarlos más y más, cada vez que tenga necesidad de haceros saber mi voluntad, me valdré de uno de los fieles servidores de la Causa, el que más adecuado me parezca, según el caso de que se trate."*²²¹

²¹⁹. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1885, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Venècia, 29 juliol 1885), còpia.

²²⁰. Cfr. els informes vaticans comentats per José María MAGAZ, *La Unión Católica...*, pp. 395-397.

²²¹. Don Carlos a Francisco Navarro Villoslada (Venècia, 9 octubre 1885), reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 30-31.

Aquesta salomònica decisió del duc de Madrid no ocultà durant gaire temps, però, la voluntat d'introduir variacions en la línia política del partit carlista. De tota manera, fou un altre esdeveniment el que en aquells moments va concentrar tota l'atenció de la direcció carlista, com la de tots els altres nuclis polítics: el 25 de novembre de 1885 va morir el rei Alfons XII.

Don Carlos, que després de la mort de Cándido Nocedal havia assumit personalment la direcció del partit, vivia des de 1882 al venecià palau de Loredan. El 1881, tal com hem vist en l'apartat anterior, va ser expulsat de França i s'instal·là a Londres amb el seu secretari Francisco Martín Melgar. L'any següent, però, es traslladà a la que seria la seva residència definitiva: el palau Loredan, un obsequi de la mare del duc de Madrid, on, com escrivia un tradicionalista català, "*revive la dulce poesía del común hogar tradicionalista*"²²². Aquest palau de Venècia generà una extensa literatura entre els carlistes i acabà esdevenint la fita dels seus pelegrinatges²²³. Margarida, tanmateix, estava instal·lada a la *Tenuta Reale* de Viareggio. Les seves relacions amb don Carlos seguien essent distants, malgrat que sense arribar als nivells dels anys 1877-1880²²⁴. De fet, des del trasllat a terres italianes hi hagué una reconciliació oficial -don Carlos havia renunciat ja a la seva amant hongaresa-, que comportava passar uns quants dies l'any junts a les respectives residències²²⁵. Si en els primers vuitanta el pretendent introduí una certa discreció en la seva agitada vida sexual, en canvi mantingué la seva inclinació a emprendre llargs viatges arreu del món, tot i que amb menys intensitat que en els primers anys de la postguerra. Entre el viatge al nord d'Àfrica de l'any 1880 i 1884 don Carlos no en féu cap, ocupat com

²²². Joaquín de FONT Y DE BOTER, "El Palacio Loredán", a Los Señores Duques de Madrid en el Palacio Loredán, Barcelona, 1908, s.p..

²²³. Cfr. les pàgines escrites per un bon coneixedor del Loredan i del seu habitant, a Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 69-74 i 110-118, i El noble final de la escisión dinástica, Madrid, 1964, pp. 7-12.

²²⁴. Sobre aquests anys, cfr. l'apartat anterior.

²²⁵. Cfr. Ana de SAGRERA, La Duquesa de Madrid..., pp. 497-501.

estava en els seus canvis de residència (París-Londres-Venècia, 1881-1882) i la seva instal·lació al palau Loredan. Entre el desembre de 1884 i el març de 1885 visità l'Índia i Egipte²²⁶, i l'any 1887 l'Amèrica del Sud²²⁷. Theo Aronson escriu que a l'època es comentava, tot tenint en compte els nombrosos viatges realitzats per don Carlos entre 1876 i 1887, que si la resta de coses li fallessin sempre es podria dedicar a ensenyar geografia²²⁸. El repàs del primer lustre dels vuitanta en la vida del pretendent carlista no quedaria complet, tanmateix, sense al·ludir a la mort del comte de Chambord el 1883 al castell de Frohsdorf, que va reobrir la pugna a l'interior del legitimisme francès des del mateix dia de l'enterrament. D'aquest conflicte en sorgiren dos grups. Mentre que la major part dels legitimistes seguiren el comte de París o bé optaren per retirar-se del combat polític, alguns nuclis traslladaren la seva fidelitat als Borbons carlistes espanyols, al pare de don Carlos i al mateix don Carlos. Aquests legitimistes intransigents reberen el nom de *blancs d'Espagne*. El duc de Madrid hi estaria vinculat els anys següents, a través de la figura del príncep de Valori²²⁹.

La mort el 25 de novembre de 1885 d'Alfons XII constituí el detonant d'una breu etapa de crisi, tancada a mitjan any següent, que va marcar els

²²⁶. Cfr. Prince de VALORI, Don Carlos dans les Indes, París, [1886] (trad. esp. Príncipe de VALORI, Don Carlos en las Indias, Barcelona, 1887); Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 124-135, i Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 82-88.

²²⁷. Cfr. Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 136-147; Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 113-126, i [Francesc de Paula OLLER], Ramillete de flores republicanas ofrecido a Don Carlos en su reciente viaje a las Américas con un prólogo-dedicatoria a los liberales españoles por D. F. de P.O., Barcelona, 1887. La informació obtinguda pel Govern espanyol sobre el viatge, a AMAE, H2845, Viaje de Don Carlos de Borbón a Chile, 1887.

²²⁸. Theo ARONSON, Venganza real. La corona de España, 1829-1965, Barcelona, 1968, p. 151.

²²⁹. Entre una extensa bibliografia, cfr. Prince de VALORI, Deux rois, París, 1888 (trad. esp. Príncipe de VALORI, Dos Reyes, Barcelona, 1889); Mme. de la FERRONNAYS, Mémoires, pp. 290 i ss.; Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 74-77; Stéphane RIALS, Le légitimisme, París, 1983, pp. 113-121; Hugues TROUSSET, La Legitimé Dynastique en France, Grenoble, 1987, i Jean-Paul BLEU, Les lys en exil ou la seconde mort de l'Ancien Régime, París, 1992, pp. 303-324.

iniciis de la regència de la seva vídua Maria Cristina d'Àustria (1885-1902)²³⁰. La inestabilitat provocada per la desaparició, sense successió aparent -més endavant es coneixeria l'embaràs de Maria Cristina, que va donar a llum un fill mascle el maig del vuitanta-sis- del Monarca, un dels pilars fonamentals de l'Estat de la Restauració, va crear algunes esperances de canvi entre els carlistes i, també, entre els republicans. En un llibre editat al cap de pocs anys s'escribia que "*unos y otros estaban a la expectativa, porque creían sin duda que la muerte del Rey sería la señal de una sacudida violenta*"²³¹. De tota manera, la ferida oberta en l'estructura del sistema anà cicatritzant, a través del suport de l'Exèrcit, l'alta burgesia, els partits del torn, l'Església i les potències estrangeres -recent encara el conflicte de les Carolines-, fins al punt de sortir reforçat de la crisi. L'acord polític entre els partits dinàstics -el controvertit *pacte del Pardo*, nom que va rebre la trobada de Cánovas del Castillo i Sagasta²³²-, que portà aquest darrer al capdavant d'un nou gabinet ministerial, l'endemà mateix de la mort del Rei²³³, era la principal expressió de la voluntat de prosseguir la singladura pels viaranyos empresos feia ja una dècada. La base política de la Restauració havia estat reforçada des de llavors sobre un bloc de poder conformat per dos partits, al

²³⁰. Sobre Maria Cristina d'Àustria i la Regència, cfr. Juan ORTEGA RUBIO, *Historia de la Regencia de María Cristina Habsbourg-Lorena*, 5 vols., Madrid, 1905-1906; Aurelio MARTÍN ALONSO, *Diez y seis años de Regencia (María Cristina de Hapsburgo-Lorena) (1885-1902)*, Barcelona, 1914; J. CORTÉS CAVANILLAS, *María Cristina de Austria, madre de Alfonso XIII*, Barcelona, 1961, i, a part dels llibres més generals que estudien el període, Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia política de la España contemporánea*, vol. II, Madrid, 1974(3ª ed.).

²³¹. *Los dos primeros años de la Regencia*, Madrid, 1889, p. 49.

²³². Juan ORTEGA RUBIO, *Historia de la Regencia...*, vol. I, Madrid, 1905, p. 201. Natalio RIVAS (a *El siglo XIX. Episodios históricos*, Madrid, 1945, pp. 47-50) considerava inexistent aquest *pacte*. García Escudero escrivia, al seu torn, que "*se ha dicho que no era Pacto, que no tuvo lugar en El Pardo y que su escenario fue, según unos, el palacete de la Moncloa, y según otros, la presidencia del Consejo de Ministros. Sin embargo, lo importante es que con el pacto, o conversación, o acuerdo tácito, de El Pardo, de la Moncloa, de la calle de Alcalá o de ningún sitio, se confirma el sistema en un momento de gravedad máxima, al que se aplicaron las soluciones adecuadas con la rapidez indispensable.*" José María GARCÍA ESCUDERO, *Historia política de las dos Españas*, vol. I, Madrid, 1975, p. 134.

²³³. Francisco Silvela, en una interessant carta a Duran i Bas, es mostrava d'acord amb Cánovas i la Regent sobre la necessitat que fos Sagasta qui assumís el poder. En canvi, però, criticava la precipitació: "*debíamos haber evitado a la Reina la formación de un Ministerio con el cadáver de su marido en el palacio*". Eren les presses "*que afectan al decoro y recuerdan el miedo, y esto es fatal para una monarquía*". Francisco Silvela a Manuel Duran i Bas (s.ll., 30 novembre 1885), reproduïda a Borja de RIQUER, *Epistolari polític de...*, pp. 324-325.

marge del qual es deixaven els partits o opcions considerats extrems, des dels carlistes als anarquistes i socialistes, tot passant pels republicans. La conformació del bloc s'havia portat a terme a partir d'una estratègia combinada d'atracció, cap a les faccions limítrofes -que enfortia el sistema al mateix temps que en debilitava les oposicions-, i d'exclusió, que incloïa sovint la repressió. Amb l'arribada al Govern en 1881 del partit de Sagasta quedava integrada i conformada la que s'ha anomenat *l'esquerra de la Restauració*²³⁴, que marginalitzava, en graus diversos segons els grups -des de Castelar a Ruiz Zorrilla, per esmentar els dos nuclis extrems-, el republicanisme. Els fusionistes governaren entre 1881 i 1884 -governos Sagasta (1881-1883) i Posada Herrera (1883-1884)-, tot consolidant, en paraules de Jover Zamora, l'àrea de consens de la Constitució de 1876²³⁵. El partit conservador de Cánovas, per la seva banda, reforçà el seu flanc dret amb la incorporació en 1884 dels pidaliens -és a dir, les restes del fracassat projecte de la Unió Catòlica-, que des de la postguerra s'havien mantingut en un espai indefinit entre carlistes i conservadors. Alejandro Pidal va formar part del nou govern que Cánovas constituí el mateix any vuitanta-quatre, entre crítiques provinents de totes bandes pel seu passat tradicionalista. La inclusió d'aquest grup en *l'extrema dreta del canovisme*, reforçava el bloc de poder restauracionista, mentre debilitava -ja hem vist les conseqüències de la pugna mantinguda entre 1881 i 1884- l'exclòs carlisme²³⁶. Aquest era el gabinet ministerial que regia Espanya a la mort d'Alfons XII i que donà pas a l'encapçalat per Sagasta, que s'allargà fins 1890, tot arrodonint iniciatives de l'anterior etapa de govern liberal, especialment en el terreny de la legislació,

²³⁴. Cfr. José CEPEDA ADÁN, "Sagasta y la incorporación de la izquierda a la Restauración. El gobierno de 1881 a 1883", a Historia social de España siglo XIX, Madrid, 1972, pp. 309-335.

²³⁵. José María JOVER ZAMORA, "La época de la Restauración. Panorama político-social, 1875-1902", a Revolución burguesa, oligarquía y caciquismo (1834-1923) (Historia de España dirigida por Manuel TUÑÓN DE LARA, vol. VIII), Barcelona, 1986(2ª ed.), p. 337.

²³⁶. Cfr. David RUIZ GONZÁLEZ, "Alejandro Pidal o el posibilismo católico de la Restauración, posiciones doctrinales y práctica política", Boletín del Instituto de Estudios Asturianos, 1969, pp. 203-221, i Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, "D. Alejandro Pidal y su entrada en el gobierno de Cánovas de 1884", Boletín de la Real Academia de la Historia, CXX, 1, 1947, pp. 231-248. Les crítiques a l'entrada de Pidal al govern Cánovas de 1884, a Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., pp. 90-113.

sensiblement progressiva, i de la tendència moderadament lliurecanvista donada en el terreny econòmic²³⁷.

Un element va contribuir, en especial, a la percepció per part del carlisme de la solidesa i suports amb què comptava la Regència: l'actitud del Vaticà i de la jerarquia eclesiàstica espanyola. La mort d'Alfons XII féu que des de diverses instàncies es demanés la col·laboració de l'Església, en les persones del Nunci apostòlic a Madrid, el Secretari d'Estat del Vaticà o el mateix pontífex Lleó XIII. Així, per exemple, amb data de 4 de desembre, la mare de la regent Maria Cristina, l'arxiduchessa Isabel, escrivia a Lleó XIII en demanda d'ajuda per fer front a un dels principals perills que assolaven Espanya: una part del clergat espanyol, sobretot a les províncies basques, feia costat a don Carlos. *"Rien ne serait plus funeste -escrivia l'arxiduchessa d'Àustria- que si la malheureuse Espagne, déjà si cruellement éprouvée cette année par des tremblements de terre et autres catastrophes élémentaires, ainsi que par l'épidémie colérique, eût par surcroît encore à supporter une guerre civile."* Només el Papa podia evitar aquesta *calamitat*, a través de la influència sobre la jerarquia eclesiàstica espanyola i sobre alguns membres de la Casa de Borbó que en determinats moments havien donat suport a la *causa carlina*. A manera de contrapartida, assegurava la mare de la Regent,

*"la Reine, en tout temps fille pieuse et fidèle de l'Eglise catholique s'appliquera, aussi comme Régente, à donner à ses sujets l'exemple dans l'exercice de ses devoirs de catholique et de ceux qui lui impose la charité chrétienne et que tous ses efforts seront voués à l'appui et à la protection de l'Eglise en Espagne. De cette manière seulement elle pourra témoigner de sa gratitude pour l'aide et l'assistance qui lui viendront de V.S.."*²³⁸

Paral·lelament es creuà una nodrida correspondència entre el ministeri espanyol de Gràcia i Justícia, la nunciatura de Madrid i la Secretaria d'Estat

²³⁷. Cfr. José María SERRANO SANZ, *El viraje proteccionista en la Restauración...*, pp. 105 i ss..

²³⁸. ASV, NM, 533, V, I, III, núm. 1C, L'Episcopato Spagnuolo nella morte del re Alfonso XII, Isabel, arxiduchessa d'Àustria, al Papa Lleó XIII (Viena, 4 desembre 1885).

vaticana sobre l'actitud a prendre per part de la jerarquia eclesiàstica espanyola²³⁹. La bona disposició, amb algunes excepcions, de les altes esferes de l'Església catòlica cap a la Regència es va evidenciar en el document signat per vint-i-cinc arquebisbes i bisbes espanyols, reunits en part a Madrid amb motiu dels funerals d'Alfons XII. Aquest text, aplaudit des del Vaticà, a part de desqualificar aquells que empraven arguments religiosos en la seva lluita particular -al·lusió al carlisme i, en concret, a El Siglo Futuro-, contenia una clara mostra de simpatia eclesiàstica a la dinastia regnant. El bisbe Morgades, un dels signants del document, pot ser considerat emblemàtic pel que fa al suport a la Regència des de Catalunya, així com de la mirada crítica en relació al carlisme²⁴⁰. Les converses mantingudes entre membres del Govern espanyol i el Nunci apostòlic les setmanes següents, acabaren d'afermar el suport vaticà a la Regència davant les promeses fetes sobre els assumptes eclesiàstics a Espanya²⁴¹. Tres gestos de Lleó XIII han de ser situats, així mateix, en aquesta línia: la concessió a Maria Cristina de la *Rosa d'or* -el Nunci ho comunicava confidencialment a Segismundo Moret, ministre d'Estat, el 4 de juny de 1886, "*en la seguridad que ha de serle grata y satisfactoria la noticia*"²⁴²-, l'acceptació papal d'apadrinar el fill pòstum d'Alfons XII i l'atorgament el 22 de gener de 1886 de la *Gran Creu de l'Orde de Crist* a Cánovas del Castillo²⁴³. Uns detalls que, malgrat la voluntat nocedalista de treure-hi importància, no podien passar desapercebuts²⁴⁴. Segurament l'evidència més clara del suport de les altes jerarquies eclesiàstiques i, sobretot, del Vaticà a la Restauració -contra republicans i, en

²³⁹. Cfr. la carpeta esmentada en la nota anterior.

²⁴⁰. Sobre Morgades i el carlisme, cfr. Cristóbal ROBLES MUÑOZ, "Santa Sede y Catalanismo. El Vaticano y el Obispo Morgades (1900)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 60, 1987, pp. 8-12, i Jordi FIGUEROLA i GARRETA, El bisbe Morgades..., especialment pp. 258-278.

²⁴¹. ASV, NM, 534, V, II, III, núm. 19.

²⁴². ASV, NM, 533, V, I, I, núm. 17, El Papa envia *La Rosa d'Oro* a S.M. la Regina Reggente di Spagna, Nunci Apostòlic a Ministre d'Estat (Madrid, 4 juny 1886).

²⁴³. Cristóbal ROBLES MUÑOZ, "El protocolo hispano-alemán...", p. 138.

²⁴⁴. Cfr. Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., pp. 116-118.

especial, carlistes- es troba continguda en les paraules que Lleó XIII va dirigir a l'ambaixador espanyol davant la Santa Seu, en 1901, a la fi del seu pontificat. El contingut de l'audiència havia de ser comunicat per Pidal y Mon, que era llavors l'ambaixador, a Maria Cristina d'Àustria. Entre d'altres interessants comentaris -la carta ha estat reproduïda en els apèndixs d'aquest treball- sobresortia el següent recordatori:

*"Que la Reina no olvide lo que yo vengo haciendo por ella, porque todos los católicos españoles, el episcopado y el clero y las órdenes religiosas prediquen la adhesión y practiquen la obediencia, contra carlistas y republicanos, al Rey y a la Reina, malquitándome por hacerlo con elementos muy poderosos de fuera y dentro de España."*²⁴⁵

El compromís era evident. Els resultats, a la vista.

Si l'actitud de l'Església, l'Exèrcit, els partits del torn, la burgesia o els veïns europeus contribuïren a reassentar l'edifici restauracionista, no podia descuidar-se, de cap de les maneres, la vigilància de l'ordre públic. Carlins i republicans representaven un constant perill potencial, engrandit per factors conjunturals. D'aquesta manera, les tropes de la frontera van ser especialment reforçades en previsió d'accions insurreccionals i les màximes autoritats militars de la península es van posar en estat d'alerta. Els moviments militars prop de la frontera foren continuats en aquests mesos. Així, per exemple, un informe d'un dels comissaris especials francesos destacats prop de la línia divisòria entre els dos estats, constatava a principi de febrer de 1886 que hi havia moviments de tropes a la zona de Solsona. Ho interpretava com una maniobra per a evitar moviments insurreccionals carlistes, de la mateixa

²⁴⁵. AGP, C. 4/55bis, Alejandro Pidal y Mon, Ambaixador d'Espanya davant la Santa Seu, a S.M. la Reina Regent Maria Cristina d'Àustria (Roma, 6 juliol 1901). Ja en les instruccions secretes donades per la Secretaria d'Estat del Vaticà al nunci Di Pietro, que substituï Rampolla en 1887, aquest suport quedava clarament especificat: *"L'appoggio poi prestato dalla S. Sede alla Monarchia in circostanze oltromodo critiche [fa referència a la mort d'Alfons XII i inici de la Regència] e la sua attitudine imparziale e moderatrice rispetto ai partiti estremi Le hanno ottenuto la generale simpatia de tutti i partiti monarchici, anche più avanzati nelle idee liberali, i quali hanno oramai tolto dal loro programma la persecuzione e l'avversione alla Chiesa."* "Istruzioni per Monsigr. Angelo di Pietro Arcivescovo Tit. di Nazianzo Nunzio Apostolico in Spagna: Roma 18 jul. 1887", reproduïdes a Franco DÍAZ DE CERIO i María F. NÚÑEZ MUÑOZ, *Instrucciones secretas a los nuncios...*, p. 292.

manera com ho feia el mes de juny amb el reforçament de la vigilància de la frontera que els governants espanyols havien ordenat²⁴⁶. També el mes de febrer de 1886, un informe del comandant de la Gendarmeria del Portús destacava la creació de nous llocs de policia prop de la frontera gironina i el reforçament dels ja existents²⁴⁷. El maig del mateix any, d'altra banda, una circular del ministeri de la Guerra informava els capitans generals dels rumors i els indicis sobre properes alteracions de l'ordre públic per part de republicans i carlins -"fraternizando republicanos y carlistas", especificava la circular, que recordava les de la immediata postguerra-, tot recomanat-los una intensa vigilància i enèrgica actuació²⁴⁸. La percepció que, de tot plegat, tingueren els contemporanis es reflecteix en les impressions fixades pel conspirador republicà García Ladevese, que després de la mort d'Alfons XII havia estat enviat a l'interior per la cúpula ruiz-zorrillista. A les seves memòries escrivia que

*"Desde que entré en España pude observar que la Restauración, sostenida por el pacto del Pardo, estaba armada hasta los dientes. Las precauciones eran extraordinarias. La fortaleza de la monarquía hallábase en pie de guerra, cual si se tratase de rechazar un asalto temible e inmediato."*²⁴⁹

A l'altra banda de la frontera, de manera paral·lela, els cònsols espanyols treballaven de valent, especialment el de Perpinyà. A la darrerria de gener el de Seta rebia una notificació del ministeri d'Estat on es recomanava màxima

²⁴⁶. ADPO, Série M, 4Mp302, Informe del Comissari especial de Bourg-Madame (Bourg-Madame, 7 febrer 1886), i 4Mp303, Informe del Comissari especial de Bourg-Madame (Bourg-Madame, 4 juny 1886). Sobre la vigilància de la frontera franco-espanyola el juny i juliol de 1886, cfr. SHM, AGM, 2ªSección 4ª División, llig. 125, Temores de entrada de partidas carlistas por las fronteras de Cataluña, 1886.

²⁴⁷. ADPO, Série M, 4Mp302, Informe del Comandant de la Brigada de la Gendarmeria del Portús (El Portús, 20 febrer 1886).

²⁴⁸. SHM, AGM, 2ªSección, 4ªDivisión, llig. 125, Antecedentes sobre movimientos carlistas en la península e islas adyacentes, 1886, Ministre de la Guerra als Capitans Generals (Madrid, 12 maig 1886).

²⁴⁹. Ernesto GARCÍA LADEVESE, Memorias de un emigrado, p. 177.

vigilància de les activitats i dels principals carlistes²⁵⁰. Les autoritats franceses, al seu torn, intensificaven el seu control sobre els residents espanyols en els departaments meridionals. La nota confidencial tramesa pel prefecte dels Pirineus Orientals als alcaldes de la seva demarcació el 19 de març de 1886 era ben clara: *"Il importe à l'administration d'avoir des renseignements aussi exactes que possible sur l'origine, la situation et la moralité des Espagnols domiciliés dans les communes du département."* Per tant, els alcaldes havien d'omplir abans de quaranta-vuit hores uns quadres amb els noms i dades complets dels espanyols residents a la seva comuna²⁵¹. Els informes i cartes creuades entre les autoritats franceses durant la primera meitat del vuitanta-sis sobre possibles moviments insurreccionals en sentit carlista o republicà són incomputables. A la vigilància, s'afegí la informació als seus homòlegs d'Espanya i a la pràctica tòpica dels internaments en departaments interiors. El naixement pòstum del futur rei Alfons XIII, la concessió d'una limitada però oportuna amnistia i el ferm començament de l'etapa de la Regència contribuïren decisivament a l'èxit de les mesures preventives. A banda d'inevitables moviments aïllats, la temptativa més seriosa, tot i que estrepitosament fracassada, vingué del cantó del republicanisme ruiz-zorrillista: la sublevació de Villacampa de setembre de 1886. Aquesta empresa, que com reconeixia el propi Manuel Villacampa *"me salió al revés que a MC"* -MC era Martínez Campos, que amb el seu pronunciament havia obert les portes a la monarquia alfonsina-, posava fi a un llarg cicle d'insurreccionalisme republicà contra l'Estat de la Restauració²⁵².

El carlisme visqué entre la mort d'Alfons XII i mitjan any vuitanta-sis una

²⁵⁰. Esmentat per Rafael RODRÍGUEZ-MOÑINO, *El exilio carlista en...*, p. 141.

²⁵¹. ADPO, Série M, 4Mp249, Prefecte dels Pirineus Orientals als Alcaldes (Perpinyà, 19 març 1886), confidencial.

²⁵². Cfr. l'apartat anterior d'aquest treball. Les paraules de Villacampa, a Manuel Villacampa a Manuel Ruiz Zorrilla [setembre 1886], carta reproduïda a Rafael OLIVAR-BERTRAND, *"España, león..."*, p. 426.

etapa caracteritzada, més que per l'agitació, per l'expectació davant l'evolució dels esdeveniments. Les primeres consignes provinents de Venècia anaven en una doble línia, sempre a l'efecte de treure profit polític de les circumstàncies que vivia Espanya. Per una banda, era necessari d'intensificar la propaganda. Una tasca significativament encomanada al marquès de Cerralbo. Tres dies després de la mort del Rei, Melgar agafava la ploma per comunicar-li que

*"confía S.M. en que nadie mejor que V. se entregará a la indispensable propaganda de divulgar las verdaderas ideas, principalmente entre los sectores alfonsinos, pintando al Rey como la única esperanza de las clases conservadoras, como el protector natural de todas las gentes de orden, como el Rey de España y no de un partido, y como el más enemigo de luchas asonadas a las que apelaría en último extremo, si la anarquía se desencadenase sobre España y no hubiese otro medio humano de salvar a su Patria de la demagogia, pero siempre deplorando con toda su alma el que las circunstancias Le obligaran al derramamiento de sangre."*²⁵³

L'espera i la disposició de don Carlos a acudir a la salvació de la pàtria davant l'avenç de l'anarquia -es pot llegir aquí republicanisme- s'erigiren en constants els mesos següents. De l'altra, es tractava de contenir temporalment els impulsos dels sectors més bel·licosos. La carta, del dia 27, la rebé en aquest cas el marquès de Valde-Espina. *"Conozco el ánimo varonil de mis indomables Voluntarios -escribia el duc de Madrid- y temo que la muerte de Alfonso dé ocasión a que algunos de ellos sean extraviados por exceso de generosa impaciencia"*. El pretendent recomanava, tanmateix, d'estar a punt, de mantenir alts els ànims de cara a un futur proper, *"pues la Providencia nos indica claramente que pronto sonará la hora de la redención de España"*. Mentrestant calia desconfiar de tots aquells que, aprofitant les circumstàncies, els proposessin de llançar-se al camp. Quan arribés el moment, ell mateix donaria les ordres oportunes²⁵⁴. A la fi del mes de

²⁵³. MC, C. IV, núm. 38, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 28 novembre 1885).

²⁵⁴. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1885, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Venècia, 27 novembre 1885), còpia.

novembre de 1885, el prefecte de Venècia informava al ministre italià d'Afers Estrangers que, tot i que la correspondència del pretendent havia augmentat, aquest romaní tranquil a l'espera de l'esclat a Espanya d'un moviment republicà o anarquista²⁵⁵. I aquesta actitud d'espera es mantingué tot al llarg de la crisi, malgrat les informacions que Bismarck comunicà a Lleó XIII el juny del vuitanta-sis en el sentit que "*según sus informes los carlistas preparan próxima insurrección en España por lo que no debe confiarse en sus promesas y declaraciones de no acudir a las armas.*"²⁵⁶ L'agitació entre els carlins era inevitable, en especial a mesura que passaven les setmanes. I, novament, com en els anys 1876-1879, les autoritats espanyoles sobrevaloraren les possibilitats i les actuacions carlistes, republicanes o de signe dubtós. Fins i tot el vice-cònsol espanyol a Tolosa de Llenguadoc reconeixia, el juny de 1886, exageracions en la qüestió de les conspiracions carlines²⁵⁷. Els informes i la correspondència tornaven a alertar, entre gener i novembre del vuitanta-sis, sobre suposats viatges de don Carlos a Perpinyà i a la frontera, tràfic d'armes i uniformes cap a l'interior d'Espanya, reclutament d'homes als pobles fronterers, agitació dels refugiats espanyols sense feina²⁵⁸, col·laboració en els preparatius dels legitimistes francesos -

²⁵⁵. El prefecte de Venècia enviava a la fi de novembre i principi de desembre de 1886 sovintejats informes al seu govern sobre l'activitat del pretendent i les persones que el visitaven. Així, per exemple, el dia 30 confirmava que el general Elío es trobava amb don Carlos. ASMAE, Serie Terza, Divisione Politica, 1867-1888, busta 1424, III Rapporti in arrivo Spagna, 1885-1886, Prefecte de Venècia al President del Consell de ministres italià (Venècia, 30 novembre 1885), i Ministre d'Afers Estrangers italià al Ministre de l'Interior italià (Roma, 2 desembre 1885).

²⁵⁶. SHM, AGM 2ªSección 4ªDivisión, llig. 125, Antecedentes sobre movimientos carlistas en la península e islas adyacentes, 1886, Ambaixador espanyol davant la Santa Seu al Ministre d'Estat (Roma, 21 juny 1886). El telegrama, xifrat i molt reservat, continuava informant que "*El Papa comunicará Nuncio instrucciones para que los obispos influyan sobre el clero y ayuden a que no se turbe la paz pública*".

²⁵⁷. SHM, AGM 2ªSección 4ªDivisión, llig. 125, Antecedentes sobre movimientos carlistas en la península e islas adyacentes, 1886, Vice-cònsul espanyol a Tolosa de Llenguadoc al Ministre d'Estat (Tolosa de Llenguadoc, 17 juny 1886).

²⁵⁸. Així, per exemple, a Sant Llorenç de Cerdans el moviment insurreccional "*est impatientement attendu par ces gens, surtout à cette époque où le chômage commence à se faire sentir, la fabrication des espadrilles qui occupe presque tous les réfugiés entrant dans la morte-saison.*" ADPO, Série M, 4Mp249, Comissari especial de policia de Sant Llorenç de Cerdans a la Direcció de Seguretat General (Sant Llorenç de Cerdans, 15 juny 1886). Les fabricació d'espardenyes a Sant Llorenç de Cerdans ocupava un gran nombre de mà d'obra espanyola, tant directa -refugiats i immigrants- com indirecta, a través de la desviació de part del procés productiu a l'altra banda de la frontera. Cfr. Oonagh O'BRIEN, "El paper de la frontera al Vallespir del segle XIX", *L'Avenc*, núm. 86, 1985, pp. 56-64.

els *blancs d'Espagne*-, i formació de partides²⁵⁹. Tot plegat, sense incidència remarcable.

Així doncs, l'actitud del carlisme fou d'expectació, d'espera davant una situació que creien havia de degenerar en sentit revolucionari fins al punt de ser cridats a salvar el país. Així, l'actiu cònsol espanyol a Perpinyà assegurava, en carta al ministre d'Estat, el que segueix: *"Es indudable, Exc[elentísim]o Señor, que el partido carlista conspira; pero no lo hace en la forma que yo le conozco de antiguo. Ahora parece más bien una parcialidad que se prepara para un caso eventual, como por ejemplo una insurrección republicana, que un partido que a todo trance, como sucedía en 1869, está decidido a sublevarse en un momento dado."*²⁶⁰ La situació del partit, d'altra banda, no era òptima. I això no era difícil de percebre, ni des de fora ni des de dins. A mesura que la Regència sumava dies d'existència, l'expectació es va tornar decepció davant una nova ocasió perduda. Hi contribuï molt especialment el naixement del fill de Maria Cristina, el futur Alfons XIII, el 17 de maig de 1886. Aurelio Martín Alonso va descriure amb precisió l'actitud del pretendent carlista en els mesos que anaven de la mort d'un Alfons a la naixença de l'altre. Així, escrivia:

*"Don Carlos, que desde el fallecimiento de don Alfonso XII no había hecho manifestación alguna, esperando, sin duda, que la Regencia no podría sobreponerse a los republicanos, y esperaba el triunfo de éstos para presentarse como enemigo de la anarquía y salvador de España, al ver que el orden no se alteraba y el nacimiento del nuevo Rey consolidaba la situación, lanzó un manifiesto."*²⁶¹

²⁵⁹. Cfr. ADPO, Série M, 4Mp249, 4Mp302 i 4Mp303. SHM, AGM 2ª Sección 4ª División, llig. 125, Movimiento carlista en la frontera francesa (Gerona), 1886; Temores de transtorno en Seo de Urgel, 1886; Antecedentes sobre movimientos carlistas en la península e islas adyacentes, 1886; Temores de entrada de partidas carlistas por las fronteras de Cataluña, 1886; i, Levantamiento de una partida en Villafranca, 1886. ASV, NM, 534, V, II, III, núm. 20, Nuovo indirizzo nel partito carlista. Divisioni interna. Supposte agitazioni carliste nel Giugno 1886. Sobre rumores de recluta d'hommes i estades al sud de França de don Carlos, cfr. també Rafael RODRÍGUEZ-MOÑINO, *El exilio carlista...*, pp. 141-142.

²⁶⁰. AMAE, H2017, Cònsol espanyol a Perpinyà al Ministre d'Estat (Perpinyà, 2 març 1886)

²⁶¹. Aurelio MARTÍN ALONSO, *Diez y seis años...*, p.29.

El manifest amb motiu del naixement del fill pòstum d'Alfons XII va ser llançat per don Carlos el 20 de maig de 1886 des de Suïssa. El pretendent s'hi desplaçà aquell mateix dia -mentre Margarida s'encaminava cap a Florència, segons s'informà l'endemà al ministre d'Estat espanyol²⁶²-, "*para protestar más libremente*", tal com ho explicava al seu fill Jaume en carta de 23 de maig²⁶³. El document constituïa una denúncia d'allò que considerava un nou capítol de la *usurpació* perpetrada a la mort de Ferran VII. Una usurpació - assegurava el pretendent Carles- que "*va a ser confirmada una vez más con la proclamación como Rey de España del hijo de mi primo Alfonso*". Els seus avantpassats havien protestat contra aquella violència del dret i contra les seves manifestacions successives, tal com ell ho havia fet contra l'*acte pretorià* de Sagunt, sempre en nom de la *monarquia legítima*. Així,

"Aquella protesta renuévola hoy, si no con las armas en la mano, ciertamente con no menor energía, afirmando, con más entereza si cabe que en las precedentes ocasiones, mi firme, inquebrantable propósito de mantener, con la ayuda de Dios, mis derechos en toda su integridad y de no prestarme a renunciar ni a transacción de ningún género."

Els seus drets es confonien amb els d'Espanya i, per tant, els afectaven de la mateixa manera la presència d'un príncep o una princesa en el tron - instruments inconscients de la revolució-, que la proclamació d'una República²⁶⁴. La legitimitat era, doncs, la clau de volta del document²⁶⁵.

²⁶². SHM, AGM 2ªSección 4ªDivisión, llig. 125, Antecedentes sobre movimientos carlistas en la península e islas adyacentes, 1886, Ministre plenipotenciari espanyol a Roma al Ministre d'Estat (Roma, 21 maig 1886). Uns dies abans havien circulat rumors -falsos com la majoria dels d'aquells mesos- sobre la presència de don Carlos a Perpinyà. Ibid., Governador Civil de Barcelona al Ministre de la Governació (Barcelona, 15 maig 1886).

²⁶³. Don Carlos a Jaume (Zuric, 23 maig 1886), carta reproduïda a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, p. 31.

²⁶⁴. A causa de les notables diferències en la transcripció d'aquest document que apareixen en les versions de Ferrer i Clemente, he optat per una via intermèdia, amb l'ajuda de la versió que també ofereix Martín Alonso. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, p. 32; Josep Carles CLEMENTE, *Bases documentales del...*, vol. II, pp. 233-234, i Aurelio MARTÍN ALONSO, *Diez y seis años...*, pp. 29-30.

²⁶⁵. Una impugnació de la legitimitat invocada per don Carlos, a Miguel SÁNCHEZ, pbro., *Novedad e ilegitimidad del carlismo*, Madrid, 1886.

De la crisi de 1885-1886, finalitzada amb una Regència consolidada malgrat els desitjos de republicans i carlistes, el duc de Madrid en sortí amb la voluntat, reconfirmada per les circumstàncies, d'emprendre un notable viratge en la direcció del seu partit. De totes totes, imprescindible.

El 9 d'octubre de 1885 el duc de Madrid havia assumit personalment la direcció del partit carlista. L'endemà mateix, en carta al marquès de Valde-Espina mostrava un gran interès per seguir rebent les informacions que aquest li trametia amb regularitat, "*sobre todo ahora que he tomado personalmente la dirección del partido y necesito estar más al corriente de lo que pasa en España*"²⁶⁶. Una de les primeres accions portades a terme a fi de reorganitzar el carlisme, políticament i militarment, va tenir lloc el mes de desembre següent. Segons unes instruccions de 9 de desembre Espanya quedava dividida en deu circumscripcions amb un comissionat al capdavant de cadascuna, que tenia la facultat de dividir la seva circumscripció en els districtes que creís necessaris²⁶⁷. A Catalunya, una de les circumscripcions, el dia 11 va ser nomenat per a aquest càrrec Felip de Sabater, que l'ostentà fins a la darrerïa de 1888²⁶⁸. Les missions dels comissionats eren les següents: informar sobre les possibilitats militars del carlisme a la seva jurisdicció i iniciar, si era possible, treballs concrets; emetre informes al pretendent sobre els esdeveniments polítics de la seva jurisdicció, i avaluar l'opinió sobre la possibilitat de participar a les eleccions i, en cas positiu, designar els candidats. Tot i que els indicis porten a pensar en un limitat abast d'aquestes instruccions, resulten molt significatives del nou rumb del carlisme, en especial per la porta oberta que deixaven a l'abandó del retraïment. El mes de desembre de 1885 s'havia produït un segon fet

²⁶⁶. AMF, Don Carlos. Documentos reales, 1877-1909, 1885, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Graz, 10 octubre 1885).

²⁶⁷. Cfr. Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, p. 64. La dada de les deu circumscripcions es contradeix, tanmateix, amb les nou que aquest mateix autor esmenta a l'hora de concretar-les.

²⁶⁸. [Felip de SABATER], "A mis correligionarios", CC, 18 desembre 1888, ed. matf, pp. 6-7. Sobre les circumstàncies que envoltaren la seva *renúncia* en 1888, cfr. l'apartat III.1 d'aquest treball.

transcendent per a l'evolució futura del partit: la reconciliació de don Carlos amb La Fe. El bisbe de Dàulia, monsenyor Serra, un dels únics carlistes dins la jerarquia episcopal espanyola -autor, curiosament, d'una dura resposta en la línia més intransigent als iniciadors de la Unió Catòlica en 1881²⁶⁸-, va actuar com a mitjancer. Per tant, a ell anaven dirigides aquestes paraules de don Carlos, després d'haver rebut pel seu conducte una comunicació dels directors de La Fe, Vildósola i La Hoz:

"Diga usted a los directores de 'La Fe' que cuando yo perdono y olvido, que es siempre que se me pide, lo hago sin condiciones y con el alma llena de júbilo".

I, tot seguit, afegia:

*"El tacto, la prudencia y la disciplina que ellos observen en lo sucesivo, dirán el puesto que son dignos de ocupar en la cohorte de mis amigos, suprema esperanza de la Patria."*²⁷⁰

La reconciliació havia estat possible, doncs, a la fi. L'escenari havia variat sensiblement en relació amb el que acollí les frustrades negociacions del marquès de Cerralbo. Hi mancava Cándido Nocedal. El seu fill Ramón i el sector intransigent, que des de la mort del seu pare comandava, mostraren la seva indignació pel perdó concedit per don Carlos als *feistes*, ja que significava la rehabilitació dels principals opositors a la política intransigent que ells representaven. La crua constatació que, en l'aspecte intern, les coses canviaven en el carlisme. Ramón Nocedal escrivia, en un document redactat uns anys més tard, el que segueix:

"Embelesado vivía quien, así que murió don Cándido Nocedal, y antes de acabarse el año 1885, no vió ya manifiestas muestras de oposición y antipatía a los defensores de la integridad y pureza de las doctrinas, y de inclinación y

²⁶⁸. Don Carlos el felicità el febrer de 1881 per aquesta carta. Cfr. Don Carlos al Bisbe de Dàulia (París, 3 febrer 1881), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., p. 24. Una breu biografia del bisbe de Dàulia, en sentit carlista, a [Joan Maria ROMA, coord.], Centenario del Tradicionalismo..., p. 217.

²⁷⁰. Don Carlos al Bisbe de Dàulia (s.l., desembre 1885), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 47.

benevolencia hacia sus adversarios, y no sintió las corrientes de conciliación que amenazaban arrastrar al partido carlista por nuevos y sospechosos derroteros."²⁷¹

La rehabilitació de La Fe constituí un més dels elements que, en una veritable espiral de crispació interna, iniciada ja amb la derrota carlina de 1876 i agreujada amb el titubeig de don Carlos en el decurs de la direcció de Cándido Nocedal, tant el 1881 com ja declaradament el 1885, va conduir finalment, després d'una etapa especialment agitada entre la mort de Nocedal i l'estiu de 1888, a l'escissió integrista o nocedalista.

A principi de 1886 el duc de Madrid acudia novament a Francisco Navarro Villoslada. En aquesta ocasió, per tal que posés a ratlla la premsa del partit, que des de feia anys acumulava avisos, amonestacions i prohibicions per part de l'episcopat. Aquest fet ha provocat una certa confusió en les històries del carlisme, que l'interpreten com si Navarro Villoslada hagués estat elegit com a successor de Cándido Nocedal en la representació del pretendent a Espanya²⁷². Resulta més convincent, tanmateix, una explicació en base a la carta del 9 d'octubre de 1885, citada més amunt, en la qual don Carlos assumia personalment la direcció del partit i especificava que recorreria a persones de confiança per a encàrrecs concrets. En aquest cas, la persona escollida tornava a ser Navarro Villoslada -d'un temps ençà, escrivia aquest personatge, "*el señor Duque de Madrid me ha dispensado la insigne honra de consultarme acerca de algunas cuestiones*"²⁷³-, circumstància que com a màxim ens podria fer pensar en una delegació parcial, i no pas en la successió de Nocedal. I, de fet, foren els poders limitats i l'ambigüitat del seu encàrrec

²⁷¹. "Manifestación de la Prensa Tradicionalista", ESF, 22 agost 1888, p. 1. Document reproduït a Obras de D. Ramón Nocedal, vol. II, Madrid, 1907, pp. 1-62, i a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 62-90.

²⁷². Cfr. Barón de ARTAGÁN [Reynaldo BREA], Políticos del carlismo, Barcelona, s.d., p. 119; Claro ABÁNADES, Dinastía insobornable, p. 186; Juan José PEÑA e IBÁÑEZ, Las guerras carlistas, p. 362, o Conde de RODEZNO, Carlos VII, Duque de..., p. 224. La posició de Melchor FERRER en aquest tema (Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 102-103) és confusa.

²⁷³. Francisco NAVARRO VILLOSLADA, "Circular a la Prensa Carlista", reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 108-109. La citació, a la p. 108.

de principi del vuitanta-sis els que, davant l'aclaparadora pressió del sector nocedalista, van provocar, a la fi, com veurem, la seva renúncia. L'encàrrec d'actuar sobre la premsa tenia molt a veure amb la sensació de determinats nuclis dirigents del partit que era, amb els seus actes, la causant del distanciament i, fins i tot, malvolença de la jerarquia catòlica. Com a evidència, el document signat pels bisbes i arquebisbes espanyols amb motiu dels funerals d'Alfons XII. A redós de la delegació de Cándido Nocedal, basada com s'ha vist en la premsa com a sobreestructura enquadradora, havien aparegut arreu de la geografia peninsular un gran nombre de periòdics, a voltes amb pocs mitjans i de poca durada, que seguien fidelment la línia carlista més intransigent, emanada de les planes de El Siglo Futuro. A Navarro Villoslada s'encomanava la tasca de reconciliar aquesta premsa amb la jerarquia catòlica, amb la qual es mostrava francament irrespectuosa. El resultat va ser la publicació el març de 1886 -a La Fe, la dada és significativa- d'una circular dirigida a la premsa carlina, en la qual es feia al·lusió a les "*tendencias, a mi juicio, funestísimas*" que es manifestaven en diversos periòdics del partit "*respecto a los señores Obispos*". En conseqüència, es podia llegir en la circular,

*"ruego encarecidamente a los periódicos a quienes aludo que cesen por completo en su actitud, y a todos los tradicionalistas que no se presten a ningún acto que directa o indirectamente tienda a perturbar la buena armonía, la ciega sumisión en que siempre ha vivido la Comunión Católico-Monárquica con la Iglesia y, por consiguiente, con los sucesores de los Apóstoles."*²⁷⁴

Mentre que el Vaticà i la jerarquia eclesiàstica espanyola no ocultaren la satisfacció per aquest tomb en la marxa del carlisme²⁷⁵, la premsa intransigent, com no podia ser d'altra forma, es va sentir clarament al·ludida i va emprendre una dura campanya -una més entre les que els ocupaven

²⁷⁴. Document reproduït a *ibid.*, pp. 108-109. No porta data. La datació del març, a partir de la premsa, a Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., pp. 126-127.

²⁷⁵. ASV, NM, 534, V, II, III, núm 20, Nuovo indirizzo del partito carlista. Divisioni interna. Supposte agitazioni carliste nel Giugno 1886.

contantment- contra Navarro Villoslada, especialment des del Diario de Sevilla, mentre El Siglo Futuro, manifestament hostil al dipositari de l'encàrrec de don Carlos, es mantenia en un fictici segon terme. La Fe, en canvi, li feia costat. Lògicament. El resultat del conflicte es concretà en la dimissió de Navarro Villoslada el mes d'abril de tots els encàrrecs fets pel pretendent *per prescripció facultativa*. No havia pogut mantenir més el pols amb els nocedalistes. El triomf d'aquest sector del partit era evident, però vist retrospectivament només momentani: "*pareció el peligro conjurado por la memorable resistencia de la prensa tradicionalista, en la primavera de 1886*", escrivia Ramón Nocedal en 1888²⁷⁶.

Un parell d'elements més, ubicables el mateix any vuitanta-sis, mostren com la batalla de la premsa era només una entre les moltes d'una guerra. En primer lloc, el retraïment carlista va ser moderat davant les eleccions legislatives d'aquell any. El carlisme no hi va concórrer com a partit, però obrí les portes a fer-ho a individualitats. El baró de Sangarrén va aconseguir, així, un escó a les Corts²⁷⁷. Congrés i Senat comptaven ja en aquells moments amb portaveu carlista en les persones de Sangarrén i Cerralbo, respectivament. Aquest darrer va rebre a la fi de l'any, en segon lloc, l'encàrrec de representar el duc de Madrid en la inauguració d'un monument a Zumalacárregui: "*A nadie mejor que a ti -li escribia don Carlos el 10 de desembre de 1886²⁷⁸- puedo designar para que me representes en la inauguración*". La variació produïda en les altes esferes del partit des de la mort de Cándido Nocedal resultava evident. I els intransigents, comandats pel seu fill, no restaren amb els braços plegats. El testimoni més interessant de les lluites internes de l'any vuitanta-sis és una carta de 19 de març dirigida pel

²⁷⁶. "Manifestación de la Prensa...", p. 1.

²⁷⁷. Sobre les eleccions de 1886, cfr. Carlos DARDÉ, "Las elecciones de diputados de 1886", Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea, núm. 5, 1986, pp. 223-259.

²⁷⁸. Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 10 desembre 1886), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 35. Sobre aquesta qüestió, cfr. El Marquès de CERRALBO, "Monumento a Zumalacárregui", El Estandarte Real, núm. 31, octubre 1891, pp. 147-150.

secretari de don Carlos a Francisco Caveró, director de El Intransigente de Saragossa, en resposta a una que aquest li havia enviat cinc dies abans. La carta arribà a mans del ministre d'Estat espanyol -proporcionada per una persona que, segons Segismundo Moret, "*me ha exigido una reserva tan absoluta*" que no podia revelar-ne el nom-, que a la vegada la mostrà al Nunci apostòlic i, aquest, a causa del seu gran interès -"*la particular importancia que reviste la carta*", eren les paraules de Mariano Rampolla-, n'envià ràpidament una còpia a la Secretaria d'Estat del Vaticà²⁷⁹. Francisco Martín Melgar, després de rebre la carta de Caveró i haver parlat amb don Carlos, responia al director de El Intransigente amb *franquesa* i sense *artificis retòrics*, entrant "*directamente al fondo de las cuestiones que V. toca en su carta*". Quatre eren les temàtiques tractades. En primer lloc, la qüestió electoral. La posició del duc de Madrid era ben clara: "*El Rey no ha prohibido a ningún carlista presentarse Diputado. Ha prohibido la lucha del partido en masa con organización y mecanismo electorales, pero sin censurar al carlista que individualmente se presente.*" Els carlistes tenien l'obligació, per tant, de votar els candidats carlistes que es presentessin. Segon tema: la circular de Navarro Villoslada a La Fe. Escrivia Melgar: "*S.M. la aprueba terminantemente y explícitamente y al aprobarla entiende significar a toda la prensa su soberana voluntad de que no provoque conflictos con las autoridades religiosas y no entre nunca en cuestiones que puedan motivar la intervención de la autoridad eclesiástica.*" Melgar argumentava la necessitat d'una mesura d'aquesta mena com segueix:

"La carta de Villoslada tiende a eso, a disipar el rencor que nos guardan [els bisbes] como fuente que somos para ellos de continuos sinsabores; a tapar la boca a los que nos califican de discolos, incorregibles y a dar alientos a los que nos son favorables y una ocasión en que puedan probar hasta a Roma mismo que la intemperancia no viene de nuestra parte."

²⁷⁹. ASV, NM, 534, V, II, III, núm. 20, Nuovo indirizzo del partito carlista. Divisioni interna. Supposte agitazioni carliste nel Giugno 1886, Ministre d'Estat a Nunci Apostòlic (Madrid, 29 març 1886) i resposta (Madrid, 30 març 1886), i Nunci Apostòlic a Secretari d'Estat del Vaticà (Madrid, 31 març 1886).

Un partit inspirat per la carta de Navarro Villoslada no podria ser mai objecte d'hostilitat per part de l'episcopat, concloïa Melgar. De tota manera, a la fi de la carta, insistia que aquestes observacions no significaven que els bisbes "*puedan mandarnos en política*". Si ho intentessin, la resposta havia de ser la desobediència. Així,

"En lo único que se reconoce la autoridad y el magisterio episcopal es en la doctrina y en la moral, y lo único que se ordena a nuestros periódicos es que no invadan ese terreno y no molesten a los Prelados con discusiones metafísicas o teológicas, pero repito una vez más que si un obispo se permitiera darnos órdenes en política, no se discutiría con él, pero tampoco se le obedecería."

En tercer lloc, es tractava de l'enfrontament de Ramón Nocedal amb don Carlos. "[¿]Cúal es el alma caritativa que ha procurado indisponer al Rey con Nocedal?", es preguntava el secretari del pretendent recollint la preocupació manifestada per Cervera en la seva carta. La resposta era contundent:

"Créame V. amigo mío, créame V. con toda sinceridad, quien más aboga contra Nocedal en el ánimo del Rey, es Nocedal mismo, y se lo digo a V. lleno de verdadera y profunda pena, por que puede V. estar seguro de que nadie ni siquiera V. mismo puede deplorar más hondamente que hayamos llegado a este caso. El Señor ha estrenado con Nocedal la amabilidad y las deferencias, encontrando por respuesta una sistemática resistencia pasiva que no está en su lugar. Quiso S.M. favorecer al Siglo con artículos oficiosos fechados aquí que hubieran mantenido y aumentado su importancia y Nocedal se negó a insertarlos. Pidióle consejo y Nocedal contestó que rogaba que no se le consultase nunca. Mandáronsele instrucciones para que no se hostigase a nadie y para que practicase en el periodismo una política de gran conciliación en las cuestiones personales y que no diese pretexto a que se dijera que rechazábamos a las gentes y prescindiese de semejantes instrucciones."

"[¿]Puede ser grata a S.M. esta manera de proceder?", es preguntava Melgar en un rampell de marcat retoricisme. Evidentment, no. El viatge que en aquelles dates havia emprès Nocedal per Catalunya era una nova mostra de la seva actuació:

"Ahora mismo verifica Nocedal su viaje a Cataluña y de él se originan banquetes, manifestaciones y mensajes en los que se preconiza una política opuesta a la ordenada por S.M. dando así margen para que los enemigos de Nocedal propalen que éste organiza una campaña opositorista, no tan abiertamente rebelde en la forma, pero sí tan intencionada en el fondo como la que emprendió La Fe (...) años pasados."

I, tot seguit, afegia: *"El Rey no quiere de ninguna manera desautorizar al Siglo Futuro, lejos de eso sería para S.M. motivo de vivísima satisfacción el poder dispensarle continuas pruebas de confianza, pero V. comprende perfectamente que para esto es indispensable que el Siglo sirva a la política del Rey y no la contraria."* La darrera temàtica abordada es relaciona directament amb l'anterior. La política estava subjecta a múltiples contingències i de l'època de delegació de Cándido Nocedal a 1886 havia variat substancialment. Per tant, la pregunta "[¿]por qué era buena la política del Siglo en tiempo de D. Cándido y hoy esa misma política que no ha cambiado, es mala?", que Cervera havia plantejat a Melgar, contenia un clar error de concepte. Tot es reduïa al principi d'autoritat, detentat per Cándido Nocedal durant la seva delegació, al marge de si era correcta o no la seva política, però des de la seva mort, personalment i sense intermediaris per don Carlos. Una vegada reiterada qualsevol ordre, afirmava Melgar, *"cesó todo derecho a discusión y hay que obedecerla"*. D'aquí la gravetat de l'actuació de Ramón Nocedal²⁸⁰. Un personatge sobre el qual, d'altra banda, des de la Secretaria d'Estat vaticana el cardenal Jacobini escrivia, el mateix mes de març del vuitanta-sis, que *"non si perita di ricorrere a manovre le più indegne per far trionfare le sue idee, e d'insorgere contro persone e cose meritevoli della maggiore venerazione."*²⁸¹ La voluntat de donar un tomb en la direcció del carlisme -reorganització política, tímida participació electoral, reconciliació amb els *feistes*, moderació formal, respecte a l'autoritat eclesiàstica- topava amb els *curadors* de l'essència política de Cándido Nocedal, amb els seus

²⁸⁰. Ibid., Francisco Martín Melgar a Francisco Cervera (Venècia, 19 març 1886).

²⁸¹. Ibid., Secretari d'Estat del Vaticà al Nunci Apostòlic a Madrid (Roma, 27 març 1886).

cadells en definitiva.

Un altre pas decisiu en la lenta transformació del partit carlista va fet per don Carlos el mes de febrer de 1887, just abans d'emprendre un viatge a l'Amèrica del Sud²⁸². Dos documents del dia 22 constitueixen la base per a l'establiment d'una nova organització carlista d'Espanya. El primer, una carta de Francisco Martín Melgar al marquès de Valde-Espina -que continuava essent el veritable home de confiança a l'interior- comunicant-li que Espanya seria dividida a partir de llavors en quatre circumscripcions, en un clar replantejament de les instruccions de 1885, regides cadascuna per un cap delegat. Eren les circumscripcions i els caps delegats següents:

- 1ª. Lleó, Astúries i Galícia: León Martínez Fortún;
- 2ª. Andalusia i Extremadura: Juan María Maestre;
- 3ª. Aragó, Catalunya, València, Múrcia i Castella la Nova: Francisco Cervero; i,
- 4ª. Províncies Basques, Navarra i Castella la Vella: marquès de Valde-Espina.

Els caps delegats, que alhora podien nomenar subdelegats, depenien directament de don Carlos i a ell havia d'apel·lar qualsevol persona que es manifestés en desacord amb alguna de les decisions preses per aquells. S'havia de fer, tanmateix, de manera privada, "*sin dar publicidad, ni en la Prensa ni de otro modo, a su reclamación*". Els delegats tenien com a missió l'estricta control de totes les accions del partit: "*nadie puede ejecutar acto ninguno trascendental para el partido, para llamar a las urnas o establecer periódicos o centros de reunión, sin la previa autorización del jefe regional.*"²⁸³ El marquès de Valde-Espina, que actuava com a delegat en cap entre els quatre escollits, va rebre, així mateix, les Instrucciones para los

²⁸². Sobre el viatge, cfr. més amunt.

²⁸³. Francisco Martín Melgar al Marquès de Valde-Espina ([Venècia], 22 febrer 1887), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 35-36.

Jefes Delegados y Subdelegados, el segon document datat el 22 a Venècia²⁸⁴. La tramesa de les instruccions anava acompanyada d'una carta personal de don Carlos a Valde-Espina amb l'ordre de fer-les públiques, si era considerat necessari, "*únicamente a fines de Marzo, época en la cual me hallaré ya, Dios mediante, en el Nuevo Mundo*"²⁸⁵. Amb aquesta estructura es va regir el carlisme entre març de 1887 i gener de 1888 -Melchor Ferrer anomenà aquesta etapa de la història carlista el *Directori dels Quatre Generals*²⁸⁶-, quan el duc de Madrid comunicava al marquès de Valde-Espina que reassumia personalment la direcció el partit:

"Sólo una larga ausencia y el temor de exponer a nuestros amigos a verse huérfanos de autoridad en momentos críticos, pudieron aconsejarme aquella momentánea delegación de poderes.

Hoy que vuelvo a hallarme cerca de vosotros (...) quiero consagrar de nuevo a España todo mi tiempo y todos mis desvelos. No encuentro manera más elocuente de responder a las crecientes demostraciones de entusiasmo y de fidelidad que de todas partes recibo.

Quedan, por lo tanto, anuladas desde este instante todas las facultades y atribuciones que a ti y a los otros delegados conferí al embarcarme para América."

Malgrat l'anul·lació de les delegacions, es van mantenir les subdelegacions, com a anella de transmissió d'ordres i d'informacions. L'interlocutor per a tots era el pretendent, directament o bé, si ho preferien, indirectament, a través del marquès de Valde-Espina, "*único intermediario mío autorizado cerca de mis partidarios en España*"²⁸⁷. La persistència de les subdelegacions constituïa un nou pas a fi i a efecte d'enquadrar, mitjançant estructures

²⁸⁴. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1887, Instrucciones para los Jefes Delegados y Subdelegados (Venècia, 22 febrer 1887), còpia.

²⁸⁵. En aquesta carta, el pretendent Carles explicava que l'havia escollit com a principal cap delegat ja que "*he tenido en cuenta no sólo tu gloriosa historia militar sino las condiciones de tu hidalgo carácter.*" AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1887, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Venècia, 27 febrer 1887), còpia.

²⁸⁶. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 133.

²⁸⁷. Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Venècia, 23 gener 1888), reproduïda a *Ibid.*, vol. XXVIII-II, p. 48.

intermitges, la base del partit. Un pas modest, tanmateix.

Durant els gairebé onze mesos transcorreguts entre l'embarcament del duc de Madrid cap a Amèrica i establiment d'una organització provisional del partit el febrer de 1887, i el moment en el qual aquell reassumí la direcció el gener de l'any següent, les tensions internes s'agreujaren setmana rere setmana. La premsa, tant del sector intransigent com del *feïsta*, va topar freqüentment amb delegats i subdelegats, tot provocant, d'aquesta manera, nombrosos advertiments i suspensions per part d'aquests. Ramón Nocedal va definir aquesta etapa com "*una especie de consejo de guerra permanente*"²⁸⁸. Les disputes internes, doncs, van prosseguir i, fins i tot augmentaren, malgrat les disposicions dictades pel pretendent i les diferents delegacions. La topada més seriosa es va produir entre el baró de Sangarrén, que aleshores era l'únic diputat carlí a les Corts i un destacat aperturista -en l'òrbita *feïsta*-, i el delegat Francisco Cervera, que controlava el periòdic de Saragossa El Intransigente. El baró de Sangarrén va fer unes declaracions on presentava i exalçava la nova organització del partit, política i pacífica -encara que amb militars al capdavant-, i realitzava una exposició del significat del carlisme de to moderat, lluny -afirmava- de la voluntat de retornar a la Inquisició i d'altres coses per l'estil. El Intransigente, afecte al sector integrista del partit -tal com havia demostrat poc abans amb motiu de la inauguració del Cercle carlista de Saragossa²⁸⁹-, va reprovar radicalment aquestes declaracions, tot iniciant una llarga polèmica, que encara durava quan el duc de Madrid arribà a Europa procedent del continent americà. En la polèmica no deixaren de participar-hi, encara que no a primera fila a causa de les advertències rebudes, El Siglo Futuro i La Fe. Hi prengueren, de bell nou, partits enfrontats. En carta al marquès de Valde-Espina, escrita des de la residència de la seva esposa Margarida, don Carlos escrivia:

²⁸⁸. "Manifestación de la Prensa...", p. 1.

²⁸⁹. Cfr. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 133.

*"Volvía yo con el alma llena de ideas grandes, de sentimientos generosos y de amor patrio, suscitados por el espectáculo del antiguo imperio colonial español, veía más que nunca capaces a los hijos de nuestra raza y a los servidores de nuestra bandera de asombrar al mundo por el heroísmo de su carácter y vienen dos personas, para mí tan queridas como Cervera y Sangarrén a despertarme de mis ensueños de gloria con sus contiendas personales. (...). Sangarrén ha faltado por ligereza e impremeditación, y Cervera por dureza en los procedimientos, que podría interpretarse como deseo preconcebido de poner en mal lugar a Sangarrén. Ciertamente nadie está más resuelto que yo a mantener muy alto el principio de autoridad, pero esto no quiere decir que haya de aprobar en todo a mis representantes, sobre todo si se apartan de mis instrucciones."*²⁹⁰

La intervenció del pretendent Carles, doncs, afavorí lleugerament el baró de Sangarrén en front del sector integrista, fet que va provocar la immediata dimissió de Cervera. Davant d'aquest i tota la resta de problemes suscitats, Francisco Martín Melgar escrivia el dia 8 de desembre de 1887 a Valde-Espina en els termes següents:

*"Cervera abandona su puesto, Fortún insiste en que se le revele del suyo por imposibilidad física de desempeñarlo; Maestre no lo rehúsa claramente pero tampoco lo acepta: en resumen, S.M. se encuentra con que sólo la abnegación de V. está dispuesto a secundarle, ésta y otras consideraciones le han sugerido la idea de suprimir las delegaciones y de volver él en persona a reasumir la dirección del Partido, dejándole a V. en España con el carácter de intermediario entre S.M. y sus súbditos. Tal es la idea de S.M.. Antes de anunciarla en público, me manda que le pida a usted su opinión sobre ella."*²⁹¹

Hem de suposar que l'opinió fou favorable o, com a mínim, no pas del tot desfavorable, ja que el 23 de gener de 1888, en carta al mateix cap carlista basc, tal com veïem en el paràgraf anterior, don Carlos feia pública la seva decisió.

²⁹⁰. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1887, Don Carlos al Marquès de Valde-Espina (Viareggio, 24 setembre 1887), còpia.

²⁹¹. Citat per Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, pp. 66-67.

L'estat i la imatge del carlisme a principi de 1888 devia ser realment deplorable. Així, en un diccionari aparegut aquell mateix any a Barcelona, a la veu *carlismo* es podia llegir el que segueix²⁹²:

"El carlismo está hoy más dividido aún que ayer. Parte de sus fuerzas han aceptado, con el señor Pidal, la monarquía constitucional, y otra parte considera cuestión secundaria el gobierno con tal que sea católico. El señor Nocedal, jefe del partido hasta su muerte (1885), representaba la tendencia intransigente (integrista) vencedora hasta hace poco, pero hoy vencida ante don Carlos. Íntegros y mestizos se llenan de impromperios en la prensa, y en ningún partido es tan grande la anarquía como en el carlista, que tiene por principal artículo de fe el principio de autoridad."

En cap partit és tan gran l'anarquia com en el carlista: una bona manera de definir el carlisme en els anys 1886 i 1887. I, pel que fa a 1888, el redactor de la veu encara es quedaria curt. En múltiples ocasions han estat narrats els fets que tingueren lloc entre els mesos de gener i juliol del vuitanta-vuit²⁹³. Com en d'altres moments de la llarga postguerra del carlisme els dos grans protagonistes van ser La Fe i El Siglo Futuro. De tota manera, resultaria falsa la idea que representaven tots els interessos en litigi, derivada d'una anàlisi exclusivament en base a la premsa o de paràmetres estereotipats. Si bé El Siglo Futuro pot ser considerat el més genuí representant del nocedalisme, La Fe, en canvi, no va aconseguir mai de captar de manera global el sector oposat a la línia integrista del partit. Ni el marquès de Cerralbo, ni el de Valde-Espina ni, en aquells moments, don Carlos no s'hi sentien, ni una mica o gens, identificats. D'aquí que en la nova etapa que s'obrí per al carlisme l'estiu de 1888 treballassin de ferm per fer desaparèixer el diari *feista*, tot aconseguint-ho a la darrereria de 1891²⁹⁴.

²⁹². "Carlismo", a Diccionario Enciclopédico Hispano-Americano de Literatura, Ciencias y Artes, vol. IV, Barcelona, 1888, p. 698.

²⁹³. Un bon relat, a Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo..., pp. 129-137.

²⁹⁴. Cfr. l'apartat III.2 d'aquest treball.

Les grans polèmiques del vuitanta-vuit començaren, doncs, amb una nova topada entre La Fe i El Siglo Futuro el primer mes de l'any. El 16 de gener de 1888, un dels directors del primer diari Antonio J. de Vildósola, que acabava d'arribar de Venècia on havia mantingut converses amb don Carlos sobre la línia moderada i conciliadora que ell creia necessària per al partit, va publicar, convençut de l'aprovació o com a mínim de la no oposició del pretendent a les seves propostes, l'article "Nuestra política". I, el dia 24, també a La Fe, veia la llum un altre article seu amb el mateix títol. S'exposava, tot emprant textos del mateix don Carlos, com ara la carta al seu germà Alfons de 1869 o el Manifest de Morentín de 1875, una visió moderada i oberta del carlisme -Ferrer escriu que "*presentaba una posición si bien dentro del carlismo, no concorde con el integrismo*"²⁹⁵-, que entroncava clarament amb l'oferta pel baró de Sangarrén l'any anterior a la premsa -motiu de les topades de Sangarrén amb Cervera-, fins i tot pel que feia a les referències a la Inquisició. La resposta d'El Siglo Futuro, que no estava disposat a renunciar ni a la Inquisició ni a moltes altres coses, va ser d'una gran violència. Els atacs no es dirigiren només a la La Fe, ans també a l'autor d'alguns dels textos emprats en els articles. És a dir, el mateix pretendent Carles VII. A part de fer referències a possibles errors de don Carlos, corregits amb la política d'intransigència que havia mantingut posteriorment, es posava en dubte l'autoria del Manifest de Morentín, que no hauria escrit o inspirat don Carlos -asseguraven- sinó que Valentín Gómez i altres *mestissos* infiltrats en el carlisme l'haurien imposat. Certament, la polèmica va disgustar profundament el duc de Madrid, en especial per l'agressivitat exhibida. Don Carlos acusà Ramón Nocedal de dedicar-se a "*satisfacer un rencor personal, que comprendo, pero que desapruuebo en alto grado*". I, afegia:

"Sentiría que aquella misma energía usada por mí en defensa de la autoridad que había conferido a tu padre, me obligase ahora a desplegarla en desautorizarte a ti, a quien quiero muchísimo, y en tomar medidas contra tu periódico, cuyos principios sé apreciar y en el cual todavía cifro esperanzas, pero

²⁹⁵. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 134.

que no toleraré se convierta en atizador perpetuo de discordias. He mandado a La Fe orden terminante de no contestarte, digas lo que dijeras para provocarla."²⁹⁶

L'afer del manifest, tanmateix, en el qual si bé Gómez havia participat en la redacció, la inspiració era de don Carlos, el va irritar d'allò més, tot obligant Nocedal a rectificar²⁹⁷. Aquest ho va fer, però continuà publicant articles a El Siglo Futuro, en el decurs del mes de febrer, on es defenia amb especial convicció el *principi de la Inquisició* i d'altres qüestions, tot plegat en una línia radicalment intransigent.

La reacció de don Carlos davant d'aquestes noves disputes va ser de cridar Lluís M. de Llauder a palau per tal que redactés un text on es fixés el que era veritablement el seu pensament, enmig de tants equívocs i confusions que es feien circular. El resultat fou "El Pensamiento del Duque de Madrid", un article datat a Venècia el 14 de març de 1888 la destinació del qual era d'aparèixer publicat a tota la premsa del partit²⁹⁸. Escrivia Llauder que

"nuestro Augusto Jefe desea que sea conocido lo que piensa sobre algunas cuestiones que agitan nuestro campo, y para ello ha dispuesto que haga yo un resumen de lo que ha tenido a bien manifestar y lo dé a conocer en mi periódico, a fin de que lo reproduzcan los demás de nuestra Comunión y les sirva de regla de conducta fija para andar seguros de que secundan su pensamiento y coadyuvan a la marcha ordenada de las fuerzas que obedecen a su dirección."

El 18 de març aparegué a les planes del Correo Catalán, i l'endemà a les de El Siglo Futuro, que reproduïa també la carta on constava l'obligació de publicar-lo. Sorprengué la designació de Llauder per aquesta tasca, ja que era considerat un ferm representant de la línia intransigent. Per part de don Carlos fou, en tot cas, una decisió hàbil i intel·ligent. No va recórrer a cap periodista

²⁹⁶. Don Carlos a Ramón Nocedal (Venècia, 26 gener 1888), reproduïda a *ibid.*, vol. XXVIII-II, p. 49.

²⁹⁷. Francisco Martín Melgar a Ramón Nocedal (Venècia, 3 febrer 1888), reproduïda a *ibid.*, p. 50.

²⁹⁸. Luis M. DE LLAUDER, "El Pensamiento del Duque de Madrid", CC, 18 març 1888, pp. 8-13.

dels nuclis *feïstes* del partit, que hagués impugnat d'entrada a causa de la seva filiació el document, ans al director del prestigiós Correo Catalán, l'home fort, amb Sardà i Salvany, de la intransigència a Catalunya. Llauder era, tanmateix, un ferm defensor del principi d'autoritat i de la figura de don Carlos. I aquí rau la seva opció en aquells moments. "El Pensamiento del Duque de Madrid" contenia referències a les polèmiques que sotraguejaven el partit -recomanava unitat, moderació i respecte entre els correligionaris, i afirmava, a més, que "*a ningún periódico he conferido el encargo de ser intérprete de mis pensamientos*"-, oferia un repàs a la situació general d'Espanya i marcava línies d'actuació política per al partit carlista, que anaven des de la política d'atracció a la submissió al Papa i a l'Església en el camp religiós i a don Carlos en el polític²⁹⁹. La presa de posició del pretendent era ben clara. Constituïa un nítid allunyament de les tesis integristes, tot i que a aquella alçada de l'any vuitanta-vuit encara considerava la possibilitat de mantenir aquest sector dins del partit carlí. En tot cas, com afirmava Arturo Campi3n a principi de 1889, "*la impresión que causó en las huestes integristas 'El Pensamiento' fué amarguísima*"³⁰⁰.

La situació, extremament caldejada, va esclatar de manera definitiva amb la publicació a La Fe de dos articles, el 24 i 30 d'abril, d'Emilia Pardo Bazán, on aquesta elogiava la figura del duc de Madrid -al qual l'escriptora havia visitat mesos enrera amb motiu d'una romeria³⁰¹- i sol·licitava una reconciliació entre les dues Espanyes escindides des de l'inici del segle. El carlisme, representant de la *vella Espanya*, s'havia d'adonar que els temps havien canviat molt i que, per tant, el manteniment de certes posicions i programes era absolutament anacrònic. La Fe, tot tenint en compte que Pardo Bazán no era carlista i, doncs, que determinades opinions seves no podien

²⁹⁹. Ibid..

³⁰⁰. Arturo CAMPI3N, "Carlismo, Integristismo y Regionalismo", La España Regional, vol. VI, 1889, p. 107.

³⁰¹. Sobre la visita de Pardo Bazán a don Carlos, cfr. Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 110 i ss..

subscriure-les, considerava els articles afalagadors, tant per al pretendent com per al carlisme en general. Pel contrari, els textos de l'escriptora gallega van provocar la indignació de El Siglo Futuro, que endegà una nova campanya, juntament amb la premsa addicta, contra La Fe i contra tota idea de conciliació. L'òrgan integrista va ser novament advertit des de Venècia i, llavors, Nocedal es va decidir a enviar una apel·lació a don Carlos,

*"exponiéndole los errores que corrían entre nosotros y preguntándole netamente, para saber a qué atenernos, si sus órdenes 'prohibían la defensa de nuestros principios fundamentales contra quien quiera que los ataque', y 'daban carta blanca y seguro' 'para combatir nuestros principios fundamentales y propagar y consolidar los errores liberales en nuestra Comunión, sin que se les pueda contradecir'."*³⁰²

El pretendent, davant d'aquestes paraules, va respondre amb gran contundència el 14 de juny a Nocedal. Aquest darrer al·ludiria més endavant al maltractament "*con acerbá dureza*" que havia rebut en aquella ocasió per part del duc de Madrid³⁰³. Els fragments més significatius de la comunicació de 14 de juny eren els següents:

"No te engaña la conciencia al sugerirte que debo estar enojado contigo. Lo estoy a tal punto, que sólo por la memoria de tu padre, que fue siempre modelo de disciplina, consiento en escribirte yo mismo, aunque por tu conducta no lo merecerías.

Has faltado a tu misión de periodista y a tus deberes de súbdito leal, introduciendo en nuestro campo la discordia, con empeño que sólo iguala al que pongo yo en extinguirla.

(...)

Indudablemente, para que haya unidad en nuestros trabajos, se necesita de un juez que esté por fuera y por encima de toda discusión: el Rey, depositario del principio de autoridad, por quien tu valiente padre libró sus más brillantes batallas.

(...)

Para llevar la paz y la calma a los espíritus, escribo con toda claridad, asegurándoles que les engañas y extravías si persistes en decirles que peligran nuestros principios.

³⁰². "Manifestación de la Prensa...", p. 2.

³⁰³. Ibid..

(...)

No hay entre nosotros más peligros que los que introduzcas tú, socavando la soberana autoridad y tratando de enajenar las voluntades que están con ellas identificadas.

Dios te ilumine y te detenga a tiempo en la peligrosa pendiente adonde nadie sentiría más que yo verte despeñado, pues si no entras por el camino del deber y de la obediencia, esta es la última vez que te hago el honor de dirigirme a ti."³⁰⁴

Paral·lelament començà la desautorització d'alguns òrgans de premsa nocedalista, ente ells El Tradicionalista de Pamplona -el 12 de juny don Carlos ja els feia comunicar que *"es mi voluntad que ese periódico se corrija o que lo maten"*³⁰⁵-, amb el qual es van solidaritzar un grup de periòdics catalans, inspirats per Sardà i Salvany. Es tractava del Semanario de Figueras, El Integrista, El Norte Catalán, el Semanario de Tortosa, el Semanario de la Bisbal, Dogma y Razón, La Verdad, El Eco de Queralt i el Diario de Lérida, exemples d'aquell desplegament periodístic portat a cap per inspiració dels Nocedal. El 6 de juliol, Melgar comunicava a Felip de Sabater que aquestes publicacions havien de ser declarades *"excluidas de nuestra Comunidad como indignas de servir a nuestra Santa Causa, como perturbadoras, rebeldes y excitadoras, con malas artes, a la desobediencia"*³⁰⁶. L'adhesió de El Siglo Futuro al manifest dels anteriors periòdics suposà, així mateix, la seva expulsió del carlisme el dia 9: *"Considera S.M. semejante adhesión como una prueba indudable de que El Siglo Futuro se desentiende de todas las cariñosas advertencias y amonestaciones privadas con que ha sido prevenido por la incansable solicitud del Rey, y me manda notificar (...) que El Siglo Futuro queda expulsado de nuestra Comunidad como rebelde y como excitador a la rebeldía."*³⁰⁷. Definitivament, a la primera quinzena de juliol de 1888,

³⁰⁴. Don Carlos a Ramón Nocedal (Graz, 14 juny 1888), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 56-58.

³⁰⁵. Ibid., vol. XXVIII-I, p. 136.

³⁰⁶. Francisco Martín Melgar a Felip de Sabater (Venècia, 6 juliol 1888), reproduïda a ibid., vol. XXVIII-II, pp. 58-59.

³⁰⁷. Francisco Martín Melgar al Director de El Siglo Futuro (Venècia, 9 juliol 1888), reproduïda a ibid., pp. 59-60.

l'escissió en el partit carlista s'havia consumat.

Mentre que el dia 10 de juliol don Carlos va escriure un manifest, dedicat "a mis leales", que contenia la seva versió dels esdeveniments i recomanacions als seus seguidors en el sentit que "*estrechéis más y más vuestras filas después de la amputación dolorosa, pero necesaria, que los rebeldes me han impuesto*"³⁰⁸, el 31 del mateix mes era l'altre grup qui feia pública la "Manifestación de la Prensa Tradicionalista", un escrit llarguíssim subscrit per vint-i-quatre periòdics encapçalats per El Siglo Futuro. En aquest text, escrit per Ramón Nocedal, s'oferia l'altra versió, que atribuïa l'expulsió del carlisme a problemes de doctrina i no pas d'obediència, així com portava a terme una exposició doctrinal, base de l'ideari del futur partit integrista³⁰⁹. Manifestos que, de fet, resultaven la cara amable d'una batalla sense pietat lliurada per la premsa d'un i altre bàndol, emblematitzada per una il·lustració inserida l'agost a La Campana de Gràcia -que recordava les de El Loro dedicades a les batusses entre catòlics d'uns anys abans-, on apareixien tres personatges vestits de peixateres, a cada un dels davantals dels quals figurava un nom de diari: El Siglo Futuro, Correo Catalán i Diario de Cataluña. Els personatges s'escriuaven, peixos en mà. A sota, la inscripció era contundent: "*Baralla de pescateres*"³¹⁰. Amb l'integrisme marxaren del partit carlí els intel·lectuals catòlics més destacats -el mateix Nocedal, Gago, Sardà i Salvany, Ortí y Lara-, eclesiàstics -baix clergat i jesuïtes, sobretot³¹¹- i, lògicament per les raons esmentades en altres passatges

³⁰⁸. "Manifiesto" (Venècia, 10 juliol 1888), reproduït a *ibid.*, pp. 60-62.

³⁰⁹. "Manifestación de la Prensa..."

³¹⁰. "Cosas de la semana", La Campana de Gràcia, 18 agost 1888, p. 1.

³¹¹. Cfr. Rafael Mª SANZ DE DIEGO, "La Santa Sede amonesta a la Compañía de Jesús. Nota sobre el integrismo de los jesuitas españoles hacia 1890", Miscelánea Comillas, XXXIV, núm. 65, 1976, pp. 237-265; Manuel REVUELTA, "La división política de los católicos españoles y su repercusión en la Compañía de Jesús y en la Comunidad de Oña", Estudios Eclesiásticos, vol. 56, núm. 216-217, 1981, pp. 159-199; Fernando GARCÍA DE CORTÁZAR, "La Iglesia vasca: del carlismo al nacionalismo (1870-1936)", a Estudios de historia del País Vasco, Sant Sebastià, 1982, pp. 215 i ss.; Memorias del P. Luis Martín, General de la Compañía de Jesús (1846-1906), vol. I, Madrid, 1988, pp. 899 i ss., i Joan BONET i Casimir MARTÍ, L'integrisme a Catalunya..., pp. 585-586.

d'aquest apartat, una destacable part de la premsa d'arreu de la geografia peninsular. De tota manera, els canvis en la premsa -aparicions i desaparicions de capçaleres- resultaren nombrosíssims en els mesos que seguien a l'escissió, tot destacant la fundació de El Correo Español a Madrid per tal contrarestar El Siglo Futuro -ja que, com hem vist, La Fe inspirava poca confiança a la direcció carlista-, i a Barcelona de l'integrista Diario de Cataluña per a fer front al Correo Catalán. Les bases, en canvi, es mantingueren en la seva major part en l'òrbita del carlisme. En qualsevol cas, tot i que des del carlisme s'escribís en alguna ocasió, tot fent referència als escindits, que "*en nuestras filas no se notó su ausencia*"³¹², el cert és que es va notar, no tant per la quantitat -no massa significativa- com pel pes específic d'aquells que abandonaren el partit de don Carlos. El País Basc i Navarra, juntament amb alguna zona de Castella, foren els territoris on l'integrisme arrelà, dins les limitacions expressades, amb més força³¹³.

Després de l'escissió, l'integrisme va iniciar un tímid procés de reorganització de les seves estructures i forces³¹⁴. La premsa, com en els anys anteriors, amb El siglo Futuro al capdavant, portà a cap el paper de nucli enquadrador en els primers moments, fins que, entrat l'any 1889, els esforços de recomposició fets des del bàndol carlista feren evident la necessitat de disposar d'una estructura més efectiva, així com, oblidant velles consignes de

³¹². "La solemnidad de ayer", ECE, 5 novembre 1888, p. 1.

³¹³. Cfr. "Nuestra fuerza", ECE, 14 gener 1889, p. 1, i Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco..., pp. 111-119.

³¹⁴. Sobre l'integrisme a la fi del vuit-cents, a banda dels llibres i articles que s'han citat en d'altres passatges d'aquest apartat, cfr. John N. SCHUMACHER, "Integrism: a Study in Nineteenth-Century Spanish Politico-Religious Thought", The Catholic Historical Review, vol. XLVIII, núm. 3, 1962, pp. 343-364; José Manuel CUENCA, "Integrismo", a Quintín ALDEA VAQUERO, Tomás MARÍN MARTÍNEZ i José VIVES GATELL, coords., Diccionario de historia eclesiástica..., vol. II, pp. 1203-1206; Rafael Mª SANZ DE DIEGO, "El integrismo: un no a la libertad del católico ante el pluralismo político", Razón y Fe, núm. 947, 1976, pp. 443-457; Miguel ARTOLA, Programas y partidos políticos, 1808-1936, vol. I, Madrid, 1977, pp. 544 i ss.; José Manuel de BERNARDO ARES, Ideologías y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX, Còrdova, 1981, i Juan Mª LABOA, El integrismo, un talante limitado y excluyente, Madrid, 1985. Així mateix, entre els textos contemporanis, cfr. Juan M. ORTÍ Y LARA, El error del Partido Integrista, Madrid, 1896; Arturo CAMPIÓN, "La batalla chica del Sr. Nocedal", a Obras Completas, vol. IV, Pamplona, 1983, pp. 345-437, i M[aximiliano] ARBOLEYA MARTÍNEZ, Sobre el tradicionalismo político (Cartas de un obispo español y un personaje carlista), Madrid, 1910.

retraïment, de participar a les eleccions. De fet, des de les files carlines s'acusà la nova organització dels nokedalistes de ser "*un simulacro de la organización carlista que tanto combatieron los rebeldes mientras no podían plagiarla.*"³¹⁵ Una junta central i juntes regionals, provincials, de districte i municipals componien el nou Partit Tradicionalista o Integrista. La Junta central era presidida per Ramón Nokedal. Ocupava la vice-presidència Juan M. Ortí y Lara i la secretaria Liborio Ramery, i n'eren vocals Javier Rodríguez de la Vera, José Pérez de Guzmán, Fernando Fernández de Velasco, Ramón M. Alvarado i Carlos Gil Delgado³¹⁶. Dos d'aquests personatges resultaren elegits en les eleccions de diputats a Corts de l'any 1891: Liborio Ramery i Ramón Nokedal, que s'enfrontà a Tirso de Olazábal al districte d'Azpeitia en una lluita que es carregà d'un alt significat simbòlic. Dos anys després, en canvi, l'acta de Nokedal pel mateix districte no va ser aprovada i només Arturo Campión representà l'integrisme -per ben poc temps, ja que topà ben aviat amb Nokedal i abandonà el partit- al Congrés³¹⁷. L'any noranta-tres, precisament, en el transcurs del qual es va celebrar l'assemblea del partit que renomènà Ramón Nokedal com a cap, va marcar l'inici de la desfeta de l'integrisme com a opció política. Ortí y Lara abandonà el partit, i poc temps després ho feren membres tan destacats com Riva, Acillona, Campión o Gil Delgado, i encara, més endavant, en 1896, un personatge tan important i emblemàtic com Sardà i Salvany. Al mateix temps, també la premsa va veure reduïts els seus efectius. Malgrat tot persistí, en posició marginal en el terreny polític, però no pas sense influència en el publicístic. L'estudi de l'integrisme després de l'escissió, tanmateix, està totalment per fer.

A Catalunya, concretament, l'organització integrista s'articulava a l'entorn de tres personatges: Fèlix Sardà i Salvany, que representava el prestigi; Jacint de Macià, al capdavant del Diario de Cataluña i les confrontacions

³¹⁵. "Política suelta", ECE, 2 agost 1889, p. 2.

³¹⁶. "Organización del Partido Tradicionalista", ESE, 1 agost 1889, pp. 1-3.

³¹⁷. Cfr. l'apartat III.1 d'aquest treball.

periodístiques, i, finalment, l'hisendat i advocat Lluís de Cuenca, cap de la junta integrista de Catalunya. L'estructura del partit a Catalunya -fictícia en moltes ocasions, segons comentava la premsa de tots els colors- es va donar a conèixer el mes de febrer de 1890, amb una demora significativa respecte d'altres zones d'Espanya. Entre els membres de les juntes catalanes predominaven -prop de tres quartes parts del total- els propietaris i hisendats, seguits d'advocats, metges, industrials i comerciants³¹⁸. La implantació de l'integrisme a Catalunya va tenir molt a veure amb l'activitat desplegada per algunes individualitats. El cas més evident és, a ben segur, el del ja esmentat Lluís de Cuenca i de Pessino, cap de l'integrisme català i autor d'un llibre titulat *Amargos frutos del Liberalismo*, que ell mateix descrivia com un "*humilde trabajo, que no es otra cosa que unas cuantas pinceladas, del horrible cuadro de nuestras desventuras y miserias*"³¹⁹. Lluís de Cuenca va ser l'ànima d'un dels nuclis més importants de l'integrisme català, ubicat a la zona de Tremp³²⁰. L'Asociación Agrícola, Comercial e Industrial, creada en 1891, constituí una de les seves bases. Cuenca es va presentar a les eleccions generals de 1893 pel districte trempolí, però malgrat l'aliança establerta amb l'esquerra local -que va comportar dissidències en el seu grup-, perdé davant el conservador Rafael Cabezas. A partir d'aquesta experiència s'apropà als conservadors i concentrà les seves aspiracions polítiques al marc local³²¹. Al cap i a la fi, però, a Catalunya com a la resta d'Espanya, la incidència política de l'integrisme es veié superada per la seva empremta

³¹⁸. "Comunió Tradicionalista. Principat de Catalunya. Organissació", *Diario de Cataluña*, 16 febrer 1890, pp. 1-4.

³¹⁹. Luis de CUENCA y de PESSINO, *Amargos frutos del Liberalismo*, Barcelona, 1895, p. 27.

³²⁰. "Constituït al voltant de la figura del barceloní Luis de Cuenca y de Pessino -casat amb la pubilla de casa Sullà- i amb la majoria dels seus efectius provinents del Partit Fusionista (branca ex-moderada), l'integrisme trempolí intentà organitzar-se com a opció política autònoma des del mateix moment de la seva constitució, i esdevenir la força política de més influència a la comarca." Josep ARMENGOL i SEGÚ, *L'Ajuntament de Tremp entre 1868 i 1931: continuïtat electoral i predomini republicà*, Universitat de Lleida, tesi de llicenciatura, 1993, f. 169. Sobre Cuenca i l'integrisme trempolí, cfr. *ibid.*, ff. 169-177.

³²¹. *Ibid.*; Miquel LLEDÓS, *Historia de la antigua villa hoy ciudad de Tremp*, Barcelona, 1977, pp. 439-440; Conxita MIR, *Lleida (1890-1936): caciquisme polític i lluita electoral*, Barcelona, 1985, p. 66, i, de la mateixa autora, "El Pallars: cacics, eleccions i lluites polítiques", *Col·legats*, I, 1987, pp. 115-132.

ideològica³²².

L'escissió integrista ha generat, des del mateix 1888 fins avui dia, una quantitat no gens menystenible de lletra impresa. Les seves causes, en particular, han concentrat una notable atenció. Entre els contemporanis implicats directament o de manera indirecta en el conflicte es detecta en general, per més que es tractés d'un desenllaç *anunciat*, incomprensió i perplexitat, circumstància que va provocar, davant la necessitat de recercar una explicació o un culpable -i, evidentment, de la manca de perspectiva històrica-, l'apel·lació a personalismes -els continuats atacs a Nocedal, Llauder o don Carlos- o fins i tot a factors *externs*, com per exemple la maçoneria³²³. Unes opcions que no difereixen excessivament de les ofertes per la primera historiografia carlina. Jesús Pabón escrivia en descàrrec d'aquesta que "*hubiera sido excesivo pedir al carlismo, gravemente dañado por la escisión integrista, una más serena consideración del caso*"³²⁴. De tota manera, entre els estudis que s'han ocupat del tema, durant més d'una centúria, es poden distingir tres grans vies explicatives. De la primera són molt representatives les següents paraules del comte de Rodezno:

*"D. Ramón Nocedal y Romea -más Romea que Nocedal, que no en vano circulaban por sus venas la sangre del gran actor-, despedido por no obtener la jefatura exclusiva del partido, se declaró en rebeldía y acusó a D. Carlos de liberal."*³²⁵

Ramón Nocedal resultaria, doncs, el causant directe de l'escissió en no ésser-li concedida la direcció delegada del partit després de la mort del seu pare. Així ho mantingueren historiadors del carlisme, que allora eren carlistes militants, com Rodezno, citat unes ratlles més amunt, Román Oyarzun o Jaime del

³²². Cfr. els comentaris de Jordi FIGUEROLA, "Carlisme, integriste i les lluites político-religioses del final del segle XIX", a El carlisme com a conflicte, Barcelona, 1993, pp. 221-240.

³²³. Cfr. l'apartat IV.2 d'aquest treball.

³²⁴. Jesús PABÓN, La otra legitimidad, Madrid, 1965, p. 53.

³²⁵. Conde de RODEZNO, Carlos VII, Duque de..., p. 224.

Burgo³²⁶. Posteriorment, Melchor Ferrer, que també acomplia les dues condicions anteriors, ja va posar en dubte aquesta interpretació i va advertir de la complexitat del tema³²⁷. Tanmateix, l'argument ha desbordat la historiografia carlina i, encara a hores d'ara, no és estrany de trobar-lo com a explicació única, amb més o menys matisacions, de l'escissió³²⁸. Una segona via mantindria que l'escissió de 1888 ha de ser entesa com l'exteriorització i la materialització a Espanya de l'auge, a nivell europeu, de l'integrisme. És la posició d'autors com Melchor Ferrer o Jesús Pabón³²⁹. La tercera línia interpretativa és, segurament, la més habitual en els darrers temps, especialment en treballs sobre l'Església o el catolicisme hispànics. Les causes es centren en la qüestió religiosa: el paper de Déu en la trilogia carlina i l'actuació dins del catolicisme i en front del liberalisme es trobarien a la base de l'escissió³³⁰. Un argument que, de fet, ja va ser exposat per Ramón Nocedal a la "Manifestación de la Prensa Integrista" (1888). Cap d'aquestes tres línies interpretatives no pot ser desestimada, però sí considerada parcial, ja que per ella mateixa, sense tenir en compte part de les altres, així com diverses circumstàncies complementàries, no permet d'entendre el conflicte carlo-integrista en tota la seva complexitat.

L'escissió integrista ha de ser interpretada com el desenllaç d'un procés

³²⁶. Román OYARZUN, *Historia del Carlismo*, Bilbao, 1939, pp. 532-533, i Jaime del BURGO, *Bibliografía del siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas políticas*, Pamplona, 1978 (2ª ed. revisada), p. 695.

³²⁷. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 131.

³²⁸. És la interpretació que ofereix Raymond CARR, *Espanya 1808-1939*, Barcelona, 1969, p. 341. Dos exemples més recents: Fernando GARCÍA DE CORTÁZAR, "La Iglesia vasca: del carlismo...", p. 215, i Francisco RODRÍGUEZ DE CORO, "Masonería y Restauración en Guipúzcoa (1890-1896)", a José A. FERRER BENIMELI, coord., *La Masonería en la España del siglo XIX*, vol. I, Valladolid, 1987, p. 349.

³²⁹. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 131-132, i Jesús PABÓN, *La otra legitimidad*, p. 56.

³³⁰. Jaime LLUÍS Y NAVAS, "Las divisiones internas del carlismo a través de la historia. Ensayo sobre su razón de ser (1814-1936)", a *Homenaje a Vicens Vives*, vol. II, Barcelona, 1967, pp. 331 i ss.; José ANDRÉS GALLEGO, *La política religiosa en España, 1889-1913*, Madrid, 1975, pp. 26 i ss.; José Ramón BARREIRO FERNÁNDEZ, *El carlismo gallego*, Santiago de Compostela, 1976, pp. 280-281; Domingo BENAVIDES, *Democracia y cristianismo...*, pp. 129-143; Marta M. CAMPOMAR FORNIELES, *La cuestión religiosa en la Restauración. Historia de los Heterodoxos españoles*, Santander, 1984, p. 44; Joan BONET i Casimir MARTÍ, *L'integrisme a Catalunya...*, pp. 555 i ss., o Jordi FIGUEROLA, "Carlisme, integrisme...".

llarg, detectable, com a mínim, des dels inicis de la Restauració³³¹, i especialment evident a la dècada dels vuitanta. Els canvis en la conjuntura político-social espanyola en els anys setanta i vuitanta posaren clarament de manifest l'heterogeneïtat del carlisme com a amalgama reactiva. Una bona part dels motius que intranquil·litzaren els tradicionalistes durant el Sexenni democràtic van desaparèixer o bé foren aminorats pel règim restauracionista, tot provocant l'emergència de diferències ocultes en l'escut protector del carlisme. De fet, qualsevol unificació consensuada provoca necessàriament una minva en els propis plantejaments i una acomodació parcial a uns altres, compatibles en tant que oposats als d'altres grups, suficientment inquietants com per haver provocat el procés integrador. Així, per exemple, l'acusació de liberal llançada pels nocalistes al pretendent carlista en 1888 es fonamentava en un document de l'any 1875, el Manifest de Morentín. Tot al llarg de més d'una dècada, tanmateix, no va ser combatut. Cabreristes, pidaliàns i nocalistes constitueixen els tres nuclis principals que van abandonar el carlisme en la llarga postguerra, individualitats a part. El carlisme de la Restauració va deixar de banda la seva imatge amalgamàtica per tal de convertir-se de bell nou en un moviment nuclèic. Des de la integració dels neo-catòlics en el carlisme³³² fins a la separació dels integristes, encara que no directament, els seus més immediats hereus, l'escenari havia canviat substancialment. El conflicte no esclatà de manera immediata a causa de l'estat de disgregació i desorganització del carlisme postbèl·lic, primer, i posteriorment pel titubeig reial i el control de la direcció partidista per part dels Nocal, malgrat les embestides dels *feïstes* i del marquès de Cerralbo. Tanmateix, en el carlisme, especialment després de la mort d'Alfons XII i la immediata consolidació de la Regència es posà en marxa un procés d'acomodació -que no acceptació- al sistema, amb intents de conviure-hi pacíficament i de participar condicionalment en el joc polític, tot iniciant-se,

³³¹. Carlos SECO SERRANO (*Tríptico carlista*, Barcelona, 1973, p. 155) manté que "*La escisión integrista de 1885 [sic] venía larvándose desde quince años atrás.*" Em sembla, tanmateix, una afirmació massa imprecisa.

³³². Cfr. Begoña URIGÜEN, *Orígenes y evolución de la derecha...*, pp. 289 i ss..

en definitiva, un procés de "modernització" del partit³³³. Era la via que Cándido Nocedal havia bandejat en el decurs de la seva delegació. En aquest marc resulten comprensibles les tres vies explicatives sobre les causes de l'escissió integrista que hem vist més amunt. Una lluita personal pel poder en el carlisme, una confrontació basada en arguments religiosos i la incidència del desenvolupament a nivell europeu de la intransigència constitueixen parts d'una explicació més global de l'escissió. La nova convergència de l'integrisme en el carlisme provocada per l'adveniment de la II República va conformar la repetició d'una experiència amalgamàtica reactiva. En tot cas, després de l'escissió integrista de 1888, a l'interior el carlisme es reprengué amb renovada intensitat, sota la direcció del marquès de Cerralbo, el procés endegat els anys anteriors. Aquesta és ja, però, la història del *carlisme nou*.

³³³ José Luis Abellán, de manera paral·lela, fa referència a una "modernització" ideològica del carlisme després de 1876. Cfr. José Luis ABELLÁN, Historia crítica del pensamiento español.5.1. La crisis contemporánea (1875-1936), Madrid, 1989, pp. 456 i ss..

III

***EL CARLISME NOÛ O
LA MODERNITZACIÓ POLÍTICA
DEL CARLISME (1888-1900)***

De l'escissió integrista, el carlisme n'havia sortit molt malparat. No ens hauria d'estranyar, doncs, que a la darrerria del mateix any 1888 un autor de tendència liberal afirmés a la Revista de España el que segueix:

*"Uno de los sucesos más importantes y más dignos de tenerse en cuenta entre los que de algún tiempo a esta parte van acaeciendo en nuestro país, es, sin duda, la gran confusión en que se agita el partido carlista, próximo, según las trazas, a su ruina y acabamiento."*¹

Era l'anunci de la mort del carlisme. L'autor en qüestió, tanmateix, es va equivocar de mig a mig. Ja el mes de juny de 1890, el marquès de Cerralbo, que feia ben poques setmanes havia estat nomenat per don Carlos el seu representant a Espanya, assegurava que era *"prodigioso el movimiento de la comunión tradicionalista en estos tiempos"*². I, gairebé sis anys després, el balanç que el pròcer castellà realitzava de la seva delegació en l'encapçalament del *Llibre d'Honor*, que reunia una mena d'estat de la qüestió de l'organització del partit, ofert al pretendent carlista amb motiu de la festa de Reis del noranta-sis, era molt positiu. Cerralbo posava a la consideració de don Carlos que

"cuando hace seis años tanto me honrásteis con Vuestra representación en España, cómo en el día de esta fiesta apenas si pude presentarme a V.... acompañado de algunos pocos Círculos; pasa el tiempo, se sucedieron los años, y emprendida la organización carlista, cumpliendo Vuestras órdenes, tengo hoy la honra singular y la satisfacción incomparable de venir a felicitaros y a rendiros este solemne homenaje, seguido del inmenso personal que representan centenares de Círculos y millares de Juntas, y contad, Señor, que conociendo lo que somos y cómo servimos, no es difícil creer que al año próximo

¹. El M. de F., "El Carlismo", Revista de España, vol. CXXIII, setembre-octubre 1888, p. 36. La resposta a aquest article, des de les files carlines, no va tardar a veure la llum. S'hi afirmava, entre d'altres coses, que *"una cosa podemos anunciar con toda seguridad; y es que si el carlismo ha de vivir con las torpezas de los liberales y morir con sus aciertos, debe V. tenerle como perpetuamente redivivo."* G[uillermo] E[STRADA], "Al Señor M. de F.", ECE, 10 octubre 1888, p. 1.

². "Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en el banquete dado en su honor en el Círculo tradicionalista de Madrid", CC, 15 juny 1890, p. 9.

se hayan duplicado nuestra organización y nuestras fuerzas. Y Dios haga lleguen al éxito nuestros ideales."³

Manuel Polo y Peyrolón, un important dirigent carlí valencià, d'altra banda, en un petit llibre publicat el 1898 on es proposava de donar a conèixer les excel·lències de la figura de don Carlos, portava a terme un balanç dels anys transcorreguts entre l'escissió integrista i aquell moment, especialment els de d'exercici al capdavant del partit del marquès de Cerralbo. El balanç, com en els casos anteriors, era molt positiu. En el decurs de la delegació del pròcer castellà, escrivia Polo y Peyrolón,

*"ha tomado gran vuelo y sólido asiento la organización civil de nuestras fuerzas, y se ha planteado prácticamente la gran política de perdón, de ancha base y de patriotismo, que fue siempre la política personal de Carlos VII, fundándose en todo el Reino juntas y círculos, y obteniendo en el terreno parlamentario éxitos de resonancia."*⁴

La situació, així doncs, havia variat radicalment en la dècada que va seguir l'enfrontament amb els integristes. Aquesta era la visió des de dintre.

Els comentaris en clau positiva de la marxa del carlisme a la darrerïa del Vuit-cents no eren privatis dels dirigents i publicistes carlins, la qual cosa és especialment significativa. L'entusiasme deixava pas al temor, a l'alarma, a la indignació o bé a la malfiança, però no es podia negar el sorprenent avenç de l'organització carlina. Així, el setembre de 1893, un personatge que signava amb el pseudònim *Gladiator*, que corresponia a un personatge polític llavors retirat de la vida militant dels partits, assegurava al diari Heraldo de Madrid que

"más de mil Juntas regionales, provinciales y locales trabajando a todas horas; ciento veinte Círculos extendidos por la Península

³. El Marqués de CERRALBO, "A Don Carlos de Borbón", ECE, 6 gener 1896, núm. extraordinari, p. 1. Sobre els *Llibres d'Honor*, cfr. més endavant.

⁴. Manuel POLO Y PEYROLÓN, Don Carlos. Su pasado, su presente y su porvenir, València, 1898, p. 16. Una ressenya contemporània, a "Bibliografía. Un buen folleto", CC, 26 desembre 1898, pp. 6-7.

entera, y el verbo de la propaganda vibrando en la tribuna y en la prensa, son signos de vigor que no se ocultan a quien no los contemple con vista enturbiada por la pasión."⁵

El diari possibilista El Globo, que sortia al carrer a Madrid des de 1875, interpretava semblantment un parell d'anys més tard la publicació de la relació de juntes i cercles carlins existents a Espanya a final de 1895. En aquest periòdic, ben poc afecte al carlisme, es podia llegir:

"Vese allí lo que ya sabíamos y más de una vez habíamos indicado nosotros: una organización poderosa y completa. Algo de que no pueden ufanarse en la actualidad ninguno de los partidos españoles.

La hemos leído con detenimiento, y entendemos que (...) es buena la ocasión para decir a los liberales, demócratas y republicanos, sean del matiz que fueren: ¡Cuidado!

La gran masa del pueblo está muy harta de negaciones, de eclecticismos y de dudas.

El carlismo representa una afirmación, y puede ser mañana un peligro."⁶

En aquests breus paràgrafs apareixen dues qüestions importants. En primer lloc, segons El Globo, cap partit polític espanyol disposava a l'entorn del noranta-cinc d'una organització tan "*poderosa y completa*" com la del carlisme⁷. Fins i tot els informes secrets vaticans coincidien en aquest punt. Aristide Rinaldini, que exercí com a nunci apostòlic a Madrid en els darrers anys del papat de Lleó XIII i que no excel·lí precisament per les seves simpaties cap als seguidors de don Carlos, assegurava al secretari d'Estat del Vaticà Mariano Rampolla, en referència al carlisme dels anys noranta, que

⁵. GLADIATOR, "La política entre bastidores. Los carlistas", Heraldo de Madrid, 9 setembre 1893, p. 1.

⁶. "El carlismo", El Globo, 13 gener 1896, p. 1. Sobre els primers anys d'aquest diari, cfr. Jesús TIMOTEO ÁLVAREZ, Restauración y prensa de masas. Los engranajes de un sistema (1875-1883), Pamplona, 1981, pp. 269-279.

⁷. La revista Pro Patria destacava el paper que en aquesta organització havia jugat el marquès de Cerralbo. Així, escrivia: "*La obra del marqués de Cerralbo, no tan encomiada por almas agradecidas a los dones del poder, puede si compararse en el género, si no igualarse en la intensidad, a la de don Antonio Cánovas del Castillo*". "El carlismo juzgado por un adversario", El Correo de la Provincia, 23 febrer 1894, p. 1.

"*L'organizzazione era perfetta, come nessun altro partito l'ha in Spagna*"⁸. Segonament, la reorganització exitosa del carlisme significava, automàticament, la reaparició del *perill carlista*, tan invocat entre 1833 i 1876, així com en algunes etapes de la postguerra, tal com hem vist en el capítol II, i que ho tornaria a ser a la darrerria del segle XIX, a redós de la delicada conjuntura que vivia Espanya. La inquietud que a partir de 1897, a conseqüència del debilitament de l'edifici restauracionista, es respirava en els governs estatals i en la premsa conservadora i liberal davant totes les accions i declaracions -per insignificants que fossin- dels carlistes, eren una mostra també de la importància que se'ls tornava a atorgar. "*No pasa día -escribia un periódico carlí- sin que las mesnadas de estos intrusos liberales no saquen a colación a los carlistas en las columnas de sus periódicos.*" I, tot seguit, afegia:

*"No bien toma uno en la mano un periódico liberal, y lo primero que en él se ve es: Los carlistas se agitan. Los carlistas se mueven. Los carlistas roncan. Los carlistas conspiran, etc., etc.."*⁹

De tota manera, fou en un parell d'articles publicats a mitjan any noranta-quatre en un diari de Madrid on aquesta evolució del carlisme va quedar millor explicitada i caracteritzada. I, així mateix, batejada: es tractava del *carlisme nou*¹⁰. El juliol de 1894 apareixia a les columnes del diari Heraldo de Madrid un article signat per Julio Burell, que duia per títol "El carlismo nuevo"¹¹. Burell, gens sospitós de connivències amb la causa del pretendent Carles VII,

⁸. ASV, SS 249 (1900), fasc. 1, Nunci Apostòlic a Madrid a Secretari d'Estat del Vaticà (Madrid, 20 novembre 1900), f. 75.

⁹. M.S. de U., "Los carlistas", El Norte, 3 setembre 1897, p. 1.

¹⁰. Si bé és cert que ja a mitjan 1892 havia aparegut un article amb el títol "El carlismo nuevo" a El Resumen, on es destacava que el principal perill que veien en el carlisme no era tant la seva organització com el fet que es dirigia a un públic cansat dels vells partits. "El carlismo nuevo", ECE, 26 juliol 1892, p. 1.

¹¹. Julio BURELL, "El carlismo nuevo", Heraldo de Madrid, 23 juliol 1894, lp. 1]. Sobre Julio Burell i el Heraldo de Madrid, i també sobre el diari fundat posteriorment per ell mateix, El Nuevo Herald, cfr. Pedro GÓMEZ APARICIO, Historia del periodismo español. De la Revolución de Septiembre al desastre colonial, Madrid, 1971, pp. 520 i ss..

remarcava l'important canvi que s'estava produint des de feia uns anys a l'interior d'aquell partit polític. *"Desde la separación del elemento ultramontano -escribía, tot fent referència a l'escissió integrista de 1888-, es indudable que el partido carlista ha experimentado una transformación muy importante en su vida y en sus procedimientos. Un sentido más castizo, más español, anima desde entonces el viejo programa tradicionalista."* I, a continuació, afegia:

"La jefatura del marqués de Cerralbo se ha inclinado a propagandas constantes en todos los medios sociales; pero penetrándolas de un gran espíritu de tolerancia en las soluciones y hasta en los adjetivos. El carlismo sangriento, inquisitorial, con sus figuras terribles de 'cabecillas' montaraces, con sus curas a lo Santa Cruz y sus monstruos a lo Savalls y Rosas Samaniego, ha ido poco a poco difuminándose... La política del marqués de Cerralbo es como una vuelta a la política del grande y españolísimo Aparisi."

Aquestes transformacions no estaven del tot arrelades en la manera de fer de don Carlos -*"El gusto por esta política nueva, tolerante, nacional y expansiva, acaso no esté muy depurado en D. Carlos"*, s'apuntava-, però, potser, es preguntava Julio Burell,

"¿Será D. Jaime el representante de esta política nueva que sí niega el liberalismo, no niega las libertades públicas, afirmando por el contrario, muchas instituciones de carácter democrático?".

En tot cas, tant si la resposta era positiva com negativa, no era possible de negar l'existència de quelcom nou en el carlisme, d'un *carlisme nou* fins i tot. Per tant, escrivia:

"Este parece ser el carlismo nuevo -el carlismo de la gente joven, de los hombres que se mueven cerca de Don Jaime y trabajan en las Juntas y hablan desde la tribuna parlamentaria-. Carlismo sin sangre y sin horrores, qué podría ser como partido una solución política de momento, si para serlo no estuviese fatalmente condenado, en nombre del interés dinástico, a encender la guerra civil."

L'endemà mateix, Julio Burell reprenia les anteriors argumentacions a rel d'uns comentaris apareguts en un altre diari madrileny, El Globo. "Planta que retoña" era el títol de l'article, publicat també al Heraldo de Madrid¹². El *carlisme nou* tornava a ser el centre de l'argumentació, tot i que aquesta vegada l'anàlisi es feia en funció de la seva perillositat -era, escrivia, "*un gran peligro para cuanto liberales y demócratas hemos conquistado, unos con sangre, otros con propagandas hechas de entusiasmo y amor*"-, en tant que nou perill carlista. El problema, tanmateix, no era unidireccional. Per una banda, el carlisme. Per l'altra, la situació política espanyola i dels partits parlamentaris en particular: "*Mientras el carlismo, con sus elementos directores renovados y con su programa rehecho vive y realiza una política de grandes y nacionales afirmaciones, los partidos parlamentarios ¿qué hacen y qué representan?*", es demanava Burell. La seva exposició de l'estat de la política i dels partits era d'allò més nítida: buidor de la fórmula monàrquica restauracionista, trasvassament de masses cap al socialisme, corrupció, caciquisme i formes oligàrquiques, ruïna de l'opinió pública, misèria econòmica i feblesa diplomàtica i militar, senectut de la classe política. Davant d'aquest panorama, el periodista andalús concloïa:

"Francamente: se necesitaría estar vagando por el Cosmos castelarino para no ver un peligro grande en la aparición de una política que tiene en su haber la juventud de sus hombres, la presunción de su rectitud, y juntamente con un gran sentido histórico y nacional, la sospecha de su fuerza allí donde todavía ni la guerra ha acabado de borrarse en las almas ni el brío se ha debilitado en sus cuerpos."

El Correo Español, el principal diari carlista espanyol del moment i portaveu oficial del partit, reproduïa al cap d'un parell de dies els articles de Julio Burell a primera plana¹³. La seva recepció era, evidentment, interessada. No compartien part de les afirmacions de Burell, però els semblaven relativament imparcials. En tot cas, segons el parer dels seus redactors, feien possible de

¹². Julio BURELL, "Planta que retoña", Heraldo de Madrid, 24 juliol 1894, [p. 1].

¹³. "El Heraldo y el carlismo", El Correo Español, 26 juliol 1894, p. 1.

ressaltar

"la importancia que cada día adquiere este cadáver del carlismo, eternamente vivo, con una lozanía que los años aumentan, porque a su propia vitalidad interna se junta el enervamiento, la decadencia y ruina irremediable en que se descomponen y disuelven los partidos doctrinarios y los radicales que van a perderse en el mar socialista que a todos los absorbe."

La importància que dia a dia adquiria el suposat cadàver del carlisme: aquest era l'element bàsic per a definir l'evolució d'aquesta formació política a la fi del segle XIX. Del suposat cadàver, de la mort del carlisme que alguns pronosticaren l'any 1888, després de l'escissió que afectà la comunió, es passà a una estructura potent i compacta, parcialment modernitzada, que retornava a primer pla el fantasma del *perill carll*, i que provocava disparells comentaris sobre la seva poderosa i completa organització, incomparable amb la de cap dels altres partits de l'arc polític espanyol finisecular. Una organització que es començà a bastir a partir de 1889, sota l'impuls decisiu del marquès de Cerralbo, i que arribà als seus moments més àlgids a la meitat de la dècada, entre 1895 i 1897, per a entrar posteriorment en una crisi paral·lela a la que vivia la societat espanyola. Fou entre 1899 i 1900 quan, tant a causa dels desencaixos interns com de la repressió externa, possibilitada per l'alçament frustrat de Badalona l'octubre de 1900, l'estructura política del carlisme es desmoronà. La seva fi no ocultava, tanmateix, els seus èxits, tal com el carlisme del segle XX féu notar a bastament. En el marc de l'organització carlista finisecular, Catalunya va jugar un paper capdavanter. A fi i a efecte de poder-lo entendre en totes les seves dimensions analitzarem a continuació quatre aspectes: l'inici de la represa i l'estructura política carlista; el decisiu rol de la premsa i la propaganda; la singularitat dels cercles tradicionalistes com a espais de sociabilitat política i, finalment, la base social del carlisme de la darrerïa del Vuit-cents. De la integració d'aquestes quatre aproximacions n'hauria d'aparèixer a la fi una nítida imatge: la del *carlisme nou*.

1. LA REORGANITZACIÓ DE L'ESTRUCTURA PARTIDISTA

L'escissió no va posar punt i final a la pugna entre carlins i integristes. Ni de bon tros. Aquesta continuà amb encara més aferrissament els mesos que seguiren al desenllaç de l'estiu de 1888. Dos elements contribuïren a l'escalada de tensions. En primer lloc, evidentment, el malestar i rencor acumulat durant mesos de batusses, augmentat per un final poc amistós. Tot plegat provocà un ball d'acusacions i d'atacs, especialment virulents la segona meitat de 1888, però que prosseguí els mesos i anys següents, especialment des del camp integrista. Així, posem per cas, el 9 de gener de 1889 El Correo Español de Madrid, nou òrgan oficiós del carlisme, escrivia que el dia anterior

*"fue uno de los pocos días del año en que El Siglo Futuro no se ocupó de los carlistas. El hecho es casi milagroso, y casi hemos estado dispuestos a poner orla en el periódico para celebrarlo."*¹⁴

Malgrat la intenció amb què estava escrita la nota, responia força fidelment a la realitat. El segon element al·ludeix més directament a la reconstrucció d'ambdós bàndols, malparats pel procés escissionista. La pugna havia deixat de ser un conflicte intern per tal de convertir-se en un conflicte entre grups que assajaven de refer-se sobre una base compartida. Disputes pels seguidors, pels periòdics i pels centres i associacions catòliques concentraren una porció gens menystenible dels conflictes. Si bé pel que fa a la primera disputa els carlins sortiren com a clars vencedors, les altres dues generaren resultats més repartits. La premsa era la base de l'integrisme. Els centres catòlics visqueren, al seu torn, dies molt agitats. La Joventut catòlica de Tortosa o el Centro Moral Gerundense, on a principi de 1889 es produí una acarnissada lluita en la qual s'imposaren els carlins, constitueixen uns pocs

¹⁴. ECE, 9 gener 1889, p. 1.

exemples dels molts que es podrien aportar¹⁵. La reconstrucció de les estructures partidistes generà, així mateix, problemes, tant per la diferent sort d'uns i altres, com per la imitació que els integristes feren dels treballs organitzatius carlins, després d'haver-los frenat durant anys a l'interior de la comunió. L'aparició de l'organigrama i programa integristes en 1889 - qualificat de "*parto de los montes*" per la premsa carlina-, portava a El Correo Español a afirmar que

*"en el fondo y prescindiendo de ciertas extravagancias geniales y de ciertos giros rimbombantes, el programa del grupo de fieles es el mismo, exactamente el mismo, salvo alguna inexactitud, que el nuestro, con la sola diferencia de que en él sustituye a D. Carlos el sr. D. Ramón Nocedal, que se presenta como fundador de su propia dinastía."*¹⁶

En tot cas, un i altre element convertiren els mesos següents al trencament a l'interior de la comunió carlista en una etapa vergonyant.

Si bé no es fa difícil de reconèixer que els integristes, que com escrivia encertadament Blinkhorn eren pocs però molt sorollosos¹⁷, van portar la veu cantant des dels seus periòdics en l'escalada d'atacs, insults i provocacions, els carlistes no es van quedar amb les mans creuades. El principal blanc dels integristes va ser Lluís M. de Llauder, considerat un traïdor per haver restat en el bàndol de don Carlos i amb ell el seu diari, el Correo Catalán, quan se'l tenia per un ferm partidari de la línia intransigent. Atacs, insults i campanyes de desprestigi van ser rebuts per Llauder amb allò que ell mateix designava com a resignació cristiana. El gener de 1889, al seu retorn de Madrid després de fundar El Correo Español, el Cercle tradicionalista de Barcelona preparà una

¹⁵. Cfr. Manuel Mª QUERALT, "Una aclaración", Correo Dertosense, 6 febrer 1890, [pp. 2-3]; "El Centro Moral Gerundense", ECE, 5 febrer 1889, p. 1. A les planes del periòdic integrista gironí El Integrista es pot resseguir el desenvolupament del conflicte al Centro Moral.

¹⁶. "El parto de los montes", ECE, 2 agost 1889, p. 1. Cfr. també "Opiniones de la prensa sobre el parto de los montes", ECE, 3 agost 1889, p. 1.

¹⁷. Martin BLINKHORN, Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939 [1975], Barcelona, 1979, p. 27.

gran rebuda en el seu honor com a protesta pel fet que en les darreres setmanes *"ha sido blanco de las más groseras calumnias"*¹⁸. Ell mateix, al cap de l'any en què continuà essent blanc de l'integrisme, feia pública una nota de protesta on afirmava el que segueix:

*"Rebosa ya todos los límites de lo concebible el odio más que humano con que me persigue El Siglo Futuro, la guerra de exterminio de que soy objeto por parte del grupo nocedalista y de sus protectores."*¹⁹

Ramón Nocedal, al seu torn, concentrà les ires carlines. L'aparició a Barcelona del setmanari satíric Don Ramón el gener de 1889, subtitulat "*Semanario nocedalista-d Descarado*" en va ser una enginyosa mostra²⁰. De tota manera, foren els anomenats *fets de l'Olimpo*, ja que tingueren lloc el novembre de 1888 en aquesta sala de teatre barcelonesa, aquells que més perduraren en la ment dels que els patiren. En aquesta sala un grup de carlistes van boicotejar un acte públic de Ramón Nocedal, tot provocant un escandolós ball de bastons i garrotades. El republicà Josep Roca i Roca va recrear l'ambient amb fruïció a les planes de La Campana de Gràcia. Allí contava l'efecte que va fer el crit de mori Nocedal i visqui don Carlos que algú del públic va llançar:

"Tirín un pendingo de carn podrida entre una manada de corbs i tindran un petit exemple de l'efecte que van produir aquell mori i aquell viva. Un crit immens, més que un crit, un bram d'indignació: punys que s'alcen, boques que es baden, ulls que se surten de les òrbites, nervís que es crispen, peus que pategen, espasmes de ràbia,ombres de feridura.

Y desseguida sotanes que s'arremanguen, manteus que es cargolen a tall de capa de torero, solideus en l'aire. Insults barrejats amb renecs. I a fora, en ple saló de descans, renecs barrejats amb garrotades.

¹⁸. "Solemne protesta", CC, 21 gener 1889, p. 4.

¹⁹. Luis Mª de LLAUDER, "Protesta", CC, 16 febrer 1890, p. 8. Cfr. el capítol IV d'aquesta tesi doctoral.

²⁰. L'objectiu del setmanari Don Ramón era, segons l'òrgan del carlisme català, "*ridiculizar las doctrinas y lenguaje de los nocedalistas, diciendo con ruda franqueza, con brutal claridad, lo que dice sólo a medias y dejan sólo adivinar entre líneas El Siglo Futuro y la demás prensa integrista.*" CC, 2 gener 1889, p. 6. Sobre Don Ramón, cfr. l'apartat següent dedicat a la premsa carlista.

¡Quin espectacle! Carlins i integros agafant-se per les grenyes; bastons que xoquen; punys que cauen com masses sobre caps que s'ensorren dintre de les espatlles. Aquí un gabinet que brilla i fa rotllo, allà un revòlver que amenaça... a l'un cantó un rector desesperat que a falta d'una arma contundent fa molinets amb uns rosaris, que té els grans com balins de retacó o de trabuc."²¹

La narració dels fets de l'Olimpo -que ja no pertanyia als pagans, ans als *pegants*- prosseguia amb altres detalls igualment curiosos i divertits. Aquest periodista -tan genial com poc conegut- que era Roca i Roca oferia una visió evidentment descordada dels esdeveniments, però no pas allunyada de la realitat en el més essencial.

Insults i cops de pal existiren realment, i van portar cua. La versió del bisbe de Barcelona és ben interessant, especialment pel que fa a la participació d'eclesiàstics en els aldarulls. Així, en carta al Nunci apostòlic, escrivia:

"En el salón de descanso del teatro, en los pasillos, a las puertas del mismo y en el salón principal la gritería era espantosa e iba acompañada del ruido de bastonazos, bofetadas, etc. Dicen que esta escena duró media hora, siguiendo las voces y el escándalo media hora más. Entretanto los clérigos así forasteros como de la ciudad se escaparon como pudieron, dando y recibiendo algunos golpes de bastón. Respecto de esto, como a ninguno le tiene cuenta decir la verdad de lo sucedido, sólo he podido saber de voz pública que un clérigo forastero del partido de los leales, llamado Salas, oriundo de Tarragona y ordenado en Roma, fue gravemente apaleado, pero por más diligencias que he hecho no he podido hallar el paradero de este sacerdote que no goza de licencias en este Obispado. Dicen también que salió apaleado un periodista de los Integros. Añaden que un sacerdote forastero pegaba mucho, y el Gobernador Civil me dijo que según la policía eran varios los Sacerdotes que pegaban."²²

²¹. P.K. [Josep ROCA i ROCA], "Olimpiada", La Campana de Gràcia, 10 novembre 1888, p. 1.

²². ASV, NM, 569, V, II, III, núm. 1, Fatti scandalosi avvenuti il 4 Novembre 1888 nel teatro Olimpo di Barcelona fra *integristi* e *carlisti*, Jaume Català, bisbe de Barcelona, al Nunci Apostòlic (Barcelona, 7 novembre 1888). Aquesta llarga i interessant carta ha estat reproduïda íntegrament a l'Apèndix núm. 5. Així mateix, ASV, NM, 573, VI, I, II, núm. 12, Istanza della Commissione della stampa all'Esposizione di Barcellona per ottenere dal S. Padre un autografo da inserirsi nell'Album La prensa en la Exposición,

Els integristes recordaren dia rere dia als carlins aquests fets i, fins i tot, quan el marquès de Cerralbo fou insultat i apedregat a València pels republicans l'abril de 1890, van escriure que era la torna dels aldarulls de l'Olimpo: "*Quién a hierro mata, a hierro muere; y que en nuestra lengua catalana decimos: ¡TAL FARÀS, tal trobaràs!*"²³. La premsa carlina va desautoritzar els correligionaris que van participar als fets -tot i remarcar la provocació que suposava d'haver-los organitzat el dia de sant Carles, 4 de novembre-, però l'específicament satírica no va dubtar a fer burla del ridícul dels nocedalistes²⁴. En aquest darrer sentit va veure la llum una obreta titulada Los dioses del Olimpo (1888), que signava un pseudònim habitual en la premsa carlina satírica, Gay-Lussac. En aquest sàinet en vers es burxava en les ferides dels integristes catalans, tot aprofitant per posar en la boca seva les interpretacions pròpies dels fets d'aquell estiu, des de les ànsies de poder de Nocedal, a la traïdoria i males arts dels seus seguidors²⁵. La principal crítica als correligionaris que participaren als aldarulls de l'Olimpo provingué de Lluís M. de Llauder. Escrivia, en un dels seus articles dominicals, el que segueix:

Nunci Apostòlic al Bisbe de Barcelona (Madrid, 19 novembre 1888) i resposta (Barcelona, 21 novembre 1888). Cfr. Joan BONET i Casimir MARTÍ, L'integrisme a Catalunya. Les Grans Polèmiques: 1881-1888, Barcelona, 1990, pp. 589-593.

²³. "Justicia de Dios", Diario de Cataluña, 12 abril 1890, p. 1. -

²⁴. Així, per exemple, el setmanari L'Espurna afirmava que "*ens dol la part que hi prengueren alguns dels que figuren en les nostres files, no cal dir-ho*", mentre que la setmana següent inseria a les seves planes uns versos satírics signats per Un fill del Bruch amb el títol "Los Déus del Olimpo". Cfr. "A nostres amichs", L'Espurna, 9 novembre 1888, p. 3, i Un fill del Bruch, "Los Déus del Olimpo", L'Espurna, 16 novembre 1888, p. 2.

²⁵. El següent monòleg, atribuït en l'escena cinquena del sàinet a Ramón Nocedal, reflecteix la visió carlista dels esdeveniments de l'estiu de 1888: "*¡Quién había de decir, / Ramoncito, que te vieras / hoy ya Jefe de un partido! / Este gozo me enajena... / Viento en popa va mi asunto. / Pero aun yo preferiera / estar dentro del carlismo / y mandar... Mi gloria es esa. / Mas sucedió que no quiso / el R... que yo me impusiera. / y me arrojó del partido; / mas yo, obrando con cautela, / empecé a correr la voz / y a propalar con fuerza / de que Carlos transigiera. / No faltó quien me creyera: / ellos viniéronme en pos. / He alzado bandera nueva; / como lema del partido / no hay como la intransigencia. / Patraña tan garrafal / no falta, no, quien la crea; / será el partido más puro / el que ostenta mi bandera.*" El don Ramón de l'obra prosseguia el monòleg així: "*Ahora puedo, al fin mandar, / sueño de mi vida entera. / Lo que haré después, veremos. / Mientras tanto, hagamos guerra / a Don Carlos, en venganza / del agravio y de la ofensa / que me infligió al arrojarme / del partido. ¡Mueral / Mueral / Armas de muy mala ley / mis partidarios emplean; / sí; mas eso no me importa; / mande yo, húndase la tierra. / Pues yo profeso la máxima / de Calumnia, que algo queda.*" GAY-LUSSAC, Los dioses del Olimpo. Sainete nocedalista puro, sílabable y bailable, todo en una pieza. En un acto y en verso, Barcelona, 1888, pp. 15-16.

*"Ahora resultará que por cuatro voces y media docena de sopapos y bastonazos que se repartieron por un par de docenas de jóvenes y gente tranquila -porque allá no fue, por fortuna, nuestra gente de guerra, que de otra manera peligraba que hubiese terminado la sesión menos risiblemente- estarán chillando meses y meses como si aun estuvieran lloviendo bofetones, dándose aires de víctimas, de mártires, de héroes, y promoviendo un nuevo desfile de los felicitantes y adherentes e insultantes que pasan cada dos o tres meses por las columnas de El Siglo Futuro para embeleso de los que nunca se han visto en letras de molde y en la categoría de escritores públicos."*²⁶

El director del Correo Catalán afegia que els carlins havien de saber esperar, ja que qui tenia la raó no era necessari que utilitzés la força. No caure en les provocacions dels integristes, en el marc de la guerra oberta que aquests els feien, era el seu consell final²⁷.

Si hem dedicat unes línies als fets de l'Olimpo ha estat més per la seva excepcionalitat que per una hipotètica normalitat. De fet, ja des de poques setmanes després de l'escissió sorgiren veus a l'interior del carlisme que recomanaven d'aturar o moderar la batalla dialèctica amb els nocalistes. A principi de setembre Llauder va publicar un article al Correo Catalán -encara no havia sortit al carrer El Correo Español-, amb el significatiu títol de "Basta", on demanava a tots els correligionaris de posar fi a les polèmiques amb els integristes i de no respondre a les provocacions. "*Contiguemos tranquilamente nuestra marcha*", era la recomanació que els feia, una volta assegurat que també des de Venècia es demanava exactament el mateix²⁸. Al cap d'uns mesos era el novell El Correo Español qui exposava la necessitat de cessar tota polèmica, no només amb els integristes sinó entre els catòlics en general. El diari proposava d'"*abandonar estos torneos bizantinos y entablar una verdadera competencia de obras por ver quién hace más por la Religión y por*

²⁶. L[luís] M. DE LLAUDER, "Carta de Madrid", CC, 11 novembre 1888, pp. 12-13.

²⁷. Ibid., pp. 13-14.

²⁸. L[luís] M. DE LLAUDER, "Basta", CC, 2 setembre 1888, pp. 9-10. La citació a la p. 10.

la salud de la patria.²⁹ Tot i que aquestes afirmacions hagin de ser posades en relació, en un primer estadi, amb la immediatesa dels documents publicats pel bisbe de Burgos, el de Madrid i la nunciatura sobre les querelles entre catòlics, responien més generalment a la nova orientació que el carlisme havia començat a seguir després de la mort de Cándido Nocedal. Un dels punts que la fonamentaven era el respecte a la jerarquia i a l'estament eclesiàstic, que tant havien perjudicat en el passat la comunió, a més del replantejament en un sentit moderat de les formes del debat entre catòlics. La premsa carlina, doncs, a part de les acusacions en concepte de desfiguració i manipulació d'esdeveniments, notícies i declaracions, retreia a la premsa dels nocedalistes els atacs i la irrespectuositat envers els bisbes³⁰. Les baralles periodístiques carlo-integristes, tanmateix, no finalitzaren, però els òrgans periodístics més propers al cos director del carlisme adoptaren un to més seriós, menys bregaire. S'imposava, com havia afirmat Llauder, de prosseguir la marxa. De fer revivre, al cap i a la fi, el *cadàver* del carlisme.

La segona meitat de l'any vuitanta-vuit contemplà els primers intents de reorganització carlista, que intentaven de superar el desconcert creat pels esdeveniments estivals. La celebració del 4 de novembre amb motiu de sant Carles patí, com tot plegat, els efectes de la crisi carlista, tot i que no es deixà de fer a cap població. La seva significació era molt important. Així, els carlins d'Olot asseguraven que l'havien celebrat en privat, "*no habiendo sido posible este año hacer pública ostentación de la fiesta de San Carlos*"³¹. En aquesta ocasió, coincidint amb la ressenya dels actes a Madrid, s'assegurava

²⁹. "Lo que más importa", *ECE*, 20 desembre 1888, p. 1.

³⁰. Cfr. "Los expectantes de la disidencia", *ECE*, 19 gener 1889, p. 1, o M., "Continúa la maniobra rebelde", *ECE*, 27 abril 1889, p. 1.

³¹. "La fiesta de San Carlos Borromeo en Olot", *CC*, 13 novembre 1888, ed. matí, p. 7. Sota el títol "La fiesta de San Carlos Borromeo", el *Correo Catalán* ressenyà les principals celebracions que tingueren lloc a Catalunya: edició del dia 5 (Barcelona), 6 (Gràcia, Palafrugell, Banyoles i Igualada), 8 (Tarragona, Ulldecona i Manresa), 9 (Badalona, Capellades i Tortosa), 10 (Mataró), 11 (Valls, Vic i Pineda de Mar), 13 (La Pobla de Lillet, Berga i Olot) i 15 (Monistrol de Montserrat). Sobre la celebració de la festa a Vic, als locals de la Joventut catòlica, cfr. també "La fiesta de San Carlos", *La Cruz sobre el Corazón*, 10 novembre 1888, [p. 1].

que, tot i els múltiples treballs endegats, els moments que es vivien

*"son críticos y solemnes: se trata de ser o no ser, de mostrar si somos un cuerpo organizado o una masa informe, incapaz de desempeñar las funciones de la vida social y civilizada por el Cristianismo."*³²

La creació de El Correo Español a Madrid fou, en el sentit que ens ocupa, un element decisiu, tant pel que fa a la contrarestació de l'òrgan dels integristes com a la transmissió d'ordres i missatges a l'interior del carlisme. D'altres múltiples periòdics veieren així mateix la llum a diferents poblacions catalanes i espanyoles. La premsa, però, no era suficient. En boca de don Carlos es posava la frase segons la qual el periòdic *"es un buen medio de propaganda, pero no sirve para agente de gobierno"*³³. L'enquadrament a través de la premsa, que havia regit -juntament amb l'exclusiva mobilització catòlica- en els anys de la delegació de Cándido Nocedal, havia perdut notabilitat. En aquell moment els esforços començaven a encaminar-se seriosament cap a una reestructuració del carlisme, en la qual juntes i cercles tradicionalistes havien de desenvolupar un rol fonamental. A la fi de l'any vuitanta-vuit s'havien aconseguit ja alguns modestos resultats pel que fa als cercles, que permetien d'augurar bones perspectives de cara al futur. Amb un pèl d'exageració, un periodista carlí -que segurament era el propi Lluís M. de Llauder- escrivia a principi de desembre que mesos enrere pràcticament no existia cap cercle carlista, mentre que en aquells moments *"son ya muchos los que hay establecidos, y muchos más los que están en proyecto"*³⁴.

Malgrat els treballs portats a terme a la segona meitat de 1888, fou realment l'any següent quan l'organització carlina va rebre un decisiu impuls. En 1889 coincidien dues celebracions d'alt contingut simbòlic i ideològic: per

³². "El buen camino", ECE, 10 novembre 1888, p. 1. La descripció dels actes, sobretot a Madrid, a "La solemnidad de ayer", "La fiesta de San Carlos en Madrid" i "La fiesta de ayer en provincias", ECE, 15 novembre 1888, pp. 1-2. Cfr., també, els números següents del diari.

³³. "Periodismo católico", ECE, 21 desembre 1888, p. 1.

³⁴. [Lluís M. de] LL[AUDER], "Espectáculo consolador", ECE, 5 desembre 1888, p. 1.

una banda, el tretzè centenari de la conversió de Recared i, doncs, de la Unitat catòlica; per l'altra, el primer centenari de la Revolució francesa. Els carlistes, en col·laboració o de manera paral·lela als altres grups catòlics espanyols, es varen posar al capdavant de la primera celebració, que esdevingué tothora un clar contra-centenari de la segona³⁵. Ja en el manifest de don Carlos "*a mis leales*" de 10 de juliol de 1888 -en el qual es justificava la separació dels integristes de la comunió-, es podia llegir el que segueix:

"Acércase el aniversario de dos acontecimientos famosos: el de la conversión de Recaredo y establecimiento de la Unidad Católica en España, y el de la Revolución francesa. Esto es: el de una afirmación católica que ha durado en nuestra Patria hasta hace poco tiempo, y el de una negación en Francia que sigue todavía sembrando el mundo de ruinas morales.

Nadie con más derecho ni con deber más sagrado que yo ha de levantar su voz ante esos dos centenarios. El primero conmemora glorias de aquellos Reyes católicos que lucharon por la fe a la sombra de la misma bandera que en mis manos tremola. Sucesor de su realeza, lo soy de su misión. El segundo recuerda el entronizamiento del ídolo moderno, que ha hecho hincar la rodilla y adorarle a tantos poderes, y que yo siempre combatiré.

Quiero establecer aquella Unidad perdida, y quiero vencer a esta Revolución, avasalladora de pueblos y de Reyes.

Para esta titánica empresa cuento con el apoyo de la España católica y tradicional, que desea y pide lo mismo que yo, y con el favor de Dios, que, por gracia especialísima, ha salvado a los míos del general contagio, conservando en ellos inmaculada la

³⁵. El novembre de 1889, la revista de la Companyia de Jesús al·ludia al centenari "*que hemos celebrado en oposición al que celebra la Revolución, bajo la satánica dictadura masónica*". "El fin del año 89", *El Mensajero del Corazón de Jesús y del Apostolado de la Oración*, novembre 1889, p. 337. En aquesta revista catòlica aparegueren nombroses notícies i articles a cada número de l'any 89 sobre el XIII Centenari de la Unitat catòlica. Sobre les celebracions de 1889, cfr. Pascal ORY, "Le Centenaire de la Révolution française. La preuve par 89", a Pierre NORA, dir., *Les lieux de mémoire. I. La République*, París, 1984, pp. 523-560; Pierre PIERRARD, *L'Église et la Révolution (1789-1889)*, París, 1988, pp. 235-246; Eugen WEBER, "The Nineteenth-century Fallout", a Geoffrey BEST, ed., *The Permanent Revolution. The French Revolution and its Legacy 1789-1989*, Londres, 1989, pp. 155-181; Maurice AGULHON, *La République. De Jules Ferry à François Mitterrand. 1880 à nos jours*, París, 1990, pp. 57-58; Jean-Pierre RIOUX, *Chroniques d'une fin de siècle. France, 1889-1900*, París, 1991, pp. 11-18; Alberto GIL NOVALES, "Repercusión de la Revolución francesa en España (1835-1889)", a Jean-René AYMES, ed., *España y la Revolución francesa*, Barcelona, 1989, pp. 367-401; Enric UCÉLAY DA CAL, "Imágenes centenarias de la Revolución francesa (Una perspectiva desde España)", a *Col·loqui Internacional "Revolució i socialisme"*, Barcelona, 14, 15 i 16 desembre 1989, vol. I, Barcelona, 1990, pp. 47-69; Jordi FIGUEROLA, "El concepte de revolució i la qüestió romana en el bisbe Morgades", a *ibid.*, vol. II, pp. 65-86, i José A. FERRER BENIMELI, "La Masonería española y el primer centenario de la Revolución francesa", a *Masonería, revolución y reacción*, vol. I, Alacant, 1990, pp. 13-27.

fe de nuestros mayores. Diríase que la Divina Providencia ha querido ungir el derecho con la pureza de los principios, designando así el representante de la legitimidad como predestinado para prestar a la Iglesia el auxilio del brazo secular."

I, per tant, afegia:

"No necesito encareceros de la conveniencia de que celebréis el primero de dichos centenarios como una de las más gloriosas fechas de nuestra historia, y de que protestéis contra el segundo como dignos hijos de los héroes que, en los soldados de Napoleón, batieron a los soldados de la Revolución cosmopolita.

*A vuestro celo individual encomiendo la forma que juzguéis más adecuada para esa doble manifestación, en la que os acompañaré con toda el alma."*³⁶

Mentre l'un era el centenari de l'afirmació catòlica, l'altre ho era de la negació³⁷. Celebrar el primer i protestar contra el segon constituïa el missatge del pretendent als seus seguidors. I ho compliren al peu de la lletra.

Els carlistes intentaren de convertir-se en els protagonistes de la commemoració, tot seguint aquella indicació de don Carlos segons la qual no existia ningú "*con más derecho ni con deber más sagrado que yo de levantar su voz ante esos dos centenarios*"³⁸. De fet, per als publicistes carlins, el

³⁶. Document reproduït a Melchor FERRER, *Historia del Tradicionalismo español*, vol. XXVIII-II, Sevilla, 1959, pp. 61-62.

³⁷. Al cap d'un segle, en la introducció a un número monogràfic de la revista d'història vinculada a la Comunió Tradicionalista Carlista *Aportes*, dedicat a la Revolució francesa, Miguel Ayuso escrivia: "*La atención de los estudiosos, durante el año de 1989, se ha centrado preferentemente en la conmemoración de dos acontecimientos históricos de primera magnitud: el XIV Centenario del III Concilio de Toledo, que supuso el comienzo de la España católica, y el II Centenario de la Revolución Francesa, que marcó una ruptura política e ideológica, sin retorno hasta el momento, para los pueblos de Europa y también, en consecuencia, para España.*" Miguel AYUSO, "Nota previa", *Aportes*, núm. 12, 1990, p. 5. Els mateixos arguments, un segle després, per a presentar un conjunt d'articles representatius d'allò que Francisco ASÍN -"Editorial", *ibid.*, p. 3- anomena la "*visión deliberadamente marginada por muchos de la llamada Revolución Francesa*". Col·laboren en aquest número de la revista d'història (sic) *Aportes*, entre d'altres, Jean Dumont -per partida doble, per allò de les dues tasses-, Thomas Molnar, Federico Suárez Verdeguer i l'anteriorment esmentat Miguel Ayuso.

³⁸. Els integristes, tanmateix, també es consideraven els hereus de la línia que es remuntava a Recared, mentre asseguraven que els carlins pul·lulaven entre Recared i la Revolució. Reprenien, d'aquesta forma, els atacs que havien dirigit a don Carlos de desviació liberal. Ja l'agost de 1888, des del carlisme s'acusava els integristes d'intentar apoderar-se de la celebració de l'any següent, una idea

pretendent era una mena de *nou Recared*. Era aquell "*nuevo Recaredo que aguarda*" a Venècia, en paraules del marquès de Cerralbo³⁹. Al símbol més característic del primer centenari de la Revolució francesa, la torre Eiffel, els carlistes intentaren d'oposar-hi una piràmide, que s'havia de construir a Toledo, la ciutat que acollí el III Concili. Els comentaris de Melgar sobre el projecte de la piràmide eren ben significatius:

*"La primera idea que a todos ha ocurrido ha sido compararla con la torre Eiffel, o mejor dicho, contraponerla a ella por el significado de ambas construcciones. La pirámide, monumento de la España católico-monárquica, será levantada por los carlistas, pobres de dinero pero ricos de fe y de entusiasmo. La torre, monumento de la revolución cosmopolita, ha sido erigida con todo el oro de los agiotistas incapaces de apreciar un sentimiento, ni de estimar nada que no se cotice en Bolsa. Para aquélla se utilizará piedra de incommovible solidez, símbolo de la firmeza de nuestros principios. En ésta se ha empleado armazón sutil de hierro que pueda cimbreadse y ceder a todos los vientos. La primera es la obra de la fe debida al óbolo del perseguido, que sabe que la victoria de la iniquidad no ha de ser eterna. La segunda, el vanidoso alarde del triunfador descreído, que se imagina inmortal. ¡Cuánto mayor es moralmente la primera!"*⁴⁰

Construir una piràmide a Toledo era un vell projecte de Cerralbo, fins i tot anterior a l'escissió integrista. Ja el dia 11 de juliol de 1888, Melgar l'escrivia per comunicar-li que don Carlos "*encuentra admirable el proyecto de la pirámide*", tot suggerint-li de materialitzar la idea en tant que efectiva resposta

sorgida en el camp carlí abans de l'escissió. Cfr. I., "Las armas del partido", *CC*, 2 agost 1888, ed. matf, pp. 11-12. Des de l'episcopat espanyol i el mateix Vaticà hi havia una certa recança davant l'apropiació política de l'esdeveniment, en uns moments especialment delicats pel que feia a la divisió dels catòlics. Cfr. ASV, NM, 570, V, II, IV, núm. 11, XIII Centenario della Conversione di Recaredo in Granata, nelle Provincie Vascongado, ecc.; sottoscrizioni in favore di un monumento da erigirsi in memoria dello stabilimento dell'*Unità Cattolica* e Circolo tradizionalista di Olot.

³⁹. Marqués de CERRALBO, *XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central en la solemne velada del Círculo tradicionalista de Madrid la noche del 30 de Mayo*, Madrid, 1889, p. 29. En el mateix sentit, cfr. també F[rancesc] de P[aula] O[ller], "Recaredo y Don Carlos", *Lo Crit d'Espanya*, 17 maig 1889, p. 2. D'altra banda, la Junta regional de València afirmava en un manifest que en aquells moments "*nos encontramos en semejante situación a la que atraviesa España antes de la conversión de Recaredo*". "Junta regional del Centenario. A los Católico-monárquicos valencianos", *ECE*, 17 maig 1889, p. 1.

⁴⁰. Marcos Laguna [Francisco Martín MELGAR], "Carta de Venecia", *ECE*, 17 abril 1889, p. 1.

del partit carlí al manifest del pretendent del dia anterior⁴¹. El monument - que s'havia d'enlairar, tal com afirmava Cerralbo a Bilbao, "*para confusión de los incrédulos, vergüenza de los asesinos de frailes, castigo de los revoltosos y gloria nuestra*"⁴²-, al final, no es va construir, malgrat que en alguns moments de l'any vuitanta-nou s'anunciés l'acte de col·locació de la primera pedra. Problemes econòmics, però sobretot els impediments del Govern espanyol, frustraren aquest projecte⁴³.

Que la piràmide no s'arribés a construir suposava una frustració per als seus promotors, però tenia una importància molt relativa de cara a l'evolució futura del carlisme. La celebració de la conversió de Recared i la contra-celebració de la Revolució francesa -complementada, a mitjan vuitanta-nou, pel moviment de protesta contra el monument a Giordano Bruno- oferiren en safata a aquest moviment polític la possibilitat d'assentar-se i de reorganitzar-se estructuralment. Per aquesta raó, l'organització juntista encarregada de coordinar la celebració va rebre una atenció preferent. Així, el dia 21 de gener de 1889, El Correo Español publicava una notícia segons la qual els treballs d'organització estaven molt avançats i aviat es donarien a conèixer⁴⁴. Poc després era el periòdic El Liberal el que desvelava els treballs fets per a preparar l'aniversari i afirmava que eren la base de la nova organització política del partit. L'òrgan carlista escrivia, en resposta a aquestes notícies,

⁴¹. "El Rey piensa q[u]e convendría que V. lanzara la idea y se pusiera al frente de su ejecución. Dígame si tiene inconveniente en ello." MC, C.V, núm. 18, Francisco Martín Melgar al Marqués de Cerralbo (Venècia, 11 juliol 1888).

⁴². "Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la noche del domingo 8 de los corrientes en la velada extraordinaria celebrada en la Sociedad tradicionalista de Bilbao", ECE, 14 setembre 1889, p. 1. La crònica de l'acte, a "El Marqués de Cerralbo en Bilbao", ECE, 11 setembre 1889, p. 1.

⁴³. Els fons per a la construcció, a l'apartat "Suscripción nacional para erigir un monumento a la Unidad Católica", que es publicava a tota la premsa carlina. Sobre la bona marxa de la subscripció, cfr. M., "El monumento a la Unidad Católica", ECE, 9 maig 1889, p. 1, i H., "Adelante", ECE, 13 maig 1889, p. 1. Problemes, a "Junta Central del Centenario", ECE, 7 maig 1889, p. 1; Marqués de CERRALBO, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central y del Círculo tradicionalista de Madrid en la solemne velada del 10 de Junio, Madrid, 1889, pp. 14-15. Anunci de la col·locació de la primera pedra, a "A Toledo", ECE, 29 maig 1889, p. 1. Cfr. també Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, Sevilla, 1959, pp. 140-141.

⁴⁴. ECE, 21 gener 1889, p. 1.

que els primers resultats es podrien veure ben aviat i, així mateix, que les anteriors afirmacions eren en part veritat⁴⁵. Precisament, el 8 de febrer van donar a conèixer una carta de don Carlos, datada el dia 2 a Venècia, que autoritzava el marquès de Cerralbo, com a president de la nova Junta central del centenari, a publicar les disposicions aprovades per a la commemoració. Unes disposicions que no pas casualment es centraven en la constitució de juntes arreu de la geografia espanyola. A Madrid es creava una Junta central superior, presidida pel marquès de Cerralbo, amb Navarro Villoslada i Díaz de Cevallos com a vice-presidents, i com a secretari Julián García Gutiérrez. Havien de compondre aquesta junta, a més a més, els presidents de totes i cadascuna de les juntes regionals que s'instituïen -Castella la Nova, Castella la Vella, Lleó, Galícia, Astúries, País Basc i Navarra, Aragó, Catalunya, València, Múrcia, Andalusia, Granada, Extremadura i Balears-, que a la vegada rebien l'encàrrec de formar juntes provincials, de districte i locals. Les juntes, que havien de tenir un assessor eclesiàstic, estaven rígidament supeditades a les superiors immediates. El tretzè punt del document -tretze punts per a un tretzè centenari- especificava que, un cop celebrades les festivitats, l'estructura juntista seria dissolta. Finalment, es declarava que des del carlisme no existia cap mena de voluntat de monopoli de la commemoració, ni de posar obstacles a les altres "*manifestaciones de puro catolicismo*". Per tant, es feia una crida als correligionaris per tal que col·laboressin en totes les festes religioses organitzades amb motiu del vuitanta-nou⁴⁶.

El 16 de març del mateix any el diari El Correo Español publicava una carta de Francisco Martín Melgar al marquès de Cerralbo, on constava l'aprovació per part del pretendent de les vocalies de la Junta central del centenari. Aquests càrrecs corresponien als representants de les diferents regions -

⁴⁵. ECE, 4 febrer 1889, p. 1.

⁴⁶. "Carta de Don Carlos", ECE, 8 febrer 1889, p. 1. Reproduïda a CC, 10 febrer 1889, pp. 8-10, i, inevitablement, a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 93. L'original de les disposicions, que malgrat aparèixer datades també del 2 de febrer eren anteriors, a MC, C.V, núm. 21, Duque de Madrid. Secretaría (Venècia, gener 1889). La carta que acompanyava l'autògraf del pretendent i la carta de Melgar amb l'aprovació dels representants regionals, a MC, C.V, núm. 22, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 2 febrer 1889).

presidents, al mateix temps, de les juntes regionals respectives- en què Espanya havia quedat dividida de cara a l'organització de les celebracions de 1889. La relació dels integrants de la junta és la que segueix:

<i>País Basc-Navarra</i>	<i>Marquès de Valde-Espina</i>
<i>Aragó</i>	<i>Duc de Solferino</i>
<i>Castella la Vella</i>	<i>Baró de Sangarrén</i>
<i>Catalunya</i>	<i>Lluís M. de Llauder</i>
<i>València</i>	<i>Marquès de Colomer</i>
<i>Múrcia</i>	<i>Comte de la Roche</i>
<i>Andalusia</i>	<i>Juan María Maestre</i>
<i>Extremadura</i>	<i>Marquès de Monroy</i>
<i>Galícia</i>	<i>Jacobo Pedrosa</i>
<i>Astúries</i>	<i>Guillermo Estrada</i>
<i>Lleó</i>	<i>Matías Barrio y Mier</i>
<i>Balears</i>	<i>Marquès de Reguer</i>
<i>Castella la Nova</i>	<i>Marquès de Cerralbo</i> ⁴⁷

La Junta central va donar a la llum pública, al cap d'uns dies, un manifest dirigit a "*todos los católico-monárquicos españoles que aspiren a la verdadera restauración de la Unidad Católica en España*"⁴⁸. En el manifest es detallaven la mena d'actes que es podrien portar a terme per a la commemoració del dia 8 de maig: funcions religioses, pelegrinatges, vetllades als cercles del partit, certàmens literaris i, com a colofó, la construcció d'"*una colosal piràmide de sillería que, asentada en la imperial Toledo, represente a toda la España tradicional en aquel histórico punto*", via subscripció. L'aparició del text al Correo Catalán s'acompanyava d'un article signat per Lluís M. de Llauder, director del diari i president, alhora, de la Junta regional de Catalunya per al centenari⁴⁹. En aquest escrit, amb el significatiu títol de "A la obra", Llauder

⁴⁷. "Junta Central del Centenario", ECE, 16 març 1889, p. 1. L'endemà va publicar-la el Correo Catalán. Cfr. "Junta Central del Centenario", CC, 17 març 1889, pp. 9-10. En aquesta relació desapareixia la regió de Granada, que figurava en les disposicions del dia 2 de març. Més endavant, Andalusia seria dividida en dues regions de cara a l'organització carlista. D'altra banda, segons les disposicions del 2 de març, la presidència de la Junta regional de Castella la Nova corresponia al president de la Junta central.

⁴⁸. "Junta Central del Centenario. A la España Católico-Monárquica", ECE, 27 març 1889, p. 1.

⁴⁹. "Junta Central del Centenario. A la España Católico-Monárquica" i Lluís M. DE LLAUDER, "A la obra", CC, 31 març 1889, pp. 10-13 i 13-15.

animava els seus lectors a contribuir decididament a la commemoració d'aquest *"hecho glorioso de nuestra historia que contrasta con la obra revolucionaria que el mundo liberal quiere ratificar solemnemente"*⁵⁰. En primer lloc, calia orar, és a dir *"desagraviar a Dios por la prevaricación del mundo moderno y pedir misericordia para que abrevie el castigo que ha de ser su consecuencia"*⁵¹, i celebrar tota mena de funcions religioses. Una volta afirmats en el terreny religiós, Llauder animava a afirmar-se en el polític - *"tenemos el deber de afirmar en el terreno político nuestras convicciones y propósitos de rehacer la obra de Recaredo y reparar los males que en la sociedad y en la nación ha causado el error liberal que ha querido destruirla"*, escrivia⁵²- a través de les sessions literàries. I, finalment, demanava un fort impuls a la subscripció per alçar la piràmide a Toledo, tot obrint-ne una des de les planes del Correo Catalán, encapaçalada pel propi diari i Llauder, amb 100 rals cadascú, i seguida pels altres periodistes amb xifres més modestes.

A partir de l'aparició a la premsa carlista del manifest de la Junta central, les seves planes s'ompliren de relacions de juntes de tots els punts de la geografia peninsular. Poc a poc es donaren a conèixer la composició de les diferents juntes regionals, provincials, de districte i locals, així com es van reproduir les proclames que cada junta anà elaborant, imitació a escala reduïda de la de la central. La Junta regional del centenari de Catalunya era presidida per Lluís M. de Llauder, amb Josep Erasme de Janer i Manuel de Torrents com a vice-presidents, Josep de España, Pere Mas i Marià de Castellarnau -representants del Cercle tradicionalista de Barcelona i de les províncies de Girona i Tarragona, respectivament- com a vocals, i com a secretari Marià de Montoliu, baró d'Albi. El dia 22 d'abril donà a conèixer el

⁵⁰. Ibid., p. 13.

⁵¹. Ibid..

⁵². Ibid., p. 14.

seu manifest⁵³. La Junta regional, que exercia en bona part com a provincial de Barcelona, es complementava amb les juntes provincials de Tarragona, Girona i Lleida. La primera era presidida per Marià de Castellarnau i integrada per dos vice-presidents, dos vocals i un secretari; la de Girona venia encapçalada per Pere Mas, amb dos vice-presidents, quatre vocals - representant els districtes d'Olot, Santa Coloma de Farners, Figueres i La Bisbal- i un secretari; i, per últim, la de Lleida, que presidia Josep Pla, era integrada per només quatre persones⁵⁴. La migradesa de la junta lleidatana, així com la seva tardana publicació respecte de les altres provincials i l'absència de representant a la Junta regional de Catalunya, constitueixen mostres del difícil arrelament inicial del carlisme post-escissió a les terres de Lleida. Uns problemes que foren superats en el decurs de la dècada dels noranta, tal com veurem més endavant. Les juntes de districte de Lleida eren, en canvi, més nodrides que la provincial. La de Balaguer era presidida per Joan Espar, futur president del Cercle tradicionalista d'aquella ciutat, la de Solsona per Tomàs Samsó, la de la Seu d'Urgell per Odó Estañol i la de Tàrrrega per Ramon Morros. Exactament el mateix es pot dir pel que fa a les juntes locals, tant la de les Borges Blanques, presidida per Pau Ricart, com les d'Anglesola i Guimerà, presidides per Antoni M. Calaf i Gregori Farré, respectivament⁵⁵. Les dificultats organitzatives apunten més cap a Lleida capital que cap a les terres lleidatanes.

A Girona sobresortien les quatre juntes de districte que ja tenien representació a la provincial: Figueres, Santa Coloma de Farners, La Bisbal i Olot, presidides, respectivament, per Jaume Gorgot, Ramon Monràs,

⁵³. "Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 14 abril 1889, p. 7, i "XIII Centenario del III Concilio de Toledo. Junta Regional de Cataluña", CC, 22 abril 1889, pp. 5-6.

⁵⁴. "Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 14 abril 1889, pp. 7-8, i "Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 16 abril 1889, ed. matf, p. 6.

⁵⁵. "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 5 maig 1889, p. 8; "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 9 maig 1889, ed. matf, p. 7; "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 17 maig 1889, ed. matf, pp. 5-6; "XIII Concilio de Toledo", CC, 22 maig 1889, ed. matf, p. 7, i "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 12 juny 1889, ed. matf, p. 6.

Emmanuel Vicens i Tomàs Cadelús. Aquesta darrera junta fou, sens dubte, la més activa. Els seus integrants regiren tot al llarg de la darrera dècada de la centúria el carlisme a la ciutat d'Olot. Més endavant s'afegí a les relacions publicades per la premsa -la nostra font única en aquesta ocasió, que ens obliga a fer referència no a totes les juntes formades, ans a les que l'òrgan del carlisme català va incloure a les seves planes-, la junta local de Banyoles⁵⁶. A Tarragona, vinculades a la Junta provincial que contenia una alta representació de la pròpia ciutat, es formaren juntes de districte i locals a Reus, Mont-roig, Alforja, Montbrió o Castellvell. De tota manera, les principals celebracions del centenari tingueren lloc -tal com era habitual a les poblacions que ja disposaven de centre del partit- al Cercle tradicionalista de Tortosa⁵⁷. A la província de Barcelona, finalment, es crearen juntes de districte a Igualada -presidida per Carles Puget, que impulsà una notable formació de juntes locals al seu partit-, Berga, Sabadell, Mataró i Vic. Aquesta darrera junta de districte era presidida per Esteve Espona, ocupaven les vocalies Joan Pelegrí, Miquel Rierola, Lluís de Mas, Joan Comella Colom i exercia com a secretari Lluís Rierola. Uns noms, en bona part dels casos, que sonaren posteriorment en el tramit organitzatiu del carlisme vigatà⁵⁸. La majoria dels personatges que integraven les juntes per a la commemoració de la "*gloriosa conversión de Recaredo e implantamiento de la Unidad católica en España*" -

⁵⁶. Les juntes de districte gironines, a "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 26 abril 1889, ed. matf, p. 6; "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 30 abril 1889, ed. matf, p. 5, i "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 1 maig 1889, ed. matf, p. 5. La junta local de Banyoles, a "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 26 maig 1889, ed. matf, pp. 7-8. La premsa anuncia la creació d'un important nombre de juntes locals al districte d'Olot, però en tot cas no foren incloses en les relacions habituals sota l'epígraf "XIII Centenario del III Concilio de Toledo". CC, 1 maig 1889, ed. matf, p. 6. Sobre la commemoració per part de la Junta provincial de Girona i la de districte d'Olot, cfr. CC, 7 maig 1889, ed. matf, p. 7; "XIII Centenario del III Concilio de Toledo. Junta provincial de Gerona", CC, 8 maig 1889, ed. matf, pp. 8-9, i CC, 26 maig 1889, pp. 11-13. El manifest de la Junta de districte de Figueres, a CC, 30 abril 1889, ed. matf, pp. 6-7.

⁵⁷. Les juntes, a "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 14 maig 1889, ed. matf, p. 5, i CC, 30 maig 1889, p. 7. Celebracions a Tortosa, a CC, 16 maig 1889, ed. matf, pp. 9-10, i "Velada en el Círculo Tradicionalista", Correo Dertosenense, 1 juny 1889, [pp. 1-2].

⁵⁸. "Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 14 abril 1889, p. 8; "Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 16 abril 1889, ed. matf, p. 6; "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 3 maig 1889, ed. matf, pp. 6-7; "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 11 maig 1889, ed. matf, p. 6; "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 14 maig 1889, ed. matf, p. 5, i "XIII Centenario del III Concilio de Toledo", CC, 16 maig 1889, ed. matf, p. 7.

en paraules extretes del manifest de la Junta central del centenari foren, amb algunes lògiques excepcions i recanvis, aquells que dirigiren el partit carlista tot al llarg dels anys noranta. Aquesta circumstància ha estat ja comentada explícitament en els casos de Vic, d'Olot o de les juntes de la província de Lleida. La Junta regional catalana n'és una altra mostra magnífica. En tot cas, no va ser una característica privativa de Catalunya. Els integrants de la Junta central del centenari, amb comptades excepcions -com ara els marquesos de Monroy i de Valde-Espina, morts en 1891-, dirigiren les més altes instàncies del carlisme finisecular. A la Junta regional de Castella la Nova, per posar un altre exemple, a part del marquès de Cerralbo, hi figuraven Elício Bérriz, que fou uns mesos després el substitut de Cerralbo a la presidència del Cercle tradicionalista de Madrid, Vildósola, destacat element del grup de La Fe, i els periodistes Leandro Herrero -*Tulio*- i Vázquez de Mella. La junta d'Aragó, d'altra banda, era presidida pel duc de Solferino i entre els vocals sobresortien Amado de Claver i Mauricio de Bobadilla. A la del País Basc, finalment, destacaven a més del marquès de Valde-Espina, Tirso de Olazábal, Román de Zubiaga i Lucio de Iturrate⁵⁹. Al costat d'una sòlida estructura juntista, s'estava conformant en el carlisme un compacte equip de direcció, malgrat petites o a vegades grans friccions inevitables.

Les juntes carlistes del centenari organitzaren, doncs, actes religiosos, vetllades i certàmens, a més de contribuir a la subscripció per alçar la piràmide a Toledo. A Catalunya, a banda de la peregrinació a Montserrat⁶⁰, l'acte més multitudinari resultà ser la vetllada per a commemorar el tretzè centenari de l'abjuració de l'arrianisme de Recared, organitzada pel Cercle tradicionalista de Barcelona al saló de congressos del Palau de Ciències de Barcelona el dia 2 de juny de 1889. La premsa carlina, amb l'exageració de rigor, avaluava

⁵⁹. Cfr. "Centenario de la Unidad Católica en España", ECE, 5 maig 1889, p. 1; "Centenario del III Concilio de Toledo", ECE, 22 abril 1889, p. 1; "Centenario del Concilio III de Toledo", ECE, 16 abril 1889, p. 1; ECE, 3 maig 1889, p. 1, i Javier REAL CUESTA, El carlismo vasco 1876-1900, Madrid, 1985, p. 146, nota 412.

⁶⁰. "Peregrinación a Montserrat. Crónica de la Romería", CC, 20 maig 1889, pp. 6-9, i Un Ermitaño [Josep SORRIBAS], "Nuestra gran peregrinación a Montserrat", CC, 25 maig 1889, ed. matf, pp. 10-11.

l'assistència en un mínim de tres mil persones, amb representacions de tot Catalunya. Durant la sessió es van interpretar peces musicals, es llegiren poesies i es pronunciaren discursos, d'entre els quals destacà el de fons a càrrec de Lluís M. de Llauder⁶¹. En qualsevol cas, les celebracions més sonades tingueren lloc a Madrid, impulsades pel cercle tradicionalista que el marquès de Cerralbo presidia. A banda d'actes que es repetien de població en població, convocaren un certamen literari en les diferents llengües i dialectes espanyols. L'accèsit al primer premi -adjudicat al lectoral de Badajoz Ramiro Fernández Valbuena- va correspondre al president del Centre de catòlics de Palafrugell Modesto Hernández Villaescusa per un treball que es publicà l'any següent amb el títol Recaredo y la unidad católica. Estudio histórico-crítico, mentre que el premi per a una cançó en català s'atorgà a Sebastià Trullol i Plana⁶². En el decurs de la vetllada celebrada el 10 de juny a Madrid -que, amb la vetllada del 30 de maig, completaven els principals actes públics del carlisme madrileny⁶³-, el marquès de Cerralbo va pronunciar un discurs,

⁶¹. CC, 23 maig 1889, ed. matf, p. 13; CC, 26 maig 1889, p. 11; CC, 30 maig 1889, p. 8; CC, 2 juny 1889, pp. 5 i 9, i "El Gran Centenario. La sesión del Círculo Tradicionalista", CC, 4 juny 1889, ed. tarda, pp. 7-15. Funcions religioses organitzades pel Cercle tradicionalista de Barcelona, a "Círculo Tradicionalista de Barcelona", a CC, 14 maig 1889, ed. matf, p. 13, i 16 maig 1889, ed. matf, p. 9. L'endemà de la vetllada al Palau de Ciències es va fer circular una proclama amb l'encapçalament "Tradicionalistas", signada a Barcelona per *Varios Carlistas*, on es criticava la participació en l'acte de liberals: "Católicos y carlistas de buena fe (seducidos y engañados) con liberales de todos los matices; esto es, Llauder y el diablo confundidos, acompañados de la junta directiva del Centro Tradicionalista. se reunieron en el salón titulado palacio de ciencias e hicieron pública manifestación y adhesión al centenario del inmortal Recaredo." Desconec la procedència de la proclama. L'he localitzada a ASV, NM, 570, V, II, IV, núm. 7.

⁶². CC, 2 abril 1889, ed. matf, p. 7; "Discurso leído por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la solemne y extraordinaria velada celebrada en honor de doña Margarita el día de su santo, y en la cual se adjudicaron los premios del Certamen literario abierto por el Círculo para conmemorar el centenario XIII de la unidad católica", ECE, 12 juny 1889, p. 1; A[ntonio] J. de VILDÓSOLA, "Memoria acerca del certamen abierto por el Círculo tradicionalista de Madrid para conmemorar el XIII aniversario de la conversión de Recaredo", ECE, 13 juny 1889, p. 1; "Adjudicación de los premios del Certamen del Círculo tradicionalista de Madrid", CC, 14 juny 1889, ed. matf, p. 7, i CC, 14 juny 1889, ed. matf, pp. 4 i 7. Modesto Hernández Villaescusa presentà al certamen els cinc primers capítols del que seria el llibre Recaredo y la unidad católica, que dedicà al bisbe de Girona Tomàs Sivilla. Modesto HERNÁNDEZ VILLAESCUSA, Recaredo y la unidad católica. Estudio histórico-crítico, Barcelona, 1890. Modesto Hernández Villaescusa estava afincat a Palafrugell, tal com conta Josep PLA a El meu país (O.C., 7), Barcelona, 1968, p. 565.

⁶³. Cfr. "El Círculo tradicionalista", ECE, 31 maig 1889, p. 1; "Los discursos pronunciados en el Círculo tradicionalista de Madrid", ECE, 1 juny 1889, p. 1; "Discurso leído por el Sr. Marqués de Cerralbo en la velada extraordinaria que celebró el Círculo tradicionalista de Madrid para conmemorar el Centenario XIII de la fundación de la Unidad católica en España", ECE, 3 juny 1889, p. 1, i 4 juny 1889, p. 1, i Marqués de CERRALBO, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del

carregat com tots els seus de referències històriques, on afirmava:

*"Se han creado cientos de Juntas a la orden de nuestro Jefe, para que la conmemoración sea tan general como nuestro sentimiento, y se dijo en las instrucciones que las reglamentaban que, concluidas las fiestas, cesarían las Juntas; pero estoy autorizado para declarar que éstas subsisten, porque aún no terminaron las obligaciones que contraieron, y los propósitos que las crearon."*⁶⁴

La piràmide de Toledo tenia només una part de responsabilitat en la subsistència de les juntes. La voluntat de mantenir les juntes del centenari com a estructura bàsica del carlisme començava a aparèixer amb nitidesa, en una maniobra que recordava l'assajada per Cerralbo amb motiu de la romeria de 1882⁶⁵. En un sentit molt semblant s'expressava don Carlos en carta al marquès de Cerralbo de 17 de juny de 1889, que la premsa de la comunió va publicar. Després de felicitar-lo a ell, com a director de les celebracions del tretzè centenari, i a tots els membres de les juntes, afegia que era la seva voluntat que

*"continúe la actual organización hasta que terminen las Juntas su cometido y lleven a feliz ejecución la pirámide de Toledo, glorioso remate de la espléndida manifestación con tanto acierto dirigida por vosotros"*⁶⁶.

Tanmateix, pocs dies després, de manera privada, el secretari del pretendent comunicava al marquès de Valde-Espina que el propòsit del duc de Madrid en fundar les Juntes era

"ensayar una organización definitiva, con la idea de ir la prolongando y, en último término, si las veía funcionar bien,

Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central en la solemne...

⁶⁴. Marqués de CERRALBO, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central y del..., p. 7.

⁶⁵. Cfr. l'apartat II.2 d'aquest treball.

⁶⁶. ECE, 22 juny 1889, p. 1. El Correo Catalán la reproduí dos dies després: CC, 24 juny 1889, pp. 5-6.

*declarar juntas de organización política general las que hoy son sólo para el Centenario*⁶⁷.

Ja durant l'etapa de formació de les juntes del centenari la premsa enemiga havia denunciat allò que consideraven una estafa, és a dir l'organització de juntes carlines "a la sombra del Centenario e invocando nombre tan hermoso"⁶⁸. Denúncia significativa, però ubicable en la pugna dialèctica entre integristes i carlins. De totes maneres, el pas de juntes del centenari a juntes tradicionalistes no es va tardar a realitzar. Efectivament a mitjan any vuitanta-nou, i oficialment poc després.

Al capdavant de la Junta central del centenari i al darrera del projecte de la piràmide de Toledo, a la presidència de la Junta regional del centenari de Castella la Nova i a la del Cercle tradicionalista de Madrid, s'hi trobava el mateix personatge: el marquès de Cerralbo. I, a més, presidia encara tots els cercles tradicionalistes existents en els primers anys de l'etapa posterior a l'escissió integrista. Ja Lluís M. de Llauder escrivia a la fi del vuitanta-vuit, en referència a aquests organismes, que

*"nuestro augusto Jefe, con sabio acuerdo, ha tenido que darles una dirección unánime y confiarla a persona que por su posición y circunstancias fuera digna cabeza de tan robusto cuerpo, como lo es el que compone este elemento principalísimo de nuestra comunión"*⁶⁹.

El marquès de Cerralbo va jugar un paper fonamental en el carlisme de la darrerria de la dècada dels vuitanta i en el decurs de la dels noranta, des dels més alts càrrecs del partit. En el capítol anterior s'ha pogut veure la destacada intervenció del pròcer castellà en els anys 1881-1882 i 1885, quan tingueren lloc tot un conjunt d'intents -fracassats a la fi- de substituir Cándido Nocedal

⁶⁷. Citat per Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, p. 134.

⁶⁸. La denúncia provenia de *El Integrista* de Girona i anava dirigida contra el Cercle tradicionalista d'Olot. *El Integrista*, 4 maig 1889, p. 2.

⁶⁹. [Lluís M. de] LLAUDER, "Espectáculo consolador", *ECE*, 5 desembre 1888, p. 1.

per una junta al capdavant del carlisme. Don Carlos i el seu secretari li recordaven constantment l'estimació que tenien per ell, malgrat no poder accedir a tots els seus desitjos: "*Puede V. estar verdaderamente orgulloso - escribia Melgar al marquès de Cerralbo des de l'exili londinenc el gener de 1882, en el que constitueix una mostra entre moltes altres⁷⁰- de lo particularísimo y sincero q[u]e es el afecto con que a V. distingue el Señor, y por lo q[u]e a mi atañe puedo darle mi palabra de q[u]e no hay ninguno de sus más íntimos amigos a quien le oiga recordar con más constancia y más sinceridad de cariño.*" Cerralbo va participar, així mateix, en les confrontacions que es van produir durant la delegació de Nocedal a l'entorn de la conveniència o no del retraïment i de la reorganització estructural del carlisme. El seu projecte per transformar el partit carlista de principi dels vuitanta -base del dels noranta-, tanmateix, no va ser aplicat. L'any 1885, tot i l'oposició de don Cándido, va ocupar el lloc que li corresponia al Senat i l'any següent, representà don Carlos en la inauguració del monument a Zumalacárregui. El 1888 fou nomenat pel pretendent majordom major de la seva casa i gentilhome en exercici i servei, conforme al rang de Gran d'Espanya de Cerralbo⁷¹. Els primers dies d'aquest mateix any es posà al front del Cercle tradicionalista de Madrid, des d'on visqué els delicats moments de l'escissió nocedalista⁷².

El marquès de Cerralbo pertanyia al sector del carlisme que es va fer amb el control del partit el vuitanta-vuit, després d'una llarga pugna. Una batalla a més de dues bandes, que transcendia la dicotomia El Siglo Futuro-La Fe, tal com hem vist en el capítol anterior. El 1888 els intransigents sortiren del partit, mentre que el grup de La Fe hi restà, però no pas com a triomfador.

⁷⁰. MC, C. IV, núm. 14, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Londres, 24 gener 1882).

⁷¹. Cfr. Consuelo SANZ-PASTOR Y FERNÁNDEZ DE PIEROLA, "El Marqués de Cerralbo, político carlista", Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, vol. LXXVI, 1973, p. 232.

⁷². El 26 de gener de 1888 rebia una carta de don Carlos on li assegurava que "*Con verdadero gusto he leído el discurso q[u]e me remites pronunciado por ti al tomar posesión de la presidencia del Círculo tradicionalista de Madrid, constituido previa autorización de mi parte.*" MC, C. II, núm. 10, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 26 gener 1888).

Ben aviat es convertí en un nucli marginal, àdhuc molest. Entre 1888 i 1891, el diari La Fe, així com El Cabecilla, al costat de personatges com Vildósola, Granda, Valbuena o el baró de Sangarrén -encara que aquest darrer en menys mesura, tal com la discutida inclusió del seu nom en la Junta central del centenari va posar de manifest⁷³-, resultaren un constant motiu de preocupació per a la nova direcció carlista. El Cabecilla, segons el secretari del pretendent, era "*inmundo*" i Vildósola i el baró de Sangarrén, en aquesta ocasió a parer de don Carlos, eren mals carlistes, tal com ho expressà a Cerralbo en justificar l'exclusió dels dos personatges de la llista de convidats a la boda de la seva filla a la fi de 1889. Des de Venècia s'arribà a alertar a Cerralbo contra una nova escissió en el partit protagonitzada per aquest grup, que al final quedà en no-res. Es tractava, al cap i a la fi, d'una pugna pel control de l'aparell directiu del partit replantejada per l'evolució dels esdeveniments del vuitanta-vuit, en el qual aquest grup resultà el perdedor. La fusió a la darrereria de 1891 de La Fe en El Correo Español en constitueix el principal dels símbols⁷⁴. Tanmateix, els principals membres del *feïsme* foren assimilats en el decurs del decenni dels noranta en el marc del nou rumb que va emprendre el carlisme. Leoncio González de Granda, per exemple, destacà per les seves campanyes de premsa en la delicada conjuntura finisecular, que el portaren en més d'una ocasió a ingressar a la garjola. De la pugna a l'interior del partit en sortiren com a vencedors aquells dirigents que s'havien mantingut en una posició intermitja, a l'ombra a voltes, en els anys de les crues polèmiques periodístiques dels vuitanta. A l'ombra, però ocupant llocs d'influència. Un nucli més cortesà que el dels *feïstes* i, en conseqüència, més conscient de la diferència entre les bases carlistes i el cos dirigent del moviment; i, un nucli més possibilista, dins d'uns estrictes límits, que els intransigents liderats per Ramón Nocedal. El marquès de Cerralbo era el

⁷³. El nomenament del baró de Sangarrén com a president de la Junta regional de Castella la Vella fou l'única que comportà algunes discussions. El marquès de Cerralbo volia, però, confiar-li el lloc. I ho va aconseguir. MC, C.V, núm. 22, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 2 febrer 1889).

⁷⁴. Sobre aquesta qüestió, cfr. l'apartat següent: "D'impulsos uniformes i armes poderoses: la premsa i la propaganda en el *carlisme nou*".

membre més destacat dels *triomfadors* en la batalla pel control de l'aparentment agònic partit carlista, juntament amb el mateix secretari del pretendent Francisco Martín Melgar o el marquès de Valde-Espina i tot un conjunt de personatges d'influències regionals, provincials o locals, que participaren poc en unes maniobres d'alta política, però que contribuïren decisivament al triomf dels nous projectes endegats a partir de llavors.

Amb el marquès de Cerralbo al capdavant, la reorganització del carlisme post-escissió assolí bons resultats en un espai curt de temps. A les juntes del centenari/juntes tradicionalistes i a les celebracions organitzades aquell any vuitanta-nou per commemorar la conversió de Recared i anatemitzar el record de la Revolució francesa, hauríem d'afegir l'aparició de nous òrgans de premsa -sobretot El Correo Español, que des de la fi de 1888 actuava com a òrgan oficiós del partit- i, en especial, la creació de nombrosos cercles tradicionalistes. Aquests organismes esdevenien als ulls del marquès de Cerralbo, que n'ostentava la presidència general, la base del partit carlista que calia reconstruir. En conseqüència, reberen un tracte especial. Els cercles existents el novembre de 1889 pogueren organitzar ja la festa de sant Carles en honor del pretendent, mentre que les poblacions on encara no s'havia constituït un centre carlí també s'afegiren a les celebracions. Una festa, la del 4 de novembre de 1889, que captava múltiples mirades disposades a mesurar les forces del ressuscitat *cadàver*. Davant les al·lusions aparegudes a El Eco Nacional, l'òrgan principal del carlisme feia els següents comentaris:

*"¡Gracias a Dios que hay un liberal que se atreve, coram populo, a declarar en alta voz que el carlismo no está muerto! Tantas veces le han calificado los de su carda de cadáver putrefacto e insepulto, que nos sorprende y maravilla que se desgaje uno del árbol de la familia a romper lanzas con todos ellos, diciéndoles en crudo que ven visiones o tienen telarañas en los ojos cuando no ven que el carlismo, por la misericordia de Dios, vive y colea."*⁷⁵

⁷⁵. H., "Porvenir del carlismo", ECE, 10 octubre 1889, p. 1.

A principi de l'any següent, el pròcer castellà va emprendre el seu primer gran viatge de propaganda, que el portà per terres de Catalunya i el País Valencià. Malgrat la fi que tingué, com el rosari de l'aurora -mai millor aplicat que a aquest viatge que acabà a cops de pedra a la ciutat del Túria-, el viatge resultà un èxit en el seu conjunt, tot estimulant un ja emprès procés d'organització del partit a Catalunya. El 1891 fou el torn del País Basc i de Navarra, amb notables efectes també sobre les respectives reestructuracions partidistes. I aquests dos viatges, tot i ser els més remarcables, no foren els únics de Cerralbo, i menys encara dels seus múltiples imitadors⁷⁶. De forma paral·lela, es van iniciar des de mitjan 1890 les tasques electorals, amb un trencament frontal amb les anteriors polítiques de retraïment. La premsa, al mateix temps que animava a la participació a les urnes, assajava de transmetre una nova imatge, que, tot parafrasejant una sentència del duc de Madrid, el convertia en una esperança i no ja en un temor⁷⁷. Era la imatge d'un *carlisme nou* que emergia. Els treballs del marquès de Cerralbo entre 1888 i 1889 foren recompensats per don Carlos l'abril de 1890 amb el nomenament com a representant seu a Espanya, un càrrec que ningú no havia ostentat en el partit des de la mort de Cándido Nocedal, l'any 1885. Leandro Herrero escrivia, amb aquest motiu, que el pròcer castellà *"no ha perdonado fatiga, excusado sacrificio, ni demorado trabajo para organizar legalmente nuestra comunión, y ha llegado a la jefatura por sus pasos contados"*⁷⁸. En tot cas, a mitjan 1890, amb el marquès de Cerralbo refermat al capdavant del carlisme, es feia impossible de negar que l'estat del partit fos ben diferent del d'un parell d'anys abans.

¿Com es va concretar en el carlisme català aquesta transformació que a nivell espanyol hem resseguit a través de la figura central del marquès de Cerralbo? Com a delegat de Catalunya a la Junta central del centenari i,

⁷⁶. Sobre els viatges de propaganda del marquès de Cerralbo, cfr. l'apartat següent.

⁷⁷. Així, per exemple, *El Correo Español* publicà, entre agost i octubre de 1889, una llarga sèrie d'articles de Guillermo ESTRADA amb el següent títol: "El carlismo es una esperanza no un temor".

⁷⁸. TULIO [Leandro HERRERO], "La carta de Don Carlos", *ECE*, 9 abril 1890, p. 1.

doncs, com a cap de la junta de Catalunya, fou nomenat Lluís M. de Llauder, en una decisió doblement polèmica. En primer lloc, pel fet que substituïa Felip de Sabater, comissionat del pretendent a Catalunya, un càrrec que ocupava des de la reorganització que seguí a la mort de Cándido Nocedal. El 7 de desembre de 1888 era rellevat del seu càrrec, amb malestar en una part destacable dels carlistes barcelonins, si hem de fer cas a Melchor Ferrer, que designa l'afer com la *sabaterada*⁷⁹. Que el relleu no es va fer en un clima cordial sembla clar, especialment si analitzem la nota que el propi Felip de Sabater, un destacat combatent de la tercera carlinada -condició i mèrit que Llauder no posseïa-, va lliurar a la premsa⁸⁰. El *Correo Catalán* va publicar la carta de don Carlos de 7 de novembre de 1888, per la qual se'l rellevava del càrrec tot atenent una petició del propi comissionat del 28 de novembre. I, a continuació, inseria un manifest de Felip de Sabater dirigit als seus correligionaris. En el text es trasllua el malestar generat per aquests fets. La nota principiava de la manera següent:

"Tradicionalistas: terminada la guerra civil en este Principado el año 1875, la comunión tradicionalista en Cataluña siguió una vida política de languidez y de zozobra, hasta que S... se dignó, en el año 1885, dar al partido una sabia organización general.

En esta nueva organización el R... me elevó, en 11 de Diciembre, al honroso cargo de Comisionado en Cataluña.

⁷⁹. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 139-140.

⁸⁰. Felip de Sabater apareix com a personatge en una novel·la ambientada en els anys del Sexenni democràtic. Es tracta d'*Adam i Eva* de Joan Santamaria, que ens ofereix la següent descripció, interessant i curiosa, del personatge en l'etapa prèvia a la incorporació a les files carlines: "*En Felip de Sabater, conegut per don Felipe, abans d'anar-se'n amb els carlins fou un dels membres més destacats i populars -valgui la paradoxa- de la bona societat barcelonina. Se'l veia a tot arreu i la seva figura constituïa un dels ornaments indispensables de tota reunió aristocràtica. (...). Tot el que li mancava de talla li sobrava de geni i vidriós; qualsevol cosa l'enfutismava i anava a pinyes amb tothom, baldament el contrincant fos més alt que un Sant Pau.*" I, tot seguit, afegia: "*Deien que la ballava molt magra i que estava entrampat amb el sastre, el barreter, el camiser i amb molta part del cens de comerciants i industrials de Barcelona, sense comptar-hi l'amo de la casa i la seva amiga oficial que es deia Casilda, una suculent i monumental figuranta de la companyia d'operetes "Los bufos madrileños", de l'Arderius (...). El noi Sabater parlava sempre en castellà i es comprén: era comte de naixença, si bé tenia el títol tan embolicat que gairebé el donava per perdut. Quan parlava en català -que, malgrat no semblar-ho gots, era el seu idioma pairal- potser li hauria valgut més que s'hagués quedat amb les ganes, ja que tothom el prenia per un tramusseret del Grao recriat a la rubia Albión. (...). Tot d'una, entre els medis socials més freqüentats per don Felipe, corregué la brama que aquest galant minyó se n'era anat amb els carlins i àdhuc que en Savalls l'havia nomenat Cap del seu Estat Major. A ningú no va estranyar aquest fet, puix que donat el seu mal geni i la impetuositat del noi Sabater era de preveure que hi faria carrera a la facció (...).*" Joan SANTAMARIA, *Adam i Eva*, Barcelona, s.d., pp. 294-295.

Puesta mi confianza en la Providencia, por amor a la causa que defendiendo y por obediencia a mi S... me decidí a aceptar cargo tan difícil.

Hoy tengo mi conciencia tranquila por no haber omitido sacrificio alguno para responder al pensamiento de S...

Por Dios, la Patria y el Rey he luchado CON TODA CLASE DE ENEMIGOS, consiguiendo, con vuestro apoyo, que LA AMBICIÓN, hasta hoy, no levante pendón en la noble y heroica Cataluña."

Les majúscules corresponen a l'original. Significativa resulta la tria de les dues paraules clau: enemics -de tota mena- i ambició. La resta del text incidia en el fet que el relleu s'havia produït a petició pròpia, una circumstància que tanta insistència fa posar en quarentena. Així, continuava Sabater:

"Conozco vuestra adhesión inquebrantable a la santa causa que defendemos, deseo contar siempre, como hasta aquí, con vuestras simpatías, y os doy las gracias por haber compartido conmigo los trabajos de estos tres años.

Con fecha 28 de Noviembre, tuve el honor de elevar a S... una exposición rogándole me relevara del cargo que venía ejerciendo en este Principado; y S..., como Padre cariñoso y R... justo, ha tenido a bien acceder a mi súplica.

Conocéis mis antecedentes e historia, y al ser hoy relevado por S... (a petición mía) del cargo de Comisionado en Cataluña, es mi deseo manifestaros contéis siempre con el cariño que os profesa vuestro correligionario, paisano y amigo,

FELIPE DE SABATER.

*Barcelona 14 de Diciembre de 1888.*⁸¹ - - -

Si la substitució d'un antic combatent carlista, que havia detestat durant gairebé tres anys el càrrec, per un periodista, que en el decurs del Sexenni democràtic havia qüestionat la via bèl·lica com els altres neo-catòlics, era polèmica, més ho va resultar pel fet que Llauder havia estat durant anys un fidel aliat a Catalunya dels Nocedal i de la seva línia intransigent. Llauder era, amb Sardà i Salvany i Lluís de Cuenca, un dels pilars fonamentals d'aquest nucli a Catalunya. Tanmateix, el qüestionament que portaren a terme de la figura de don Carlos, ja des de la mort de Cándido Nocedal, però sobretot en

⁸¹. "A mis correligionarios", CC, 18 desembre 1888, ed. matf, pp. 6-7.

1887-1888, feren que replantegés la seva situació. Si bé el catolicisme era fonamental en la seva adscripció al carlisme, la lleialtat al *Rei proscrit* esdevingué en ell progressivament essencial. D'aquí que a l'alçada de 1888 en fes una aferrissada defensa davant els atacs dels seus antics companys de viatge, i que a ell s'hagi d'atribuir el document que féu esclatar definitivament la crisi interna, "El Pensamiento del Duque de Madrid". La seva fidelitat a don Carlos comportà, així mateix, la del seu diari, el Correo Catalán, òrgan principal del carlisme fins a l'aparició a Madrid, també de la mà de Llauder, de El Correo Español. L'important paper que va jugar el periodista català en el decurs del complex any vuitanta-vuit, si bé va suposar-li una dura campanya d'atacs integristes, va ser recompensat pel pretendent amb el càrrec de cap de les juntes del centenari a Catalunya. De cap de les juntes del centenari a cap regional del carlisme, màxima autoritat del partit a Catalunya, només hi hagué un petit pas. Llauder va desplegar una notable activitat, sobretot periodística, en els anys noranta, que contribuï decidivament a la consolidació del *carlisme nou* a Catalunya⁸².

Més amunt hem vist com es formaren arreu de Catalunya juntes provincials, de districte i locals del centenari i, així mateix, com aquestes, en la mesura de les seves disponibilitats, van organitzar actes diversos i estimularen la subscripció per tal d'alçar la piràmide *anti-torre-Eiffel*. Constituïren, com ja ha quedat escrit, la base de la nova estructura del partit carlista. Al mateix temps que es formaven aquestes juntes, la premsa publicava setmana rere setmana durant l'any vuitanta-nou noves sobre trobades de carlistes d'una o altra població catalana per a la formació de cercles tradicionalistes, que en la major part dels casos arribaven a bon port. El mes de febrer s'inaugurà el Cercle tradicionalista de Barcelona, en tant que fusió dels centres existents fins 1888 -Centre tradicionalista de Catalunya i Cercle legitimista-, i el març va tocar el torn al de la ciutat d'Olot. Els cercles de Tortosa, Vic, Igualada, Manresa i Palafrugell s'inauguraren,

⁸². Sobre Lluís M. de Llauder, cfr. el capítol IV: "La ideologia carlista".

respectivament, l'abril, maig, agost, setembre i novembre de 1889. I no foren els únics que obriren les portes aquell any. De la premsa es podria dir exactament el mateix, amb la incorporació ja des del mateix moment de l'escissió de nous periòdics. El setmanari barceloní L'Espurna en resultà el primer cas, tot cobrint parcialment l'espai deixat pel pas a mans nocardistes de Lo Crit de la Patria, "*quien en adelante lo publicará rebelde*"⁸³. La gran sort del carlisme català va ser, tanmateix, seguir comptant amb el Correo Catalán, que va obligar als integristes en aquest cas -a diferència d'allò que s'esdevingué a Madrid, amb El Siglo Futuro com a diari capdavanter de l'integrisme- a fundar un òrgan de premsa nou. En tractar, d'altra banda, de la constitució de cercles tradicionalistes a nivell global el 1889 s'ha vist com alguns d'aquests encapçalaren les celebracions de sant Carles. A Catalunya, evidentment, fou d'aquesta manera. Si bé ja el 4 de novembre de 1888 es feren modestes festes a moltes poblacions catalanes, l'any següent se celebraren grans actes commemoratius, que anaven des de funcions religioses a vetllades literàries i musicals, tot passant per representacions teatrals i banquets. Les poblacions que disposaven ja de cercle propi n'aprofitaren, de totes totes, les possibilitats que oferia⁸⁴. Tanmateix, la reorganització carlista a Catalunya no hagués assolit els mateixos nivells sense l'impuls que suposà el viatge de propaganda del marquès de Cerralbo entre els mesos de febrer i abril de 1890. El pròcer castellà va visitar Barcelona, Vic, Ripoll, Olot, Banyoles, Manresa, Igualada, Capellades, Tarragona, Tortosa, l'Espluga de Francolí, Montblanc, Vilanova i la Geltrú, Sitges i Montserrat, és a dir, les tres grans zones que conformaven el mapa carlista català en aquell moment: la Muntanya catalana, Barcelona i el seu entorn immediat i, finalment, el sud-est de Catalunya, amb Tortosa com a punt neuràlgic. Les terres de Lleida restaren al marge, en una dada significativa -el viatge adquirí la seva definitiva

⁸³. CC, 22 juliol 1888, p. 10, i CC, 31 juliol 1888, ed. matf, p. 2. L'Espurna al·ludia a Lo Crit de la Patria com Lo Crit de la Rabia. Aquell de Fora, "¡Estem perduts!", L'Espurna, 22 novembre 1888, pp. 2-3. Cfr. també l'apartat següent d'aquest capítol III.

⁸⁴. Durant tot el mes de novembre, el Correo Catalán i altres periòdics carlistes catalans publicaren extenses ressenyes de tots i cadascun dels actes celebrats. Tanmateix, la ressenya de les festes al Cercle tradicionalista de Barcelona és emblemàtica: "La fiesta de San Carlos", CC, 4 novembre 1889, pp. 5-8.

configuració després de negociacions amb dirigents i delegacions catalanes, circumstància que abona la hipòtesi d'un retard organitzatiu en aquesta zona- però no generalitzable a l'etapa que ens ocupa, ja que emprengueren un notable procés d'estructuració del partit en els anys següents. L'impacte del viatge restà viu durant força temps en el carlisme català. A Catalunya, a mitjan any 1890, el partit dels seguidors del pretendent estava novament consolidat, tot esdevenint un model per a d'altres zones d'Espanya. D'aquí que un destacat dirigent vigatà, Gustau Martí de Revert, pogués afirmar, en una vetllada familiar celebrada al Cercle tradicionalista de Manlleu, el que segueix:

*"Ahí tenéis, pues, el resultado de aquella oportunísima amputación tan sabia y enérgicamente llevada a cabo por Don Carlos [fa referència, evidentment, a l'escissió integrista], amputación que se dijo por algunos que sería la muerte del partido, y... efectivamente, se ve que ha sido, su más activa fuente de vida y de vigor."*⁸⁵

De l'estiu de 1888 al de 1890 havia plogut molt.

I ho seguí fent en els anys següents. El 17 de setembre de 1891, l'igualadí Carles Puget va visitar el duc de Madrid al seu palau venecià, tal com tenien costum de fer com a mínim en una ocasió els carlins que s'ho podien permetre. D'entre les impressions que comunicà al seu retorn, destacava que don Carlos estava molt satisfet de Catalunya, *"alabando su organización, que dice marcha al frente de todos, esperando que las demás provincias seguirán al igual que los catalanes."*⁸⁶ *Organització*: un terme clau per a entendre el carlisme finisecular. La lluita contra el liberalisme, entès en un sentit ampli, ja no passava per la via armada. Ni per l'exclusiva querella periodística. Una volta escindits en 1888 els nuclis integristes -assimilat per Cerralbo al despertar del partit carlí d'un somni, *"en el que había caído*

⁸⁵. El Corresponsal, "Correspondencias particulares del Correo Catalán. Manlleu 10 de Junio de 1890", CC, 28 juny 1890, pp. 14-15.

⁸⁶. "Visita a Don Carlos", CC, 27 setembre 1891, p. 8.

*fatigado, pero como despierta, es que ha rehecho sus fuerzas con el reposo; ya no tiene fatigas que le debiliten, ni traidores que le narcoticen; despierta tan grande como siempre y se siente más poderoso que nunca*⁸⁷-, la via a seguir era la caracteritzada per la lluita política, per l'estructuració del partit, la participació electoral i la política d'atracció. Ja en 1890, en el decurs del viatge de propaganda per Catalunya i el País Valencià, el que estava a punt de ser nomenat cap delegat del carlisme assegurava que

*"es necesario que los verdaderos españoles, los católico-monárquicos pensemos en la regeneración del pueblo, en la restauración de la Monarquía y de la Fe, y dejando el aislamiento y oscuridad de las Catacumbas, salgamos a la luz plenísima del sol, a la actividad de la vida, de la política activa y pacífica, pero a luchar con la palabra, con la influencia, con la propaganda y con la organización."*⁸⁸

Aquestes paraules de Cerralbo són molt significatives. Constitueixen un bon compendi de la filosofia del *carlisme nou*: sortir a la llum del sol tot abandonant les catacombes -un trencament, doncs, amb l'etapa 1876-1888-, política activa i pacífica -arraconament de l'opció militar-, que significava una lluita amb la paraula, la influència, la propaganda i l'organització. L'ús que el carlisme dels noranta va fer del poder de la paraula i de la propaganda conforma la temàtica de l'apartat següent d'aquest mateix capítol. L'organització, al seu torn, passava per la fixació de l'estructura del partit, que componien juntes i cercles tradicionalistes, joventuts i periòdics.

El diari Le Matin va publicar el juny de 1892 unes suposades declaracions d'un dirigent carlista, que la premsa carlina copià "*sólo por vía de curiosidad*", ja que no en podien garantir l'exactitud. Aquest personatge sembla que afirmà el que segueix:

"Estamos completamente organizados. Dos núcleos, político

⁸⁷. "El Marqués de Cerralbo en Tarragona", CC, 24 març 1890, p. 9.

⁸⁸. "El Marqués de Cerralbo en Olot", CC, 1 març 1890, ed. matf, p. 9.

uno, militar el otro, gobiernan y dirigen nuestros asuntos. Absolutamente independientes, deslindadas sus atribuciones, cada uno funciona por sí, y los dos concurren a la finalidad común."

Tractava, en primer lloc, del nucli polític: el cap delegat, les juntes, els cercles i la premsa. I, tot seguit, del militar, d'estructura molt semblant a la política, amb una delegació superior militar, grups regionals, zones i comitès. "*Nuestra organización militar es completa*", sentenciava. El primer nucli, afegia aquest personatge, "*es lo aparente, lo que sirve de entretenimiento para nosotros, ocultando al gobierno los trabajos secretos que por otro lado se efectúan*". A les declaracions reproduïdes a Le Matin hi havia, segons la mateixa premsa carlina, "*muchas verdades y algunas mentiras*". Entre les veritats, tot allò referent a l'organització política i a la seva força i implantació. Entre les mentides, les al·lusions al nucli militar. En aquells moments el carlisme s'estava organitzant -recordaven- "*echando mano de medios legales*", sense descartar, però, que

*"cuando la Religión lo reclame, los intereses de la Patria lo exijan y el Rey lo mande, iremos los carlistas todos a ocupar el sitio que nos corresponda con armamento de Bélgica [fa referència a uns rumors sobre compra d'armament en aquest país] o de otras partes, pero siempre para prestar excelentes y patrióticos servicios."*⁸⁹

El comentari sobre la possibilitat de tornar a acudir a les armes en un futur esdevenia un recurs efectiu, en explotar les pors generades pel que podem anomenar el *perill carlí*, prou viu entre una part important de la població. Que la premsa publicqués notícies sobre el poder militar del carlisme no era criticable, sempre i quan aquestes no procedissin de l'interior del propi partit. No es poden descartar intents individuals, no del partit, de reprendre la via bèl·lica, o bé d'algunes discussions sobre si l'entrada en el joc polític, malgrat que condicional, era o no l'adequada. Davant l'observació del marquès de Cerralbo a don Carlos sobre l'existència en el carlisme de dues tendències,

⁸⁹. F., "El "bú" de los liberales", El Correo de la Provincia, 12 juny 1892, p. 1.

aquest darrer responia el que segueix:

*"No creo q[u]e luchen dentro de nuestras masas las dos corrientes a que aludes. Pienso q[u]e la guerrera hoy es casi nula y la otra es la que debe prevalecer."*⁹⁰

Mentre que l'organització política va prendre una important volada des dels inicis dels noranta -sense oblidar l'any 1889-, és possible d'afirmar que no existí una veritable estructura militar en el carlisme fins els darrers anys del segle, a remolc de les adverses circumstàncies que afectaren Espanya. Eren aquestes les que impel·liren a preparar-se novament a "*prestar excelentes y patrióticos servicios*". Fins llavors, tanmateix, el nucli polític -per seguir la terminologia del suposat dirigent que havia fet declaracions a Le Matin- predominà absolutament en el carlisme.

Demandar-se per la nova estructura política del carlisme finisecular era fer-ho pel nucli vital del *carlisme nou* -al costat, inseparablement, de l'activitat propagandística, el relleu generacional, la readaptació ideològica i la política d'atracció-, implantat sobretot en les tradicionals zones d'influència carlista (País Basc, Navarra, Catalunya i País Valencià), tot i que especialment actiu en l'arc mediterrani. L'estructura del partit era clarament jerarquitzada i centralitzada. José Manuel de Bernardo Ares, un dels poquíssims historiadors que ha tractat el carlisme finisecular, la descriu com a piramidal, amb el delegat del pretendent Carles VII al capdamunt i els cercles tradicionalistes a la base, tot situant entremig les juntes regionals, provincials, locals i de districte⁹¹. Si bé la idea de l'estructura piramidal no és impugnable, sí que ho és en canvi el desglossament de l'estructura, que presenta notables absències derivades de la utilització d'una font parcial. Donar a la informació del periòdic El Centro de 1892 una representativitat per a tota la dècada, comporta d'oblidar l'existència de juntes de barri i auxiliars o de joventuts

⁹⁰. MC, C. II, núm. 26, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 10 octubre 1893).

⁹¹. José Manuel de BERNARDO ARES, "Organización civil del carlismo (1890-1900)", a Trabajos científicos de la Universidad de Córdoba, núm. 9, 1977, p. 6.

carlines, creades uns anys després. L'estructura, doncs, que desglossarem detalladament en aquest apartat, presentava al capdamunt don Carlos i la seva secretaria personal, instal·lats al palau Loredan de Venècia, representats a Espanya per un delegat -la màxima autoritat a l'interior-, càrrec que ostentà el marquès de Cerralbo entre 1890 i 1899, tot essent substituït llavors per Matías Barrio Mier. Per sota, de forma estrictament jerarquitzada, l'estructura juntista: juntes regionals, provincials, de districte, locals, de barri i auxiliars. A la base, els cercles tradicionalistes i unes entitats annexes que es crearen des de mitjan dècada dels noranta, les joventuts carlistes (i amb menys repercussió, les joventuts escolars tradicionalistes). Entre els papers del marquès de Cerralbo -veritable *pedra angular* de l'organització carlista, en paraules de don Carlos⁹²-, conservats en el que era el seu palauet madrileny, podem trobar un dibuix que representa l'organització carlista, segurament dels primers moments de l'empresa modernitzadora. Es tracta d'un conjunt de cercles concèntrics, amb el pretendent-Rei en el centre i en el cercle més exterior les juntes que havien d'instal·lar-se a cada "*capital de distrito de diputación provincial*", que equivaldria més o menys al que foren les juntes locals⁹³. Piràmide o cercles concèntrics constitueixen dues formes de representar la mateixa realitat: la d'un partit polític organitzat de forma moderna, tot entenent la paraula *moderna* no pas en un sentit essencialista, ans com la manera d'expressar l'adequació a unes circumstàncies socio-polítiques canviants. Un curiós personatge carlí, Nicolás de Salaberri, que va escriure una biografia del marquès de Cerralbo -l'envià manuscrita al pròcer acompanyada d'una carta on demanava ajuda econòmica-, destacava de l'etapa de la seva delegació un element: *l'organització a la moderna del partit*. Així, en aquesta laudatòria biografia -inexorablement laudatòria-, es podia llegir el que segueix:

⁹². "Cuanto más abundantes sean los frutos de nuestra organización mayor debe ser la gratitud de los buenos hacia ti q[ue] eres la piedra angular en q[ue] toda ella reposa." MC, C. II, núm. 24, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Viareggio, 17 maig 1893).

⁹³. MC, C. XXII, núm. 4, R. 1486.

*"El Marqués de Cerralbo, jefe del partido carlista, lo ha organizado a la moderna, sacándole de la esfera puramente militar para llevarlo a combatir en las Cámaras, en los Ateneos y en otros Centros del país."*⁹⁴

Aquesta fou, al cap i a la fi, l'obra iniciada els anys 1888-1889, prosseguida amb energia els anys següents.

Don Carlos -Carles VII o el Rei per als seus-, doncs, ocupava la punta de la piràmide o el nucli de l'estructura circular. Des de la fi de la tercera carlinada havia viscut en diferents països europeus, tot instal·lant-se en els anys vuitanta, tal com hem vist en el capítol anterior, a Venècia, en el palau Loredan. Amb ell habitaven la seva muller Margarida -malgrat que l'allunyament entre ambdós prosseguia i també, doncs, el binomi residencial Loredan-Viareggio-, que va morir l'any 1893. Margarida, *l'àngel de la caritat* com alguns seguidors l'anomenaven amb motiu de la seva actuació durant la guerra dels anys Setanta, era un emblema. D'aquí les mostres de dolor expressades pels carlistes en conèixer-se la seva defunció⁹⁵. Dels fills de don Carlos i Margarida, les infantes es casaren amb més o menys fortuna en 1889 -Blanca- i en 1897 -Beatriu i Alcía-, mentre que Jaume estava destinat a seguir les passes del seu pare. En aquests anys, després de la greu malaltia que patí a la segona meitat dels vuitanta, es dedicà a formar-se militarment i visità en un parell d'ocasions Espanya d'incògnit, el noranta-dos i el noranta-quatre⁹⁶. No es va casar, però, tot i que es produïren un parell de temptatives fracassades per raons diverses: amb Matilde de Baviera la primera, i en el marc de l'anomenat projecte Cascajares -el propiciava aquest cardenal i un nucli de catòlics conservadors- la segona, que comportava el seu

⁹⁴. Nicolás de SALABERRI, *Siluetas biográficas del Excmo. Sr. Dn. Enrique de Aguilera y Gamboa Marqués de Cerralbo*, 25 maig 1898, manuscrit. El text, de sis folis, es troba a MC, C. XIV, núm. 65, acompanyada d'una carta de l'autor a Cerralbo (Madrid, 25 maig 1898).

⁹⁵. Cfr. l'apartat "Honras fúnebres por Doña Margarita de Borbón" de ECE i del CC, corresponents als mesos de febrer, març, abril i maig de 1893.

⁹⁶. L'estada de Jaume a Sant Sebastià en 1892, a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 166, i el viatge de 1894, a Tirso de OLAZÁBAL, *Don Jaime en España. Crónica del viaje de S.A.R. dedicada a S.M. el Rey (Q.D.G.)*, Bilbao, 1895.

matrimoni amb la filla de la regent Maria Cristina, rebutjat tant per aquesta com pels carlistes a causa del que, en realitat, implicava⁹⁷. En els primers anys del Nou-cents, tot i que aquest constitueix un tema apassionant i inconegut, s'erigí en alternativa al seu pare com a cap del carlisme per a determinats sectors del partit, profundament descontents amb l'actuació de don Carlos en la conjuntura que seguí a la finalització de la guerra de Cuba, i que l'alçament de Badalona clogué.

Tanmateix, l'abril de 1894 don Carlos va contraure un nou matrimoni, amb la princesa Mª Berta de Rohan. Una boda celebrada a Praga en la intimitat, a causa de la prohibició de l'assistència dels legitimistes espanyols i francesos. A aquesta decisió imperial sembla que, si seguim Melchor Ferrer, Maria Cristina d'Àustria no hi fou aliena⁹⁸. La historiografia carlista avalua amb negativitat aquest enllaç, des de Melgar a Ferrer, tot passant pel comte de Rodezno o Oyarzun, que la ignora per complet en la seva Historia del Carlismo (1939). Que les relacions entre Mª Berta i el secretari de don Carlos no foren gens bones no és cap secret, ja que aquest darrer ho esbombà a les seves obres. Melgar feia responsable la duquesa de Madrid -que considerava de caràcter desconcertant i un fenomen patològic- de la seva sortida del Loredan el novembre de 1900⁹⁹. Tampoc no eren bones, sembla, amb el fill de don Carlos, Jaume, tot i que en aquest cas podien jugar factors més íntims. Existeix un veritable mite de la Mª Berta anti-carlista, sustentat en fets com el fracàs de l'entrevista concertada entre Weyler i don Carlos en 1898, la passivitat del duc de Madrid en la conjuntura finisecular o la crema de fons de l'arxiu dels pretendents carlistes per part de la princesa. Melchor Ferrer compendia en el paràgraf següent aquesta visió:

⁹⁷. Cfr. Conde de MELGAR, Veinte años con Don Carlos. Memorias de su Secretario, Madrid, 1940, pp. 158-163; Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 205-207, 214-216 i 225, i Domingo BENAVIDES, Democracia y cristianismo en la España de la Restauración 1875-1931, Madrid, 1978, pp. 163 i ss..

⁹⁸. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 176.

⁹⁹. Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 173-181 i 218-222.

*"No fue un acierto de don Carlos este segundo matrimonio; muy al revés que el de su abuelo Carlos V con la princesa de Beira, el de doña Berta de Rohan trajo consigo, sea por su carácter dominante, sea que supo prender a don Carlos con sus hechizos, porque realmente era guapa, un verdadero y desgraciado enemigo del carlismo. Si por amor no quería ver a don Carlos en aventuras como se ha dicho, si fue porqué convencida por su amiga María Cristina que entorpeciera la labor de don Carlos, como también se ha afirmado, si fue porqué no tuvo fe en los destinos del carlismo, en su conciencia quedó secreto y es difícil, hoy por hoy, con lo que conocemos aclararlo. Melgar dice que no solamente alejó doña Berta a su esposo de la familia, sino que también del partido."*¹⁰⁰

La comparació entre Mª Berta i la princesa de Beira era lògica i de contundents resultats, així com la que feien entre les dues esposes del duc de Madrid. El comte de Rodezno, després d'assegurar que devia haver fet ben feliç el seu marit en allò que anomena l'ordre domèstic, afegia que *"doña Berta de Rohan, desconocedora de la historia y significación de la rama carlista española, no convivió jamás espiritualmente con los sentimientos del tradicionalismo español."*¹⁰¹ En tot cas, don Carlos va conviure amb Mª Berta fins a la seva mort i, en conseqüència, durant més de la meitat dels anys de la darrera dècada del Vuit-cents. El don Carlos dels anys noranta havia canviat una mica respecte al de les dècades anteriors, especialment pel que fa a tres qüestions: la reducció del ritme viatger i de la promiscuïtat sexual -o si no reducció, com a mínim discreció-, tan desitjada pels seus col·laboradors en temps passats-, malgrat que per a periòdics com La Campana de Gràcia seguí essent el *rei de les hongareses*, i la major implicació en les tasques de direcció del partit carlista. Un viatge a Egipte i Palestina a principi de l'any 1895, després del seu segon matrimoni¹⁰², i la

¹⁰⁰. Ibid., p. 178. Més contundent era el publicista carlí Ignacio Romero Raizábal, l'any 1968, quan escrivia que la necessitat de don Carlos d'una *"vida quieta y de familia, vidse rota y avinagrada por su segundo y equivocado matrimonio, pues Doña María Berta de Rohan fue el ángel malo de la Causa."* Ignacio ROMERO RAIZÁBAL, El carlismo en el Vaticano (Historia en miniatura del trato entre los Papas y los Reyes carlistas), Santander, 1968, p. 104. Igualment, cfr. Valentín SALLEN, Carlos VII. El Rey Caballero, Barcelona, s.d., pp. 170-171.

¹⁰¹. Conde de RODEZNO, Carlos VII. Duque de Madrid, Madrid, 1929, p. 244.

¹⁰². Cfr. Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 196-201.

reclamació d'un suposat fill de don Carlos engendrat en 1896 -que Ferrer negava rotundament¹⁰³-, cobreixen les dues primeres qüestions. El propi pretendent reconeixia en 1890, en carta al marquès de Cerralbo, que

*"Los únicos placeres q[u]e me tomaba en el destierro los he inmolado a España: he renunciado por ahora a dar fiestas y a hacer viajes y vivo en verdadera estrechez, conservando únicamente el decoro exterior q[u]e el interés de la misma Causa me impone."*¹⁰⁴

Si aquests afers eren de tipus personal i, per tant, no nodals en el nostre treball, la tercera qüestió apuntada, en canvi, ens porta de ple a l'objecte d'estudi d'aquestes planes.

Don Carlos s'implicà decisivament des de 1888 en la reorganització i reorientació del moviment carlista. Donava ordres i volia supervisar totes les qüestions que implicaven el partit. Així, per exemple, l'octubre de 1893, en carta personal al marquès de Cerralbo, reclamava declaracions contundents -és a dir, parlar "*el lenguaje de los verdaderos españoles*"- dels diputats carlins a les Corts espanyoles, quan aquestes fossin obertes, sobre el conflicte de Melilla, on "*el Gobierno de Cristina ha faltado a sus deberes*"¹⁰⁵. Intervencions parlamentàries, premsa, conflictes interns, propaganda, eleccions, commemoracions i un no pas curt etcètera, constituïen afers que no escapaven a la seva consideració. Res a veure amb l'actitud chambordista, generadora d'immens respecte cap a la figura del pretendent però d'eficàcia política més que dubtosa¹⁰⁶. Don Carlos es posà al capdavant del partit i intentà de controlar-ne tots els ressorts, tot treballant i conspirant des de l'exili per aconseguir que aquest no es convertís en etern. La correspondència

¹⁰³. El fet que don Carlos hagués estat a Egipte en 1895 i no l'any següent demostrava la falsedat de la reclamació del suposat fill. Cfr. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 209.

¹⁰⁴. MC, C. II, núm. 15, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 5 octubre 1890).

¹⁰⁵. MC, C. II, núm. 25, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Viena, 1 octubre 1893).

¹⁰⁶. Cfr. Jean-Paul BLEU, *Les lys en exil ou la seconde mort de l'Ancien Régime*, París, 1992, p. 148.

entre don Carlos o el seu secretari i el marquès de Cerralbo en els anys de la delegació d'aquest darrer resulta una immillorable mostra de la preocupació - en el bon sentit de la paraula- del duc de Madrid per la marxa del partit. Les cartes es creuaren entre 1890 i 1899 gairebé dia per altre, o com a màxim setmanalment, amb un major grau d'intensitat en els primers anys de la dècada. La cadena don Carlos-Melgar-Cerralbo fou, doncs, d'una eficàcia notable¹⁰⁷. Francisco Martín Melgar despleguà una intensíssima activitat d'enllaç amb l'interior en el decurs de la seva secretaria, que va durar vint anys. D'aquí que el seu llibre de memòries es titulés Veinte años con Don Carlos¹⁰⁸. Aquest personatge va destacar com a periodista tradicionalista durant el Sexenni democràtic i emigrà a França amb els seus pares -el seu pare era president de la Junta provincial catòlico-monàrquica de Madrid- a la fi de la contesa bèl·lica¹⁰⁹. L'any 1880 el pretendent li encomanà la seva secretaria, que desenrotllà amb reconeguda eficàcia fins a la seva sortida del Loredan -ell en va culpar Mª Berta directament¹¹⁰- el novembre de 1900, en el marc de la purga interna que s'estengué entre una part de la direcció del partit després de l'alçament de Badalona. Melgar acompanyà, doncs, juntament amb d'altres personatges més secundaris pel que fa al desenrotllament polític del carlisme, com ara el general Sacanell, el pretendent Carles VII en el seu llarg exili venecià, sota l'atenta mirada dels agents espanyols i, en especial, de Napoleone Pardo, cònsol d'Espanya a Venècia¹¹¹.

La direcció i l'activitat de don Carlos al capdamunt del partit carlista eren molt importants, però ho era, així mateix, la seva propia figura. La figura del

¹⁰⁷. Aquestes cartes es conserven al fons del Museu Cerralbo, de Madrid.

¹⁰⁸. Conde de MELGAR, Veinte años con...

¹⁰⁹. Ibid., i "Don Francisco Martín Melgar", BPC, vol. VIII, febrer 1896, pp. 72-73.

¹¹⁰. Conde de MELGAR, Veinte años con... pp. 218-223.

¹¹¹. Informes detallats sobre l'activitat de don Carlos i els seus en els noranta, a AMAE, H2865-2866, i Archivo General de la Administración, Ministerio de Asuntos Exteriores. Embajada de España en Roma, Manejos carlistas, 1897-1900.

Rei proscrit detentava una gens menystenible capacitat generadora d'adhesió i de cohesió. Si la causa personal de la dinastia carlina era un element més, sovint no pas el més important, a l'hora d'explicar el sorgiment i desenrotllament del carlisme, la figura del *Rei* n'era l'element de referència que n'assegurava la unitat i la pervivència. Per aquesta raó, les escissions que es produïren tot al llarg de la història del moviment, malgrat obeir a causes complexes, personalitzaren el seu enfrontament amb el pretendent de torn. A la fi del segle XIX, la figura del *Rei* carlista -pare de la gran *família carlista*- mantenia encara bona part del seu poder cohesionador, tot i que ja a principi del Nou-cents necessità apuntalaments. Un parell d'elements poden il·lustrar la importància de la figura del pretendent en el partit: les continuades peregrinacions a Venècia, i la difusió constant de la seva imatge a través de retrats que els carlins penjaven a les seves cases, als cercles o en qualsevol espai que els acollís amb motiu de banquets o vetllades, o bé inserida en els llocs més variats per tal d'assegurar una presència habitual, generadora de credibilitat per a la societat carlista ideal instal·lada en una realitat no predominantment carlista. D'aquesta darrera qüestió en tractarem en diferents parts d'aquest treball, molt especialment en l'apartat següent dedicat a la propaganda carlista. Les anades de carlistes a Venècia en els anys noranta, d'altra banda, podien tenir una doble causalitat, ja fos per tractar afers interns del partit -els sovintejats viatges i llargues estades del marquès de Cerralbo, Llauder, Llorens, Vázquez de Mella, marquès de Tamarit o, entre d'altres dirigents carlistes, Polo y Peyrolón-, o per anar a conèixer, compartir uns estona i honorar el *propri Rei*, símbol de la *causa pròpia*. I era aquesta segona faceta la que no es limitava al cercle interior carlista, en terminologia de Duverger¹¹². Francesc de Paula Oller, un activíssim publicista carlí català, després d'una visita al palau Loredan que volia descriure en un llibre titulat Impresiones de un viaje a Venècia -que pel que he pogut saber, no va veure la llum-, feia la següent asseveració:

¹¹². Cfr. Maurice Duverger, Los partidos políticos [1951], Madrid, 1981, pp. 181 i ss..

*"Podríase decir que Venècia es, para los carlistas, lo que la Meca para los musulmanes."*¹¹³

Venècia i, més en concret el palau Loredan, era un veritable lloc de memòria carlista, com en menor mesura Trieste -l'*Escorial de l'exili*, com ha estat anomenada¹¹⁴- també a l'exterior, i a Espanya Montejurra, Làcar, Valcarlos o Estella.

El baró d'Albi, que anà al palau Loredan en diverses ocasions en els anys noranta, al·ludia a la figura del *carlista pelegrí*, desplaçat a Venècia a trobar-se amb el seu *Rei*¹¹⁵. Un cas excepcional el constitueix Miquel Verdaguer (a) Grivé, un carlista de Mieres, diputat provincial en els noranta, implicat en les conspiracions finiseculars i destacat membre del partit al districte d'Olot, que visità per primera vegada don Carlos l'any 1898 i de qui, a banda dels articles que publicà en recordança, en coneixem la correspondència personal escrita durant l'estada a la ciutat dels canals. Josep Pla va escriure de Verdaguer que, a banda de ser un carlinà de tipus cortesà, una de les seves grans il·lusions era *"anar de vegades a veure el rei legítim a Venècia"*¹¹⁶. Miquel Verdaguer aprofità a principi del noranta-vuit l'anada al Loredan del valencià Joaquín Llorens, llavors diputat a Corts per Olot -Verdaguer s'erigí en el seu

¹¹³. Francisco de P. OLLER, "Venecia", *Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1891...*, p. 62. Oller escrivia, molts anys després, que era *"un enamorado de la figura política del Rey Carlos VII. No es esto una confesión; ni siquiera una confidencia; una afirmación espontánea y exactísima, tal vez sí; afirmación categórica del todo innecesaria para cuantos me conocen, comulguen o no en el credo legitimista. Desde el punto y momento que dejó demostrado -así lo espero-, que ya a los diez años me sentía carlista y pensaba en carlista, no habría necesidad de insistir sobre el punto."* *Album de Honor a D. Francisco de P. Oller*, Buenos Aires, 1935, p. XIII.

¹¹⁴. Cfr. Giuliana i Edoardo MARINI, *Il palazzo dei Reali di Spagna in esilio a Trieste (1848-1874)*, Trieste, 1989.

¹¹⁵. *"Varias son las veces que he venido a Venecia a besar la mano del augusto Duque de Madrid, y en todas ellas he experimentado el indefinible consuelo que experimenta todo español en el Loredán, pero mezclado ciertamente de una sombra de amargura. Consuelo se siente aquí porque considera el que aquí viene que en Venecia se halla el único hombre que puede salvar a nuestra patria. Amargura, porque ésta es hoy por hoy la morada del español que más ama a España y que sin duda por amarla tanto se halla aún privado de pisar su bendito suelo."* El Barón de ALBI, "Crónica carlista. Desde Venecia", *BPC*, vol. XIX, gener 1897, pp. 112-113.

¹¹⁶. Josep PLA, *Un petit món del Pirineu* (O.C., 27), Barcelona, 1974, pp. 278-280. La citació a la p. 279.

home de confiança al districte¹¹⁷-, per tal d'acompanyar-lo. En les impressions personals que va escriure per a El Norte de Girona afirmava que mentre Llorens hi anava a tractar qüestions polítiques, ell, en canvi, havia emprès el viatge per tal de "*ver y admirar a las Augustas personas a quienes he dedicado y dedico en absoluto mi vida*". I, en conseqüència, afegia que

*"toda la vida me durará la alegría de haber podido ofrecer a los Augustos desterrados la lealtad incondicional a la bandera tradicionalista que me acompañará hasta la muerte."*¹¹⁸

Si d'aquesta forma solemne s'expressava a la premsa, en les cartes escrites des de Venècia a la seva muller canviava el to, però no pas l'emoció per la visita. Així, anotava, que

"desde que estamos en éste no hemos comido ni una vez en el Hotel, estamos todo el día en palacio, he jugado dos noches al billar con los Reyes, y el partido es: la Reina y yo contra el Rey y Llorens, hemos ganado una noche y perdido otra. El Rey me ha regalado un alfiler de oro para la corbata con las iniciales y corona, a Llorens una petaca de plata y un bastón, figúrate cual será mi contento y satisfacción.

(...).

*Tanto los Reyes como Llorens me dispensan y me demuestran el cariño de padres y la confianza más absoluta en todos los asuntos políticos por delicados que sean."*¹¹⁹

I, en una altra carta, després d'explicar que havien prèns cafè amb don Carlos i Mª Berta al saló de banderes del palau Loredan, escrivia el que segueix:

¹¹⁷. No va ser casualitat el fet que a la població de Mieres, feu de Verdaguer, Joaquín Llorens obtingués 310 vots a les eleccions legislatives de 1896, mentre que el seu contrincant el marquès d'Aguilar només 2. Cfr. Boletín Oficial de la Provincia de Gerona, 17 abril 1896, p. 178.

¹¹⁸. M[iquel] V[ERDAGUER] V[ILA], "Impresiones de viaje", El Norte, 18 febrer 1898, [p. 1]. Segons aquest periòdic, el diputat provincial pel districte d'Olot, a la seva tornada de Venècia, havia afirmat que "*es imposible haya hombre alguno, que ante la majestad y dulzura, la galantería y el españolismo de nuestros augustos R..., salga del palacio Loredán sin ser carlista*". "Honrosa felicitación", El Norte, 13 febrer 1898, [p. 2].

¹¹⁹. Arxiu Verdaguer (Mieres), Miquel Verdaguer a Paula Plana (Venècia, 3 febrer 1898). L'agulla d'or que don Carlos regalà a Miquel Verdaguer és encara conservada per la família Verdaguer.

*"No puedes figurarte la satisfacción y contento que en estos momentos estoy experimentando, al verme obsequiado, yo tosco labrador, por personas tan elevadas, y no creas que sea cosa fingida no, porque se conoce que tanto el obsequio como el cariño que nos han demostrado, les sale del corazón."*¹²⁰

Les impressions del propietari-*tosco labrador* Miquel Verdaguer constitueixen, doncs, una bona mostra de les especials significacions de Venècia, el palau Loredan i don Carlos entre els seus seguidors, o com a mínim una part gens menystenible d'entre aquests. Existia un veritable culte a la personalitat de don Carlos -i, en menor mesura, als membres de la família *religiosa* proscrita- per part dels seus seguidors, que s'evidenciava en els retrats que acompanyaven la quotidianitat dels carlistes, en les anades a Venècia, en la celebració ritual dels seus sants i aniversaris o, fins i tot en l'abundància dels noms Carles i Jaume -i més endavant, Alfons Carles i Xavier- entre els fills dels carlistes. Un dels casos més sorprenents és, sens cap mena de dubte, el de la família Lazerme, uns rics propietaris legitimistes del Rosselló que col·laboraren activament amb el bàndol del duc de Madrid durant la Tercera guerra carlista i la immediata postguerra. Aquesta col·laboració els va comportar honors, títols i armes de mans de don Carlos. La seva adhesió al carlisme féu que el fill de Joseph de Lazerme, nascut l'any 1873, no fos batejat amb el nom de

¹²⁰. Arxiu Verdaguer (Mieres), Miquel Verdaguer a Paula Planas (Venècia, 30 gener 1898). D'altra banda, Josep Maria de Sagarra explicava a les seves memòries l'experiència del seu pare, Ferran, que visità don Carlos, a principi dels anys vuitanta. Hi ha marcats punts de coincidència amb la de Miquel Verdaguer. Així, explicava Segarra:

"Pel temps de la reforma domiciliària [1882], el meu pare féu el seu darrer acte oficial de carlisme. Es tractà d'un llarg viatge a Itàlia, amb el marquès de Dou. Després de complimentar el Sant Pare Lleó XIII, varen creure necessària una visita a l'exiliat Pretendent, Carles VII, com li deien els adictes.

Don Carles es trobava aleshores a Viareggio, i allí foren molt ben rebuts, i se'ls posà cobert a taula. El meu pare s'emocionà de bona fe amb les barbasses i l'alçada d'aquell home exultant i amb tot el clima de la seva família novel·lesca. De la visita del meu pare, en restà un retrat magnífic de don Carles, amb la boina damunt del front, al costat del seu fill don Jaume, vestit de mariner, i d'un gos danès enorme, que gastava galrebé tanta majestat com el seu amo.

Aquell retrat, amb unes dedicatòries dels augustos personatges, el conservava el meu pare, en un famós secreter que ara jo tinc al meu despatx."

Josep Maria de SAGARRA, *Memòries*, vol. I, Barcelona, 1981, p. 181. Josep Maria de Sagarra destruí la fotografia en 1936, amb d'altres documents, per tal d'evitar problemes. De tota manera, no s'està d'afirmar: *"He de confessar que la fotografia era magnífica, com poques n'hagi vistes"*.

Charles com el seu avi, ans com a Carlos¹²¹. El carlisme sense don Carlos només podria respondre a una il·lusió contemporània.

I des del capdamunt de l'estructura del carlisme a l'exterior ens desplaçem, a continuació, al capdamunt de la de l'interior. Des d'allí exercia les seves funcions el delegat del pretendent, màxima autoritat carlista a Espanya. No era aquesta l'única delegació existent, però sí la de més transcendència política a tots els efectes. Don Carlos mantenia representants seus a França -el príncep de Valori seguí ocupant aquest càrrec fins 1896, tot i que ja de menor importància estratègica que en els anys vuitanta¹²²-, a Anglaterra -en la persona del jacobita lord Ashburnham¹²³- i al continent americà, amb Rafael Díaz de la Cortina al nord, i al sud, des de 1898, Francesc de Paula Oller, que va crear-hi nombroses juntes carlistes¹²⁴. La delegació d'Espanya havia restat desocupada des de la mort de Cándido Nocedal fins al nomenament en 1890 del marquès de Cerralbo. Mentrestant, don Carlos, enmig de l'agitació interna al partit, l'havia assumit personalment. El marquès de Cerralbo fou, doncs, el delegat del pretendent carlista entre

¹²¹. Cfr. Carlos de LAZERME, Carlistes et légitimistes (Souvenirs), Perpinyà, 1937; Thomas FERRIOL, Notice sur la famille de Lazerme et le Roussillon, Prades, 1974; Peter McPHEE, "Social Change and Political Conflict in Mediterranean France: Canet in the Nineteenth Century", French Historical Studies, vol. XII, 1981, pp. 68-97, i ADPO, Série J, Sous-série 57J, Fonds de Lazerme.

¹²². Unes referències a la seva activitat en els anys vuitanta, a l'apartat II.2 d'aquest treball. El 1896 trencà amb don Carlos. El príncep de Valori remarcava en un llibret que velé la llum l'any següent els enfrontaments que havia tingut amb el secretari del duc de Madrid, Francisco Martín Melgar. Cfr. Prince de VALORI, Don Carlos et le Conseil des Dix. Lettre à un vieil ami, París, 1897.

¹²³. Lord Ashburnham fou l'encarregat de transmetre al comte de París la protesta de don Carlos en 1892 per la utilització per part del pretendent orleanista de l'escut reial amb "*tres flores de lis de oro en campo azul sin brisura*", que només ell, el seu fill i el seu germà podien portar. Cfr. cartes de Don Carlos al Comte de París (Venècia, 23 maig 1892), Comte de París a Lord Ashburnham (Stowe Rose, 30 juny 1892), Lord Ashburnham a Don Carlos (Londres, 1 juliol 1892), Don Carlos a Lord Ashburnham (Venècia, 4 juliol 1892) i Don Carlos al Príncep de Valori (Venècia, 2 juliol 1892), reproduïdes a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 113-116. Sobre aquesta qüestió, cfr. també Prince de VALORI, Don Carlos et.... En els darrers anys de la centúria, lord Ashburnham col·laborà econòmicament i personalment en l'organització militar del carlisme. Així, per exemple, va pagar tots els preparatius per a l'entrevista fracassada entre don Carlos i Weyler en 1898. Joaquín Romero Maura, en la preparació del seu llibre sobre l'obrerisme barcelonés entre la fi del segle XIX i la Setmana Tràgica va consultar la documentació personal de lord Ashburnham. Cfr. Joaquín ROMERO MAURA, "La rosa de fuego", El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909 [1975], Madrid, 1989, p. 164.

¹²⁴. Cfr. Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, p. 231. Sobre el publicista carlí català Francesc de Paula Oller, cfr. l'apartat següent d'aquest capítol III.

1890 i 1899, quan accedí al càrrec Matías Barrio Mier. L'abril del noranta, pocs minuts després de conèixer públicament la nova del nomenament de Cerralbo, Lluís M. de Llauder afirmava:

*"Hubo un momento que murió un estadista que estuvo al frente de nuestra Comunión. Entonces decíamos: ¿Quién lo sustituirá? Hoy, ya lo sabeis, la Providencia lo ha sustituido designando al señor Marqués de Cerralbo."*¹²⁵

El marquès de Cerralbo ens ha aparegut en tot moment en les planes anteriors, i en les que segueixen continuarà en una tònica semblant. Cerralbo fou la clau de volta de l'organització política del carlisme en els noranta. Va ser, així mateix, l'emblema del *carlisme nou*. Fins i tot Ferrer reconeixia que la direcció del pròcer castellà fou la més notable pel que feia a l'organització entre totes les que el tradicionalisme tingué al llarg de la història¹²⁶. Activisme, susceptibilitat i conciliació conformen una tríade de paraules definitòries de l'actuació del marquès de Cerralbo en els anys de la seva delegació. La seva frenètica activitat al capdavant del partit era generalment reconeguda: "*Consérvete Dios* -escrivia don Carlos en 1892¹²⁷- *esa actividad q[u]e te permite multiplicarte atendiendo a lo grande y a lo pequeño.*" A una nodrida correspondència amb Venècia, s'afegia la que mantenia amb tots els punts d'Espanya amb implantació carlista, igualment nombrosa. Supervisió de la premsa, dels cercles, de les juntes, de les celebracions, de les eleccions, dels conflictes, a més de viatges de propaganda, discursos i brindis, actes socials i de conspiració, eren algunes de les activitats inherents al seu càrrec, a les quals no renunciava. D'aquí, doncs, els resultats aconseguits. El delegat de don Carlos era profundament susceptible, davant de qualsevol insinuació o frase confusa. Els episodis en

¹²⁵. "Los Marqueses de Cerralbo a los Círculos Tradicionalistas de Cataluña", CC, 7 abril 1890, p. 10. Reynaldo Brea escriu, erradament, que el nomenament es va fer "*a poca de los indicados sucesos de Valencia*" d'abril de 1890 -cfr. l'apartat següent d'aquest capítol III-, i no pas abans, com en realitat succeí. Barón de ARTAGÁN [Reynaldo BREA], *Políticos del carlismo*, Barcelona, s.d., p. 24.

¹²⁶. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 155.

¹²⁷. MC, C. II, núm. 19, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 9 febrer 1892).

què ens apareix un Cerralbo molest per alguna d'aquestes qüestions no són estranys. En els primers vuitanta per la situació seva davant Cándido Nocedal, que hem vist en el capítol anterior. En 1890 per una carta enviada a don Carlos pels carlistes valencians, capitanejats per Llorens, que matisava la d'agraïment que aquell l'hi havia tramès¹²⁸. L'any següent, per la carta on s'establia la preeminència de Barrio Mier sobre els altres diputats sortits de les eleccions d'aquell any, tot atribuint-li, de fet, la direcció de la minoria carlista al Congrés. El marquès de Cerralbo va deduir-ne una bifurcació de poders en el carlisme espanyol, i així ho contà als seus col·laboradors. El duc de Madrid va haver-lo de tranquil·litzar amb l'argument que havia sobrevalorat el significat de la comunicació al diputat, tot reafirmant que ell era "*mi único representante*" i que Barrio Mier tenia ordres estrictes de consultar-li tots els afers¹²⁹. D'exemples, se'n podrien posar força més¹³⁰. Passem, tanmateix, a la tercera paraula: conciliació. Aquesta definia en bona part el seu treball com a cap d'un partit on el conflicte intern no estava a l'ordre del dia, però ben poc en faltava. Dos episodis foren especialment significatius: en primer lloc, l'actitud moderada que mantingué en el llarg procés d'integració-desmantellament del nucli de La Fe en els anys que seguiren a l'escissió integrista; segonament, en l'opció integradora que adoptà davant les batusses al carlisme barceloní en els anys 1895-1898. La seva actitud fou frontalment diferent de la de Llauder, per exemple, que tant en un cas com en l'altre advocà per solucions contundents¹³¹.

Del conjunt d'aquestes tres característiques de l'actuació del marquès de Cerralbo com a delegat de don Carlos a Espanya -sense oblidar la seva aurèola

¹²⁸. Cfr. l'apartat següent d'aquest capítol, en les planes dedicades al viatge del marquès de Cerralbo a Catalunya i al País Valencià.

¹²⁹. MC, C. II, núm. 17, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 8 abril 1891).

¹³⁰. Una bona mostra, a MC, C. VII, núm. 13, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Lemberg, 29 abril 1891).

¹³¹. Sobre l'actitud davant el grup de La Fe, cfr. l'apartat següent dedicat a la premsa carlista. Sobre les batusses entre els carlistes barcelonins, cfr. més endavant.

d'home culte, generós i tolerant-, en derivava un generalitzat respecte cap a la seva persona, en el propi partit, lògicament, però també entre els seus adversaris. Així, posem per cas, l'any 1896, amb motiu de la mort de la seva esposa, el Diario de Barcelona, poc propici a cantar les excel·lències dels carlistes, escrivia de Cerralbo el que segueix:

*"El marqués de Cerralbo, representante en Madrid de D. Carlos, es persona que por sus prendas de carácter, por su caballerosidad nunca desmentida, por su atenta cortesanía, por su tolerancia con todas las opiniones, por su talento, por su instrucción, por su amor a las artes y hasta por su hidalga lealtad con que hace un culto de sus ideales políticos, obtiene el cariño de sus amigos, el respeto de sus adversarios y la admiración de todos."*¹³²

El marquès de Cerralbo fou rellevat el desembre de 1899 del seu càrrec. En la carta de don Carlos del dia 6 d'aquell mes es podia llegir:

"Con verdadero sentimiento, pero accediendo a tu solicitud y al ruego que me haces, no quiero, en estos momentos críticos, librarte del peso de la Delegación, sin manifestarte antes que ni lo quebrantado de tu salud, ni consideraciones de otra índole, serán obstáculos para que en un plazo, que deseo sea el menos largo posible, vuelva a utilizar tus grandes cualidades en las altas funciones que reclame el interés de nuestra Causa, que es la de España."

*Tu talento organizador, tu laboriosidad incansable, tu abnegación y tu espíritu conciliador, juntamente con tu lealtad caballeresca y la jerarquía social de tu nombre, han realizado una obra tan fecunda, que extendiendo una red de círculos y juntas por toda España, difundiendo, en admirable propaganda, nuestros principios y entablado la lucha doctrinal y la acusación fiscalizadora con los partidos de la revolución, has unido para siempre tu vida a la de la gran familia carlista, que la cuenta entre sus hijos más predilectos."*¹³³

¹³² A.O., "Revista de Madrid", Diario de Barcelona, 28 juny 1896, pp. 7762-7763. Al cap d'un parell d'anys, el marquès de Cerralbo recollí en un llibre de més de dues-centes pàgines els nombrosíssims telegrams de condol rebuts per la mort de la seva esposa. Cfr. El libro de la Marquesa de Cerralbo, Madrid, 1898.

¹³³ Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 6 desembre 1899), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, p. 155.

Així, el reconeixement de les virtuts i de la tasca portada a terme pel marquès de Cerralbo seguien a l'acceptació de la seva renúncia al càrrec, justificada per problemes de salut. Si bé és cert que el pròcer castellà tenia la salut delicada durant els anys noranta -tal com es pot deduir de la lectura de la seva correspondència-, en el seu abandó de la delegació del pretendent a Espanya jugaren altres factors, entre els quals sobresortia la seva disconformitat amb els plans emanats de Venècia per a la conspiració i reorganització militar dels anys 1898-1899. El marquès de Cerralbo optà, com d'altres dirigents carlistes -Vázquez de Mella, per exemple-, per una actitud més decidida d'enfrontament amb l'Estat de la Restauració, que topava amb la indecisió de don Carlos. I en aquest marc ha de ser situat el seu relleu per Barrio Mier, que El Diluvio, fins i tot, arribà a interpretar com una mostra de benevolència del duc de Madrid cap a la Regència, ja que Barrio Mier, juntament amb el marquès de Tamarit, era -s'afirmava- partidari d'acceptar els favors electorals del règim¹³⁴. Comentaris de El Diluvio a part, interessants però tanmateix interessats, sí que és cert que la substitució al capdavant del partit a Espanya causà un cert desconcert i malestar entre les bases carlines. Barrio Mier era un home fidel a don Carlos en uns moments especialment delicats -1899-, i representant dels sectors moderats del partit. Catedràtic d'universitat, havia format part ja de la Junta central del centenari en 1889 en representació de Lleó -la Junta regional estigué sota la seva presidència en els noranta-, i esdevingué des de 1891 el portaveu de la minoria carlina al Congrés. En absència del marquès de Cerralbo, en 1897-1898, havia assumit ja interinament la direcció del partit¹³⁵. Don Carlos el col·locava l'endemà de la carta a Cerralbo, el 7 de desembre de 1899, "*al frente de nuestra organización civil*"¹³⁶. Va ocupar la delegació gairebé durant una dècada, al principi de la qual hagué de fer front a tot un seguit de greus problemes interns en el partit carlista, abans i després del fracàs de l'alçament de

¹³⁴. R., "Desde Madrid", El Diluvio, 14 desembre 1899, ed. matf, pp. 11-12.

¹³⁵. CC, 29 setembre 1897, ed. matf, p. 8, i CC, 3 novembre 1898, ed. matf, p. 5.

¹³⁶. Don Carlos a Matías Barrio Mier (Venècia, 7 desembre 1899), reproduïda a Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 156.

Badalona d'octubre de 1900. L'absoluta fidelitat als dictats de don Carlos en aquella conjuntura podria caracteritzar la seva actuació. Malgrat que en cercles polítics madrilenys es va rumorejar els primers dies d'octubre de 1900 un retorn del marquès de Cerralbo a la delegació¹³⁷, es quedaren en res. La seva situació en la cúpula del partit era llavors fragilíssima. Retornà, certament, a la delegació. Era, però, l'any 1912, i un altre pretendent volia ocupar el tron.

Per sota del delegat de don Carlos s'estenien les diferents juntes tradicionalistes, en una estructura fortament jerarquizada. Els nivells superiors escollien els inferiors i dictaminaven la procedència o no de les seves actuacions. Ja durant els primers anys del Sexenni democràtic el carlisme s'havia articulat a partir de juntes catòlico-monàrquiques i cercles carlins, però el seu grau d'organització no havia assolit, a causa de les circumstàncies externes i internes que condicionaven l'operació, el nivell de l'assaig posterior a l'etapa de la Restauració. La brevetat de l'etapa de lluita política en el Sexenni, que era al mateix temps empresa poc convincentment pels carlistes, i la inestabilitat del moment n'impediren un major desenvolupament¹³⁸. Les juntes tradicionalistes dels anys noranta derivaven directament de les juntes creades per a organitzar els actes del tretzè centenari de la conversió de Recared i de la unitat catòlica, que més amunt hem pogut veure. Mentre que la junta central es diluí en els anys següents -tanmateix, encara a la darrereria de 1893 s'al·ludia a Cerralbo com a president de la Junta central¹³⁹-, tot ostentant les màximes funcions a l'interior el delegat del pretendent, les juntes inferiors persistiren, definiren les seves funcions i, sobretot, augmentaren en nombre. Al capdamunt de l'estructura juntista trobem les

¹³⁷. "El marquès de Cerralbo", *CC*, 3 octubre 1900, p. 3.

¹³⁸. Cfr. [Julio NOMBELA], *El Vizconde de la Esperanza, La Bandera Carlista en 1871*, Madrid, 1871. Per a Catalunya, cfr. Lluís Ferran TOLEDANO, *Entre el sermó i el trabuc. La mobilització política del carlisme català durant la revolució democràtica (1868-1872)*, Universitat Autònoma de Barcelona, treball recerca, 1992.

¹³⁹. Cfr. "Junta Regional de Cataluña", *CC*, 2 novembre 1893, ed. extraordinària, p. 6.

d'abast regional. Tretze en total, que coincidien amb les de 1889: Andalusia, Aragó, Astúries, Castella la Nova, Castella la Vella, Catalunya, Extremadura, Galícia, Lleó, Múrcia, València i, per últim, País Basc i Navarra. Malgrat que nominalment es mantinguessin en aquest nombre durant tota la dècada dels noranta, en la realitat algunes havien estat unides sota la direcció d'un mateix personatge -Cerralbo era en 1896, al mateix temps cap regional de Castella la Nova i de Múrcia- o bé a una sola zona corresponien dos caps regionals, com al País Basc i Navarra, o a Andalusia. La continuïtat entre els dirigents carlistes que ocupaven els càrrecs en el centenari de la conversió de Recared i els que ho feien set anys després és notable, amb excepcions evidents degudes sobretot a la defunció dels implicats. Matías Barrio Mier, Lluís M. de Llauder, el baró de Sangarrén, els marquesos de Cerralbo i de Colomer, per a citar només els que més pes tingueren en el carlisme finisecular, continuaven al front de les seves juntes regionals¹⁴⁰. A Catalunya, concretament, Llauder dirigí els rumbs del carlisme durant tota l'etapa del *carlisme nou*, si bé a partir de 1898 a causa del seu estat de salut reduí al mínim la seva activitat. Era de la seva incumbència tot allò que afectava, d'una o altra forma -des de la publicació d'un nou periòdic fins a la creació d'un nou cercle o junta, tot passant pels possibles conflictes originats en algun sector del partit o l'actuació electoral-, el carlisme a les terres catalanes.

Cada junta regional tenia al seu càrrec les juntes tradicionalistes provincials, de districte i locals formades en el seu territori. I, a partir de mitjan anys noranta, també de les juntes de barri i auxiliars, creades especialment a les grans ciutats, com Madrid i Barcelona, a efectes operatius i d'aparença al mateix temps¹⁴¹. El juliol de 1897 uns carlistes segovians feien la següent afirmació:

¹⁴⁰. La comparació de les juntes regionals del centenari -cfr. més amunt- amb les juntes regionals tradicionalistes, s'ha fet a partir de les dades contingudes a "Organización carlista. Libro de Honor", ECE, 6 gener 1896, pp. 2-6.

¹⁴¹. Formació de juntes de barri a Barcelona i Madrid, a "Crónica carlista del mes de julio", BPC, vol. II, agost 1895, p. 57, i Fernando SOLDEVILLA, *El año político (1895)*, Madrid, 1896, p. 236. Les existents en 1896, al *Llibre d'Honor* d'aquell any, la part catalana del qual ha estat reproduïda a l'Apèndix núm. 1.

*"El fin único y exclusivo de las Juntas es la organización pacífica y legal de nuestras fuerzas."*¹⁴²

Era una bona definició de les funcions de les juntes tradicionalistes, que es concretaven, en primer lloc, en la coordinació, organització i la propaganda carlista en el territori concret de la seva actuació. Quan Manuel Roger de Llúria accedí a mitjan anys noranta al càrrec de president de la Junta provincial de Lleida -de la qual formaven part també Antoni de Nuix i d'Espona, baró de Perpinyà, diputat provincial en nombroses ocasions i, més endavant, màxim dirigent del carlisme lleidatà, Dionisi Arrugueta, el balaguerí Modest Puig i, entre alguns altres, Calixte Alós de Berenguer, farmacèutic de Mollerussa¹⁴³-, principià una etapa de molta activitat en aquella zona. Un mes després de l'elecció, la premsa barcelonina es feia ressò que la nova junta treballava incansablement en la formació de juntes i cercles¹⁴⁴, mentre que l'any següent es podia llegir el que segueix:

*"Secundando con acierto los deseos y órdenes de la Junta regional, [Manuel Roger de Llúria] ha llevado a cabo buena parte de la organización de la provincia, la cual a no tardar ha de ofrecer al partido evidente prueba de lo que puede y vale."*¹⁴⁵

Segonament, restava a càrrec de les juntes l'organització d'actes i celebracions -l'exemple més clar tenia lloc el dia 10 de març, festa dels Màrtirs de la tradició, instituïda per don Carlos en 1895-, especialment quan es tractava de poblacions que no disposaven de cercle tradicionalista. Quan aquest existia, a més de servir de punt de trobada i seu social de les juntes, en limitava o compartia les tasques. Tanmateix, la funció principal de les juntes consistia en la preparació i seguiment de les eleccions, en una etapa en la qual el partit havia abandonat un llarg retraïment. Així, la creació a la fi

¹⁴². "Organización carlista en Segovia", BPC, vol. XXV, juliol 1897, p. 105.

¹⁴³. El Corresponsal, "Noticias de Mollerusa", CC, 21 juliol 1895, pp. 5-6.

¹⁴⁴. J.S.R., "Desde Lérida", CC, 13 agost 1895, p. 3.

¹⁴⁵. BPC, vol. XI, maig 1896, p. 73.

de l'any noranta-cinc de la junta tradicionalista del districte d'Olot -la junta local, igualment com el centre carlí, dataven del vuitanta-nou-, es va realitzar clarament de cara a preparar i coordinar els treballs per a les properes eleccions. I aquest era, amb lògica, el tema monogràfic de les reunions que els seus integrants celebraven¹⁴⁶. Per últim, les juntes havien de ser, suposadament ja que aquesta temàtica no quedava mai explicitada, la base sobre la qual s'articulava el partit carlista en casos excepcionals. Crides com la que segueix, extreta d'un periòdic carlista gironí, no eren, de tota manera, excepcionals:

*"A formar Juntas y Círculos. Cada Círculo es un regimiento de donde saldremos montados batallones cuando el prestigio de la Iglesia y el honor de la Patria lo requieran; cada Junta una compañía y cada individuo alistado en su reglamento, un adalid de la Santa Causa."*¹⁴⁷

Unes crides que responien més a la vella retòrica de les *hazañas* bèl·liques -encara que alguns ho creguessin de cor-, que a la realitat dels primers anys noranta.

Les juntes tradicionalistes estaven formades, tot depenent de la categoria i la importància, per un president, un o dos vice-presidents, un secretari o un secretari i un vice-secretari, un tresorer en algunes ocasions i un nombre no determinat de vocals. Uns set membres era el nombre més normal de components de les juntes locals -les més nombroses-, però era possible de constituir-les amb menys. El periòdic carlista d'Úbeda *El Libertador*, en unes instruccions que féu públiques a mitjan any noranta-sis sobre la intensificació de les tasques organitzatives a la província de Jaen, apuntava que

"para constituir Juntas no se requiere otra cosa que reunirse los amigos de cada localidad y designar de entre sí los individuos que las han de componer, presidente, vicepresidente, secretario"

¹⁴⁶. Cfr. AHCO, F.M. S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 185, Libro de actas para uso de la Junta de distrito de Olot. 1896, 1895-1896.

¹⁴⁷. "Movimiento carlista", *El Baluarte*, 5 novembre 1893, [p. 2].

y dos vocales. Si los elementos son importantes puede designarse vicesecretario y tesorero y regular número de vocales."

I, tot seguit, afegia:

*"Si los carlistas en una localidad no llegan a cinco, constituyen junta con tres, y si sólo uno existe, ofrézcase éste a la Junta provincial y lleve allí la representación de la causa."*¹⁴⁸

En definitiva, que amb tres carlins era possible de constituir una junta. Només d'aquesta manera s'explica l'impressionant creixement del nombre de juntes en zones de ben poca tradició carlina, com ara determinades províncies andaluses¹⁴⁹. El cas esmentat és, potser, extrem, però significatiu. D'altra banda, en una allocució del cap de la junta aragonesa, on demanava als seus correligionaris que s'esforcessin a multiplicar juntes i cercles per tal que Aragó figurés en un lloc ben digne en el *Llibre d'Honor* de 1896, s'especificava que

*"allí donde haya una agrupación de 50 carlistas debe establecerse un Círculo (...); y donde el número de correligionarios fuese más limitado deben constituirse Juntas"*¹⁵⁰.

La diferència establerta entre formació de juntes i cercles era un nítid reflex de la seva dissemblant naturalesa i, alhora, de la poca representativitat geogràfica, i social de la implantació juntista del carlisme: la composició de les juntes no tenia cap mena de relació amb la base del carlisme, ja que era escollida per la junta immediatament superior, tot passant a formar-ne part habitualment persones pertanyents als sectors més benestants i influents de la població, el districte o la província. La Junta provincial de València era molt clara en aquest sentit. Al punt cinquè de la circular que publicaren el 1893

¹⁴⁸. Cfr. "Movimiento carlista", *ECE*, 11 agost 1896, p. 2.

¹⁴⁹. A mitjan 1899, *El Correo Español* feia referència al "*hermoso despertar a nuestra Causa que se advierte en todo el antiguo Reino de Granada, y singularmente en la provincia de Almería*". "Nuestros amigos de Almería", *ECE*, 3 maig 1899, p. 1.

¹⁵⁰. "La circular del Sr. Marqués de Cerralbo", *ECE*, 27 febrer 1895, p. 1.

sobre organització del partit es podia llegir: "*Crear Círculos donde el número de tradicionalistas lo permita*". En canvi, el primer punt especificava la necessitat, senzillament, de procedir a la "*constitución de Juntas en los pueblos donde todavía no existen*"¹⁵¹. Es tractava, doncs, de crear tantes juntes com fos possible, fins i tot, tal com va dir Lluís M. de Llauder a Girona, "*en los pueblos de más corto vecindario*" i també en aquells on la implantació del carlisme era reduïda¹⁵². Bona part de les campanyes de propaganda endegades per les juntes provincials cercaven d'aconseguir aquestes fites. L'objectiu, al cap i a la fi, en paraules del duc de Solferino, consistia en "*que no quede pueblo en España que no tenga su Junta y su Círculo*"¹⁵³.

En un parell d'ocasions, els anys 1892 i 1896, es van publicar dues detallades relacions de l'estat de l'organització carlista, especialment pel que fa a les juntes i els cercles tradicionalistes. Es tracta dels anomenats *Llibres d'Honor*, deguts a la inspiració del marquès de Cerralbo i oferts al pretendent Carles pels seus seguidors¹⁵⁴. El marquès de Cerralbo havia fet pública a la segona meitat de 1891 una circular en la qual es sol·licitava informació sobre totes les juntes i cercles tradicionalistes d'Espanya¹⁵⁵. Amb data de 2 de febrer de 1892, no pas casualment dos anys després de la carta de don Carlos on nomenava al pròcer castellà delegat seu, va aparèixer la primera relació de l'estat del carlisme. Volia ser el balanç de dos anys d'activitat. De tota manera, a principi de gener es va publicar un avenç del *Llibre d'Honor*, amb l'objectiu d'estimular els treballs d'organització. "*Si grandes fueron las esperanzas con que se ha emprendido la organización carlista, mayores son*

¹⁵¹. "Movimiento carlista", *ECE*, 27 setembre 1893, p. 1.

¹⁵². "El Sr. Llauder en Gerona", *El Baluarte*, 16 juny 1893, [p. 2].

¹⁵³. Aquestes paraules formaven part del brindis que féu el duc de Solferino en un banquet ofert pel marquès de Cerralbo als dirigents carlins. "En el palacio del Marqués de Cerralbo", *CC*, 22 juny 1893, ed. matf, p. 8.

¹⁵⁴. Les informacions que feien referència a Catalunya dels *Llibres d'Honor* de 1892 i 1896 han estat reproduïdes a l'Apèndix núm. 1 d'aquesta tesi doctoral.

¹⁵⁵. "Organización carlista", *CC*, 27 octubre 1891, ed. matf, pp. 7-8.

los resultados obtenidos", afirmava el marquès de Cerralbo en la primera frase del text que precedia l'avenç de gener¹⁵⁶. En aquesta relació apareixien un total de 13 juntes regionals, 37 de provincials, 533 juntes de districte i locals -a la presentació s'assegurava que eren 543-, 80 cercles, 726 alcaldes i regidors, 2 senadors, 4 diputats a Corts i 15 de provincials. A la vista d'aquestes dades, prou importants, el Cap delegat carlista feia una crida a completar-les de cara al 2 de febrer, de la manera que segueix:

"No sólo los grandes trabajos que produce el inscribir en el Libro de Honor tantos miles de nombres, sino tambien el deseo de que figuren en sus brillantes páginas los de muchísimos concejales carlistas que se anuncian, y los de nueve Círculos que han de inaugurarse antes de finalizar este mes, y los de numerosas Juntas que se constituyen en esos días, me han decidido a prorrogar la inscripción hasta el día 2 de Febrero, aniversario de la Carta con que me honró nuestro augusto Jefe, encargándome la organización de nuestras poderosas fuerzas, hasta entonces por completo desorganizadas.

Publico a continuación los trabajos realizados en el brevísimo tiempo de mi gestión; y por resultado tan maravilloso, merecen todos los aplausos los amigos, las Juntas, los Círculos y jefes de las regiones, de las provincias y de los distritos; todos los elogios deben ser para ellos, sintiendo que yo, por mi parte, no lograrse más, aunque a tan ardua empresa dediqué todo mi tiempo, todas mis pobres facultades y hasta mi salud, ya quebrantada por el trabajo.

Redoble cada cual el suyo; constitúyanse cuantos más Círculos y Juntas sean posibles, y remítanme los datos antes del inmediado 2 de Febrero, para ofrecer a Don Carlos de Borbón el homenaje más grandioso y el más amado por nuestro augusto Jefe, cual ha de ser

El Libro de Honor carlista."¹⁵⁷

¹⁵⁶. "Y si hoy os dirijo estas palabras, que no quieren retrasarse en vuestro aplauso, es porque aspiro a que ni por éste, ni por lo mucho que lleváis hecho se suspenda la entusiasta y eficaz marcha emprendida, sino por el contrario, vengo a pedirlos redoblar el esfuerzo, remover las dificultades, proseguir los trabajos para que los iniciados desde tan breve fecha lleguen, en otra no más lejana, a la organización completa y definitiva de nuestras colosales fuerzas, y logremos que la voz, el voto y la resolución carlistas salven de una vez, y para siempre, los obstáculos que se nos oponen, que son los que se oponen a la majestad, iniciativa, riqueza y libertad de la Religión, de la Patria y de la Monarquía en España." "Organización carlista. Libro de Honor. A los Carlistas", CC, 14 gener 1892, ed. matf, p. 10. Va ser publicat primer a ECE, 11 gener 1892, pp. 1-2.

¹⁵⁷. "Organización carlista...", pp. 10-11.

En menys d'un mes la nòmina augmentà en 432 juntes locals i de districte, 23 cercles i 117 alcaldes i regidors. Amb aquestes dades a la mà, Cerralbo traçava el següent balanç:

"Hace apenas dos años que habiéndome honrado nuestro Augusto Jefe con su representación en España, emprendimos los arduos trabajos que han de conducir a la completa organización carlista.

(...).

Hace dos años que ni una sola Junta teníamos formada, y apenas si algunos Círculos habían empezado a constituirse.

Nadie ignora las dificultades que se oponen siempre a los primeros pasos de todas las grandes empresas, y fueron muchas de aquéllas las que entorpecieron los nuestros en la presente; pero la constancia, la abnegación, la lealtad y el entusiasmo las vencieron, y hoy nos es ya camino franco, fácil y expedito, por donde avanzamos con portentosa rapidez.

Acostumbrados nosotros a nada prometer y a nada decir sin que los hechos corroboren nuestras palabras, satisfacemos a la costumbre y carácter que nos son propios, sosteniendo la prueba con los miles de testigos que figuran en el segundo estado que hoy publico.

(...).

Éxito tan colosal, que sólo apreciarán debidamente los que conocen las enormes dificultades de estos múltiples trabajos, cuando se hacen con la escrupulosa exactitud que los nuestros, y cuando se realizan por los partidos que, como el carlista, vive desde más de un siglo alejado del poder, que todo lo facilita con sus generosidades y todo lo sostiene por la aspiración o las resultas del premio."¹⁵⁸

En total, el febrer del noranta-dos, el partit carlista disposava de prop d'un miler de juntes tradicionalistes i d'un centenar de cercles¹⁵⁹, que, segons Cerralbo, "*contando a siete vocales en cada una de aquéllas y de 300 a 400 socios por lo menos cada Círculo, hacen una organización efectiva, en pocos*

¹⁵⁸. "Organización carlista. Libro de Honor. A los carlistas", CC, 18 febrer 1892, ed. matf, pp. 7-8. Publicada tres dies abans a ECE, 15 febrer 1892, pp. 1-2.

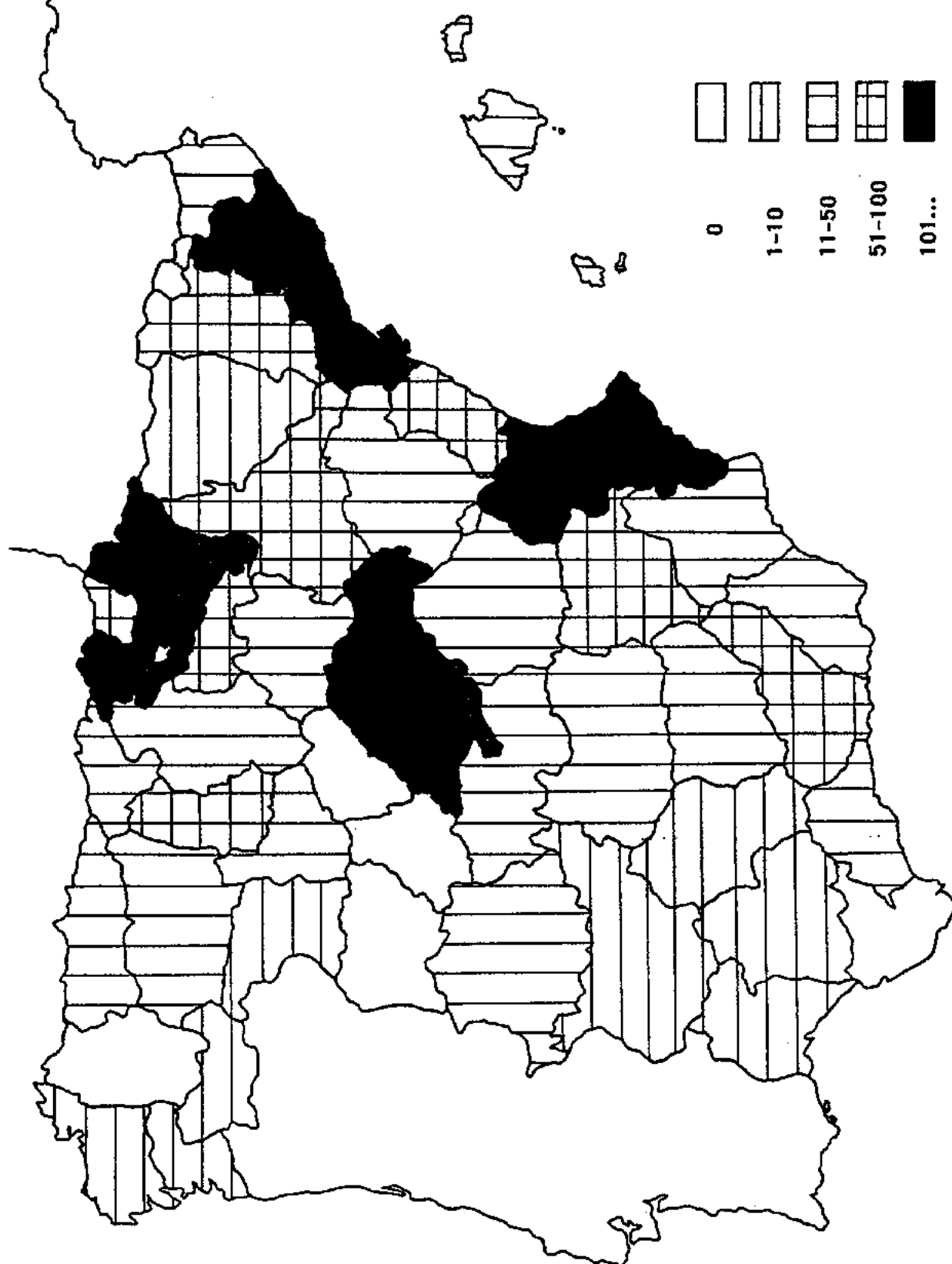
¹⁵⁹. El mes de desembre de 1892, El Correo Español publicà una relació de juntes i cercles actualitzada fins el juliol d'aquell any, que sumava un total de 1088 juntes de districte i locals -més 12 de regionals i 37 de provincials-, així com 120 cercles. Cfr. "Organización carlista. Libro de Honor", ECE, 17 desembre 1892, pp. 1-3.

*meses, de más de 40000 hombres*¹⁸⁰. Una apreciació un pèl exagerada, ja que, tal com hem vist més amunt, malgrat que el coeficient oficial sigui set per a les juntes -com a tal l'utilitza Bernardo Ares als seus treballs¹⁸¹-, no sempre és real. Si pel que fa a les juntes tradicionalistes és necessari de posar en quarentena els càlculs oficials, tant o més ho és de fer-ho en el cas dels cercles, ja que al costat d'alguns que assoleixen les xifres de tres o quatre centenars d'associats, d'altres no superaven la quarentena. En tot cas, els cinc o sis milers d'homes, com a màxim, que formaven part de les juntes en 1892 constituïen una mena de quadres dirigents del partit carlista.

¹⁸⁰. "Organización carlista...", p. 8. En un article publicat a El Correo Español es calculaven les forces carlistes el gener de 1892 en "*treinta y siete mil hombres perfectamente organizados y dispuestos*". M., "La organización carlista", ECE, 12 gener 1892, p. 1. D'altra banda, el diari El Resumen de Madrid escrivia, tot fent referència al *Llibre d'Honor* de 1892, que aquest comprenia entre quaranta i cinquanta mil homes. "Los carlistas", CC, 19 febrer 1892, ed. matí, p. 9, i "Los carlistas", Calacuerda, 20 febrer 1892, p. 1.

¹⁸¹. José Manuel de BERNARDO ARES, "Organización civil del carlismo...", p. 7.

JUNTES TRADICIONALISTES (ESPANYA, 1896)

D'aquest miler de juntes i un centenar de cercles, en xifres rodones, que componien l'organització dels seguidors del pretendent, un total de 197 i 42, respectivament, corresponien a Catalunya. És a dir, una de cada cinc juntes s'havia constituït a terres catalanes, mentre que pel que fa als cercles les xifres oscil·laven entre un de cada dos o tres. El Correo Catalán, davant de consideracions d'aquesta mena, concloïa la reproducció del *Llibre d'Honor* de 1892 amb la satisfacció que

*"Cataluña ha correspondido de manera elocuente y eficaz a los deseos manifestados por el R... y podemos estar orgullosos los carlistas catalanes de ocupar el primer puesto en el Libro de Honor, lo cual nos obliga a trabajar con más ardor y empeño, si cabe, para llevar a feliz término nuestra organización política en esta región."*¹⁶²

El País Valencià, per una banda, i Navarra i el País Basc, de l'altra, disposaven d'un nombre de juntes locals i de districte semblant, però menys cercles tradicionalistes que a Catalunya -42 d'aquesta darrera en front de 16 i 13, respectivament-, la zona espanyola capdavantera en el procés d'organització de l'estructura partidista del carlisme. Del primer *Llibre d'Honor* al segon, de l'any 1896, tingué lloc un molt notable creixement de juntes i cercles, però la seva distribució geogràfica mantingué les anteriors línies de tendència. Dels cinc o sis milers d'homes que integraven, aproximadament, les juntes de l'any noranta-dos, es passà a uns quinze mil el noranta-sis. Les juntes de districte i locals havien augmentat considerablement, fins a 2.462, i els cercles s'havien triplicat¹⁶³. L'esforç organitzatiu havia estat notable. El periodista carlí Benigno Bolaños considerava que el *Libre d'Honor* de 1896 representava *"los corazones y los brazos de más de 100.000 valientes que están*

¹⁶². "Organización carlista. Libro de Honor", CC, 18 febrer 1892, ed. matí, p. 13.

¹⁶³. Raymond Carr assegura que en els anys noranta -sense més concreció- existien prop de dos milers de juntes tradicionalistes. No esmenta, tanmateix, la font. Raymond CARR, *España 1808-1939*, Barcelona, 1968, p. 342. Joan Prats, en el seu llibre sobre el carlisme tarragoní, en canvi, dona la xifra de tres milers l'any noranta-cinc, que extreu de El Correo de la Provincia. Joan PRATS i SALAS, El carlisme sota la Restauració..., p. 161.

preparados y esperan y fían su vida a esa esperanza"¹⁶⁴. El to de la dedicatòria del marquès de Cerralbo que precedia la relació de juntes i cercles tradicionalistes del noranta-sis era diferent de la de quatre anys abans. S'abandonava la constatació numèrica per a fer una reflexió sobre la pervivència i la vitalitat del carlisme. Així, hi podem llegir el que segueix:

"Toda pasa, Señor, menos el carlismo, porque éste aspiró siempre a ser el archivo en donde hayan ido recopilándose las leyendas de los héroes, las sublimidades de los mártires, la abnegación de los ciudadanos, la ejemplaridad de los sacerdotes, las glorias de los Monarcas, las libertades de los pueblos y las virtudes y costumbres de la familia cristiana.

El carlismo no pasa y persiste, porque era indispensable para su desaparición que borrasen las ensangrentadas manos de la barbarie los fastos gloriosos de la historia nacional.

Sorprendente cosa ha de seros, Señor, el considerar cuántos cientos de partidos se alzaron frente al carlismo con sus credos particulares, con sus jefes personificándolos y sus adeptos sirviéndoles; y cómo uno y todos pasaron y desaparecieron, sin dejar tras de sí ni un éxito ni una esperanza."

I, després d'algunes breus consideracions¹⁶⁵, concloïa:

"Ved, pues, Señor, cómo por rarísima excepción ni el tiempo vence del carlismo; considerad cuando hace seis años tanto me honrásteis con Vuestra representación en España, cómo en el día de esta fiesta [fa referència al dia de Reis] apenas si pude presentarme a V..... acompañado de algunos pocos Círculos; pasa el tiempo, se sucedieron los años, y emprendida la organización carlista, cumpliendo Vuestras órdenes, tengo hoy la honra singular y la satisfacción incomparable de venir a

¹⁶⁴. ENEAS [Benigno BOLAÑOS], "La organización carlista", *ECE*, 13 gener 1896, p. 1. Amb l'exageració que caracteritzava els joves carlins de *Lo Mestre Titas*, afirmaven l'agost de 1899 "que estan funcionant 500 círcols i 4000 juntes, que representen 500.000 carlistes". "Crónica", *LMT*, 12 agost 1899, p. 1. L'ímpetu abocava, tant pel que fa al nombre de cercles i juntes com al dels homes que això suposava, a la desmesura.

¹⁶⁵. "En tanto nosotros siempre estamos en pie en nuestros puestos, y nunca en menor número; miradnos hoy y ved las masas inmensas que formamos; Os parecerá que somos los mismos de cuando llegásteis a España; sentimos que no sea así, porque la guerra, la muerte y las penalidades hicieron anchos huecos en nuestras filas; pero tales puestos de honor fueron inmediatamente ocupados por los que entonces eran niños y ahora constituyen una juventud numerosísima y brillante, o por aquellos que nos desconocían y por eso se apartaban; pero que hoy, deshechas por el sol de la verdad y de la justicia las pavorosas nieblas que el odio o la ignorancia extendieron sobre Vos y sobre nuestra Bandera, aperciben ya el españolismo y la elevación que Os animan y que defendemos." El Marqués de Cerralbo, "A Don Carlos de Borbón", *ECE*, 6 gener 1896, núm. extraordinari, p. 1.

felicitaros y a rendiros este solemne homenaje, seguido del inmenso personal que representan centenares de Círculos y millares de Juntas, y contad, Señor, que conociendo lo que somos y cómo servimos, no es difícil creer que al año próximo se hayan duplicado nuestra organización y nuestras fuerzas. Y Dios haga lleguen al éxito nuestros ideales."¹⁶⁶

Tanmateix, malgrat que els treballs prosseguiren amb posterioritat, aquest fou un dels moments més àlgids del *carlisme nou*.

Una simple ullada al mapa de juntes tradicionalistes a l'Espanya de 1896 permet d'aïllar quatre zones que comptaven amb una elevada implantació¹⁶⁷. En primer lloc, el nucli format per Navarra, Àlaba i Biscaia, més Guipúscoa i Logronyo; el País Valencià, segonament, amb les províncies de València -que comptava amb un total de 219 juntes, només superades per les 250 de la de Barcelona- i Alacant com a destacades; a continuació, el nucli Madrid-Guadalajara, amb 139 i 144 juntes respectivament, que situava aquestes províncies per darrera de les de Barcelona, València i Àlaba -amb 151- pel que fa al nombre de juntes; i, finalment, la zona més organitzada, que abastava les províncies de Barcelona, Tarragona i, en menys mesura, Lleida. De tota forma, les juntes estaven força repartides per tota la geografia peninsular. Algunes províncies de les regions castellana, andalusa i aragonesa comptaven, així mateix, amb una quantitat de juntes tradicionalistes gens menystenible. La poca complexitat que comportava la seva creació ho afavoria. Només així s'explica el notable desenvolupament de l'estructura

¹⁶⁶. Ibid..

¹⁶⁷. Aquest mapa ha estat elaborat a partir de "Organización carlista. Libro de Honor", *ECE*, 6 gener 1896, núm. extraordinari, pp. 2-6. A part hauríem de considerar els intents, sobretot dels darrers anys del segle XIX i principi del XX, de crear estructures carlistes, a més de periòdics, fora d'Espanya. Sobre els periòdics, cfr. l'apartat següent, dedicat a la premsa carlina. Pel que fa a l'estructura partidista, resulten significatives les paraules següents del republicà Valentín Marqueta, afincat a l'Argentina -allí hi féu una tasca molt important l'emigrat carlista Francesc de Paula Oller-, publicades el 1903 al setmanari anticlerical de Buenos Aires, *El Infierno*: "Es ya el tiempo de que pensemos seriamente en formar el partido republicano en la Argentina ¿caso no lo está el carlista?": Valentín MARQUETA, "A los españoles ¡Viva la República!", *El Infierno*, 2 abril 1903, s.p.. Aquestes paraules han de ser situades en el marc del procés de formació de la Liga Republicana Española a l'Argentina. Sobre aquesta qüestió, cfr. l'article d'Àngel DUARTE -a qui dec aquesta referència-, "La Liga Republicana Española en la Argentina: política y sociabilidad (1903-1907)", *Anuario del IEHS*, VIII, 1993, pp. 307-344.

juntista en alguna zona d'Andalusia o bé a la província de Guadalajara, de poca tradició carlina. Tanmateix, no només l'apel·lació a la tradició fonamenta aquesta observació, ans també el fet que els cercles tradicionalistes brillessin per la seva absència en aquests territoris. I és que aquests comportaven una mínima infraestructura i, sobretot, un nombre no pas petit de correligionaris. Per aquesta raó, si bé el mapa de les juntes tradicionalistes ens il·lustra sobre l'efecte de l'impuls de l'organització carlista en les noranta -la mobilització general és innegable, en unes zones més que en d'altres, és clar-, en canvi ha de ser considerat no totalment representatiu de la implantació geogràfica del carlisme. Quan més endavant analitzem el mapa dels cercles tradicionalistes del mateix any 1896 podrem perfilar amb més precisió la geografia del carlisme. És un problema paral·lel al que ens apareix a l'hora d'estudiar la base social del carlisme: fonamentar l'anàlisi en els membres de les juntes seria poc representatiu, ja que en formaven part els sectors benestants del partit, i, en canvi, és en els socis dels cercles on podem trobar mostres de l'heterogenia base carlista¹⁸⁸.

De les 2462 juntes tradicionalistes existents a principi del noranta-sis, gairebé mig miler -484, exactament- corresponien a Catalunya. És a dir, aproximadament, una cinquena part del total espanyol, la qual cosa significava un percentatge idèntic al de 1892. Repartides per províncies -respectem aquí aquesta divisió imposada per la pròpia estructura partidista, ja que de fet no ens interessa ara d'aprofundir en la geografia del carlisme català, a diferència de quan tractem dels cercles-, 250 corresponien a Barcelona, 132 a Tarragona, 58 a Lleida i 44 a Girona. De com aquests números es converteixen en una estructura partidista completa, ens en pot donar una pista l'organigrama carlista que el periòdic tarragoní El Correo de la Provincia va publicar el dia primer de maig de 1895¹⁸⁹. En aquell moment existien 125 juntes a Tarragona, set menys que a principi de 1896. Al

¹⁸⁸. Cfr. l'apartat 4 d'aquest mateix capítol, dedicat a la base social del carlisme català finisecular.

¹⁸⁹. "Organización Político-Carlista de la provincia de Tarragona", El Correo de la Provincia, 1 maig 1895, p. 1.

capdamunt de l'organigrama, la Junta provincial de Tarragona, presidida per l'incombustible Josep de Suelves, novè marquès de Tamarit -a la revista Biblioteca Popular Carlista s'escrivia que a "*su celo e inteligencia débese la notable organización de aquella provincia, tan descuidada en otro tiempo*"¹⁷⁰-, amb Víctor J. Olesa i Joan Bernat com a vice-presidents, Ramon Nolla com a secretari i com a vice-secretari Lluís de Salvador, a més d'un total de deu vocals. A partir d'aquí s'estenien vuit juntes de districte, amb les seves respectives juntes locals i auxiliars. Eren les següents:

Junta de districte de Tarragona (pres. Josep Rovira): 7 juntes locals;
Junta de districte de Tortosa (pres. Manuel Queralt): 15 juntes locals;
Junta de districte de Reus (pres. Joan Pi): 15 juntes locals;
Junta de districte de Falset (pres. Llorenç Cabré): 19 juntes locals;
Junta de districte de Montblanc (pres. Melcior Malet): 13 juntes locals
i 4 juntes auxiliars;
Junta de districte de Valls (pres. Joan B. Olivé): 17 juntes locals i 2
juntes auxiliars;
Junta de districte de Gandesa (pres. Joan B. Piñol): 8 juntes locals;
Junta de districte del Vendrell (depenent del president de la Junta
provincial): 17 juntes locals.

I, a la base, els cercles tradicionalistes. En definitiva, una organització sòlida i completa. D'aquesta manera ho veien ja alguns periodistes i polítics no carlistes -a la introducció a aquest capítol n'hem vist algunes mostres- des de principi de la dècada dels noranta. Així, poc després de la publicació del *Llibre d'Honor* de 1892, el diari madrileny El Resumen inseria un article a primera plana que començava de la manera que segueix:

"Mientras toda la familia liberal, desde los ultramontanos pidalistas hasta los federales que no han abandonado todavía la idea del gueto, consumen el tiempo en discordias que no llevan trazas de concluir nunca, el carlismo se consagra, en medio del mayor recogimiento, a un trabajo serio y laborioso de organización que no debe pasar inadvertido."

¹⁷⁰. "El Marqués de Tamarit, Presidente de la Junta Provincial de Tarragona", BPC, vol. VI, desembre 1895, p. 59. D'altra banda, Lluís M. de Llauder escrivia el setembre de 1895 que de retorn del balneari de Cardó havia tractat amb diferents comissions, sobretot amb "*una muy numerosa en Tarragona, presidida por el jefe de la provincia, el leal y valeroso marqués de Tamarit, que con tanto celo ha organizado aquella extensa comarca.*" Lluís M. DE LLAUDER, "De regreso", CC, 15 setembre 1895, p. 10.

A continuació es constata el pas del no-res a una organització sòlida en poc temps i, així mateix, el paper que hi havia jugat el marquès de Cerralbo. Després d'una sèrie de consideracions sobre les possibilitats que el sufragi universal oferia al carlisme si optava per una decidida participació electoral, l'autor de l'article conclou:

*"Es una cosa general y corriente entre los liberales el echar a broma estos trabajos del carlismo. Nosotros no creemos que constituyan un peligro inmediato ni grave. Pero la verdad es que nos quitan las ganas de reir cada vez que pensamos en esta planta que retoña sin cesar, cuando creemos haberla destruido, y cada vez que nos acordamos de Eraul, de Montejurra, de San Pedro de Abanto, de Monte-Muro y de Lácar."*¹⁷¹

Vells fantasmes, *carlisme nou*, perill carlista.

Els treballs electorals, ja ho hem vist més amunt, constituïen la principal entre les activitats de les juntes tradicionalistes. Si bé l'any 1886 el baró de Sangarrén fou elegit diputat a Corts -i passà a fer tàndem amb el marquès de Cerralbo, senador per dret propi des de l'any anterior-, la concurrència carlista en aquelles eleccions s'havia fet a títol individual, no pas com a formació política¹⁷². Les eleccions provincials de 1890 i les generals de principi de 1891 foren les primeres, des de l'etapa del Sexenni, a les quals acudí el

¹⁷¹. "El carlismo", El Resumen, 18 febrer 1892, [p. 1]. El Diluvio, en canvi, després de fer-se ressò de l'estructura carlista en 1892, afegia: "Ya no les falta más que la voluntad de los españoles." La resposta des del bàndol carlí no es féu esperar: "Porque de ésta dispone el señor Ruiz Zorrilla. ¿No es verdad?". "Dichos y hechos", CC, 22 desembre 1892, ed. matf. Pocs mesos abans, a la crònica de Venècia del Correo Catalán es podia llegir el que segueix: "El fecundo movimiento, dirigido con tanta habilidad y constancia por el marqués de Cerralbo, sigue dando sus frutos. (...). Su programa claro, neto, pacífico y de actualidad, ha satisfecho plenamente a don Carlos, por reflejar con fidelidad y energía sus ideas y sus deseos, los cuales son persuadir al país de que el carlismo se propone defender sus intereses de todos órdenes y en todas las esferas." L., "Crónica de Venecia", CC, 23 juny 1892, ed. matf, p. 7.

¹⁷². Cfr. MC, C. V, núm. 1-3, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 20 i 23 gener 1886 i 13 febrer 1886). Després de les eleccions, amb motiu del naixement imminent del fill de la regent Maria Cristina, el secretari de don Carlos donava instruccions a Sangarrén i Cerralbo sobre el comportament que havia de tenir el carlisme davant aquest fet, tot i que no pogués "decirse que asumen VV. su representación en el parlamento, son el uno y el otro dos individualidades carlistas". MC, C. V, núm. 6, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo i al Baró de Sangarrén (Venècia, 12 maig 1886). Sobre les eleccions de 1886, cfr. Carlos DARDÉ, "Las elecciones de diputados de 1886", Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea, núm. 5, 1986, pp. 223-259.

carlisme com a partit. Com escrivia Lluís M. de Llauder al Correo Catalán el primer de febrer de 1891,

*"Diez y nueve años de pasividad electoral en las filas carlistas habíamlos acostumbrado a olvidar que su voto pudiera tener algún valor, y que con él adquirirían un arma con que prestar servicios a su causa. Ha sido preciso, pues, despertarlas, organizarlas, animarlas para la pelea; razón por la cual ni se lucha en todas partes ni se puede contar con todas las fuerzas, que en las primeras jornadas siempre quedan rezagadas."*¹⁷³

La tasca de despertar, organitzar i animar les bases carlistes, trencant frontalment amb anteriors polítiques de retraïment, principià el juliol de 1890, amb l'aparició a la premsa carlista d'un manifest del marquès de Cerralbo sobre el sufragi universal i les eleccions municipals, provincials i de diputats a Corts. El manifest, datat a Madrid el 23 de juliol, contenia una dura crítica al sistema liberal i assajava d'explicar les raons per les quals s'havia introduït el sufragi universal a les eleccions. Així, escrivia:

"Convencido el país de que las elecciones vienen siendo el deseo y capricho de los gobernantes, y jamás la verdadera expresión de la voluntad de los pueblos, era lógico, y ya está demostrado hasta la saciedad, que el sistema parlamentario hubiera caído en desestimación y descrédito tan generales que, para detener su completa ruina, se ha hecho preciso dar a sus resortes alguna novedad, para que la ya desilusionada multitud no caiga con su oposición y su anatema sobre los privilegiados caciques de la política y se adormezca por algún tiempo más con los aparatos de una fingida soberanía nacional.

Tales son la razón y el origen del sufragio universal que va a regir las elecciones próximas."

La llei de sufragi universal, impulsada pels liberals, fou mantinguda pels conservadors en el seu retorn al Govern l'any 1890, des d'on - segons el marquès de Cerralbo- parlaven de sinceritat electoral, opinió pública i que les masses s'havien de fer sentir pels vots. Davant de tot això, la reacció carlista no es podia fer esperar:

¹⁷³, L[luís] M. DE LL[AUDER], "Al principiar la batalla", CC, 1 febrer 1891, p. 12.

*"Pues bien: cuando la patria perece por la inmoralidad escandalosa y manifiesta de la Administración, la enormidad de los tributos, el extranjerismo de los tratados y el ataque a la libertad y grandeza de la Iglesia, la gran comunión tradicionalista, fiel a su historia de abnegación y de sacrificios, no puede ni debe permanecer en su anterior actitud de espectadora angustiada ante las desventuras nacionales; y movida por su fe religiosa, su convicción monárquica y en su entusiasmo patriótico, va a intervenir en las luchas administrativas, que deberían significar las elecciones provinciales y municipales, y quizás los graves acontecimientos que se presienten la impulsen también a acudir a las elecciones de diputados a Cortes."*¹⁷⁴

Amb data de primer d'agost confirmava ja la participació a les legislatives. La diferenciació de caràcter entre les eleccions era habitual en el carlisme finisecular. Així, uns mesos més tard, Leandro Herrero *Tullo* tornava a ressaltar que, mentre les eleccions municipals i provincials eren administratives, les de diputats a Corts eren polítiques¹⁷⁵. El marquès de Cerralbo completava la seva allocució electoral amb la recomanació als tradicionalistes d'estar a punt per a les convocatòries i de dedicar una especial atenció a la formació del cens, a més d'anunciar la creació d'un Comitè electoral a Madrid, integrat per advocats i periodistes, a fi de resoldre qualsevol dubte en el terreny electoral¹⁷⁶. La Junta provincial de Barcelona, presidida per Josep de España, es feia ressò amb data de 5 d'agost de la circular de Cerralbo i començava a trametre instruccions electorals als carlistes barcelonins¹⁷⁷. La primera actuació consistí en la creació de comissions que vetllessin per la inclusió-exclusió d'electors a les llistes del

¹⁷⁴. El Marqués de CERRALBO, "A los tradicionalistas", *CC*, 27 juliol 1890, p. 9. Ja el discurs pronunciat per Cerralbo el dia 10 del mes anterior al Cercle tradicionalista de Madrid contenia unes significatives referències a la participació electoral i a la impossibilitat del retraïment absolut. Cfr. "Discurso pronunciado por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en el banquete dado en su honor en el Círculo Tradicionalista de Madrid", *CC*, 15 juny 1890, pp. 9-18.

¹⁷⁵. TULLIO [Leandro HERRERO], "Elecciones para diputados provinciales", *CC*, 24 novembre 1890, p. 7.

¹⁷⁶. El Marqués de CERRALBO, "A los tradicionalistas", p. 10.

¹⁷⁷. "Dios, Patria, Rey. Junta Provincial de Barcelona. Instrucciones electorales", *CC*, 6 agost 1890, ed. matf, pp. 8-9. A principi de setembre repetiren els consells del marquès de Cerralbo sobre les eleccions. Cfr. "Junta provincial de Barcelona. A los electores carlistas", *CC*, 4 setembre 1890, ed. matf, p. 8.

cens. A la ciutat de Barcelona se'n formà una el dia 6, amb seu al Cercle tradicionalista¹⁷⁸. Altres poblacions, com per exemple Manlleu, seguiren al cap de ben poc l'exemple¹⁷⁹. Les altres juntes provincials, evidentment, també es mobilitzaren¹⁸⁰. De forma paral·lela, la premsa del partit va començar a publicar a les seves pàgines la llei electoral, així com consells i informacions en aquest sentit¹⁸¹. El mateix mes d'agost, Cerralbo comptava ja amb l'aprovació del pretendent carlista al seu pla electoral¹⁸².

Així fou com el partit carlista començà a preparar a consciència les diferents eleccions que s'apropaven. La fi del retraïment constituïa un element destacat del *carlisme nou*, ja que era una nova forma d'implicar continuadament les bases en la lluita del partit, a més de permetre la propaganda de les idees carlistes i la possibilitat d'accedir a la gran tribuna que constituïen les Corts, o en menor mesura a les que oferien les institucions provincials i municipals. Tal com declarava el marquès de Cerralbo en una entrevista sobre temes electorals, concedida a *La Correspondencia de España*,

"Es preciso que el país nos vea y conozca como somos, y no como nuestros enemigos nos presentan y quieren que seamos, pues los liberales engañan la opinión pública queriendo hacernos

¹⁷⁸. CC, 7 agost 1890, ed. matí, p. 5; CC, 9 agost 1890, ed. matí, p. 3; CC, 12 agost 1890, ed. matí, p. 4; "Dios, Patria, Rey. Comisión electoral de Barcelona", CC, 12 agost 1890, ed. tarda, p. 4, i CC, 13 agost 1890, ed. matí, p. 7. Cfr. també "INDICADOR Para las operaciones del censo electoral con arreglo a la ley de 20 de Junio de 1890", CC, 4 agost 1890, pp. 7-9.

¹⁷⁹. "Noticias electorales", CC, 10 agost 1890, p. 9.

¹⁸⁰. El nomenament d'una comissió electoral a la Junta provincial de Girona, posem per cas, a "Noticias electorales", CC, 14 agost 1890, ed. matí, p. 8. Formació d'un comitè electoral per part de la Junta provincial de Girona, a AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 192, Correspondència, Pere Mas, president de la Junta provincial de Girona, al President de la Junta del districte d'Olot (Girona, 18 octubre 1890).

¹⁸¹. Publicació de la llei electoral al *Correo Catalán*, a "Ley electoral", CC, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 21, 23 i 24 juliol 1890, i 1 i 2 agost 1890, ed. tarda, pp. 4-6, 3-5, 5-7, 4-6, 4-5, 4-6, 3-5, 6-8, 3-5, 3-4, 3-5 i 4-6.

¹⁸². MC, C.VI, núm. 16, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Viena, 10 agost 1890). No semblà bé, però, la proposta d'invertir els diners recaptats per les juntes del centenari per a la construcció de la piràmide de Toledo en les despeses electorals, pel fet que la suma era petita per a les necessitats electorals, per la dificultat de les juntes regionals de retornar els diners en el termini de dos anys i, per últim, pel ferm propòsit de seguir endavant amb el projecte de la piràmide. MC, C. VI, núm. 18, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 29 agost 1890).

aparecer como presentan al cura Santa Cruz y a Rosa Samaniego."¹⁸³

La participació electoral era imprescindible en el procés de modernització política del carlisme, igualment com ho era per als altres grups polítics d'oposició. No era fonamental, ja que resultava inviable el triomf electoral, però sí imprescindible a causa de les seves implicacions. La instauració del sufragi universal només va créixer aquesta necessitat de participació. A parer de Llauder, es tractava d'un graó més en la farsa electoral del liberalisme. Així, escrivia:

*"El título que le han dado no es del todo conforme con la obra, pues no se representa propiamente el sufragio universal, sino la continuación de la mentira electoral que hace más de medio siglo se viene repitiendo. No resulta del drama el triunfo de la opinión pública, sino el triunfo del que gobierna, o mejor, del que ocupa el poder, como es, ha sido y será con todas las formas de sufragio que se inventen para solaz de los partidos caídos y de los desheredados."*¹⁸⁴

Els governants liberals mai no podrien aplicar el sufragi universal veritable, ja que això significaria el triomf dels partits amb masses, com el carlista o el republicà¹⁸⁵. L'experiència de les eleccions legislatives de 1891 fou, en aquest sentit, molt alligadora:

"Los mismos conservadores combatieron la ley del sufragio universal alegando que con ella no sería posible la continuación del orden de cosas existente; porque, si el sufragio universal hubiera de ser respetado y funcionara libremente, ningún ministerio sacarla mayoría, ya que siendo las masas o carlistas o republicanas, y el resto de la nación indiferente y desengañada, los diputados habrían de salir en su inmensa mayoría contrarios a los partidos medios, que sólo cuentan con planas mayores sin ejército."

¹⁸³. CC, 27 setembre 1890, ed. matf, p. 7.

¹⁸⁴. Lluís M. DE LLAUDER, "Al principiar la batalla", CC, 1 febrer 1891, p. 12.

¹⁸⁵. "Y desde luego puede asegurarse, que a ser una verdad la voz del sufragio universal, la batalla quedaría ganada para nosotros en la mayor parte de los distritos donde luchamos a juzgar por el número de combatientes y por su decisión ante el enemigo." Ibid., pp. 12-13.

Por consiguiente, era natural que abordaran las elecciones generales armados con todos los medios suficientes para que el sufragio no diera sus frutos verdaderos, sino los que el gobierno necesitaba cosechar."¹⁸⁶

Les eleccions provincials, celebrades el desembre de 1890, també havien estat alligonadores, tot i que llavors l'argument de la inexperiència pesà notablement¹⁸⁷. La participació carlista en les candidatures fou remarcable. Els resultats, però, migrats. Segons Lluís M. de Llauder el Govern en va fer el que va voler, i així els morts seguiren votant i els números foren falsejats. Un únic diputat provincial carlista a Catalunya era massa escandalós: *"Esto de querer demostrar que el carlismo no tiene aquí fuerza para sacar más que un diputado provincial, nadie querrá creerlo, y todo el mundo verá como ha debido ser forzada la máquina para que diera este resultado."*¹⁸⁸ Malgrat el relatiu fracàs, el missatge difós des de les altes intàncies del partit era de no desanimar-se i preparar-se per als comicis següents¹⁸⁹. El partit carlista participà assíduament, doncs, a totes les convocatòries electorals dels anys noranta, amb més o menys fortuna segons els casos. Eleccions generals, provincials i municipals mobilitzaven les juntes tradicionalistes catalanes amb una regularitat que n'afavoria la implantació. A continuació ens centrarem en les eleccions de diputats a Corts, que atreïen el màxim interès de l'aparell del partit, al mateix temps que conformen una representativa mostra de l'actitud, activitat i representativitat electoral del partit carlista a la Catalunya finisecular.

¹⁸⁶. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Una lección", *CC*, 24 abril 1892, p. 10.

¹⁸⁷. *"Pocos diputados provinciales hemos sacado los carlistas en estas elecciones; pero no debe extrañar ese resultado porque la falta de costumbre en estos juegos parlamentarios influye mucho en su éxito. Es de notar que allí donde los carlistas han empeñado reciamente la batalla han obtenido un triunfo muy apreciable."* Q., "Correspondencias particulares del *Correo Catalán*. Madrid 9 de Diciembre de 1890", *CC*, 11 desembre 1890, ed. matí, pp. 11-12.

¹⁸⁸. L[luís] M. DE LL[AUDER], "La primera audición", *CC*, 14 desembre 1890, p. 14. Cfr. "Las elecciones de ayer", *CC*, 8 desembre 1890, pp. 7-9, i "El escándalo electoral de anteayer", *CC*, 9 desembre 1890, pp. 7-9.

¹⁸⁹. Víctor J. Olesa, candidat per Tortosa, fou un dels derrotats. Va rebre, tanmateix, una carta del secretari de don Carlos en agraïment pels treballs fets. "Carta de Venecia", *Correo de Tortosa*, 23 gener 1891, [p. 1]. Dies abans, Melgar havia expressat al marquès de Cerralbo la intenció d'escriure aquesta carta, *"para q[ue] vean q[ue] el Rey agradece los trabajos de todos, aunq[ue] el éxito no los corone, y q[ue] nadie se desanime."* MC, C. VI, núm. 39, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 22 desembre 1890).

A les eleccions legislatives de 1891, el partit carlista presentà un gran ventall de candidats, tot superant-se la trentena. Destacaven, per nombre, els corresponents al País Basc i Navarra, i a Catalunya. País Valencià, Aragó, Balears, Lleó i Castella restaven en un segon pla. En els districtes catalans -excepte a la província de Lleida, sense cap candidat-, acudiren a la contesa electoral el duc de Solferino, Lluís M. de Llauder, Josep de España, Ignasi Vidal i Marià Fortuny -districtes de Vic, Berga, Igualada, Manresa i Castellterçol, respectivament-, el marquès de Tamarit i Juan Vázquez de Mella -per Roquetes i Valls¹⁹⁰-, i Luis de Trelles pel districte de Vilademuls i Emili de Sicars pel de Girona, que havien representat ja a les Corts de 1871¹⁹¹. Només Llauder resultà elegit -i el duc de Solferino també, després de llarguíssimes discussions a Madrid-, juntament amb Rezusta, Sanz López i Barrio Mier, que havien presentat candidatures pels districtes de Tolosa, Pamplona i Cervera de Pisuerga, respectivament¹⁹². Els migrats resultats, si tenim en compte les expectatives generades, provocaren airades protestes

¹⁹⁰. En les setmanes prèvies a les eleccions, Josep de Suelves, marquès de Tamarit, féu una crida als seus electors, on, entre d'altres coses, afirmava:

"No soy un desconocido para vosotros: juntos hemos combatido en los campos de batalla, y si lo queréis, juntos combatiremos en defensa de la agricultura nacional, contra la inmoralidad administrativa, que hace de España una de las naciones más decadentes de Europa."

"Electores carlistas del Distrito de Roquetas", Correo de Tortosa, 7 gener 1891, [p. 1]. Sembla, però, que el marquès de Cerralbo volia que es presentés per Tortosa. MC, C. VI, núm. 22, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 2 octubre 1890). Les eleccions en els districtes de Roquetes i Valls, amb fracassos del marquès de Tamarit i Vázquez de Mella, a Joaquín Mª MOLINS, Elecciones y partidos políticos en la provincia de Tarragona 1890-1936, vol. I, Tarragona, 1985, pp. 29-31, i Joan PRATS i SALAS, El carlisme sota la Restauració..., pp. 225-226.

¹⁹¹. Luis de Trelles, que a diferència de 1871, no sortí elegit, va morir el mes de juliol següent. Cfr. CC, 6 juliol 1891, p. 6. Les visites al districte en el decurs de la campanya electoral, a CC, 13 gener 1891, ed. tarda, p. 3, i CC, 14 gener 1891, ed. tarda, p. 2. Una biografia recent de Luis de Trelles, tot i que molt centrada en l'Adoració Nocturna, a José M. BLANCO-ONS, Luis de Trelles y Noquerol (1819-1891). Abogado. Político. Periodista. Fundador de la ANE, Santiago de Compostel·la, 1991. Emili Sicars, al seu torn, també a diferència de 1871, va perdre l'acta al districte de Girona en front de Bosch i Labrús. La seva designació com a diputat va provocar dissensions en el carlisme gironí, que tot al llarg de la dècada es presentà sempre molt dividit. Cfr. Elena MASÓ, Les eleccions legislatives de 1891. Districte de Girona, treball inèdit, 1992. Sobre les eleccions de 1871 a la província de Girona, cfr. Josep CLARA, El federalisme a les comarques gironines 1868-1874, Girona, 1986, pp. 257-263.

¹⁹². El marquès de Cerralbo organitzà uns banquets en honor dels candidats i diputats carlistes. Cfr. "En casa de los Marqueses de Cerralbo", CC, 19 març 1891, pp. 7-9, i "Banquete en honor del señor Barrio Mier", CC, 7 juny 1891, pp. 11-13.

dels carlistes sobre la legitimitat dels resultats i, en el fons, del sistema. Així, des de la seva tribuna periodística, Llauder escrivia:

"Llenos de candor y guiados por la buena fe que nos caracteriza habíamos convenido en dar el nombre de batalla a la jornada electoral a que se nos llamaba, creyendo que íbamos a medir nuestras fuerzas y a disputarnos lealmente el triunfo.

Pero olvidábamos que teníamos que habérmolas con liberales y con liberalizantes, y que por consiguiente los hijos del error no pueden dar frutos de verdad. Un nuevo desengaño ha venido a justificar la repugnancia que nos causan los principios, los procedimientos y las obras liberales.

Porque no ha habido tal batalla ni Cristo que lo fundó, sino un cobarde asalto dado en una emboscada a que hemos sido llevados con engaño los partidos de oposición radical."¹⁹³

Els resultats del partit carlista en les legislatives de 1891 -que havien desacreditat ja, a parer del director del Correo Catalán, el nou sistema electoral¹⁹⁴- no havien estat bons. El fet que només quatre dels prop de quatre-cents trenta escons del Congrés corresponguessin als carlins, ¿havia de ser interpretat en el sentit que les idees carlistes no tenien força ja en l'opinió pública?, es demanava Llauder. La resposta era contundent: *"Absurdo sería sacar tal deducción, y de seguro no habrá en España hombre serio -que no pertenezca a la secta nocedalina- que se atreva a afirmarlo."*¹⁹⁵ Si el sufragi universal s'hagués aplicat de veritat, afegia el cap regional carlista de Catalunya, no només haguessin triomfat els trenta-dos candidats que presentaven, ans el triple.

Lluís M. de Llauder, que analitzava d'aquesta forma els resultats electorals, sí havia aconseguit l'objectiu de sortir elegit diputat a Corts pel districte de Berga, tot repetint l'experiència de 1871. Hi contribuïren l'alta abstenció i la divisió dels liberals, evidenciada en la poc decidida actuació dels

¹⁹³. L[luís] M. DE LL[AUDER], "La emboscada", CC, 8 febrer 1891, p. 11. Sobre la crítica de Llauder al liberalisme, cfr. el capítol IV d'aquest treball.

¹⁹⁴. Ibid., p. 12.

¹⁹⁵. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Más enseñanzas", CC, 22 febrer 1891, p. 12.

Rosal, a més de la vella tradició carlina de la zona, tot i que molt apagada en aquells anys. De fet, fou aquest triomf el que generà un avenç de l'organització carlista a Berga, amb la creació d'un cercle tradicionalista com a mostra més evident¹⁹⁶. Llauder havia triomfat, però d'altres candidats havien quedat fora del Congrés, com per exemple el comte de Casasola i Joaquín Llorens, que provocaven els irats comentaris que segueixen a la premsa carlina, dirigits al ministre de Governació Francisco Silvela:

"Está bien, señor Silvela. La comunión tradicionalista, que hace diez y seis años tenía cien mil hombres sobre las armas, no tiene en el Parlamento más que cuatro diputados. En cambio la familia de S.S., según se dice de público, tiene entre tíos, primos y sobrinos trece representantes!

¡Señor Silvela, señor Silvela, con la comunión carlista no se juega, y el que quiera jugar con los carlistas juega con fuego!

Podrá S.S. sonreirse y decir para sus adentros: ¡qué Maquiavelo soy!; pero andese con cuidado, porque la comunión carlista tiene todavía mucha sangre en el ojo, y lo que no hizo en varios años puede ser ahora que lo haga.

Que un viaje a París y ciertas inteligencias pueden, en unas cuantas horas, hacer rodar a S.S. y a otras cosas que no son S.S..

*Con que ojo, pero mucho ojo, que donde las dan las pagan."*¹⁹⁷

L'amenaça de la violència no podia mancar en la reacció d'un partit que jugava al joc electoral després de molts anys de retraïment i hi jugava en desavantatge, com els republicans. Els carlins patiren, a més de la contracció de la seva base electoral respecte al Sexenni democràtic, les arts

¹⁹⁶. La interpretació dels resultats electorals, a Xavier TORNAFOCH, "Política i premsa periòdica al Berguedà durant la primera etapa de la Restauració (1875-1898)(II). Les dissidències: obrerisme, carlisme i catalanisme", *Dovella*, núm. 38, 1991, p. 12. A la p. 9 de l'article es reproduïx el suposat manifest electoral de Llauder de 1891, quan de fet es tracta del de 1893, any en el qual es tornà a presentar, tot i que en aquesta ocasió sense èxit. Sobre els Rosal, cfr., del mateix autor, "Política i premsa periòdica al Berguedà durant la primera etapa de la Restauració (1875-1898)(II)", *Dovella*, núm. 37, 1991, pp. 25-33, i Enric MOREU-REY, "Una dinastia industrial: els Rosal de Berga", a *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, vol. II, Barcelona, 1967, pp. 447-457. Llauder va visitar el setembre de 1891 el seu districte. Cfr. *CC*, 7 setembre 1891, p. 5; "Berga a su Diputado a Cortes", *CC*, 9 setembre 1891, pp. 4-5, i "Desde Berga. Obsequios al Señor de Llauder", *CC*, 10 setembre 1891, ed. matí, pp. 6-8.

¹⁹⁷. *CC*, 30 març 1891, p. 7.

governamentals en la manipulació electoral i la llarga ombra del caciquisme¹⁹⁸. L'experiència, malgrat tot, havia estat interessant. Una volta coneguts els resultats, don Carlos, en correspondència amb el seu delegat a Espanya, al·ludia

*"a nuestras admirables masas, q[u]e con organización incipiente, faltas de costumbres electorales, y privadas, por compromisos anteriores, de la iniciativa necesaria p[ar]a tales empresas, han dado, sin embargo, inequívocas muestras de su ardiente adhesión a nuestra Causa."*¹⁹⁹

Tres dies abans, el 17 de febrer de 1891, don Carlos havia escrit a Matías Barrio Mier, que s'erigí en el cap de la minoria parlamentària carlista a les Corts espanyoles, en els termes que segueixen:

"A tu experiencia confío por de pronto la defensa de aquellos compañeros tuyos que, como Solferino y Casasola, Olazábal y Mella, Llorens y España, se han visto despojados de su derecho no por voluntad de los electores, sino por las coacciones y violencias de sus enemigos.

*Si no puedes obtener para ellos justicia, que conste al menos tu enérgica y motivada protesta."*²⁰⁰

De les sis actes en qüestió, només en la primera s'aconseguien resultats positius per al carlisme. En la sessió del Congrés del dia 10 d'abril -una mica més d'un mes feia que s'havia iniciat la legislatura de 1891, el 2 de març-, Barrio Mier va intervenir en la discussió de l'acta d'Igualada. Per part del carlisme hi havia concorregut Josep de España, que segons els resultats oficials havia quedat per darrera dels candidats conservador -Rius i Badia, proclamat diputat- i fusionista. No es tractava, però, en aquesta ocasió, de

¹⁹⁸. Denúncies de caciquisme al districte d'Igualada, a El Corresponsal, "Crónica Electoral. Capellades 2 de Febrero de 1891", CC, 3 febrer 1891, ed. tarda, pp. 3-4.

¹⁹⁹. MC, C. III, núm. 5, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 20 febrer 1891).

²⁰⁰. Don Carlos a Matías Barrio Mier (Venècia, 17 febrer 1891), reproduïda a Jaime de CARLOS GÓMEZ-RODULFO, ed., *Cartas inéditas de Carlos VII*, Madrid, 1959, p. 84. De forma paral·lela, Melgar escrivia al marquès de Cerralbo per a recordar-li que en la qüestió electoral, ell encara podia fer moltes coses de profit, "suscitando protestas, interviniendo poderosamente, entre bastidores, en la discusión de actas, defendiendo palmo a palmo los distritos en los q[u]e quede un solo rayo de esperanza". MC, C. VII, núm. 4, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 13 febrer 1891).

defendre la usurpació de la victòria del correligionari, que no semblava factible, ans de mostrar les irregularitats produïdes, tot universalitzant-les, tal com ho feien també Azcárate i Muro, diputats de la minoria republicana. Afirmava, així, el portaveu carlista²⁰¹:

"Hoy le toca el turno al acta de Igualada, por donde ha luchado un correligionario. Este distrito es uno de los treinta y tantos en que la comunión tradicionalista, fiando un poco inocentemente en las promesas de sinceridad electoral, y confiando igualmente en la bondad y excelencia de sus doctrinas y en la muchedumbre de sus fuerzas, creyó oportuno presentar candidatos. El éxito no correspondió ciertamente a nuestras esperanzas, puesto que, aun cuando algunos más resultaron en realidad triunfantes, sólo cuatro hemos logrado traer aquí el acta. (...).

El acta de Igualada, que la Comisión presenta como leve, es una de las pertenecientes a ese grupo famosísimo de actas de la provincia de Barcelona, que pueden presentarse como modelo y prototipo en materia de coacciones, de violencias, de amañes y de falsedades. Pocas de ellas, sólo la de Vich, la de Gracia, y no sé si alguna otra, han logrado por parte de la Comisión la declaración de gravedad. La de Igualada, sin embargo, a pesar de ser esas otras que he citado de las más graves que se han citado en el Congreso, no les va en zaga. Podría decir, empleando una palabra vulgar que aquí se ha repetido mucho durante esta discusión, y eso me autoriza también a mí para utilizarla, que es el acta de los pucherazos o de las tupinadas, como dicen en Cataluña."

Barrio Mier sol·licitava, a la fi de la seva intervenció, la declaració de la gravetat de l'acta en un primer moment i la seva ulterior anul·lació²⁰². L'endemà, en el decurs de la següent sessió parlamentària, insistia en aquestes demandes i també en el fet que *"no he pretendido que se proclame Diputado al Sr. España, sino que únicamente he procurado hacer resaltar todos los motivos de falsedad que en el acta aparecen, sean en favor de uno*

²⁰¹. Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Legislatura de 1891, vol. II, Madrid, 1891, sessió 10 abril 1891, p. 649.

²⁰². Ibid., sessió 10 abril 1891, p. 650. Crònica de la sessió, a "En el Congreso. El acta de Igualada", CC, 11 abril 1891, ed. tarda, pp. 4-5.

*o de otro candidato*²⁰³. De les paraules de Barrio Mier es desprenia -es volia fer desprendre, de fet-, com ja hem vist que succeïa en els articles de Llauder, la sensació d'engany, que es tornaria a repetir en 1893. Bona fe carlista en acudir als comicis i joc brut governamental eren els dos pols de la dicotomia.

En el discurs del diputat per Cervera de Pisuergra hi havia, tanmateix, una referència explícita a l'acta del districte de Vic, que, com la de Gràcia -on s'havia intentat d'impedir el triomf de Nicolás Salmerón-, havia aconseguit la consideració de gravetat. A Vic, segons els recomptes oficials, Ignasi Mª de Despujol, marquès de Palmerola, candidat conservador, havia obtingut 3.099 vots davant dels 2.813 aconseguits pel duc de Solferino²⁰⁴. Aquests resultats eren considerats per la premsa i els polítics carlistes un immens escàndol: "*Vivir para ver* -escrivia el corresponsal del Correo Catalán a Madrid²⁰⁵-. *Para ver el escándalo de los escándalos como se llama ya en*

²⁰³. Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados..., vol. II, sessió 11 abril 1891, p. 661.

²⁰⁴. Albert BALCELLS, Joan B. CULLA i Conxita MIR, Les eleccions generals a Catalunya de 1901 a 1923, Barcelona, 1982, p. 635. La candidatura del duc de Solferino pel districte de Vic es va fer pública a principi de desembre de 1890, tot i que alguns rumors, ràpidament desmentits, apuntaven a la seva retirada. "Junta Regional Tradicionalista de Cataluña", CC, 2 desembre 1890, ed. matí, p. 6, i CC, 2 desembre 1890, ed. matí, pp. 6-7. A mitjan mes de novembre, el marquès de Cerralbo suggeria la possibilitat de presentar Solferino també pel districte d'Osca, davant Emilio Castelar. L'opinió del secretari de don Carlos no era, tanmateix, entusiasta: "*Muy arrogante en este golpe, en efecto. ¿No lo será demasiado? ¿Está V. seguro de que no haremos triste figura? En verdad que si Solferino derrotase a Castelar la resonancia sería inmensa, y V. y Solferino llamarían sobre sí las miradas de toda Europa, pero desde aquí nos parece la cosa muy difícil.*" A continuació l'advertia del perill de fer "*un fiasco que sea demasiado ruidoso*" en aquesta qüestió. MC, C. VI, núm. 39, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 22 desembre 1890). L'intent quedà en res. El dia 20 de desembre, d'altra banda, el duc de Solferino publicà un manifest als electors del districte de Vic, que dirigia sobretot a les classes benemèrites de la pàtria, la treballadora i l'agrícola, "*sens descuidar mai los sagrats intereses de la industria i el comerç*". "Manifiesto del Duque de Solferino", CC, 22 desembre 1890, pp. 4-5. La crida als carlistes per part del president del Cercle tradicionalista de Vic, Lluís de Mas, a "Noticias electorales", CC, 23 desembre 1890, ed. matí, p. 8.

²⁰⁵. Q., "Correspondencias particulares del Correo Catalán. Madrid 20 de Febrero de 1891", CC, 22 febrer 1891, p. 16. Cfr., així mateix, "Las elecciones en Vich", CC, 4 febrer 1891, ed. tarda, pp. 4-5; "Elecciones conservadoras", CC, 16 febrer 1891, pp. 5-6; "El despojo del Duque de Solferino", CC, 2 març 1891, pp. 7-8; "El despojo del Duque de Solferino", CC, 3 març 1891, pp. 3-5, i CC, 10 agost 1891, p. 5. El duc de Solferino es desplaçà al seu districte pocs dies després de les eleccions, on l'esperaven "*los carlistas de esta ciudad y pueblos cercanos quienes estaban deseosos de hacer patente ante el verdadero diputado por Vich, su protesta contra las trampas electorales de que ha sido víctima.*" CC, 9 febrer 1891, p. 3.

Madrid al escamoteo de Vich probado con actas raspadas y falsificadas y *ainda mais robadas a mano armada.*" La Comissió d'actes del Congrés estudià detingudament el cas de Vic, una volta declarada l'acta a final de març "*sucia y grave a la vez*", en paraules carlistes²⁰⁶. D'entrada, el 30 de juny proposà al Congrés la nul·litat de l'acta de Vic, i el 9 de juliol s'inclinava ja per la proclamació de Solferino com a diputat²⁰⁷. Els tràmits, però, s'allargaren. Així, a principi de 1892 s'havia preparat un dictamen sobre l'acta, que va ser retirat, però, en la sessió del 3 de febrer, després de la presentació per part de Matías Barrio Mier d'un parell de documents nous²⁰⁸. La falsificació de les eleccions semblava evident. El dia abans, Manuel Duran i Bas demanava a Raimundo Fernández Villaverde que ja que no era possible de proclamar diputat el marquès de Palmerola, com a mínim es declarassin nul·les les eleccions al districte vigatà. Si no es feia així, escrivia Duran i Bas, el partit conservador "*se disuelve en la alta montaña*". Fernández Villaverde, tot i afirmar que tindria molt en compte les seves indicacions, afegia: "*El acta es tan mala y tan groseras las falsificaciones de algunos de sus documentos, que es la proclamación difícil de evitar*"²⁰⁹. El 4 de maig s'emeté el dictamen definitiu de la Comissió: era proclamat diputat al Congrés pel districte de Vic el duc de Solferino. Les denúncies de compra-venda de vots no havien quedat demostrades, però sí, en canvi, havien estat detectats falsejaments en les actes d'un bon nombre de poblacions. La seva rectificació donava majoria de vots al candidat carlista²¹⁰. El dictamen es va aprovar sense discussió -

²⁰⁶. X., "Correspondencias particulares del Correo Catalán. Madrid 23 de Marzo de 1891", CC, 25 març 1891, pp. 13-14, i CC, 1 abril 1891, p. 4.

²⁰⁷. Archivo del Congreso de Diputados, lligall 106, Dictámenes de la Comisión de Actas, núm. 238-239.

²⁰⁸. Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados..., vol. VII, Madrid, 1892, sessió 3 febrer 1892, p. 3610.

²⁰⁹. Manuel Duran i Bas a Raimundo Fernández Villaverde (2 febrer 1892) i resposta (19 febrer 1892), cartes reproduïdes a Borja de RIQUER, Epistolari polític de Manuel Duran i Bas (Correspondència entre 1866 i 1904), Barcelona, 1990, pp. 392-393.

²¹⁰. Archivo del Congreso de los Diputados, lligall 106, Dictámenes de la Comisión de Actas, núm. 251, i Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados..., vol. XII, Madrid, 1892, sessió 6 maig 1892, apèndix, s.p..

sembla que havien demanat la paraula en contra dos diputats, Planas i Rius i Badia, però aquell dia s'absentaren- en la sessió del 6 de desembre i el duc de Solferino va formalitzar la seva promesa el dia 9²¹¹. Encara no havia passat una setmana, tanmateix, quan les Corts van ser suspeses i es va cloure la legislatura.

Quatre diputats, més el reconeixement tardà de la condició de diputat del duc de Solferino, fou, doncs, el resultat del partit carlí a les eleccions legislatives de 1891. Un resultat interessant, ja que permetia de fer sentir la veu del carlisme al Congrés de diputats, però alhora decebedor pels nombrosos candidats no elegits. I, sobretot, per la derrota al districte d'Azpeitia, on s'enfrontaven el candidat carlista Tirso de Olazábal i el cap de l'integrisme Ramón Nocedal. Aquest darrer va vèncer i, juntament amb Liborio Ramery -dels prop d'una desena i mitja de candidats integristes-, representà el seu nou partit a les Corts²¹². Tres districtes electorals simbolitzaven la lluita carlo-integrista (Tolosa, Pamplona i Azpeitia), però aquest darrer n'era la màxima expressió, tot passant a ser l'únic on els carlins sortiren derrotats²¹³. Derrotats davant del propi Ramón Nocedal: aquest era el nucli de l'assumpte. L'elecció es convertí, d'aquesta manera, en molt més que una simple lluita per portar un home al Congrés, fins el punt que el secretari del pretendent, Francisco Martín Melgar, va escriure ja l'octubre de 1890 al marquès de Valde-Espina i a Olazábal, encarregats de preparar les eleccions a Guipúscoa -i, en especial, al districte d'Azpeitia-, les paraules que segueixen:

²¹¹. Ibid., vol. XVI, Madrid, 1892, sessions 6 i 9 desembre 1892, pp. 7924 i 7975.

²¹². Escrivia Llauder sobre aquesta qüestió: "*Se ha logrado que sólo triunfen cuatro carlistas, y en cambio se ha reclutado una pareja nocedalina para emplearla en nuestra persecución parlamentaria; todo con la ilusión de que así quedaría demostrado la ninguna fuerza que tiene hoy el carlismo y la grandísima que ha logrado la traicionera evolución que ha de llevar a las fuerzas llamadas integristas a dar apoyo a las instituciones liberales.*" L[luís] M. DE LL[AUDER], "La emboscada", p. 12.

²¹³. Cfr. Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, pp. 119-120. D'altra banda, sobre el conflicte carlo-integrista a Àlaba en les eleccions de 1891, cfr. Antonio RIVERA BLANCO i Pedro SANZ LEGARISTI, "Las primeras elecciones del sufragio universal de Álaba (1890-1891)", *Kultura*, núm. 7, 1984, pp. 76-95.

*"En vosotros confío. No olvidéis q[u]e en vuestras manos está el honor de las Provincias Vascongadas. Otros pelearán por el triunfo que puede, sin desdoro, no obtenerse: vosotros vais a pelear por la honra, sin la cual no se puede vivir."*²¹⁴

L'honor que estava en joc era el del carlisme basc i, en general, el de tot el carlisme. Un triomf de Nocedal, escrivia Melgar en una altra carta, convertiria el nom d'Azpeitia en més deshonorós encara per al carlisme que els de Bergara, Oroquieta o Valcarlos²¹⁵. De la importància de l'elecció en aquell districte en resulta una eloqüent mostra la possibilitat que arribà a considerar-se de presentar el marquès de Cerralbo com a candidat, tot renunciant al seu lloc al Senat. Don Carlos, tanmateix, s'hi oposà per dues raons: pel fet de no considerar-ho elegant, ni per al pròcer ni per al partit, i ja que aquesta decisió mostraria la importància que donaven a Nocedal, real però que era imprescindible de dissimular²¹⁶. No va ser fàcil, de tota manera, trobar un candidat carlí per al districte d'Azpeitia. A la darrera d'agost del noranta, quan ja era evident la candidatura de Nocedal, Melgar escrivia al delegat de don Carlos en els termes següents:

"Si Valde-Espina se resiste se le manda, en último término, categóricamente, pero acaso mejor q[u]e él sería otro nombre, por ejemplo Cervera, de gran autoridad para los jesuitas y mejor todavía Tirso Olazábal. Es guipuzcoano, adorado por los caseros, a causa de su llaneza y de hablar su lengua, muy estimado por los jesuitas, q[u]e le deben continuas obligaciones, conocidísimo por todos los q[u]e hicieron la guerra, q[u]e no olvidan su arrojo, el desinterés, la inteligencia y la fortuna con que desempeñó

²¹⁴. MC, C.VI, núm. 24, Francisco Martín Melgar al Marquès de Valde-Espina i a Tirso de Olazábal (Venècia, 5 octubre 1890), borrador. Uns dies abans, Melgar, en carta a Cerralbo, es referia a "la afrenta que recibieran el Rey, V., el partido entero" en cas de triomf de Nocedal, que "sería una verdadera deshonra". MC, C. VI, núm. 19, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 15 setembre 1890).

²¹⁵. MC, C.VI, núm. 20, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 16 setembre 1890). A continuació afegia que havia escrit al marquès de Valde-Espina per tal de comunicar-li que don Carlos volia que fes tot allò que fos possible per tal d'evitar un triomf de Nocedal. Si ho aconseguís, el Rei consideraria que "ha hecho por la Causa bastante más que morir por ella en el campo".

²¹⁶. MC, C.VI, núm. 19, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 15 setembre 1890).

cuantas comisiones se le confiaron."²¹⁷

Valde-Espina, Cervero, Liñán, Olazábal, Cerralbo, noms destacats del partit carlista per a evitar el deshonor²¹⁸. A la fi, Tirso de Olazábal va acceptar de ser candidat per Azpeitia²¹⁹. I fou derrotat. Ramón Nocedal aconseguí el 51'5% dels vots del districte, en una elecció molt protestada pels carlistes, que implicaren directament el govern conservador en aquest afer. A parer de Vázquez de Mella existí un veritable pacte entre l'integrisme i el partit liberal conservador, en representació dels quals actuaven Nocedal i "*un notable sátrapa silvellano*"²²⁰. La derrota carlina a Azpeitia eclipsà, als ulls de don Carlos, tal com contava el seu secretari al seu delegat a Espanya, les victòries aconseguïdes en d'altres districtes, que considerava secundàries, poc transcendents²²¹. Públicament, tanmateix, només es conegué el seu

²¹⁷. MC, C. VI, núm. 18, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 29 agost 1890). L'al·lusió als jesuïtes ha de ser complementada amb les referències que en una altra carta de Melgar a Cerralbo es fa a una correspondència sobre la qüestió d'Azpeitia entre Olazábal i el Provincial dels jesuïtes. Sense més detalls, tanmateix. MC, C. VI, núm. 26, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 15 octubre 1890). Els jesuïtes mantenien veritablement relacions cordials amb Tirso de Olazábal, com també amb l'integrista Ramery. Cfr. Memorias del P. Luis Martín, General de la Compañía de Jesús (1846-1906), vol. II, Bilbao, 1988, pp. 578-579.

²¹⁸. Sobre les negociacions amb aquests personatges, cfr. MC, C. VI, núm. 18, 19, 20, 26, 28 i 32, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 29 agost 1890, 15 i 16 setembre 1890, 15 i 27 octubre 1890, i 10 novembre 1890). Fins i tot, en la carta del 16 de setembre, aparegué el nom de Menéndez Pelayo. Si no era possible, a la fi, de convèncer Olazábal o algun altre carlista de la seva categoria, es podria intentar que Cerralbo proposés confidencialment al Govern la presentació de Menéndez Pelayo com a candidat catòlic per Azpeitia, tot comptant amb els vots dels electors carlistes.

²¹⁹. Es féu públic a la darrera de desembre de 1890. Cfr. CC, 30 desembre 1890, ed. matf, p. 9. Es percep, de tota forma, la resistència d'alguns vells combatents i dirigents carlistes a acudir a la palestra electoral en 1891, tal com es pot deduir de les següents paraules de Melgar en referència als marquesos de Valde-Espina i Tamarit, i a Olazábal: "*era un dolor q[u]e muchos carlistas inmejorables a cualquier excitación del Rey respondían q[u]e les pidiera la vida, lo cual sería hoy una barbaridad, o q[u]e les mandase montar a caballo, lo cual sería un contrasentido, cuando precisamente de lo q[u]e se trata es de ir haciendo jornadas a pie.*" MC, C. VI, núm. 22, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 2 octubre 1890).

²²⁰. Juan V[ÁZQUEZ] DE MELLA, "El pacto de Barcelona", CC, 11 febrer 1891, ed. matf, p. 7. Llauder, d'altra banda, en una de les seves anàlisis dels resultats electorals, assegurava que els integristes hi havien estat els principals enemics del carlisme en els comicis, ja que havien donat suport als candidats governamentals en front dels carlins. En el fons -creia Llauder-, es tractava d'una nova temptativa "*para llevar las fuerzas católicas al apoyo de las Instituciones protegidas por el señor Cánovas.*" L[uis] M. DE LL[AUDER], "Una novedad", CC, 1 març 1891, p. 9. Així mateix, cfr. "Desde Venecia", CC, 14 febrer 1891, ed. matf, p. 6.

²²¹. MC, C. VII, núm. 3, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 2 febrer 1891). El Siglo Futuro, pel contrari, com havia fet en d'altres ocasions, va omplir durant dies i dies les primeres planes del diari amb telegrams de felicitació.

agraïment cap a la tasca desenvolupada per Tirso de Olazábal en les eleccions. L'ocasió propícia fou l'elecció del comte de Villafranca com a senador per Guipúscoa -amb ell, dos carlistes seien en 1891 al Senat- el març de 1891. Així, escrivia:

*"Recíbelas tu también [l'enhorabona i les gràcies] muy cordiales por la generosidad y nobleza con que te has prodigado en las últimas elecciones para diputados. Si no has obtenido el triunfo llamado legal, has logrado algo que vale más todavía para el honor de nuestra causa: demostrar que Guipúzcoa conoce en ésta el único antemural verdadero contra la revolución, y que para vencernos, aunque sólo sea en la apariencia, necesitan coligarse contra nosotros todos los partidos revolucionarios protegidos por la poderosa presión gubernativa."*²²²

Les eleccions legislatives de 1891 constituïren una immillorable mostra de les característiques i vicissituds de la participació del carlisme en les eleccions de la darrera dècada del Vuit-cents. D'aquí que hi haguem dedicat unes quantes pàgines. Havien concentrat nombrosos i variats ingredients. Les coaccions i manipulacions governamentals, la possible aliança en alguns districtes entre conservadors i integristes -aliança que els carlistes no dubtaren a propiciar en el seu favor en d'altres ocasions- i l'estat incipient de l'organització carlista, a més de la inexperiència en el camp electoral de bases i dirigents del partit, permeten d'explicar els resultats de 1891. Sense oblidar, com feien els publicistes carlins, que de 1871 a 1891 l'erosió del seu suport havia estat molt notable. Pel que fa a l'experiència, les eleccions dels anys següents ajudaren a adquirir-ne, tot fent ús de totes les possibilitats que el joc electoral i parlamentari possibilitava. L'ús limitat dels pactes pre-electorals amb d'altres forces, dels cables llançats a Governació, de la força o de les trames caciquils en favor propi, no mancaren. L'estratègia carlista era, en aquest terreny, clarament possibilista. D'aquesta forma, de les eleccions de 1893 en sortí una minoria carlina formada per set diputats. Tres -o dos- més que en 1891, però cap d'aquests elegit per districtes catalans. Quatre dels

²²² "Autógrafo regio", CC, 7 març 1891, ed. matí, p. 6. Sobre l'elecció del comte de Villafranca, cfr. "Correspondencias particulares del Correo Catalán. Madrid 16 de febrero de 1891", CC, 18 febrer 1891, ed. matí, pp. 12-13.

nous diputats corresponien a les províncies del Nord, un al País Valencià - Joaquín Llorens per Morella- i un a les Balears -Faust Gual de Torrella-, a més de Matías Barrio Mier pel mateix districte que en 1891²²³. Aquest personatge va seguir exercint la direcció de la minoria carlista a les Corts. Una de les novetats d'aquests comicis fou l'elecció de Vázquez de Mella pel districte d'Estella, que iniciava una llarga presència a les Corts. El seu paper com a orador va ser fonamental per al carlisme finisecular i, més encara, per al del Nou-cents. El maig de 1893 don Carlos encarregà al seu representant de felicitar Vázquez de Mella -ja el 1891 havia rebut grans elogis pels seus treballs electorals, malgrat no haver sortit elegit-, tot donant-li la raó per la perspicàcia política que havia mostrat en disposar una gran confiança en el jove Mella des d'un bon principi²²⁴. No fou una novetat, en canvi, la gran preocupació per l'acta d'Azpeitia, districte on Ramón Nocedal i Tirso de Olazábal seguien pugnans. El triomf de Nocedal pels pèls provocà que la seva acta no fos aprovada en aquella legislatura, circumstància que provocà un reguitzell d'acusacions contra els carlistes, de factura molt semblant a les encunyades en 1891 per aquests darrers²²⁵. Així, malgrat haver participat més activament a les eleccions, els integristes només obtingueren un diputat, Arturo Campión, que ben aviat mostrà les seves desavinences amb Nocedal.

A Catalunya el gran derrotat fou Lluís M. de Llauder, que intentava repetir com a diputat pel districte de Berga. El duc de Solferino, en canvi, no hi acudí a l'espera d'esdevenir senador per dret propi, el juny del noranta-tres, com a Gran d'Espanya que era²²⁶. La indignació de Llauder, com a candidat i com a cap regional de Catalunya, es pot percebre en els comentaris que segueixen,

²²³. CC, 12 març 1893, pp. 10-11.

²²⁴. MC, C. II, núm. 24, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Viareggio, 17 maig 1893).

²²⁵. Cfr. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 170-171; Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, pp. 119-120, i Agustín G. de AMEZÚA, "Introducción", a *Obras de D. Ramón Nocedal*, vol. VIII, Madrid, 1914, pp. XII-XIII. Segons Llauder, l'acta d'Azpeitia corresponia a Tirso de Olazábal, malgrat els intents de Sagasta de regalar-la a Nocedal. L[luís] M. DE LL[AUDER], "El acta de Azpeitia", CC, 18 juny 1893, pp. 10-11.

²²⁶. "El Duque de Solferino senador", CC, 22 juny 1893, ed. matí, p. 5.

extrets d'un dels seus articles dominicals:

"Quedamos, pues, en que no hay ya carlistas en Cataluña; o en que, si los hay por ahí sueltos y desparramados, no tienen fuerza para hacer triunfar ni siquiera un solo diputado que vaya al Congreso en representación y defensa de sus principios.

Quedamos en que aquellos 14 diputados, poco más o menos, que en 1871 envió a las Cortes, y los 20 que fueron ahogados por las urnas en 1872, se los ha tragado la tierra y no han dejado retoño ni semilla alguna.

Quedamos en que han decaído tanto nuestras fuerzas, que en dos años hasta hemos perdido el vigor que nos quedaba en 1890 [sic, 1891] para hacer triunfar dos candidatos; de tal suerte que ¡ni uno siquiera ha podido sacar hoy!

*Es verdad que durante estos dos años en Cataluña se han abierto infinidad de casinos, se han constituido docenas de Juntas y se han fundado una porción de periódicos, todo de nuestra comunión. Pero esto no significa más, sino que nuestras fuerzas van decreciendo con gran rapidez."*²²⁷

I, al cap d'uns dies, en un altre article, anotava:

*"Si esta vez Cataluña carlista ha sido vendida por fiar demasiado en los medios que la ley electoral ofrece a los que son invitados a la lucha parlamentaria, no es porque haya perdido fuerzas, pues los votos emitidos en favor de nuestros candidatos superan en mucho a los de las elecciones de 1890 [sic, 1891]"*²²⁸.

Lluís M. de Llauder denunciava en tots els seus articles el falsejament de les actes i la violència emprada per les forces caciquils. I, una volta acceptades pel Congrés aquestes actes "escandalosíssimas", farcides d'il·legalitats, tornava a la càrrega per afirmar que

"contra todo lo que disponen las leyes y reglamentos vigentes, la mayoría declara que el que ha corrompido, falseado o hecho coacciones, ha de sentarse entre los padres de la Patria, y la

²²⁷. L[luís] M. DE LL[AUDER], "¿Qué harán entonces?", CC, 12 març 1893, pp. 11-12. Afegia a continuació que restava el consol que vuit diputats carlistes s'asseurien al Congrés. Cal suposar que comptabilitzava a Tirso de Olazábal, que els carlins consideraren el guanyador legítim al districte d'Azpeitia.

²²⁸. L[luís] M. DE LL[AUDER], "A cada cual lo suyo", CC, 25 març 1893, p. 9.

víctima, sin haber encontrado justicia, tiene que volverse a su casa, viendo la ley escarnecida, aplastado y burlado por la tiranía."²²⁹

La mateixa tirania amb que havia estat tractada la Catalunya carlina: *"Bien se han demostrado los atropellos cometidos por los liberales y las coacciones que pusieron en manos de éstos las credenciales de diputados; todo inútil. No ha movido a los caciques catalanes la consideración invocada por el señor Sagasta, de que la comunión carlista, tan poderosa en Cataluña, tiene derecho a contar con una representación en las Cortes, por pequeña que sea."*²³⁰ El desenvolupament de les eleccions legislatives de 1893 reafirmà les conviccions antiparlamentàries del director del Correo Catalán, en tant que un dels elements del seu més general i radical antiliberalisme.

De fet, tota la campanya electoral de Llauder en 1893 -al seu districte i a la premsa, com a cap regional carlista- va ser un clam contra el parlamentarisme, ja que, en paraules seves, *"los males que hoy nos aquejan no son otra cosa que la suma de todos los que ha producido desde su origen junto con los que está produciendo"*²³¹. Així, escrivia en les setmanes anteriors al dia assenyalat per acudir a les urnes, que els governs no perdien mai les eleccions que convocaven, que cada vegada hi havia més personatges que volien anar d'encasellats com a ministerials -ja que ser diputat a Corts "es la puerta y base, únicas quizá, de los grandes medros políticos"²³², amb les dificultats que això suposava per a crear un espai per a les minories a les Corts, que en els anys noranta la màquina electoral era manipulada amb menys miraments encara que en el Sexenni, o bé que

"antes se ganaban las actas, hoy se dan; antes se conquistaban,

²²⁹. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Despotismo y tiranía", CC, 14 maig 1893, p. 14.

²³⁰. Ibid., p. 14.

²³¹. L[luís] M. DE LL[AUDER], "Día nefasto", CC, 5 març 1893, p. 13. El títol, significativament, feia referència a que aquell era dia d'eleccions.

²³². L[luís] M. DE LL[AUDER], "La pureza del sufragio", CC, 29 gener 1893, p. 11.

hoy se arrebatan a fuerza de dinero, de coacciones o de falsedades."²³³

La paradoxa era evident: els partits que disposaven de masses -carlistes i republicans- no podien accedir al Congrés ja que uns altres partits sense masses -sagastins i conservadors- copaven tots, o gairebé tots, els districtes. Aquesta situació, es preguntava Llauder, durarà molt temps? El resultat immediat no seria la guerra civil, ja que "*los ánimos no han acabado de llegar al último extremo del sufrimiento, aunque a ello van a prisa*", però resultava evident que no quedaria sense efectes²³⁴. Davant de totes aquestes preocupacions pre-electorals de Llauder, no ha d'estranyar que el manifest que va dirigir als electors del districte de Berga el febrer de 1893 comencés de la manera següent:

"Nuevamente se nos invita a ir a las urnas y se nos imponen las fatigas de una lucha electoral. Así lo quiere el parlamentarismo bajo cuyo yugo gemimos."

Ni que continués amb tot un seguit de consideracions apocalíptiques sobre la situació d'Espanya, sobre els mals del parlamentarisme i sobre el paper que la Providència havia atorgat al carlisme. Ni, finalment, que acabés el manifest amb el clar convenciment de ser la solució per a tots els mals:

*"No os hablo de intereses del distrito, porque otros hay, como os digo, más amenazados. Sin embargo, ya sabéis por la última experiencia, que en el año y medio que os he representado he atendido con más esmero estos intereses que no lo han hecho en años enteros los diputados que os han representado en todo el período liberal."*²³⁵

Llauder no va sortir elegit, en bona part per la mobilització general de les

²³³. Ibid., p. 12.

²³⁴. Ibid., p. 13.

²³⁵. Luis M^e DE LLAUDER, "A los electores del distrito de Berga", CC, 19 febrer 1893, pp. 10-11. Manifest reproduït a Xavier TORNAFOCH, "Política i premsa periòdica al Berguedà durant la primera etapa de la Restauració (1875-1898)(II)...", p. 9.

forces dinàstiques a Catalunya a fi i a efecte de frenar en sec, com a mínim en el nivell electoral, el notori ascens de l'organització carlista. La lectura del *Llibre d'Honor* de 1892 no havia deixat ningú indiferent. Del fracàs electoral de 1893 del carlisme català en derivaren, per una banda, una mini-crisi en el partit, ràpidament reconduïda -en alguns medis de premsa de Madrid aparegueren rumors sobre divisions, descontentament i decepció en el carlisme català²³⁶-, i, de l'altra, encara més essencialment, la convicció que era necessari de seguir treballant en els afers electorals, tot convencent a les masses carlines de la seva importància, aprofundint en la propaganda i en l'organització i, per últim, no descartant unions conjunturals en el futur amb els altres partits amb masses, però gairebé sense diputats²³⁷.

Si entre 1891 i 1893 es va donar un pas important pel que fa al creixement de la presència carlista a les Corts espanyoles, les eleccions de l'any 1896 no es quedaren enrere. Premonitòries foren les paraules de don Carlos al seu delegat el març del noranta-sis, quan afirmava que amb la preparació de les noves legislatives "*añadirás una nueva página gloriosa a tu brillantísima historia carlista*"²³⁸. Un total de deu diputats es van asseure al

²³⁶ Lluís M. de Llauder atribuïa aquests rumors a l'intent de debilitar el carlisme català. Així, escrivia: "*Dicen que en Cataluña reina entre los carlistas gran descontento con motivo de la derrota que han sufrido nuestros candidatos en las últimas elecciones: lo cual es cierto. Lo que no lo es, es que la culpa de ello la atribuyan al presidente de la Junta regional, por su inacción y torpeza, como dicen, porque en todos los distritos se sabe perfectamente dónde se ha estrellado su esfuerzo para hacer triunfar nuestros candidatos, y saben que ni la Junta regional ni su presidente tenían fuerza ni poder para remover estos obstáculos.*" La Junta regional, argumentava Llauder, creia en la legalitat promesa i en que les seves forces podrien contrarestar la pressió ministerial. No es va apel·lar, doncs, a d'altres mitjans. I, afegia: "*Suponen, además, los que desde Madrid dirigen esta maniobra para perturbar y dividir a Cataluña, que existen aquí rivalidades y hondas divisiones entre personalidades, que citan, que aspiran a la jefatura de nuestra comunión en Cataluña, japetitosa prebenda! Esta lucha no puede existir, pues a nadie conocemos que tenga esta ambición, ni siquiera el que la ejerce, quien desea hallar quien cargar con el peso que hace cerca de veinticinco años lleva sobre sus hombros, desde que levantó en 1868, el primero en Cataluña, la bandera carlista, y que tiene ya derecho a pedir jubilación.*" L[luís] M. DE LL[AUDER], "No se cansen", *CC*, 23 abril 1893, pp. 12-13. Les negatives i l'argumentació de Llauder són el testimoni més eloqüent que la crisi sí va existir, tot i que tots els indicis apunten a una ràpida resolució.

²³⁷ Cfr. L[luís] M. DE LL[AUDER], "A cada cual lo suyo", p. 9, i L[luís] M. DE LL[AUDER], "Despotismo y tiranía", pp. 14-15. A mitjan abril de 1893, la Junta regional de Catalunya recordava la necessitat de revisar les llistes electorals, tot recomanant a "*Círculos carlistas, Juntas provinciales, de distrito y locales lleven la iniciativa de dichos trabajos*". "Junta Regional de Cataluña", *CC*, 16 abril 1893, p. 10.

²³⁸ MC, C. III, núm. 26, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 25 març 1896).

Congrés, dos dels quals escollits per districtes catalans: el marquès de Tamarit per Tarragona²³⁹, i Joaquín Llorens -que s'havia presentat per Olot i pel seu anterior districte, Morella- per Olot²⁴⁰. Josep de España, que s'havia tornat a presentar per Igualada, quedà novament fora del Congrés, tot i que la Biblioteca Popular Carlista el considerés un diputat legítim. Havia succeït el mateix que amb el comte de Casasola, que després d'"*obtener una victoria imponente por malas artes se ha despojado a nuestros amigos del acta*"²⁴¹. Lluís M. de Llauder denuncià, encara amb més contundència que en els comicis de 1891 i 1893, les irregularitats produïdes en 1896. Així, per exemple, escrivia:

*"Urnas rotas, papeletas estrujadas, mucha guardia civil en movimiento, palos y otros excesos, gritos, amenazas y desahogos variados de la ira popular, cabildeos, actas en blanco, firmas cambiadas, recuentos secretos de votos, manipulaciones en las correspondencias, movimiento telegráfico extraordinario, conferencias telefónicas urgentes, y por fin sorpresas en los escrutinios, resurrección de Lázaros, muerte de vivos, indignaciones populares, y tableau... victoria general del Gobierno. Esto es lo que se presenta a nuestra vista recorriendo el extenso campo de batalla."*²⁴²

En el fons de tot, existia una certa satisfacció pel que considerava el progressiu descrèdit del liberalisme, que convertia els carlistes en els autèntics

²³⁹. Cfr. Joan PRATS i SALAS, El carlisme sota la Restauració..., pp. 212-215.

²⁴⁰. Joaquín Llorens obtingué 2483 vots, enfront dels 2034 del conservador marquès d'Aguilar. Cfr. Arxiu Històric de Girona, Fons Diputació, Eleccions a Diputats a Corts, 1896, Districte electoral d'Olot; i, Boletín Oficial de la Provincia de Gerona, 17 abril 1896, p. 178. Els preparatius dels carlistes del districte d'Olot per a l'elecció de Joaquín Llorens, a AHCO, F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 192, Correspondència, 1896. També cfr. El Eco de la Montaña, 25 agost 1895, p. 4, i 26 abril 1896, p. 3. L'elecció de Llorens per Olot, més la de Llauder al Senat per Girona, generaren un gran nombre de festivitats, detallades a BPC, vol. XI, maig 1896, pp. 112 i ss..

²⁴¹. "Los diputados triunfantes", BPC, vol. X, abril 1896, pp. 120-121.

²⁴². L[luís] M. DE LL[AUDER], "Nuestros triunfos", CC, 3 maig 1896, p. 11. En un altre article anterior, escrivia: "*No trataremos tampoco de desahogar nuestro pecho del asco y del coraje que le han producido los atropellos, ilegalidades y actos de fuerza que se han empleado para arrebatar el acta bien ganada por aquellos de nuestros amigos que han hecho el sacrificio de internarse por los espesos cañaverales de las urnas del sufragio; porque el descrédito del sistema y la indignación que estos atropellos causan en los pueblos son para nosotros, que deseamos verlo desacreditado y odiado por todos, motivo para templar nuestra incomodidad.*" L[luís] M. DE LL[AUDER], "Todo va bien...", CC, 19 abril 1896, p. 13.

triomfadors de la lluita electoral. Consideracions periodístiques al marge, a més dels escons del marquès de Tamarit i de Joaquín Llorens, els altres vuit de la minoria carlista corresponien als diputats Barrio Mier, Vázquez de Mella -per Estella, altra volta-, Sanz y Escartín, Irigaray, Polo y Peyrolón, Arana -pel districte d'Azpeitia²⁴³-, Ortiz de Zárate i Zubizarreta. Sis diputats pel País Basc i Navarra, dos per Catalunya, un pel País Valencià i Barrio Mier per Cervera de Pisuerga. Així mateix, dos carlistes sortiren elegits per al Senat -Lluís M. de Llauder per Girona i Tirso de Olazábal per Guipúscoa, ambdós amb participacions anteriors a les eleccions al Congrés-, que s'afegien als dos de dret propi que el partit tenia en aquella cambra, el marquès de Cerralbo i el duc de Solferino. L'any 1896, doncs, va contemplar la major representació parlamentària del partit carlista, no pas casualment en el moment més àlgid del *carlisme nou*.

Dos anys després, en les legislatives de 1898, les candidatures disminuïren, a causa de la percepció carlista de les especials circumstàncies que vivia Espanya, però amb clara voluntat de ser presents a les Corts. Era necessari, com comentava don Carlos al marquès de Cerralbo en referència a una al·locució electoral d'aquest darrer, que al Congrés, en un moment tan decisiu, "*haya españoles varoniles que sean los heraldos de la vieja España y los portavoces del destierro*". I, prosseguia: "*Allí no se puede salvar a nuestra Patria, pero se la puede hablar desde una tribuna abierta, p[ar]a decirla donde y como puede salvarse*".²⁴⁴ Sis foren els diputats carlistes que acudiren al Parlament en 1898: Barrio Mier, Sanz, Vázquez de Mella, Tamarit, Llorens i Villalonga²⁴⁵. Aquest darrer representava el districte mallorquí, mentre que el marquès de Tamarit havia sortit novament elegit per Tarragona-Reus-Falset, i Llorens per Olot. L'elecció d'aquest darrer personatge pel districte d'Olot en

²⁴³. Don Carlos es mostrà impacient les setmanes anteriors a les eleccions pels resultats a Azpeitia. MC, C. III, núm. 26, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 25 març 1896).

²⁴⁴. MC, C. II, núm. 34, Don Carlos al Marquès de Cerralbo (Venècia, 12 març 1898).

²⁴⁵. L'acta d'Ortiz de Zárate, d'altra banda, fou anul·lada. Cfr. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 222.

1896 i 1898 va provocar acusacions per part dels catalanistes d'encasillat i *cunero*²⁴⁶. L'opció electoral carlista era, dintre d'uns límits, tal com ja he afirmat més amunt, possibilista. L'actuació de la minoria carlista en la legislatura de 1898 fou agitada, especialment a rel de la seva retirada de les Corts el mes de setembre, que generà incertesa sobre el significat del gest. De tota manera, els carlistes tornaren a les urnes en la següent convocatòria, que fou ja la darrera de la dècada. En sortiren diputats Matías Barrio Mier i Víctor Pradera, que permetien d'assegurar la presència de la veu del carlisme al Congrés mentre la major part del partit es dedicava als jocs conspiratius. Els moments més dolços de la lluita política del carlisme, evidenciats en les eleccions de 1896 i en el *Llibre d'Honor* d'aquell mateix any, quedaven, tanmateix, ben lluny.

En els *Llibres d'Honor* de 1892 i 1896, al costat de les diferents juntes, figurava la relació de cercles tradicionalistes existents a Espanya en un i altre moment. Els cercles eren el veritable nucli enquadrador de les bases del partit i, com a tals, van rebre una atenció preferent per part de la direcció carlista. Foren, sens cap mena de dubte, l'element més característic del *carlisme nou*. Els cercles, que posseïen un local propi i agrupaven els carlins d'una localitat i els seus voltants, acomplien una triple funció: política, d'instrucció, formació i assistència, i, finalment, d'oci i cohesió. Eren, al cap i a la fi, uns nuclis de sociabilitat política que permetien de respondre eficaçment a les transformacions político-socials del sistema restauracionista a la darreria del Vuit-cents. No m'allargaré en aquestes qüestions de notable importància, ja que l'apartat tercer d'aquest capítol hi està dedicat en exclusiva. Sí, en canvi, que s'analitzarà ara l'evolució del nombre de cercles existents a Espanya, i a Catalunya en concret, i la seva distribució en el mapa, de cara a perfilar amb un pèl més de precisió que en planes anteriors la geografia del carlisme.

²⁴⁶. Cfr. les disputes entre *Lo Mestre Titas* i *La Nació Catalana*, ressenyades al quart apartat del capítol IV d'aquest treball, dedicat a la ideologia carlista.

CERCLES TRADICIONALISTES, 1892-1896

	1892	1896
ÀLABA	2	11
ALACANT	4	18
ALBACETE		6
BALEARS	2	5
BARCELONA	18	46
BISCAIA	3	12
BURGOS	4	9
CASTELLÓ	4	16
CIUDAD REAL	2	4
LA CORUNYA		1
CUENCA		1
GIRONA	2	10
GRANADA		1
GUIPÚSCOA	2	5
HUELVA		1
JAÉN		2
LLEIDA	7	17
LLEÓ		1
LOGRONYO	7	11
MADRID	2	2
MÚRCIA		2
NAVARRA	7	23
ORENSE		1
OSCA	1	2
OVIEDO	1	- - 1
PALÈNCIA	1	4
PONTEVEDRA	1	1
SANTANDER	1	1
SARAGOSSA	4	11
TARRAGONA	16	27
TEROL		3
TOLEDO		4
VALÈNCIA	10	45
VALLADOLID	1	2
ZAMORA		1
	102	307

Font: CC, 14 gener 1892, ed. matf, pp. 16-17; CC, 18 febrer 1892, ed. matf, p. 12, i Organización carlista. Libro de Honor. Juntas regionales-Juntas provinciales-Juntas de distrito y locales-Círculos.1896, Madrid, 1896, pp. 91-102. Elaboració pròpia.

Fixem-nos en el quadre la pàgina anterior, que agrupa el nombre de cercles carlins existents en 1892 i 1896 per províncies²⁴⁷. Sobresurten les de Barcelona, València i Tarragona, que comptaven en 1892 amb divuit, onze i setze cercles tradicionalistes respectivament, mentre que l'any 1896 eren ja quaranta-sis, quaranta-cinc i vint-i-set²⁴⁸. Les dues primeres, tal com ja havíem fet notar en l'anàlisi de les juntes i com es podria comprovar en el de la premsa, constituïren els espais on més intensament va quallar la nova organització del partit carlista. A Navarra tingué lloc, així mateix, un salt important entre aquests dos anys: de set a vint-i-tres cercles tradicionalistes. El resultat final, tanmateix, no s'apropava als de Barcelona i València. Algunes províncies més de les àrees a les quals pertanyien les anteriors podien afegir-se a la nòmina de les ben proveïdes de centres: Lleida amb disset cercles l'any noranta-sis; Alacant i Castelló, amb divuit i setze cercles respectivament, i Àlaba i Biscaia, amb onze i dotze. Atenent a les dades de l'àrea mediterrània, un periòdic valencià afirmava el febrer de 1896, amb una certa hiperbolitat no desprovista de lògica, que

*"Barcelona, Valencia, Alicante, Murcia, eran las provincias más republicanas de España, más plagadas del pernicioso parlamentarismo, hoy son las primeras en el movimiento religioso y político que ha de regenerar el país."*²⁴⁹

²⁴⁷. Aquest quadre corregeix un petit error que vaig cometre en el meu treball de recerca, en atribuir 6 cercles a Lleida i 11 a València l'any noranta-dos, i no, com hagués estat correcte, 7 i 10, respectivament. Cfr. Jordi CANAL i MORELL, La reorganització el carlisme a la primera etapa de la Restauració (1876-1900), vol. I, Universitat Autònoma de Barcelona, 1991, f. 299.

²⁴⁸. Per a les dades de 1896 hem escollit les contingudes en el llibre Organización carlista. Libro de Honor. Juntas regionales-Juntas provinciales-Juntas de distrito y locales-Círculos. 1896 (Madrid, 1896), malgrat que existeixin, com a mínim, dues possibilitats més. La font escollida ens aporta dades per a principi del noranta-sis, mentre que les contingudes en el ja esmentat número extraordinari de El Correo Español de 6 de gener de 1896 (p. 6), corresponen a la segona meitat de 1895. Encara podríem recórrer a un quadern conservat al Museo Cerralbo, posterior al llibre, amb dades també de 1896 (MC, C.XVIII, núm. 3, Círculos, s.d.[1896]). El nombre de cercles tradicionalistes, segons les fonts, varia de la manera següent: 271, 307 i 312, respectivament. La xifra central és, com ja s'ha esmentat, la que manegem en aquest treball.

²⁴⁹. "Crónica carlista", La Monarquía Federal, 8 febrer 1896, p. 3. Sobre Alacant, cfr. també ENEAS [Benigno BOLAÑOS], "Regiones españolas. Alicante", ECE, 2 octubre 1897, p. 1.

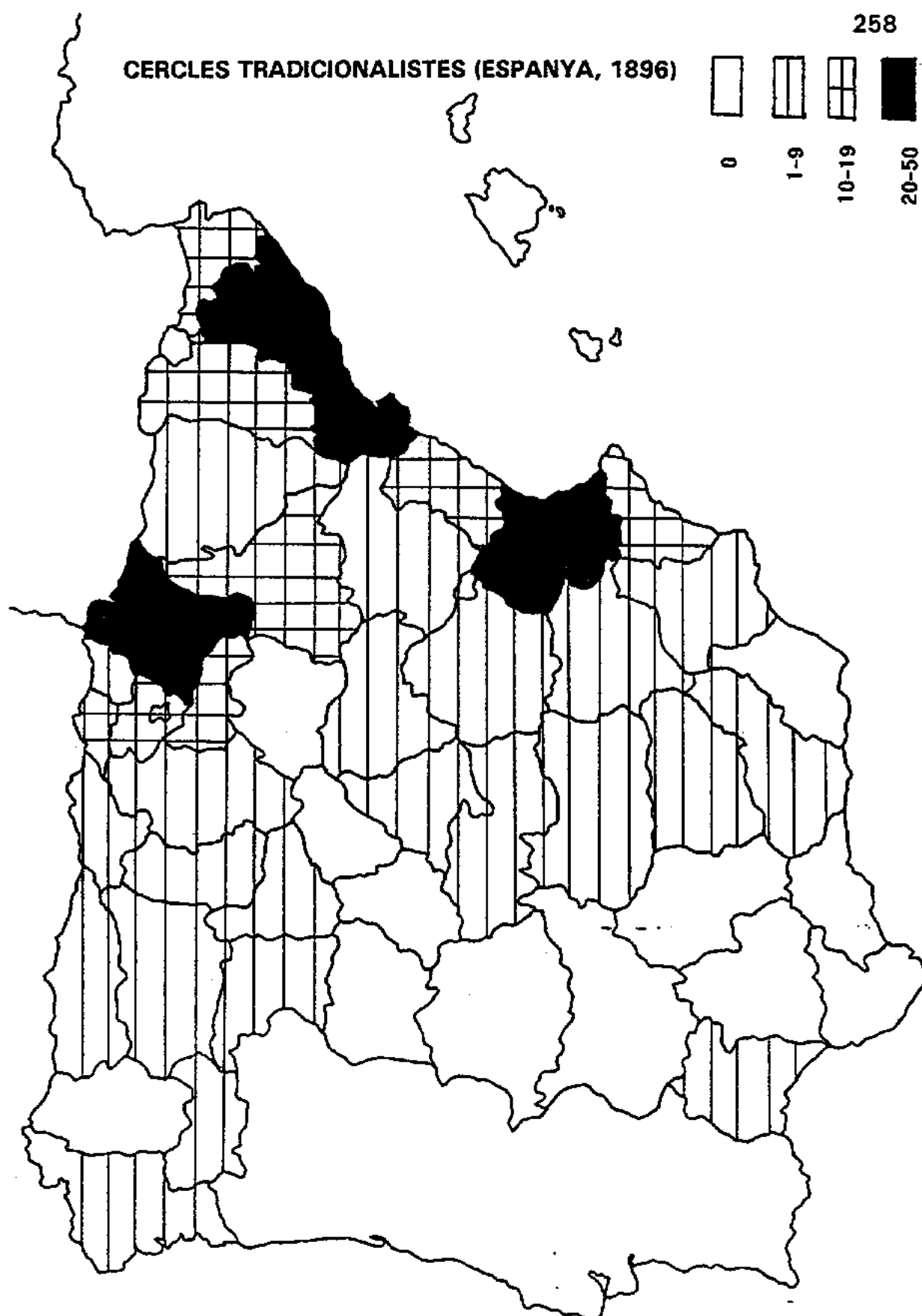
Catalunya, el País Valencià, Navarra i el País Basc eren els territoris on la propaganda carlista, destinada a la creació d'aquests elements bàsics de la nova estructura partidista -els cercles-, podia resultar exitosa. Si observem el mapa dels cercles tradicionalistes l'any noranta-sis²⁵⁰, és fàcilment delimitable un triangle amb vèrtexs a Biscaia, Girona i Alacant, que comprendria en la seva àrea el País Basc, Navarra, Aragó, Catalunya i el País Valencià. La comparació amb el mapa equivalent de juntes tradicionalistes posa automàticament de manifest l'absència total de centres carlins a la zona de Guadalajara i mínima a Madrid. La implantació dels cercles resulta molt més fiable de cara a conèixer la geografia del carlisme finisecular. Aproximadament, un de cada tres cercles es trobava el noranta-sis a Catalunya, concentrats, si deixem de banda la divisió provincial, a la Muntanya catalana -a cavall entre les províncies de Barcelona i Girona-, a Barcelona i rodalies, a les terres del sud amb epicentre a Tortosa i, per últim, a la part oriental de les terres de Lleida. Al País Valencià s'hi havia format un de cada quatre cercles carlistes, mentre que un de cada sis corresponia al País Basc i Navarra. Les zones de Logronyo i Saragossa, amb onze cercles cadascuna, no eren tampoc menystenibles, sempre dins de l'àrea triangular del carlisme finisecular i, més generalment, del carlisme. El continuat procés de formació de cercles tradicionalistes feia que ja a la darrería de 1890, portat per l'entusiasme, es pogués llegir al Correo Catalán:

*"A este paso pronto no habrá en España población de alguna importancia sin su correspondiente Círculo."*²⁵¹

²⁵⁰. Elaborat a partir de les dades de "Organización carlista. Libro de Honor", ECE, 6 gener 1896, núm. extraordinari, p. 6. Utilitzem aquesta font, en concret, per tal de poder comparar amb precisió amb el mapa de les juntes tradicionalistes de 1896.

²⁵¹. "Otro Círculo carlista", CC, 26 novembre 1890, ed. matí, p. 7.

CERCLES TRADICIONALISTES (ESPANYA, 1896)

Interrogar-se sobre la implantació dels cercles tradicionalistes a Navarra o a la Muntanya catalana seria com fer-ho per la naturalesa del carlisme. A la fi del segle, Lluís M. de Llauder no dubtava gens a definir com a *"refractarios a las ideas liberales"* i *"baluartes de los principios conservadores"* tant el País Basc i Navarra, com el País Valencià i Catalunya. L'altra cara de la moneda era Andalusia, *"donde el tradicionalismo no existe y donde el liberalismo ha logrado transformar a los ciudadanos según sus principios"*²⁵². En canvi, demanar-se les raons per les quals l'àrea mediterrània -Catalunya i el País Valencià- van desplaçar a un segon terme els territoris per excel·lència del carlisme -Navarra i País Basc- en l'organització partidista de la darrera dècada del segle XIX, significa aprofundir en la naturalesa del *carlisme nou*. Cinc elements ens ajudaran a entendre les diferències entre les dues àrees. En primer lloc, l'impacte de l'integrisme, no només en el moment de l'escissió de 1888 sino també en la seva posterior evolució. No pas per casualitat districtes com Pamplona, Azpeitia o Zumaia aportaren diputats integristes -Ramery, Nocedal, Campión- a les Corts en els anys noranta²⁵³. Al País Valencià i a Catalunya la presència integrista era molt localitzada -ja hem vist el cas de la zona trempolina, per exemple²⁵⁴-, tot i que es feia notar. No disposem, tanmateix, a hores d'ara, d'un bon estudi sobre l'integrisme posterior a l'escissió, ni per a l'àrea mediterrània ni per a la del Nord. El segon element a considerar al·ludeix directament al rol desenvolupat pels dirigents carlistes: els catalans i valencians es posaren ràpidament al servei de la cúpula estatal i esdevingueren, secundats pels nuclis més joves del partit, els principals

²⁵². L[luís] M. DE LL[AUDER], "Ruedas de molino", *CC*, 24 gener 1892, p. 14. Cfr., així mateix, L[luís] M. DE LL[AUDER], "¡Buena lección!", *CC*, 12 maig 1895, pp. 10-12.

²⁵³. Javier REAL CUESTA, *El carlismo vasco...*, Madrid, 1985, pp. 113-127, i, del mateix autor, "Lucha política y movilización electoral en el País Vasco (1890-1923)", a Luis Miguel VILLAR, ed., *25 años Facultad de Filosofía y Letras. II. Estudios de Geografía e Historia*, Bilbao, 1988, pp. 663-674, i *Partidos, elecciones y bloques de poder en el País Vasco. 1876-1923*, Bilbao, 1991.

²⁵⁴. Cfr. l'apartat II.2 d'aquest treball. El director del *Correo Catalán* acusava, amb una certa exageració, a Sardà i Salvany en 1892 de ser l'únic suport de l'integrisme a Catalunya: *"Hoy ya no queda aquí más que usted en la brecha; sin usted no resonaría ningún eco de batalla, ni la unión estaría alterada, ni existiría ninguno de los males que todavía lamentan los intereses religiosos. Ya sé que obra usted de buena fe; pero con buena fe a veces se causan grandes daños."* Luis María DE LLAUDER, "Cartas abiertas. Al Rdo. Dr. Sardá y Salvany, Pbro.", *CC*, 7 febrer 1892, p. 11.

impulsors del *carlisme nou*. Unes planes més amunt destacàvem la intensa activitat portada a terme per Manuel Roger de Llúria des de la Junta provincial de Lleida, paral·lela a la desenrotllada pel baró d'Albi a Barcelona, per Vicent Calatayud a Alacant o Manuel Polo y Peyrolón a València²⁵⁵. Seduïts per la causalitat estructural, sovint menyspreem les raons d'índole humà, personal. L'opció, determinable per múltiples raons, d'un o altre dirigent condicionà enormement l'evolució de la seva àrea d'influència. Del decidit seguiment de la nova via empresa pel carlisme, complementat per ingents esforços, prestigi personal, diners o veritables estructures de cacicat -o combinacions d'aquests elements-, s'obtingueren resultats notoris. En tercer lloc, les diferències entre les formes de sociabilitat de les dues àrees: més formalitzades a la zona mediterrània i més informals i amb un menor grau de sedentarisme al País Basc -no ja a Navarra-, circumstància que comportava que la implantació d'unes entitats com els cercles resultés, tal com els fets mostraren, molt més complexa²⁵⁶. A continuació, tot prosseguint amb el tema anterior, caldria

²⁵⁵. Notícies com la que El Correo Español publicava el novembre de 1894 eren freqüents a la premsa carlista finisecular. Segons un dels cronistes d'aquest diari, "*las secciones de propaganda que funcionan en varias provincias del reino [de València] tampoco se permiten momento de reposo, y aprovechan los días festivos para trasladarse a los pueblos a difundir la doctrina católico-monárquica, única que puede librar a España de las garras del liberalismo, entre las cuales perece.*" I, tot seguit, afegia: "*Decimos esto porque la sección de propaganda, fundada y presidida en Valencia por nuestro infatigable amigo y correligionario el Sr. Polo y Peyrolón, estuvo, como saben nuestros lectores, el domingo pasado, 11 de los corrientes, en el Círculo de Sagunto, y ayer 18 en la importante villa de Torrente, que no había sido visitada aún por los propagandistas valencianos nuestros amigos.*" Cronista, "Movimiento carlista. Círculo de Torrente", ECE, 23 novembre 1894, p. 2. Sobre l'activitat de Vicent Calatayud a Alacant, cfr. "D. Vicente Calatayud Bonmatí", BPC, vol. XVI, octubre 1896, pp. 83-86; "Movimiento carlista", ECE, 24 maig 1897, p. 3; "Movimiento carlista", CC, 25 maig 1897, ed. matí, p. 9, i José CALATAYUD BAYA, Diccionario abreviado de personajes alicantinos, Alacant, 1977, pp. 50-51. Sobre el baró d'Albi, cfr. "Don Mariano de Montoliu y de Rocabruna, Barón de Albi", BPC, vol. X, abril 1896, pp. 74-75.

²⁵⁶. Reflexions interessants sobre aquesta qüestió, a Jesús ARPAL, "Solidaridades elementales y organizaciones colectivas en el País Vasco (Cuadrillas, txokos, asociaciones)", IPES. Cuadernos de formación, núm. 3, s.a., pp. 51-60, posteriorment inclòs a Pierre BIDART, ed., Processus sociaux, idéologies et pratiques culturelles dans la société basque. Colloque, Baiona, 1985, pp. 129-154; Alfonso PÉREZ-AGOTE, La reproducción del nacionalismo. El caso vasco, Madrid, 1984, pp. 105-110, i, del mateix autor, El nacionalismo vasco a la salida del franquismo, Madrid, 1987, pp. 93-118; Manuel FERRER MUÑOZ, "Panorama asociativo de Navarra entre 1887 y 1936", a II Congreso Mundial Vasco. Congreso de Historia de Euskal Herria, vol. VI, Sant Sebastià, 1988, pp. 57-77; Marianne HEIBERG, La formación de la nación vasca [1989], Madrid, 1991, pp. 212-219; Michel RALLE, "La sociabilidad obrera en la sociedad de la Restauración (1875-1910)", Estudios de Historia Social, núm. 50-51, 1989, p. 164; Enric UCÉLAY DA CAL, "Cultura popular: los ateneos obreros de Barcelona", Alternativas, núm. 9, 1977, s.p., i, del mateix autor, "Formas asociativas y grupales en la sociedad catalana. Una hipótesis de trabajo", treball inèdit presentat al Grup-Anàlisi Barcelona, 1991, i "Els espais de la sociabilitat: la parròquia, els 'parroquians' i la qüestió de les clienteles", L'Avenc, núm. 171, 1993, pp. 18-27.

tenir en compte que el carlisme basc i navarrès era fonamentalment de base rural. En conseqüència, una fórmula d'enquadrament com la que proposaven els cercles, eminentment urbana, tenia menys possibilitats d'èxit. En contrast, el país basco-navarrès va continuar essent el bastió electoral del carlisme, fet que ens permet de distingir clarament la geografia dels militants carlins de la dels simpatitzants i electors, així com les formes d'incidència, de fidelitat i, fins i tot, de clientela entre partit i bases. Així doncs, el desenvolupament dels cercles tradicionalistes fou més important a les àrees més necessitades de noves fórmules d'aproximació a les bases, ja fos a causa de la inexistència o del fracàs d'anteriors fórmules. Aquest és el darrer element a tenir en compte. Les consideracions de Mikel Urquijo sobre el carlisme basc del Sexenni democràtic ens ofereixen pistes molt interessants. Escriu:

*"En otras zonas de España el carlismo intentó crear una estructura de partido mediante las juntas provinciales, de distrito y locales, que a la vez le sirviese como organismo de propaganda. En el País Vasco desconocemos si se llegó a desarrollar esta organización. Podemos suponer que en estas provincias no fuese necesaria, ya que las autoridades municipales, el clero rural, e incluso en algunas ocasiones las autoridades provinciales funcionaban como propagadores del carlismo y resultaba inútil crear otra estructura diferente. Del mismo modo, en amplias zonas del País Vasco la propaganda carlista no era necesaria porque ya eran carlistas militantes."*²⁵⁷

En menor mesura, evidentment, quelcom per l'estil s'esdevenia a la fi de la centúria. Així s'explica, per exemple, que Sant Sebastià no comptés amb un cercle tradicionalista fins l'any 1892, en el moment de l'addició al primer *Llibre d'Honor*. En conclusió, la pregunta inicial hauria de ser matisada: no es tractaria ja de convertir en qüestió el menor desenrotllament nòrdic, ans el decidit impuls mediterrani.

Que les juntes tradicionalistes eren ben poc representatives a l'hora de

²⁵⁷. Mikel URQUIJO, *Liberales y carlistas. Revolución y fueros vascos en el prelude de la última guerra carlista*, Bilbao, 1994, p. 182.

fixar la implantació del carlisme en un lloc concret -o la base social carlista-, ja ha estat afirmat. Es fa molt difícil, per no dir impossible, de saber si al darrera d'una d'aquestes juntes hi havia mil, cent o deu persones representades, o simplement els integrants de la junta s'autorepresentaven en tant que únics carlistes de la població o el districte. El cercles ens ofereixen, en aquest sentit, unes quantes garanties més. El marquès de Cerralbo afirmava, en la presentació del *Llibre d'Honor* de l'any noranta-dos, que cada un dels cercles comptava amb un mínim de tres o quatre centenars de socis²⁵⁸. Alguns centres carlins devien tenir aquesta xifra d'associats, però no era generalitzable ni tampoc representativa. La premsa finisecular oferia, en algunes ocasions, dades numèriques sobre els cercles. Així, el Cercle tradicionalista "La Margarita" de Lleida comptaria amb uns tres-cents socis en 1891, igualment com el centre de Mora d'Ebre l'any següent -de vint-i-set en el moment de la inauguració, afirmaven orgullosos, s'havia passat a tres centenars-, mentre que al cercle de Tolosa passarien dels quatre centenars el mateix any²⁵⁹. Cent-cinquanta era el nombre d'inscrits al de Saragossa a la fi de 1888 -"y visto el entusiasmo que reina, es fácil que dentro de poco pase de 200"-, quatre-cents cinquanta al de Fraga en el moment de la seva inauguració el 1897, i, finalment, gairebé tots els de la província d'Alacant comptarien en aquest darrer any amb uns dos-cents associats²⁶⁰. En la visita de don Jaume i Tirso de Olazábal al cercle de València el 1894, d'altra banda, un dels socis els assegurà que l'entitat comptava amb mil tres-cents membres²⁶¹. Es tracta, tanmateix, de dades poc fiables, en tant que constitueixen una arma de propaganda. Per aquesta raó resulta més aproximat de recórrer a les informacions recopilades pel delegat de don Carlos en 1895-

²⁵⁸. "Organización carlista. Libro de Honor. A los carlistas", *CC*, 18 febrer 1892, ed. matí, p. 8.

²⁵⁹. El Corresponsal, "Correspondencias particulares del *Correo Catalán*. Lérida 20 de Octubre de 1891", *CC*, 22 octubre 1891, ed. tarda, pp. 6-7; "Movimiento carlista", *CC*, 10 octubre 1892, pp. 8-10, i *CC*, 25 febrer 1892, ed. matí, p. 7.

²⁶⁰. *CC*, 21 desembre 1888, ed. matí, p. 5; *CC*, 6 gener 1889, pp. 9-10; [Manuel] R[OGER] de LL[ÚRIA], "Inauguración oficial del Círculo Tradicionalista de Fraga", *El Loredán*, 5 setembre 1897, p. 1, i ENEAS [Benigno BOLAÑOS], "Regiones españolas. Alicante", *ECE*, 2 octubre 1897, p. 1.

²⁶¹. Tirso de OLAZÁBAL, *Don Jaime en España...*, p.161.

1896 de cara a elaborar la relació de cercles existents a Espanya. Dels poc més de tres-cents cercles existents l'any noranta-sis, només noranta-cinc aportaven dades sobre els seus efectius²⁶². Aquests poden ser distribuïts de la manera que segueix:

10 cercles entre 25 i 49 socis
30 cercles entre 50 i 99 socis
39 cercles entre 100 i 249 socis
16 cercles més de 250 socis.

Per tant, excepte en uns pocs casos, els cercles tradicionalistes declaraven comptar amb un nombre de socis que oscil·lava entre trenta i tres-cents. Una trentena de membres era el mínim necessari per tal que una societat d'aquesta mena funcionés, ja que entre tots l'havien de mantenir. Dels centres carlistes lleidatans, per exemple, només cinc declaraven els seus efectius: 140 socis el de Balaguer, 61 el de Cervera, 317 el de Lleida, 35 el de Mollerussa i 70 el de Tàrraga. La mitjana de socis que deriva de les noranta-cinc dades de 1896 resulta d'uns cent quaranta a cent cinquanta per cercle (uns cent vint pel que fa als de Lleida). A fi i a efecte de fer encara més fiables els càlculs -per tal que fossin fiables de veritat caldria comprovar els associats dels centres un a un en d'altres fonts documentals, la qual cosa és avui per avui, i potser per sempre, materialment impossible-, reduïrem la xifra mitjana a un centenar, malgrat tenir en compte que les oscil·lacions reals podien anar des de la trentena al més de mig miler en els grans cercles del partit. D'aquesta manera, l'any 1896 existirien més de trenta mil socis de cercles tradicionalistes a Espanya -simpatitzants i electors a banda-, que constituïen la base del partit carlista, la seva militància.

Un mínim de deu mil associats-militants carlistes formaven part dels cercles catalans a mitjan de la darrera dècada del Vuit-cents. En el primer recompte de gener de 1892, Catalunya comptava amb un total de trenta-un cercles: Berga, Barcelona, Gràcia, Igualada, Monistrol de Montserrat, Manresa,

²⁶². MC, C.XVIII, núm. 3, *Círculos*, s.d.[1896].

Manlleu, Sants i Vic, a la província de Barcelona; Amposta, la Sénia, Castellvell, Gandesa, Móra d'Ebre, Montblanc, Masdenverge, Mont-roig, Pla de Cabra, Reus, Roquetes, Tarragona, Tortosa, Ulldecona, Valls i Xerta, a la de Tarragona, sens dubte la més ben organitzada en un primer moment; Balaguer, Cervera, Lleida, Mollerussa i Tàrraga, a les terres lleidatanes, i Olot i Palafrugell a les gironines. En l'afegitó subsegüent, només les províncies de Barcelona i Lleida augmentaren el nombre de cercles tradicionalistes creats: nou a la primera -Badalona, Calaf, Carme, Masquefa, la Pobla de Claramunt, els Prats del Rei, Sant Andreu de Palomar, Sant Martí de Provençals i Sant Martí de Tous-, i un parell a la segona, a les Borges Blanques i Juneda, concretament. En total, el febrer de 1892: quaranta-tres centres carlins a terres catalanes²⁶³. La formació d'un parell de cercles a Olot i Palafrugell a primera hora, l'any vuitanta-nou²⁶⁴, no va tenir continuïtat a l'àrea d'incidència de la Junta provincial de Girona. Així, el gener de 1892 es convocà una reunió a Girona, on -tal com afirmava la premsa del partit- "*estaban algo paralizados nuestros trabajos*". En aquesta trobada,

*"se resolvió proceder con actividad a completar la organización de aquella provincia en que tan arraigadas están nuestras ideas, y fomentar la creación de Círculos con toda actividad."*²⁶⁵

Els resultats, malgrat l'expressada bona voluntat, foren modestos. En el *Llibre d'Honor* de 1896 s'arribà només a la xifra de deu cercles: els dos ja esmentats, més Anglès, Argelaguer, Besalú, Castellfollit de la Roca, Girona, Joanetes, Mieres i Riudaura²⁶⁶. Excepte en els casos d'Anglès i Girona, tots

²⁶³. Les dades sobre cercles tradicionalistes de 1892 i 1896, com ja hem vist, a "Organización carlista. Libro de Honor", *CC*, 14 gener 1892, ed. matf, pp. 16-17; "Organización carlista. Libro de Honor", *CC*, 18 febrer 1892, ed. matf, p. 12, i *Organización carlista. Libro de Honor...*, pp. 91-102.

²⁶⁴. *CC*, 4 març 1889, p. 7; *CC*, 23 març 1889, ed. matf, p. 5; "Apertura del Círculo Tradicionalista de Olot", *CC*, 26 març 1889, pp. 5-7; *CC*, 2 juliol 1889, ed. matf, p. 9; *CC*, 26 octubre 1889, ed. matf, p. 7; *ECE*, 28 octubre 1889, p. 1, i "Inauguración del Círculo Tradicionalista de Palafrugell", *CC*, 14 novembre 1889, ed. matf, pp. 6-7.

²⁶⁵. "Los carlistas de Gerona", *CC*, 30 gener 1892, ed. matf, pp. 7-8.

²⁶⁶. La inauguració del Cercle tradicionalista de Castellfollit de la Roca, a *La Comarca Leal*, 9 i 16 desembre 1892, p. 5.

els altres cercles nous foren creats a partir del nucli olotí -d'un cercle, en definitiva, que ja en el moment de la seva fundació s'atribuï la representació de la seva àrea d'influència-, l'únic centre de notable entitat al nord-est de Catalunya. El litoral gironí era un erm, amb l'excepció de Palafrugell -l'impuls de Teodor Escarrà, mort en 1891, resultà decisiu²⁶⁷-, pel que fa a la presència carlista²⁶⁸. Més endavant s'afegiren a la nòmina Banyoles -el mateix any noranta-sis-, amb una important tradició de moviments catòlics, i Ripoll²⁶⁹. De tota manera, l'organització gironina fou migrada durant tota la dècada. Així, a la darrereria del mes de març de 1898 es va convocar -com ja s'havia assajat en 1892 i també el juny de 1895 sota l'atenta mirada de Llauder²⁷⁰-, als salons del Cercle tradicionalista de Girona, una reunió de la plana major del carlisme d'aquella província a fi de frenar -cito literalment la crònica de la reunió²⁷¹- *"este estado de descomposición que hasta el presente distinguía al carlismo en nuestra provincia"*. La trobada va ser presidida pel diputat a Corts per Olot Joaquín Llorens, que per encàrrec de don Carlos havia fet un viatge per diferents regions espanyoles a fi d'avaluar

²⁶⁷. CC, 19 abril 1891, p. 5. Al costat d'Escarrà, destacaven personatges com Narcís Girbau i Josep Fina -membres de la primera junta directiva del cercle- i Hernández Villaescusa. Al cap de poques setmanes de l'existència del cercle, va absorbir el Casino d'Amics. Arxiu Històric de Palafrugell, Fons Documentació Municipal, 1.1.2.1., Correspondència, 1888-1890, Governador Civil de Girona a Alcalde de Palafrugell (Girona, 18 juny 1889), i Secretari del Casino d'Amics a Alcalde de Palafrugell (Palafrugell, 11 desembre 1889). Segons la premsa, en el moment de la inauguració el cercle comptava amb 92 socis, i segons Teodor Escarrà 160, mentre que a la fi de 1895, segons les dades compilades per Cerralbo, eren 294. Una xifra, potser, un pèl inflada per la directiva del propi centre. CC, 2 juliol 1889, ed. matí, p. 9; MC, C. XXII, núm. 1, Teodor Escarrà al Marquès de Cerralbo (Palafrugell, 21 octubre 1889), i MC, C. XVIII, núm. 3, *Círculos*, s.d.[1896]. Sembla que el Cercle tradicionalista de Palafrugell es nodria de propietaris rendistes i pagesos, però no pas de tapers. Conversa amb Josep FRIGOLA (Palafrugell, 8 maig 1990).

²⁶⁸. El febrer de 1896 apareixia a *El Distrito* de Palafrugell una notícia segons la qual s'estaven realitzant les tasques preparatòries per a la creació d'un cercle a La Bisbal. No n'he localitzat, tanmateix, cap més referència. Cfr. "La Bisbal", *El Distrito*, 9 febrer 1896, p. 2.

²⁶⁹. Josep GRABULEDA i Josep TARRÚS, *Banyoles*, Girona, 1993, pp. 66-67; "Crònica del Principado", CC, 2 juny 1896, ed. tarda, p. 3; "Noticias varias", BPC, vol. XII, juny 1896, p. 118; LO PARDAL DEL MONESTIR, "Cartas de fora. Ripoll, 24 gener de 1898", LMT, 29 gener 1898, p. 4, i "Inauguración del Círculo de Ripoll", CC, 22 març 1898, ed. matí, p. 10.

²⁷⁰. Cfr. "El Señor Llauder y su viaje", *El Baluarte*, 26 juny 1895, pp. 4-7; "El Señor Llauder en Gerona", *El Baluarte*, 28 juny 1895, pp. 4-7, i "Una carta del Señor Llauder", *El Baluarte*, 3 juliol 1895, pp. 6-7.

²⁷¹. "La reunión de anteayer", *El Norte*, 1 abril 1898, [p. 1].

l'estat de l'organització carlista. Les paraules de Llorens als gironins, després d'haver informat el pretendent, eren resumides de la manera que segueix:

"Explicó en enérgicas palabras la desfavorable impresión que recibió D. Carlos, al oír de labios del señor Llorens el estado de descomposición en que se encontraba el carlismo por lo que toca a nuestra provincia, no acertando a comprender como aquí, en donde cuenta con tantos y tan valiosos elementos la Comunión católico-monárquica, de la cual habían salido tantos y tan heroicos voluntarios, y de quien creía confiadamente que en nada habían degenerado su antiguo heroísmo y amor a los principios por él simbolizados, bastaban unas pocas rencillas personales, eran suficientes algunas explosiones de amor propio mal disimulado, para que se olvidara el principio de autoridad, se relajara la disciplina y se diera al traste con las sagradas obligaciones de partido."

Picabaralles entre els dirigents carlistes de la demarcació: una possibilitat real per a explicar la desorganització de la província de Girona. Ja hem remarcat més amunt la importància de l'impuls dels caps de diferents nivells per a la implantació del *carlisme nou*. Llorens tenia l'encàrrec de Venècia d'estructurar políticament la província de Girona, amb amplis poders per a fer i desfer, fins i tot per actuar contra aquells carlistes que creessin dificultats. Si bé és cert que a la mateixa reunió es feren bons propòsits i es renovaren la junta provincial i les de districte, segurament no devien materialitzar-se amb gaire eficàcia, tant pels problemes heretats com per les dificultats conjunturals de la fi de la centúria. El nucli d'Olot, la *Navarra catalana*²⁷² -que a unes juntes actives i un cercle tradicionalista important, afegia el fet de disposar de diputat a Corts carlí en les eleccions de 1896 i 1898-, persistí com a l'únic de notorietat a la província de Girona, més vinculat al carlisme vigatà i muntanyenc en general, que no pas al de la ciutat que donava nom a la junta provincial de la qual depenia. El cas Tortosa-Tarragona era relativament paral·lel, amb la diferència que la Junta provincial de Tarragona desplegà de la mà del marquès de Tamarit i els seus una activitat organitzadora impressionant.

²⁷². El Corresponsal, "Olot. Funerales en Mieras", *La Comarca Leal*, 17 març 1893, p. 6.

A la Catalunya occidental, en canvi, l'arrencada fou molt més tardana que al nord-est, però amb un desenrotllament més sostingut i, a partir, de 1895, amb Roger de Llúria al capdavant, especialment intens. Si l'any 1889 no existia cap cercle a les terres de Lleida, ja se'n podien comptar cinc en la relació de gener de 1892, i un parell més a la de febrer, tal com hem vist més amunt. Els cercles carlins de Balaguer -presidit per Joan Espar, que ja havia estat al capdavant de la junta de districte de Balaguer del centenari de 1889- i Lleida s'inauguraren l'any noranta, i el següent obriren oficialment les portes els de Mollerussa, Cervera i Tàrraga. Borges Blanques i Juneda seguiren el noranta-dos²⁷³. El Cercle tradicionalista de Ponts, malgrat no figurar al *Llibre d'Honor*, es va inaugurar oficialment el 6 de juny de 1892, abans que els dos anteriors²⁷⁴. Poc després de la constitució del centre lleidatà, s'exclamava des de *Lo Crit d'Espanya*:

*"¡Avant en aqueix moviment de reorganització del partit, que de l'una cosa ve l'altra, i els centres carlistes són lo primer esglaó pera alcansar lo triunfo!"*²⁷⁵

A banda del cercle de Ponts, entre 1892 i 1896, es van constituir nou cercles més: de la xifra de set es passà a disset²⁷⁶. La zona sud-oriental de la província, a l'entorn de Mollerussa -la vida del cercle carlí d'aquesta població fou discontinua, ja que desaparegué una breu temporada i tornà a ressorgir a

²⁷³. "Otro Centro tradicionalista", *CC*, 24 abril 1890, ed. matf, p. 8; "Correspondencia particular del Correo Catalán. Balaguer 30 de Abril de 1890", *CC*, 7 maig 1890, ed. tarda, pp. 5-6; *CC*, 25 març 1891, p. 9; "Apertura del Círculo carlista de Mollerusa", *CC*, 27 maig 1891, p. 9; "A los Tradicionalistas de la ciudad de Tàrraga", *CC*, 5 juliol 1891, p. 12; P. BUXAREU, "En Tàrraga. Inauguración del Círculo Tradicionalista", *CC*, 9 desembre 1891, p. 10; "Nuevo Círculo", *CC*, 8 agost 1892, p. 7; Juan SALVADÓ BADÍA, "Crónica leridana", *ECE*, 10 agost 1892, p. 1, i "Los Círculos carlistas. Diez más", *CC*, 24 novembre 1892, ed. matf, pp. 6-7.

²⁷⁴. El Corresponsal, "Artesa de Segre. 8 Junio 1892", *El Almogávar Leridano*, 10 juny 1892, p. 3. La reunió per tal de constituir el cercle de Cubells, d'altra banda, tingué lloc l'agost de 1892. "Movimiento carlista", *El Correo de la Provincia*, 25 agost 1892, p. 1.

²⁷⁵. "Nous Círculs carlistas", *Lo Crit d'Espanya*, 12 setembre 1890, p. 6.

²⁷⁶. Eren els següents: Alguairó, Anglesola, Arboc, Balaguer, Borges Blanques, Cervera, Ciutadilla, Cubells, Guimerà, Juneda, Llardecans, Lleida, Mollerussa, Oliva, Ponts, Tàrraga i Verdú. En una notícia de premsa del mes de juliol de 1896 s'afirmava que s'estaven fent preparatius per a formar un cercle a l'Espluga Calva. "Crónica del Principado", *CC*, 18 juliol 1896, ed. tarda, p. 4.

mitjan 1898²⁷⁷ - i Tàrraga, fou la més nodrida, amb la fundació de cercles nous a Anglesola, Arbeca, Ciutadilla, Guimerà i Verdú. La inauguració el maig de 1894 del Cercle tradicionalista d'Alguaire²⁷⁸ completà la línia més occidental, amb els centres de Ponts, Cubells, Balaguer i Lleida, i posteriorment el de Llardecans. El cercle d'Oliana -inaugurat en 1893²⁷⁹ - era, en canvi, un oasi en el desert polític que constituïa la zona nord de les terres de Lleida.

Els cercles tradicionalistes, pel contrari, s'estenien amb una certa regularitat per les terres més meridionals de Catalunya. La província de Tarragona era la que més centres comptava entre les catalanes en la relació de gener del *Llibre d'Honor* de 1892: un total de setze. En la de febrer no aportà cap més cercle, mentre que als nou de Barcelona se n'afegiren nou més. Els setze cercles de Tarragona col·locaven aquesta província en el segon lloc d'entre les espanyoles, pel darrera de Barcelona. Ja la premsa es feia ressò d'aquesta voluntat organitzativa el mateix noranta-dos:

*"La provincia de Tarragona, una de las más carlistas de España, quiere llevar la vanguardia en la organización de los Círculos legitimistas."*²⁸⁰

Alguns dels cercles es comptaven entre els més antics i actius d'Espanya, com ara el de Tortosa, fundat l'any 1889²⁸¹. El Cercle tradicionalista de Tarragona, en canvi, va obrir les seves portes oficialment, com els

²⁷⁷. ESCARABAT ESFÉRICH, "Cartas de fora. Mollerusa, 28 juny 1898", *LMT*, 2 juliol 1898, p. 4, i ESCARABAT BUMBUM, "Cartas de fora. Mollerusa, 2 juliol 1898", *LMT*, 16 juliol 1898, p. 4.

²⁷⁸. DR. GAFAS, "Fiestas carlistas. Inauguración del Círculo carlista de Alguaire", *El Almoqávar Leridano*, 22 maig 1894, p. 1.

²⁷⁹. "Fiestas carlistas de Oliana", *CC*, 7 octubre 1893, ed. matí, pp. 6-7.

²⁸⁰. *CC*, 7 agost 1892, p. 5.

²⁸¹. "Nuevo Círculo Tradicionalista", *CC*, 31 març 1889, ed. matí, p. 7.

d'Amposta, Falset o Montblanc, l'any següent²⁸². L'any noranta-u fou el torn dels cercles de Valls i Pla de Cabra, i el noranta-dos dels de Mont-roig, Roquetes i també del de l'Espluga de Francolí, que ja no es va poder incloure al *Llibre d'Honor*²⁸³. Dels cercles existents a principi de 1892, un total de set corresponien al districte de Tortosa, tres al de Reus, dos al de Gandesa i dos més al de Valls, i un als de Tarragona i de Montblanc. Els onze que s'afegiren entre aquest moment i principi de 1896, fins a vint-i-set -Joan Prats en comptabilitza només vint-i-dos²⁸⁴-, augmentaren la nòmina del districte tortosí en cinc cercles (Alcanar, Benifallet, Mas de Barberans, Santa Bàrbara i Tivenys), tres la del de Reus (les Borges del Camp, Riudoms i la Selva) i en un els districtes de Gandesa (Ascó), Vendrell (la Bisbal del Penedès) i Montblanc (Solivella), respectivament. Els treballs que la premsa anunciava per a inaugurar sis cercles tradicionalistes al districte del Vendrell -entre els quals sobresortien els de la Riera i la Poble de Montornés-, doncs, no tingueren un felíç final per als carlistes²⁸⁵. Tampoc prosperaren, d'altra banda, el cercles de Vilabella²⁸⁶ i Vilanova d'Escornalbou²⁸⁷ -inaugurats

²⁸². Cfr. *Lo Crit d'Espanya*, 29 agost 1890, p. 7; "Apertura del Círculo Tradicionalista de Amposta", *CC*, 22 setembre 1890, pp. 9-10; "Nuevo Círculo carlista", *CC*, 29 desembre 1890, p. 6, i Andreu MAYAYO, *La Conca de Barberà (1890-1939): De la crisi agrària a la Guerra civil*, Montblanc, 1986, p. 202.

²⁸³. "El Círculo de Valls", *CC*, 21 desembre 1890, p. 10; El Corresponsal, "Inauguración del Círculo de Valls", *CC*, 28 abril 1891, ed. tarda, pp. 5-6; Un Socio del Círculo, "Inauguración del Círculo Carlista. Pla de Cabra 7 de Julio de 1891", *CC*, 9 juliol 1891, ed. tarda, pp. 3-4; "Movimiento carlista. En nuestra provincia", *El Correo de la Provincia*, 31 juliol 1892, pp. 1-2; *Correo de Tortosa*, 16 abril 1892, [p. 3]; "Movimiento carlista. Inauguración del Círculo Tradicionalista de Roquetas", *El Correo de la Provincia*, 24 abril 1892, pp. 1-2, i *El Almagávar Leridano*, 10 juny 1892, p. 3.

²⁸⁴. Joan PRATS i SALAS, *El carlisme sota la Restauració...*, p. 164.

²⁸⁵. *CC*, 7 agost 1892, p. 5; "Movimiento carlista. En nuestra provincia", *El Correo de la Provincia*, 11 agost 1892, p. 1, i "La semana carlista", *La Esperanza*, 28 agost 1892, p. 3.

²⁸⁶. "Movimiento carlista. En nuestra provincia", *El Correo de la Provincia*, 2 juny 1892, p. 1.

²⁸⁷. "Movimiento carlista. En nuestra provincia", *El Correo de la Provincia*, 11 agost 1892, p. 1, i "Movimiento carlista. En nuestra provincia", *El Correo de la Provincia*, 25 agost 1892, p. 1. En la primera crònica s'aventurava que potser "no está lejana la instalación de un Círculo" a Marçà, que no sabem si arribà a obrir les portes.

el juny i agost de 1892, respectivament- i el de Salomó²⁸⁸, que ja no figuraven en la relació de cercles de 1896. El partit carlista s'articulava a la província de Tarragona, en definitiva, a l'entorn de dos nuclis: Reus -amb cercle a la ciutat, amb una seixantena de socis²⁸⁹, però amb força als pobles del voltant- i, sobretot, Tortosa. L'àrea tortosina era, tal com afirmava amb encert El Correo Español, "*uno de los más fuertes baluartes del partido carlista en Cataluña*"²⁹⁰. Una àrea que connectava directament amb la del nord del País Valencià, el Maestrat, de llarga tradició carlista²⁹¹.

Dels cercles que existien a principi del noranta-dos a la província de Barcelona, quatre corresponien a l'àrea geogràfico-cultural de la Muntanya catalana -Berga, Manresa, Manlleu i Vic-, nòmina que ha de ser completada amb el cercle d'Olot. La inauguració oficial dels de Vic -presidit per Lluís de Mas, un combatent de la tercera carlinada, el fill del qual va dirigir el periòdic carlista de Buenos Aires El Legitimista Español, fundat en 1898- i Manresa tingué lloc el 1889, l'any següent la del de Manlleu, i el 1891 tocà el torn al de Berga²⁹². Del total, dos més estaven ubicats a la Catalunya central -Igualada, Monistrol de Montserrat- i tres a l'àrea barcelonina -Barcelona,

²⁸⁸. A la premsa tarragonina he localitzat la següent notícia, l'única que conec sobre aquest suposat centre: "*El círculo de Salomó va aumentando de día en día, prometiendo ser en breve uno de los más entusiastas de nuestra provincia.*" "Movimiento carlista. En nuestra provincia", El Correo de la Provincia, 2 juny 1892, p. 1. Joan PRATS i SALAS, a El carlisme sota la Restauració..., no n'aporta cap notícia.

²⁸⁹. MC, C. XVIII, núm. 3, Círculos, s.d.[1896].

²⁹⁰. "Movimiento carlista", ECE, 13 agost 1896, p. 2.

²⁹¹. "*El Maestrazgo ahora como siempre se muestra digno de su abolengo carlista, por lo cual merece los plácemes y felicitaciones de todos los carlistas.*" "Movimiento carlista. En nuestra provincia", Correo de la Provincia, 8 desembre 1892, p. 1. Cfr. també "Movimiento carlista. En nuestra provincia", El Correo de la Provincia, 30 novembre 1892, p. 1, sobre el Cercle tradicionalista d'Alcanar.

²⁹². Arxiu Municipal de Vic, Ajuntament i Alcaldia, Correspondència, 1889, Lluís de Mas, president del Centre tradicionalista de l'Alta Muntanya de Vic, a l'Alcalde de Vic (Vic, 15 abril 1889); "Centro Tradicionalista de la Alta Montaña de Vich", CC, 9 gener 1889, ed. matí, p. 7; La Cruz sobre el Corazón, 19 gener 1889, [p. 1]; CC, 3 març 1889, p. 9; F., "Inauguración del Centro Tradicionalista de Vich", CC, 6 maig 1889, pp. 6-8; F., "Desde Manlleu", CC, 16 desembre 1890, ed. matí, pp. 8-10; Joaquim ALBAREDA, "Les societats manlleuenques del segle passat", a Les entitats de Manlleu, Manlleu, 1981, p. 157; "Círculo carlista de Berga", CC, 25 març 1891, p. 9; CC, 6 abril 1891, pp. 6-7; CC, 11 abril 1891, ed. matí, pp. 3-4, i "Inauguración del Círculo Carlista de Berga", CC, 14 abril 1891, ed. matí, pp. 8-11.

Gràcia i Sants-, tot sumant nou²⁹³. El mateix número que s'afegí al *Llibre d'Honor* entre gener i febrer de 1892 es va repartir desigualment per aquestes tres zones. El nucli barceloní va créixer amb la creació de centres a Badalona, Sant Andreu de Palomar i Sant Martí de Provençals²⁹⁴, mentre que l'extensa àrea central augmentava en sis cercles. La inauguració del Cercle tradicionalista de Barcelona el mes de febrer de l'any vuitanta-nou va ser, sens dubte, la principal fita, ja que suposava la fusió de dos centres preexistents d'orientació tradicionalista: el Centre tradicionalista de Catalunya i el Cercle legitimista. El seu primer president, Josep de España -que ho era anteriorment de la darrera entitat-, va rebre la següent resposta del secretari del pretendent en resposta a l'anunci de la fusió:

*"Me manda S... el R... darle gracias por su telegrama en que anuncia la fausta nueva de la fusión del Centro Tradicionalista con el Círculo Legitimista, y como a Presidente del nuevo Círculo Tradicionalista de Barcelona, encarga a usted el R... felicite a todos los que han contribuido a esta obra de concordia, que viene a robustecer más y más la unidad de acción, tan vivamente deseada por S..."*²⁹⁵

De 1892 a 1896 el salt quantitatiu fou molt important: de divuit cercles a quaranta-sis. El més destacable de la geografia espanyola, juntament amb el de València. Les tres àrees que hem descrit més amunt es van consolidar. Al nord els cercles de Torelló, Sant Hipòlit de Voltregà, Gironella, els Prats de Lluçanès i Puig-reig reforçaren els ja existents. L'entorn de Barcelona va créixer amb la incorporació a la *família carlista* de Sant Gervasi de Cassoles,

²⁹³. La inauguració oficial del Cercle tradicionalista de Gràcia, tanmateix, no es va fer efectiva fins el febrer de 1893. Cfr. *CC*, 29 gener 1893, p. 4. La del centre de Sants, a "En Sans. Inauguración del Círculo Tradicionalista", *CC*, 10 setembre 1891, pp. 9-11.

²⁹⁴. Cfr. *Correo de Tortosa*, 22 març 1892, [p. 2], i El Corresponsal, "Noticias de San Andrés de Palomar", *CC*, 1 abril 1893, ed. tarda, pp. 3-4.

²⁹⁵. *CC*, 8 desembre 1888, p. 9. L'elecció de Josep de España per a presidir el Cercle legitimista, a *CC*, 5 novembre 1888, p. 2. Sobre la creació del Cercle tradicionalista de Barcelona, cfr. "Círculo Tradicionalista de Cataluña", *CC*, 2 desembre 1888, p. 19; "Desde Barcelona. 3 de diciembre de 1888. El Círculo Tradicionalista de Barcelona", *ECE*, 6 desembre 1888, p. 2; *CC*, 17 febrer 1889, p. 5; *CC*, 24 febrer 1889, pp. 5-6; "Inauguración oficial del Círculo Tradicionalista de Barcelona", *CC*, 25 febrer 1889, pp. 4-9, i *CC*, 17 març 1889, p. 10.

Sarrià i, seguint la costa cap al nord, Mataró, el noranta-cinc²⁹⁶. La Catalunya central es poblà literalment de cercles tradicionalistes, tal com es pot veure en el mapa de Catalunya de l'any 1896. I, així mateix, emergí a l'entorn de 1895 una nova zona al sud de la província, al Penedès: Vilafranca del Penedès, Sant Pere de Ribes, Sant Quintí de Mediona, Sant Pere de Riudebitlles, Sant Martí Sarroca, Vilanova i la Geltrú i Santa Margarida i els Monjos²⁹⁷. En conjunt, una província amb una important presència carlista - en els darrers anys del segle augmentà encara el nombre de cercles, amb la creació del de Terrassa i les escissions del de Barcelona²⁹⁸ -, que constituïa, sense cap mena de dubte, la més ben organitzada d'Espanya.

Ben organitzada, però no pas exempta de conflictes. En el paràgraf anterior s'ha introduït, com una falca, la qüestió de les escissions en el carlisme barceloní. Així, per exemple, la festa de sant Carles Borromeu de l'any 1897 va ser commemorada a la ciutat comtal amb tres banquets: l'oficial, organitzat pel Cercle tradicionalista de Barcelona i presidit pel duc de Solferino, el banquet del Centre de carlistes i, per últim, el banquet celebrat al restaurant de Miramar pel Cercle Pelayo, que presidia Salvador Soliva²⁹⁹. Cercle tradicionalista, Centre de carlistes i Cercle Pelayo eren, tots tres, societats carlines. Què havia succeït a Barcelona, doncs, entre principi del

²⁹⁶. "Los carlistas de Mataró", CC, 29 maig 1895, ed. matí, p. 5. Pel que es pot deduir d'una carta enviada a Lo Mestre Titas el febrer de 1899, el Cercle tradicionalista de Mataró es convertí més endavant en Centre moral-recreatiu. Cfr. QUILIPÍQUES'HORRASQUI, "Cartas de fora. Mataró, 11 de febrer de 1899", LMT, 18 febrer 1899, p. 4.

²⁹⁷. El Corresponsal, "La fiesta de San Carlos. Nuevo Círculo", CC, 9 novembre 1892, ed. matí, p. 10; "Los Círculos carlistas. Diez más", CC, 24 novembre 1892, ed. matí, pp. 6-7; "Movimiento carlista", CC, 14 desembre 1895, ed. matí, p. 8; "Constitución de Círculos y Juntas", BPC, vol. VI, desembre 1895, p. 110; "Crónica del Principado", CC, 3 gener 1896, ed. matí, p. 6; "Crónica del Principado", CC, 18 juny 1896, ed. tarda, pp. 2-3; "Noticias varias", BPC, vol. XIII, juliol 1896, p. 121; "Crónica del Principado", CC, 10 agost 1897, ed. tarda, p. 3, i Ramon ARNABAT, La gent i el seu temps. Història de Santa Margarida i els Monjos. De la fil·loxera a la Guerra Civil. 1890-1940, Santa Margarida i els Monjos, 1993, p. 118.

²⁹⁸. El Cercle tradicionalista de Terrassa es formà l'any 1897. Cfr. "Fuetadas", LMT, 31 juliol 1897, p. 3, i KRACH-KRACH, "Desde Tarrasa", LMT, 7 agost 1897, p. 4. "Sembla estrany -escrivia Krach-Krach- i més que estrany, mentida, que una ciutat tan eminentment republicana hagi de tragar-se un club carcunda; prou tindran que replegar veles dintre poc temps." Sobre els cercles carlistes de Barcelona, cfr. els paràgrafs següents.

²⁹⁹. "La festa de Sant Carlos", LMT, 13 novembre 1897, p. 2.

noranta-sis, quan es publicà el segon *Llibre d'Honor* on només figurava el Cercle tradicionalista de Barcelona, i novembre del noranta-set? A fi i a efecte d'entendre el nucli del conflicte és necessari de remuntar-se a 1895, tot i que segons Josep de España, quan acceptà la presidencia del cercle el gener de 1896 va ser "*para poner coto a las disensiones y camarillas que se habían formado en el largo período de dos años*"³⁰⁰. Que la divisió i el malestar eren anteriors, sembla innegable -tot i que no pas fàcilment detectable per l'investigador-, però no van esclatar obertament fins a la segona meitat de 1895. El banquet que any rere any celebraven els carlistes barcelonins a principi de novembre en l'onomàstica del seu *Rei*, va ser aprofitat aquell any per un grup de membres del cercle -Josep de España els anomena, en la crònica dels esdeveniments que elaborà per a Cerralbo, "*disidentes*", "*revoltosos*" o "*jefes de la insubordinación*"-, per llançar un dard enverinat contra la junta directiva del Cercle tradicionalista de Barcelona, presidida pel duc de Solferino. Es tractava de fer-se amb l'organització del banquet, tot impeding la intervenció de la junta directiva i abolint tota col·locació de preferència a l'acte. Que era, de fet, com negar l'autoritat de la junta presidida per Solferino. D'aquesta manera, pensaven, aquest es veuria obligat a presentar la dimissió. La intervenció del president de la Junta provincial de Barcelona, Josep de España, frenà aquesta maniobra -Llauder, per la seva banda, va voler desautoritzar directament el banquet- en pactar amb aquest grup una taula de presidència integrada per membres de totes les juntes de l'organització carlina. Així s'aconseguí, a parer de Josep de España, evitar un escàndol³⁰¹.

Al capdavant de la conspiració al cercle de Barcelona hi havia cinc personatges: Salvador Soliva, Josep Mª Alegria, Francesc Bertran, Gimbernà i Espel, dels dos darrers dels quals només he aconseguit de saber el cognom.

³⁰⁰. MC, C. XXII, núm. 5, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896). Aquesta carta, que explica el desenvolupament inicial del conflicte, ha estat íntegrament transcrita a l'Apèndix núm. 5 d'aquesta tesi doctoral.

³⁰¹. *Ibid.*. Sobre el banquet del dia 10 de novembre de 1895, cfr. els folis finals de l'apartat següent d'aquest mateix capítol III.

Entre els motius que fonamentaven la seva actuació, qüestions i enfrontaments de caire personal -sovint decisius en afers d'aquesta mena- al marge, hauríem de destacar-ne un parell, que es desprenen dels fets d'aquells dies i de l'evolució posterior dels personatges implicats. Estaven en joc un conflicte estratègic, sobre la direcció del carlisme barceloní, i un altre, no pas desvinculat de l'anterior, de naturalesa social. En la junta directiva presidida pel duc de Solferino concentraven tres crítiques: el control de la direcció del partit per part dels sectors benestants; el predomini de les formes cortesanes, poc propícies a l'acció, i l'elecció no democràtica dels càrrecs directius. Algunes afirmacions de Josep de España eren il·lustradores. Així, escrivia que tots aquests carlistes eren "*de carácter violento y por más desgracia sin educación*", i en un altre lloc que Espel i Gimbernat no tenien "*influencia alguna entre los carlistas, pues ni uno ni otro ha hecho la guerra ni tienen posición; el uno es corredor de cementos, y el otro farmacéutico hijo de un herrador*". I, encara, en referència a la primera escissió que es produí al cercle, encapaçalada per Espel, Bertran i Gimbernat, afirmava que "*ar[r]astraron con ellos unos sesenta socios ignorantes, y con muy pocos medios de subsistencias pues por falta de recursos algunos debían una porción de cuotas*"³⁰². Les arrels socials de la pugna a l'interior del Cercle tradicionalista de Barcelona apareixen amb nitidesa. No permeten, tanmateix, d'entendre el conflicte en tota la seva complexitat. L'al·lusió del president de la Junta provincial de Barcelona al *caràcter violent* dels carlistes crítics, no ha de ser considerada una simple anècdota. Soliva i Alegria, que protagonitzaren la segona escissió del cercle, eren considerats pel setmanari Lo Mestre Titas com els carlistes "*de més gènit*" entre els de Barcelona³⁰³. En els darrers anys del segle van participar activament en l'espiral conspirativa carlista contra el règim de la Restauració, especialment Soliva, com veurem més endavant. En tot cas, a mitjan dècada dels noranta volien, encara que dintre de la legalitat, unes formes més agressives, menys cortesanes, en el carlisme.

³⁰². Ibid..

³⁰³. "La festa de Sant Carlos", LMT, 13 novembre 1897, p. 2.

La poca democràcia en l'estructura del partit constituïa la tercera crítica d'aquest grup. I, especialment, la centraven en l'elecció de la junta directiva del cercle per *Real Orden* i no per sufragi. D'aquí, el control del partit, i en el seu cas concret del Cercle tradicionalista de Barcelona, per part dels nuclis més benestants i de formes més cortesanes. La demanda d'elecció de les juntes per sufragi va ser una constant en els grups dissidents o, com a mínim, crítics amb la línia oficial carlista a Catalunya. El grup barceloní de El Cañón, acusat de jaumista, formulà consideracions semblants en els primers anys del Nou-cents, tot prosseguint una línia evolutiva no desvinculada de la que ara analitzem. Si Josep de España, fent ús del seu càrrec, assajà de trobar una solució de compromís per al banquet de novembre de 1895, també ho féu per a satisfer la demanda del grup crític del Cercle tradicionalista de Barcelona d'eleccions a junta directiva via sufragi. La seva argumentació resultava nítida, tot assegurant que en aquesta qüestió

*"les apoyé por que sabía no le gustaba al Rey que fuese de Real Orden; lo conseguí de Llauder, y a causa de esto me criticaron todos los señores de la junta dimisionaria, queriendo suponer que yo protegía a los revoltosos."*³⁰⁴

Així doncs, a la fi de 1895 la situació al cercle de Barcelona era confusa: un nucli crític decidit a imposar-se, la junta directiva que havia presentat la seva dimissió, el president de la Junta provincial de Barcelona que assajava de posar pau i Llauder que, com escriuen amb malícia els redactors de Lo Mestre Titas³⁰⁵, feia la partida -de cartes- amb capellans als centres catòlics i resava, però no entrava en aquests temes espinosos, tot provocant algunes murmuracions entre els correligionaris. Josep de España es queixava de l'actitud del Cap regional al marquès de Cerralbo en els termes següents:

"Tal vez extrañará V. no consulte con Llauder; alguna vez lo intento y me contesta de que me componga como pueda, por

³⁰⁴. MC, C. XXII, núm. 5, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896).

³⁰⁵. "Déu vos quart", LMT, 26 juny 1897, p. 2.

que dice que estas cosas le ponen enfermo."³⁰⁶

De les eleccions de gener de 1896 al Cercle tradicionalista de Barcelona, celebrades per sufragi, en va sortir la següent junta directiva: a la presidència Josep de España -ell s'autojustificava afirmant que era un càrrec interí, fins que aconseguís de normalitzar la marxa del cercle, i la pau i l'ordre imperessin- i a la vice-presidència Gaietà Buigas i Ramon de Valls i de Barnola; com a vocals Narcís Vilahur, Ramon Marsal, Salvador Soliva i Josep Mª Alegria; Francesc Bertran era escollit com a comptador, Josep Cruspinera com a tresorer, i com a secretari i vice-secretari, Salvador Palau i Antoni de Senillosa, respectivament³⁰⁷. Per tant, Soliva, Alegria i Bertran, d'entre els crítics, havien entrat a formar part de la nova junta de la societat, mentre que Gimbernà i Espel es negaren a acceptar cap càrrec per que no se'ls acusés d'haver ordit un complot per a fer-se amb el poder al cercle. Ja d'entrada, doncs, s'obrí un nou front de lluita entre els propis elements crítics: els que acceptaren i els que no acceptaren de formar part de la nova junta del cercle trencaren relacions. Tot plegat es complicà un grau més les setmanes següents, quan el comptador Francesc Bertran fou forçat a dimitir del càrrec per España i al cap de poc se l'expulsà del cercle en comprovar que les acusacions per malversació de fons que havia llançat contra el conserge de l'entitat eren falses. Això serví d'excusa a Gimbernà i Espel per a crear mala maror al Cercle tradicionalista de Barcelona contra la nova junta directiva. Tot i que la junta general del cercle aprovà l'expulsió de Bertran, aquests dos socis, obertament dissidents ja, van continuar, segons el president de la junta directiva, "*criticando y escandalizando dentro del Círculo, obligándome a expulsarlos junto con unos catorce o quince que hacían coro con ellos*"³⁰⁸. No pas casualment, aquells que més pressionaren per aconseguir aquesta expulsió, i encara posteriorment tramaren venjances contra els dissidents,

³⁰⁶. MC, C. XXII, núm. 5, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896).

³⁰⁷. CC, 28 gener 1896, p. 5.

³⁰⁸. MC, C. XXII, núm. 5, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896).

foren Soliva i Alegria, juntament amb Ramon Marsal, també vocal de la junta del centre barceloní. Aquest és, al cap i a la fi, l'origen del Centre de carlistes, fundat pels expulsats del Cercle tradicionalista de Barcelona el juliol de 1896³⁰⁹. El Centre de carlistes s'instal·là a la plaça Reial³¹⁰ i, segons España, tenia l'octubre de 1896 cap a un centenar de socis, malgrat que la societat se n'atribuís un centenar i mig. Gimbernàt en devia ser un dels màxims impulsors, ja que ens apareix a gairebé totes les cròniques d'actes del Centre de carlistes fins a 1897, al costat de noms com Estefanell, Lamoglia, Sangenis o Ferran³¹¹. A partir de 1898 fou el nom de Julià Bosque, catedràtic de francès de l'Institut barceloní i col·laborador de Las Noticias, el que més identificava el Centre de carlistes des de la presidència³¹². Cercle tradicionalista i Centre de carlistes coexistiren, doncs, a la Barcelona dels darrers anys del Vuit-cents. El primer fou sempre, tanmateix, considerat l'oficial per part de la direcció carlista i, en conseqüència el Correo Catalán ignorà l'existència del segon. El Centre de carlistes tingué alguns seguidors, com per exemple el Cercle tradicionalista de Banyoles, creat a mitjan 1896. Lluís M. de Llauder se'n lamentava en la seva visita a don Carlos a Lucerna el mes d'agost d'aquell any i pensava, una volta consumada l'escissió, que l'única solució per tallar el conflicte hagués estat una desautorització pública³¹³. En tot cas, el Centre de carlistes funcionà a partir de la seva creació com un cercle tradicionalista més -les seves activitats foren

³⁰⁹. LMT, 2 juliol 1898, p. 4.

³¹⁰. Arxiu del Govern Civil de Barcelona, Registro de Asociaciones, t. I, núm. 2121, f. 166.

³¹¹. "Fuetadas", LMT, 31 juliol 1897, p. 3, i "La festa de Sant Carlos", LMT, 13 novembre 1897, p. 2.

³¹². Cfr. "Moviment carlista", LMT, 29 gener 1898, pp. 3-4.

³¹³. MC, C. X, núm. 36, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Lucerna, 14 agost 1896). Una de les persones que més es va oposar a accions contundents contra els dissidents va ser el marquès de Cerralbo, en una línia coherent amb actuacions anteriors. Encara el març de 1899 se li recordava des de Venècia la seva actitud, en relació amb els conflictes que s'estaven produint en el carlisme català: "Y a este propósito cita V. los disidentes: ¿no se acuerda V. que años enteros ha estado V. oponiéndose enérgicamente a q[u]e se los tratase como a rebeldes, y que sólo por deferencia personal a V. ha resistido el Señor a los apremiantes ruegos de Llauder de expulsarlos? No es, pues, extraño que ellos sigan siempre considerándose como leales, y si sirven bien algunos de ellos podrían ahora resultar convenientísima aquella política seguida por V. entonces." MC, C. XI, núm. 32, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 9 març 1899).

ressenyades, però, no pel Correo Catalán, ans per Lo Mestre Titas-, amb una actitud crítica respecte de la direcció del partit, tant pel que feia referència a l'estratègia político-militar com a la posició davant el regionalisme.

Amb la creació del Centre de carlistes no finiren, tanmateix, els conflictes interns al Cercle tradicionalista de Barcelona. L'estiu de 1896, amb l'absència d'una bona part de la junta directiva del cercle oficial, quedaren com a encarregats de l'entitat Alegria, Marsal i Soliva, els tres vocals que més havien pressionat per emprendre actuacions contra els dissidents, abans companys de viatge seus. El balanç de la seva direcció del cercle carlí aquell estiu era nefasta a parer del president de la junta: *"han obrado y mandado con tal despotismo particularmente Soliva que me veo obligado a reprenderle duramente para ponerle en el caso de presentar su dimisión, pues se debe dar satisfacción a los que justamente se quejan de su desacertada y arbitraria dirección durante los meses de verano."*³¹⁴ En aquestes noves desavinences i dimissions trobem l'origen del Cercle Pelayo, que presidia Salvador Soliva i on Josep Mª Alegria i Ramon Marsal apareixien com a caps visibles³¹⁵. El juliol de 1897 celebraren ja l'aniversari de Mª Berta, tot enviant a don Carlos i a El Correo Español -no al Correo Catalán, que representava l'oficialisme a Catalunya-, telegrams *"plens d'ardor bèl·lic"*³¹⁶. De tota manera, el Cercle Pelayo, a diferència del Centre de carlistes, es va dissoldre al cap d'uns mesos i alguns dels seus membres es reintegraren al cercle oficial³¹⁷. Així, si el sant Carles de 1895 generà un banquet agitat, el de 1897 tres, que eren els organitzats pel Cercle tradicionalista de Barcelona -l'oficial, anotaven les

³¹⁴. MC, C. XXII, núm. 5, Josep de España al Marquès de Cerralbo (L'Hospitalet, 9 octubre 1896).

³¹⁵. LÁTIGO, "En lo Círcol Pelayo", LMT, 10 juliol 1897, p. 4.

³¹⁶. "Crónica", LMT, 10 juliol 1897, p. 2.

³¹⁷. Las Noticias escrivia amb motiu de la mort de Salvador Soliva, que aquest personatge era de *"carácter fogoso, varias veces habla mostrado su disconformidad con los personajes civiles directores del partido, y hace unos cinco o seis años produjo una famosa disidencia en el Círculo Carlista, que dio origen a la fundación del célebre Círculo Pelayo, cuyo presidente fue, si bien terminó con una reconciliación general."* Las Noticias, 24 desembre 1901, [p. 1]. La festa de sant Carles Borromeu de l'any 1898 ja no comptà amb la participació del Cercle Pelayo. Cfr. "La festa de Sant Carlos", LMT, 12 novembre 1898, p. 4.

cròniques, que ja tornava a presidir el duc de Solferino després de la desgraciada experiència precedent³¹⁸-, el Centre de carlistes i el Cercle Pelayo. L'existència dels tres centres provocava el comentari següent de Lo Mestre Titas en el seu primer número:

*"L'unió fa la força, (...) i mentre hi hagi Círcol Tradicionalista, Centre Carlista i Círcol Pelayo, semblareu los conservadors i liberals, que ja no s'entenen."*³¹⁹

Com els conservadors, com els liberals, com els republicans o com els catalanistes, les pugnes internes estaven servides. En variaven, a voltes, els motius i la materialització, però eren inevitables en tot joc polític. Mañé i Flaquer escrivia l'abril de 1897 que el carlisme *"no es temible en el terreno legal ni en el de la fuerza porque sus directores son españoles, y como tales faltos de sentido práctico y sobrados de pasiones personales que les condenan a incesante guerra entre sí"*³²⁰. El carlisme, a més a més, comptava amb un llarg historial de batusses internes en les seves etapes bèl·liques. Era, com escrivia Melgar en 1890, un partit *"esencialmente reñidor"*³²¹. Una tendència que als darrers anys del Vuit-cents, a rel de l'agitació provocada per una crisi generalitzada, va tendir a agreujar-se notablement.

³¹⁸. "La fiesta de San Carlos", CC, 8 novembre 1897, pp. 4-7, i "La festa de Sant Carlos", LMT, 13 novembre 1897, p. 2. La nova junta directiva elegida el gener de 1898 era presidida pel duc de Solferino, i comptava com a vice-president amb Narcís Vilahur i com a secretari amb Miquel Junyent, que en el futur tindria importants càrrecs en el carlisme català. CC, 23 gener 1898, p. 5.

³¹⁹. "Déu vos guard", LMT, 26 juny 1897, p. 2. D'aquests tres centres, tal com hem vist, només en restaven dos l'any següent. Tanmateix, a les planes de Lo Mestre Titas d'aquell any apareixia en algunes ocasions una denominada Societat La Diadema, que, segons afirmaven, estava *"composta d'elements carlistes"*. "Moviment carlista", LMT, 5 febrer 1898, p. 2, i "Moviment carlista", LMT, 5 març 1898, p. 3.

³²⁰. J[uan] MAÑÉ y FLAQUER, "El peligro carlista", Diario de Barcelona, 18 abril 1897, pp. 4570-4571.

³²¹. MC, C. VI, núm. 5. Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 25 abril 1890).

CERCLES TRADICIONALISTES**CATALUNYA, 1896**

Si Barcelona podia ostentar el *títol* de província més ben organitzada en sentit carlista d'Espanya, Catalunya també podia ostentar-lo a nivell regional. Tal com afirmava el Correo Catalán el març de 1894, l'exemple que estaven donant els carlistes catalans "*merece un aplauso y es digno de imitarse*"³²². El mapa dels cercles tradicionalistes catalans el 1896 ens permetrà de fusionar les quatre visions parcials que han estat ofertes fins ara³²³. L'anàlisi en base a les províncies pot ser considerat en certa manera artificial, però respon a la pròpia estructura del partit carlista. I, en aquest sentit, resulta extremadament útil. De l'observació de conjunt, en deriva ràpidament la consideració que els cercles tradicionalistes es repartiren per tota la geografia catalana, amb dues excepcions: el litoral i prelitoral del nord, refractari tradicionalment a la penetració carlista, i l'àmplia zona del nord-oest de Catalunya. Al nord-est, l'àrea de la Muntanya catalana, definida a l'entorn de Berga, Manresa, Vic i Olot, comptava amb nombrosos cercles, no tant destacables numèricament com en d'altres zones, però de gran entitat i influència. La segona zona d'implantació carlista integraria el que podem anomenar molt imprecisament el centre de Catalunya, amb una gran quantitat de cercles tradicionalistes, encara que sovint modestos. Tanmateix, asseguraven una presència del missatge i l'activitat carlista. Barcelona i el seu entorn conformaven una tercera àrea, que adquiriria gran importància en aquest final de segle i jugaria un rol decisiu en el següent. El nucli lleidatà havia obtingut, així mateix, resultats notoris en 1896, després d'uns inicis poc esperançadors per als carlistes. No havien aconseguit d'estendre, no obstant, l'organització cap al nord de la seva província. El buit pirinenc no ha de ser desvinculat del procés d'urbanització de la política en el qual l'aparició d'aquestes formes de sociabilitat política estava immersa. Al sud, l'àrea reusenca i, sobretot, la que tenia Tortosa com a epicentre. Novament, una zona menys poblada de cercles que la central, per exemple, però amb unes

³²². CC, 8 març 1894, ed. matí, p. 7.

³²³. El mapa ha estat confeccionat a partir de les dades contingudes a Organización carlista. Libro de Honor..., pp. 91-102.

entitats més consolidades. Si bé algunes constants es mantenien respecte de la implantació carlista en dècades anteriors, com ara la importància dels nuclis muntanyencs o meridionals, o el buit a la costa nord, d'altres elements eren, en major o menor grau, una relativa novetat. Ho constituïa, sobretot, l'aparició d'un teixit d'entitats carlistes que abastava pràcticament tot Catalunya, de la mà dels nuclis urbans. Aquí rau la clau de l'èxit del *carlisme nou* a Catalunya.

Cap a la fi de la centúria els cercles tradicionalistes passaren per moments delicats, en consonància amb la situació sòcio-política espanyola. La combinació de la imatge d'un carlisme fort i la d'un Estat debilitat induïen a la intranquil·litat. El *perill carlí* tornava a prendre cos, no només alimentat per la completa estructura política del partit, ans també per l'assaig d'organització militar, els viatges sospitosos a la frontera i la compra d'armes que, des de 1897-1898, esdevingueren l'ocupació d'alguns seguidors de don Carlos. Els cercles, en tant que peça clau de l'organització partidista i nucli de trobada dels carlins, resultaren el blanc de la repressió governamental. Sense oblidar que, en l'estat d'agitació en què vivia el partit els darrers anys del segle, algunes de les tasques principals dels cercles foren arraconades i, en conseqüència, alguns deixaren fins i tot d'existir entre 1898 i 1900. De tota manera, el març de 1897 va ser suspesa per part de l'alcalde la vetllada literària organitzada pel cercle de Prats de Luçanès en honor dels Màrtirs de la tradició, i així mateix fou clausurat el Cercle tradicionalista de Gironella³²⁴. A la darrereria d'aquest mateix mes va ser tancat per ordre del Governador civil de Saragossa el cercle d'aquella ciutat pels aldarulls provocats per una conferència del nen propagandista Ramoncito Murgía, el *Niño Dios*³²⁵. D'altra banda, el Capità general del cinquè Cos de l'Exèrcit,

³²⁴. "Crónica del Principado", *CC*, 27 març 1897, ed. tarda, p. 4, i "Crónica carlista", *BPC*, vol. XXII, abril 1897, p. 118. El cercle de Gironella fou reobert al cap de poc. Cfr. "Crónica carlista", *BPC*, vol. XXIII, maig 1897, p. 123.

³²⁵. Juan González Martín escrivia des de Saragossa: "*La clausura del Círculo Carlista de Zaragoza, decretada en el momento mismo en que un niño de nueve años arrebatada con la lógica de sus razonamientos el ánimo de quienes le escuchan, es un baldón ignominioso para los que no pueden contemplar, ciegos por la insania, cómo brotan lozanos renuevos en el campo fecundo de la gran Tradición española.*" I, tot seguit, afegia: "*Son tres o más con éste los círculos carlistas que en pocos*

que abarcava les províncies aragoneses, Sòria i Guadalajara, va ordenar l'agost de 1898 el tancament de tots els cercles carlistes de la seva regió militar³²⁶. A final d'any tocà el torn als cercles de la regió militar Nord³²⁷. El setembre del noranta-nou, a més, el Governador civil de Bilbao clausurà els cercles de Bermeo i Barakaldo³²⁸. Es tractava de suspensions paral·leles a les que patí la premsa carlina en aquells anys³²⁹. De tota manera, la principal onada repressiva contra els centres tingué lloc l'octubre-novembre de 1900, com a conseqüència de l'intent fallit d'insurrecció carlina del 28 d'octubre, conegut com a alçament de Badalona o *octubrada*. El ministre de la Governació ordenà el dia 2 de novembre als governadors civils la suspensió dels periòdics del partit, la completa clausura dels cercles tradicionalistes, així com la vigilància de sospitosos, la realització de registres i d'empresonaments, si era necessari³³⁰. El dies 2 i 3 foren clausurats la majoria dels cercles, tot i que alguns -de la província de Barcelona, sobretot³³¹- ja ho havien estat en les setmanes anteriors. La premsa, no carlina és clar, donava compte dels

días han desaparecido al miedo de gobernadores menos valientes que temerosos". Juan GONZÁLEZ MARTÍN, "Ramoncito Murgía en Zaragoza", *ECE*, 30 març 1897, p. 1. Sobre la clausura del cercle de Saragossa, cfr. ENEAS (Benigno BOLAÑOS), "Guerra a los carlistas", i "Los carlistas zaragozanos", *ECE*, 29 març 1897, p. 1; *Diario de Barcelona*, 29 març 1897, ed. tarda, p. 3738; *El Diluvio*, 29 març 1897, ed. tarda, p. 2856; "Los carlistas zaragozanos", *El Loredán*, 4 abril 1897, (pp. 2-3); "Los sucesos del Círculo de Zaragoza", *ECE*, 5 abril 1897, p. 1; "Sobre el niño Ramón Murgía. Una carta", *ECE*, 12 abril 1897, p. 1; *Círculo Tradicionalista de Sabadell. Boletín semanal*, 11 abril 1897, p. 4, i "Crónica carlista", *BPC*, vol. XXIII, maig 1897, pp. 119-121. Sobre Ramoncito Murgía, cfr. l'apartat següent dedicat a la premsa i la propaganda.

³²⁶. *CC*, 15 agost 1898, p. 4; "Contra los carlistas", *CC*, 18 agost 1898, ed. matí, p. 21, i "Clausura de los Círculos Tradicionalistas de Aragón", *CC*, 19 agost 1898, ed. matí, pp. 5-6.

³²⁷. "En Aragón se cerraron hace tiempo, porque el capitán general así lo dispuso. En Navarra, en Gupúzcoa, y en Vizcaya y en toda la región Norte a donde se extiende el mando de otro capitán general se están cerrando ahora. Y el telégrafo nos lo notifica con sus partes diarios. Se ha cerrado el círculo de San Sebastián. Se cierran los círculos de Navarra. Se cierran los círculos de Vizcaya." "Los círculos", *ECE*, 22 desembre 1898, p. 1.

³²⁸. "Clausura de Círculos. Dato aprueba", *CC*, 16 setembre 1899, ed. tarda, p. 8.

³²⁹. Cfr. l'apartat següent d'aquest capítol III.

³³⁰. Cfr. "Detenciones de carlistas madrileños", *La Época*, 2 novembre 1900, (p. 2); *La Correspondencia de España*, 3 novembre 1900, ed. matí, (p. 2), i "El movimiento carlista", *El Diluvio*, 3 novembre 1900, ed. matí, p. 22.

³³¹. Cfr. Arxiu Govern Civil de Barcelona, *Registro de Asociaciones*, t. I, ff. 69-172, i "Nos ab nos", *La Renaixensa*, 30 octubre 1900, pp. 6613-6615.

tancaments. "A las 8 y media de la noche -noticiava el Diario de Reus del dia 3 de novembre de 1900³³²-, por disposición de la Alcaldía, y en cumplimiento de superiores órdenes fue cerrado el Círculo Tradicionalista [de Reus], instalado en la céntrica calle de Monterols." A Sabadell, el matí del dia 2 es va registrar el cercle carlí i quedà tancat i segellat. En el registre es van inacutar documents i altres objectes, que es trameteren al Governador civil. Així mateix, es clausurà el dia 4 l'Associació de Catòlics -reoberta el dia 16- i es sol·licità la clausura de l'Acadèmia Catòlica³³³. L'acta de clausura del Cercle tradicionalista de Balaguer, per últim, ens aporta un bon exemple del tancament de cercles dels primers dies de novembre de 1900. Hi podem llegir el que segueix:

"En la ciudad de Balaguer y siendo las siete de la tarde del día dos de Noviembre de mil novecientos se constituye el Sr. Alcalde Don Juan Capdevila, el Sr. teniente de la Guardia Civil Don Carlos Torén, el presidente del Círculo Carlista Don Pedro Millá y el infrascrito Secretario en la casa número siete de la plaza del Pozo y en su presencia se ha procedido al cierre del primer piso, sellando y lacando la puerta con el de esta Alcaldía y habiendo manifestado al citado Sr. Millá que se le prohibía en absoluto romper los precintos ni el que nadie entrase en el local por ningún concepto."

Foren exactament les mateixes persones que acudiren als locals del cercle unes setmanes després, el dia 22 de gener de 1901, a fi i a efecte d'obrir les portes per tal de permetre la seva posada en funcionament de bell nou³³⁴. Si bé els centres carlistes foren autoritzats a reobrir al cap d'uns pocs mesos, ja res no era igual que abans del tancament. El 1900 marcà profundament, com altres moments del segle XIX ho havien fet al seu torn, el carlisme.

³³². Diario de Reus, 3 novembre 1900, [p. 2].

³³³. Arxiu Històric de Sabadell, F.M., 7.V.S., Conflictes i alteracions de l'ordre, Expedient "Agitación política y levantamiento de partidas en armas", 1900, Correspondència entre l'Alcaldia de Sabadell i el Govern Civil de Barcelona. A Tortosa es clausurà, a més del cercle tradicionalista, els periòdics locals carlí i integrista, tal com explicava el republicà El Eco de la Fusión, 4 novembre 1900, p. 3.

³³⁴. Arxiu Històric Comarcal Balaguer, F.M., IV.2, Expediente instruido para el cierre del Círculo Carlista de la ciudad de Balaguer en 1900.

Tornem, però, a la dècada dels noranta. Els cercles tradicionalistes allotjaven, a més a més, uns organismes annexos que agrupaven els nuclis joves del partit, nombrosos i molt actius³³⁵. Es tractava de les joventuts carlistes o tradicionalistes. Els dirigents i publicistes s'ocuparen en múltiples ocasions d'aquesta qüestió, important en la tasca global d'estructuració i enfortiment del partit. Entre els articles, el més influent va ser publicat pel baró d'Albi a la Biblioteca Popular Carlista de Barcelona, amb el títol "La juventud carlista". El mateix encapçalament era ja, segons l'autor, una mostra que impugnava la caracterització del carlisme com un cadàver polític. Més aviat constituïa "*un partido que en vez de morir se rejuvenece y desarrolla por momentos*"³³⁶. En el marc de l'estructuració del partit i en consonància amb l'increment que vivien totes les seves instàncies,

*"véñse de día en día tomar mayores vuelos a esas agrupaciones de jóvenes entusiastas, nobles y decididos que, sintiendo arder en sus corazones la llama del amor a las venerandas tradiciones patrias, quieren demostrar prácticamente que si hasta ahora la causa carlista ha tenido héroes y mártires que han sabido despreciar sus vidas y sacrificarse en defensa de la Religión, la Patria y de la legitimidad, no le faltarán en lo sucesivo núcleos nutridos y disciplinados de reclutas disponibles que sepan imitar la conducta de aquellos que les han marcado el camino del honor y del deber, y acudir como ellos a donde les ordene quien tiene potestad para mandar, para defender con su palabra, con su pluma, con su ejemplo, con su talento, y si conviene con el esfuerzo de su brazo, los derechos de la Religión ultrajada, los fueros de la Patria ofendida y la Monarquía cristiana y tradicional, que simboliza y resume en la tierra española aquellas tradiciones hermosas y venerandas por la cuales veteranos y bisoños, jóvenes y viejos sin distinción, dieran lo que más aman en esta vida."*³³⁷

Entre les poblacions que disposaven de cercle, assegurava el baró d'Albi, un

³³⁵. Cfr. l'apartat III.4.

³³⁶. El Barón de ALBI, "La juventud carlista", BPC, vol. XXIII, maig 1897, pp. 23-26. Aquest article ha estat reproduït íntegrament a l'Apèndix núm. 4.

³³⁷. Ibid., pp. 23-24.

bon nombre havien organitzat joventuts carlistes. La missió principal que tenien encomanada era l'acció propagandística: "*Sus entusiasmos, sus propósitos generosos y lo simpática que es siempre esta edad en la que todo sonríe, hacen de ella un instrumento excelente para la propaganda.*"³³⁸ I, tot reblant el clau, afegia:

*"Creemos de importancia suma y de utilidad evidente la constitución de las Juventudes carlistas. Ellas son per se las Juntas o Comisiones de propaganda en el terreno de la acción. Ellas han de ser poderoso imán que atraiga a nuestro campo a muchos descontentos y desengañados."*³³⁹

Les joventuts carlistes constituïen, doncs, una mostra fefaent de la vitalitat del carlisme. Una contribució decisiva, al mateix temps, a la tasca d'il·luminar "*la bendita tierra española, envuelta hoy en las tinieblas de una noche al parecer inacabable*"³⁴⁰. La crida final del dirigent carlista català estava al nivell de la confiança dipositada en aquests organismes. Així, escrivia:

"Adelante, pues, con las Juventudes carlistas. Dedíquense nuestros jóvenes a la propaganda y al estudio de los problemas políticos; prediquen con el ejemplo, con la palabra, con la pluma; exploten las dotes con que Dios les haya favorecido."

I, tot seguit, en unes paraules que cal situar en l'agitada conjuntura generada per la crisi finisecular, afegia:

"Y si, a pesar de esto, fuera un día preciso abandonar esta esfera de acción, tiene la Juventud carlista la ventaja de ser la entidad más propia para adoptar otra si las circunstancias lo exigiesen; pues sabido es que los ejércitos de todas las naciones y de todas las épocas han estado constituidos en su totalidad por gente joven, valiente, pundonorosa y amante de su patria,

³³⁸. Ibid., p. 24.

³³⁹. Ibid., p. 25. Com a complement, afirmava: "*Los jóvenes de talento, de ilustración y de estudio, sean estos literarios o de artes liberales, desarrollando sus condiciones intelectuales y sus aptitudes, y poniéndolas al servicio de la más noble de las causas, han de ser palancas poderosísimas que impriman a nuestra organización el movimiento que las circunstancias hoy exigen.*" Ibid..

³⁴⁰. Ibid., p. 25.

aunque siempre dirigida por los que tienen experiencia y derecho para mandar."³⁴¹

Quan l'article del baró d'Albi va veure la llum ja hi havia un nombre no gens menystenible de joventuts carlistes implantades arreu de la geografia peninsular. Reberen un decisiu impuls a mitjan dècada dels noranta -entre 1894 i 1897, amb l'any noranta-sis com a especialment fecund-, paral·lel al de tota l'estructuració carlina, però ja n'existien algunes amb anterioritat. La primera fou la de Madrid, creada en 1886 a rel d'una greu malaltia de Jaume, el fill de don Carlos. El mes de novembre, una vegada recuperat el *príncep d'Astúries*, la Joventut carlista envià un missatge al pretendent -que començava amb les següents paraules, prou significatives: "*Jóvenes todos nosotros, y sin haber tenido todavía la honra de recibir el bautismo de sangre*"-, redactat pel president de l'entitat Reynaldo de Brea³⁴². També a Barcelona existia una Joventut carlina abans de 1894, malgrat que poc activa³⁴³. Fou, en canvi, en aquest any, quan la Joventut carlista de Barcelona va rebre una empenta remarcable -indestriable de la que era objecte tota l'estructura partidista- i a imatge seva es conformaren joventuts en els

³⁴¹. Ibid., pp. 25-26.

³⁴². El missatge de la Joventut carlista a don Carlos, a Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 33-34. Reynaldo de Brea descrivia uns anys després els fets de la següent manera: "*Por aquellos días los jóvenes carlistas de Madrid elevamos a Don Carlos un entusiasta y valiente mensaje de adhesión redactado en estilo militar por el alférez de Estado-Mayor D. Reynaldo de Brea (hijo del General carlista del mismo apellido), cuyo mensaje valió un proceso a su entusiasta autor; pero que, sucrito por más de dos mil jóvenes, fue publicado por toda la prensa católico-monárquica de aquella época*". I, afegeia: "*Por iniciativa de nuestro antiguo y querido amigo D. José Mª de Nocedal (hijo menor del insigne Don Cándido, Delegado General, que fue de Don Carlos) se organizó también por entonces una Liga expiatoria de la juventud, lo que dio lugar a que unos veinte mil jóvenes de todos los ámbitos de España inscribiéramos nuestros nombres en un magnífico álbum dedicado al egregio Príncipe en cuyo honor se organizó por aquella época en Madrid la primera Juventud Carlista que ha habido en España, bajo la presidencia de D. Reynaldo de Brea, el iniciador de aquella primera manifestación, tan brillantemente realizada, de los jóvenes católico-monárquicos que tantas y tan relevantes pruebas de adhesión a sus benditos ideales han dado después en innumerables ocasiones, y que organizados actualmente por toda España constituyen en unión de los animosos requetés jaimistas una hermosa y firme esperanza en medio de los días de prueba porque atraviesa nuestra querida Patria.*" R[eynaldo] de BREA, *Príncipe heróico y soldados leales*, Barcelona, s.d., p. 19. Del mateix llibre, cfr. també les pp. 42-47. A banda de Brea i del germà de Ramón Nocedal, a la Joventut carlista de Madrid figuraven també els fills d'Antonio J. de Vildósola, Pedro, Franco i Carlos. Un bon exemple de continuïtat generacional en el carlisme. Cfr. Barón de ARTAGÁN [Reynaldo BREA], *Políticos del carlismo*, p. 214. Melchor FERRER, a *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 109-111, es limita a resumir o reproduir, segons els casos, les informacions de Brea.

³⁴³. Cfr. CC, 9 novembre 1890, p. 17, i CC, 27 octubre 1891, ed. matf, p. 5.

altres cercles tradicionalistes de Catalunya. Poblacions grans i petites van comptar amb uns organismes que, com en el seu àmbit les joventuts republicanes³⁴⁴, tingueren un paper notable en l'activitat desenvolupada pel *carlisme nou*. Les joventuts estaven orgànicament vinculades als cercles - només en algun cas excepcional, com a Molina d'Aragó de la mà de Claro Abánades, la joventut precedí al cercle carlista³⁴⁵ -, tot reunint, en paraules d'un entusiasta carlí lleidatà, "*la juventud, la mejor y más numerosa, la que trabaja o estudia*"³⁴⁶.

La primera funció d'aquests organismes era, tal com deixava prou clar l'escrit del baró d'Albi, la propaganda. Un altre destacat dirigent, en aquest cas valencià, Manuel Polo y Peyrolón en un discurs pronunciat a Godella en 1896 sobre els cercles tradicionalistes, apuntava el que segueix:

*"Para la propaganda activa y entusiasta convendría instituir Juventudes carlistas en todos los Círculos, no como sociedades independientes, sino como secciones aparte dentro de la misma casa social y bajo la autoridad y vigilancia del Presidente del Círculo."*³⁴⁷

Per a la propaganda s'aprofitava la vitalitat dels joves carlins i la seva voluntat de mostrar la pròpia vàlua. Així, la Joventut carlista de València, una de les més actives d'Espanya, "*convenientemente distribuida recorre dos veces al año todos los Círculos de aquel antiguo reino*"³⁴⁸. No era en absolut

³⁴⁴. Sobre les joventuts republicanes a la Catalunya de la fi del segle XIX, cfr. Àngel DUARTE, *El republicanisme català a finals del segle XIX (1890-1900)*, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral microfitxada, 1987, fitxa 1, pp. 163 i ss.. Les joventuts lerrouxistes, a Joan B. CULLA i CLARÀ, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, 1986, pp. 420 i ss..

³⁴⁵. Cfr. "Movimiento carlista", *ECE*, 27 agost 1896, p. 2; "Noticias varias", *BPC*, vol. XVI, octubre 1896, pp. 124-125, i "Movimiento carlista", *ECE*, 3 desembre 1896, p. 3.

³⁴⁶. A. MESTRES, "Juventud carlista", *El Loredán*, 13 maig 1897, [p. 2].

³⁴⁷. Manuel POLO y PEYROLÓN, "Los Círculos carlistas. Discurso pronunciado en el de Godella, el día 17 de Mayo de 1896", *BPC*, vol. XII, juny 1896, p. 86. Aquest discurs ha estat reproduït íntegrament a l'Apèndix núm. 4 d'aquest treball. Una anàlisi del discurs, a l'apartat III.3, dedicat als cercles tradicionalistes.

³⁴⁸. *BPC*, vol. XIII, juliol 1896, p. 125.

excepcional. Si hem de fer cas a la premsa carlina, va ser mercès a l'activitat dels joves de Vilanova i la Geltrú com fou possible de fundar el Cercle tradicionalista de Cubelles³⁴⁹. Algunes de les joventuts carlistes disposaven d'òrgan periodístic: La Juventud Carlista de Múrcia -apareguda el setembre de 1893- o El Nuevo Cruzado de Barcelona, en constitueixen dues bones mostres³⁵⁰. A més de la propaganda, en tots els seus vessants, les joventuts carlistes tenien cura de la formació i cohesió dels seus membres. En aquest sentit, la creació per part de la de Barcelona de l'Acadèmia de la Joventut carlista, que cada setmana forçava a dissertar sobre un tema a un membre de l'entitat, era paradigmàtica. Vetllades, concerts i representacions teatrals arrodonien aquesta segona línia d'utilitats. Les acadèmies de la joventut carlista prenen com a model les acadèmies de la joventut catòlica, que funcionaven des de feia anys en algunes ciutats i que no pocs carlistes havien freqüentat. Un cas eloqüent podria ser el de Manuel Mª Queralt, president de la junta de districte de Tortosa, que en anys anteriors havia format part de l'Acadèmia de la Joventut Catòlica de Tortosa³⁵¹. No és obviabile, d'altra banda, el fet que les joventuts resultessin especialment sensibles al vessant militar del carlisme. Fins els anys noranta-set i noranta-vuit d'una forma gairebé nostàlgica -el record de les gestes dels avantpassats, malgrat l'aparició de llibres com el Manual del voluntario carlista (1892) de Reynaldo de Brea³⁵²-, però a partir de llavors amb renovat entusiasme. Una de les sessions de l'Acadèmia de la Joventut carlista de Barcelona del mes d'abril de 1898 era dedicada, significativament, a les ferides produïdes per

³⁴⁹. "Movimiento carlista", ECE, 27 agost 1896, p. 2.

³⁵⁰. Sobre La Juventud Carlista de Múrcia, que dirigia el periodista Miguel Fernández Sánchez, cfr. "Movimiento carlista", ECE, 2 setembre 1893, p. 1, i "La Juventud Carlista", ECE, 7 setembre 1893, p. 1. Sobre El Nuevo Cruzado, cfr. l'apartat següent d'aquest capítol III.

³⁵¹. Cfr. Enrique BAYERRI BERTOMEU, Historia de Tortosa y su comarca, vol. VIII, Tortosa, 1960, p. 901.

³⁵². Reynaldo de BREA, Manual del voluntario carlista, Barcelona, 1892.

armes de foc³⁵³. Un dels exemples més perfectes de l'equació joventut-violència política el constitueix el requetè carlista de la primera meitat del segle XX, així com els Batallons de la joventut que, creats a partir de 1903 a les renascudes joventuts del partit, instruïen militarment els seus integrants, tot realitzant marxes els dies festius i pràctiques de tir al blanc. Les circumstàncies havien canviat, fent possible aquesta evolució, però la base sobre la qual s'alçà ja era present al carlisme de la fi de la centúria³⁵⁴. Finalment, els integrants de les joventuts carlistes no només participaven en el regiment de la seva entitat, ans també en el dels organismes superiors, ja fos en tant que representants de la joventut, ja fos individualment. Manuel Roger de Llúria, a les comarques lleidatanes, en resultà una bona mostra.

La Joventut carlista de Barcelona es formà els primers mesos de l'any noranta-quatre. La premsa carlina catalana feia referència per aquestes dates a la creació al Cercle tradicionalista de Barcelona d'una secció de propaganda titulada *Juventud Carlísta*, presidida per Alexandre de Lacour³⁵⁵. L'estructura interna de les joventuts era semblant a la dels cercles -a la junta directiva dels quals tenien representació- i les juntes tradicionalistes. La junta que regia en un primer moment la joventut barcelonina estava formada per un president, dos vice-presidents, un secretari, dos vice-secretaris, un tesorero, dos vice-tresorers i vuit vocals, mentre que posteriorment quedà reduïda a deu membres³⁵⁶. Després d'un temps de funcionament, la Joventut carlista de

³⁵³. La sessió del dia 23 d'abril de 1898 a l'Acadèmia de la Joventut carlista de Barcelona - "Consideraciones sobre las heridas producidas por las armas de fuego"-, a *CC*, 23 abril 1898, ed. matf, p. 4.

³⁵⁴. Sobre el requetè, cfr. Julio ARÓSTEGUI, "La tradición militar del carlismo y el origen del requetè", *Aportes*, núm. 8, 1988, pp. 3-23; Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La radicalización de la derecha española durante la Segunda República (1931-1936)*, vol. I, Universidad Complutense de Madrid, tesi doctoral, 1989, ff. 380 i ss., i del mateix autor, "Paramilitarització i violència política a l'Espanya del primer terç de segle: el requetè tradicionalista (1900-1936)", *Revista de Girona*, núm. 147, 1991, pp. 69-76. La notícia sobre els Batallons de la joventut procedeix de Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 273-274.

³⁵⁵. "Juventud Carlísta barcelonesa", *CC*, 27 març 1894, p. 7, i "Movimiento carlista", *ECE*, 11 abril 1894, p. 2.

³⁵⁶. "Mensaje de la 'Juventud Carlísta'", *CC*, 14 maig 1894, pp. 6-7, i *CC*, 16 maig 1898, p. 3.

Barcelona aconseguí que dos càrrecs de la junta directiva del cercle - bibliotecari i vice-secretari- els fossin atribuïts automàticament³⁵⁷. L'octubre de 1894, pocs mesos després de la creació de la joventut barcelonina, es va inaugurar l'Acadèmia de la Joventut carlista. En aquell acte, Bartomeu Feliu, catedràtic de la Universitat de Barcelona, pronuncià el principal discurs i tots els altres parlaments presentaren iteradament l'Acadèmia com una nova mostra de la vitalitat del partit³⁵⁸. La primera sessió acadèmica va tenir lloc als locals del Cercle tradicionalista de Barcelona el 13 d'octubre a càrrec del soci Miquel Barceló, que desenvolupà el tema següent: "Necesidad de considerar la Religión católica como preliminar de toda investigación científica"³⁵⁹. Dissabte rere dissabte -entre l'octubre de 1894 i el maig de 1895- les sessions s'anaren succeint, amb temàtiques que anaven des de les relacions Església-Estat fins a la possibilitat dels miracles, tot passant per la institució del passi regi o el dret de propietat³⁶⁰. El primer curs es va cloure el dia 11 de maig amb una vetllada literàrio-musical³⁶¹. En anys successius es va repetir l'experiència, amb la mateixa estructura de funcionament, tot coexistint i col·laborant en ocasions amb la Joventut catòlica. L'Acadèmia fou, sens dubte, el principal assoliment de la Joventut carlista de Barcelona. Aquesta entitat organitzà, tanmateix, entre la seva fundació i la clausura en octubre de 1900, petites accions de propaganda -integrants de la Joventut carlista pronunciaren conferències sobre el lema "Déu, Pàtria, Rei" al cercle de Sant Andreu de Palomar³⁶²-, així com vetllades i concerts als locals del

³⁵⁷. "Juventud Carlita", CC, 7 abril 1897, ed. matf, p. 7.

³⁵⁸. CC, 6 octubre 1894, ed. matf, p. 3, i "Inauguración de la Academia de la Juventud Carlita", CC, 7 octubre 1894, p. 5.

³⁵⁹. CC, 13 octubre 1894, ed. matf, p. 4, i CC, 14 octubre 1894, pp. 5-6.

³⁶⁰. Cfr. les edicions de dissabte i diumenge del Correo Catalán entre octubre de 1894 i maig de 1895.

³⁶¹. CC, 11 maig 1895, p. 2. La crònica de la vetllada, a "Academia de la Juventud Carlita", CC, 12 maig 1895, pp. 4-5.

³⁶². CC, 20 octubre 1894, ed. matf, p. 4, i CC, 29 octubre 1894, pp. 4-5.

cercle del partit³⁶³. En 1895, d'altra banda, la joventut del cercle de la capital catalana va trametre a Venècia un àlbum dedicat a la nova esposa de don Carlos -en una acció relativament freqüent entre aquestes organitzacions juvenils tradicionalistes-, que el secretari del pretendent Francisco Martín Melgar agraí en nom de la nova parella *proscrita*. Així, aquest va escriure al president de l'entitat Alexandre de Lacour per tal de

*"de darle las gracias y para rogarle las transmita a todos los jóvenes cuyos nombres figuran en ese monumento de lealtad, atestiguando que la altiva y nobilísima Cataluña no ha degenerado, y que en las nuevas generaciones brillan con igual esplendor que en las antiguas los sentimientos de acendrado amor a la Religión, a las tradiciones patrias y al trono, que tan grandes hicieron a aquéllas."*³⁶⁴

La Joventut carlista de Barcelona, juntament amb la de València, eren el model a imitar quan la Junta de districte de Tortosa va convocar els joves tradicionalistes, a la segona meitat de juliol del noranta-sis, a fi i a efecte de crear una joventut en aquella ciutat del sud de Catalunya. D'aquesta trobada en va sortir una comissió de tres membres encarregada d'estudiar la formació de l'organisme³⁶⁵. La constitució oficial es va fer el mes d'agost, amb un bon nombre de socis ja inscrits, segons la premsa carlina tortosina³⁶⁶. El dia de la inauguració va començar amb una missa i comunió al matí, i va seguir després de dinar amb la presa de possessió dels membres de la junta directiva de la Joventut, formada per un president -Josep Pedreny-, un tresorer, dos

³⁶³. Concerts, a CC, 25 maig 1897, ed. matí, p. 4; CC, 27 maig 1897, p. 4; CC, 30 maig 1897, p. 4, i "El Concierto de la Juventud Carlita", CC, 27 abril 1897, ed. tarda, p. 2. Vetllades, a CC, 22 desembre 1894, ed. matí, p. 7; "Velada en la Juventud Carlita", CC, 23 desembre 1894, pp. 5-6; "Velada en la Juventud Carlita", CC, 5 abril 1897, pp. 2-3; "La velada de la Juventud Carlita", CC, 1 abril 1898, ed. matí, p. 8; CC, 24 juliol 1898, p. 5; CC, 10 gener 1900, ed. matí, p. 4, i "Velada en el Círculo Tradicionalista", CC, 16 gener 1900, ed. matí, pp. 3-4.

³⁶⁴. "A la Juventud Carlita", CC, 22 juny 1895, ed. matí, p. 6.

³⁶⁵. B., "La 'Juventud Carlita'", Correo de Tortosa, 27 juliol 1896, [p. 1].

³⁶⁶. S., "A la juventud carlista de Tortosa. Del buen amigo el consejo", Correo de Tortosa, 29 juliol 1896, [p. 1]; V., "Gente nueva", Correo de Tortosa, 11 agost 1896, [pp. 1-2]; X., "La fiesta de la Juventud Carlita de Tortosa", Correo de Tortosa, 13 agost 1896, [p. 1], i "Movimiento carlista", ECE, 13 agost 1896, [p. 2].

vocals i un secretari. La presidència d'honor era ocupada, com resultava força habitual en aquests organismes, per Juan Vázquez de Mella. Al vespre es va celebrar una vetllada als locals del cercle de Tortosa, amb lectura de poesies i discursos i actuacions musicals en els intermedis. El cronista de la inauguració, davant d'aquests actes, exclamava:

"¡Adelante, juventud carlista de nuestra ciudad! Mucho espera la causa de esa Asociación de jóvenes decididos, valientes y entusiasta."

I, a continuació, afegia:

*"¡A trabajar con todo el ardor de vuestras energías; a conquistar corazones para el bien y para la verdad política; a hacer carlistas! Esta es vuestra misión, y si así lo hacéis, la Religión, la Patria y nuestro R... no podrán menos que estar con vosotros altamente agradecidos."*³⁶⁷

El mateix any 1896 va veure l'eclosió d'un nombre destacat d'altres joventuts carlistes a Catalunya. Si el mes de gener s'inaugurava la de Gràcia, amb un meeting al teatre Zorrilla³⁶⁸, el setembre era el torn de les de Manresa, Lleida i la Seu d'Urgell³⁶⁹. Les tres darreres atorgaren la presidència honorífica de la junta de l'entitat a Vázquez de Mella, que compartia a les joventuts de la Seu d'Urgell i Lleida amb Roger de Llúria, el jove president de la Junta provincial de Lleida i director de El Loredán. Poc després s'afegiren

³⁶⁷. "Inauguración de la Juventud Carlista de Tortosa", Correo de Tortosa, 17 agost 1896, [pp. 1-2].

³⁶⁸. La inauguració de la Joventut carlista de Gràcia, a "Los carlistas de Gracia", ECE, 20 gener 1896, p. 1. El mes anterior havia tingut lloc una reunió de la junta directiva del cercle i de la comissió organitzadora de la joventut carlista per tal de deixar formada definitivament la Joventut. "Círculo Tradicionalista de Gracia", CC, 1 desembre 1895, p. 10. En aquesta reunió es va constituir la primera junta directiva de la Joventut, formada per sis membres -president, vice-president, secretari, comptador i dos vocals- i presidida per Rafael Álvarez. CC, 3 desembre 1895, ed. matí, p. 4.

³⁶⁹. La inauguració de la Joventut carlista de Manresa, a "Movimiento carlista", ECE, 3 setembre 1896, p. 2. Aquesta entitat organitzà una vetllada literàrio-musical a la darrereria de maig del noranta-set. CC, 25 maig 1897, ed. matí, p. 5. Les joventuts de Lleida i de la Seu d'Urgell, a "Crónica del Principado", CC, 3 setembre 1896, ed. tarda, p. 4; "Crónica del Principado", CC, 22 setembre 1896, ed. matí, p. 8, i "Movimiento carlista", CC, 30 setembre 1896, ed. tarda, p. 6.

a la relació les joventuts carlistes de Vilanova i la Geltrú, Sort i Girona³⁷⁰. I, encara, més endavant, d'altres com ara la Joventut carlista d'Olesa de Montserrat, que mantenia una secció dramàtica al cercle tradicionalista³⁷¹. Tarragona, al seu torn, també disposava d'una joventut carlista, que donava als últims anys del segle un notable impuls al cercle de la ciutat³⁷². La formació de joventuts fou general arreu del Principat.

A més a més de les joventuts carlistes, en algunes ciutats importants es formaren en 1897 joventuts escolars carlistes, clarament destinades a incidir en els medis universitaris. El primer pas es va donar a Madrid, on un anomenat Comitè tradicionalista escolar, format per nou membres -president, vice-president, secretari, tresorer i cinc vocals-, féu una crida el 5 de novembre als estudiants des de les planes de El Correo Español. Començava tal com segueix:

"Compañeros: Constituido el Comité Escolar Tradicionalista, su primer acuerdo ha sido dirigiros un llamamiento, para que dejando vuestra indiferencia política, vengáis a engrosar nuestras filas y a defender con nosotros la sacrosanta bandera de la Religión y del derecho; esto es el verdadero objeto que mueve nuestra pluma.

(...)

Cuando la integridad de la patria pelagra y el honor nacional está en litigio, cuando gracias a la mala fe y peor voluntad de los Gobiernos estamos a punto de perder los últimos baluartes de nuestro antiguo poderío colonial y con ellos los restos de la tradicional grandeza española, es indispensable que todos los pechos hidalgos que sienten en su corazón el santo amor a la patria, se agrupen formando un núcleo poderosísimo que pueda ser, en no lejano día, la base de su regeneración y engrandecimiento."

³⁷⁰. "Crónica del Principado", CC, 6 octubre 1896, ed. matí, p. 7; "Crónica del Principado", CC, 5 gener 1897, ed. tarda, p. 4, i "Crónica del Principado", CC, 27 febrer 1897, ed. tarda, p. 4. Els joves gironins comunicaven la fundació de la seva entitat al delegat de don Carlos. MC, C. XXII, núm. 5, Joventut Carlista de Girona al Marquès de Cerralbo (Girona, 10 abril 1897).

³⁷¹. Cfr. "Crónica del Principado", CC, 13 octubre 1899, ed. matí, pp. 8-9.

³⁷². Cfr. GIER-ROSEL, "Cartas de fora. Tarragona, 6 abril 1899", LMT, 15 abril 1899, p. 4, i JORESEIG, "Cartas de fora. Tarragona, 18 novembre 1899", LMT, 2 desembre 1899, p. 4.

De fet -afegien els escolars tradicionalistes-, des de la invasió francesa, que va comportar la introducció del liberalisme a la península, "*no han vuelto a lucir en España días de verdadera gloria*". Un total de "*veinte lustros de tristes desventuras y fieros desengaños*" havien estat el resultat d'aquesta entrada. De tota manera, però, afortunadament, prosseguia la crida,

"el espíritu español no ha muerto, la comunión tradicionalista ha sabido conservarlo y transmitirlo a nuestra generación, y gracias a él podrá España volver a ocupar entre las naciones el puesto que por su historia le corresponde."

I aquí era on s'apel·lava directament als estudiants, de la manera següent:

"Ya que vosotros, queridos estudiantes, sois los llamados a tener algún día la dirección de las fuerzas nacionales, poned vuestra inteligencia y vuestro saber al servicio del derecho, y será el más preclaro timbre de gloria que podréis obtener como fruto de vuestros desvelos."

Venid, pues, a engrosar la bandera del único y verdadero pueblo español, el carlista, si no queréis ver hundirse a España en el abismo de la ignominia."

Cloïa la crida un expressiu "*Dios así lo quiere, la patria lo reclama y el R... lo manda*"³⁷³. Les reaccions no es feren esperar, ni en els rengles carlistes, ni entre els altres. Alguns periòdics se'n van fer ressò, com ara El País, on amb una certa consternació s'apuntava:

"Se concibe a un joven, a un estudiante, juerguista, calavera, cantador de flamenco, torero de afición, republicano, revolucionario, socialista... Se le concibe enamorado de cuanto tiene colores brillantes y alegría ruidosa. Solamente no se le concibe carlista, porque cuando se piensa que hay jóvenes carlistas, es cuando los demás jóvenes tenemos los instantes de duda en que desconfiamos de nuestro porvenir, de nuestro tiempo."

La resposta del Correo Catalán era contundent: la idea de les joventuts tenia

³⁷³. "A los estudiantes", ECE, 5 novembre 1897, pp. 1-2. El Correo Catalán va reproduir la crida al cap de dos dies: "Excelente día", CC, 7 novembre 1897, p. 12.

precisament com a objectiu que els estudiants no anessin en les direccions que El País concebia com a normals. Per això consideraven "*laudable el pensamiento de atraerlos al seno de un partido en el que para cumplir lealmente su programa es preciso aborrecer y perseguir el vicio*"³⁷⁴.

Polèmiques al marge, ens interessen molt més les reaccions a la crida del comitè madrileny entre els joves carlistes. La formació d'una joventut escolar a Madrid fou ben aviat imitada pels estudiants barcelonins. El dia 22 de novembre es constituí la Joventut Escolar tradicionalista de Barcelona als locals del cercle³⁷⁵. La junta directiva provisional de l'entitat va convocar a tots els estudiants universitaris a una magna reunió al Cercle tradicionalista de Barcelona el 5 del mes següent³⁷⁶. I, al cap d'una setmana, tingué lloc una reunió i una vetllada artístic-literària al centre barceloní en honor de la nova entitat carlista³⁷⁷. En aquesta festa, segons el cronista de l'acte, més d'un centenar i mig d'alumnes

"pertenecientes a las facultades todas de nuestra Universidad literaria recibían, por decirlo así, el bautismo político aceptando el obsequio de sus colegas los demás jóvenes iniciados ya en nuestra ardorosa propaganda."

El programa de la vetllada comprenia números musicals, lectures de poesies i discursos, sota la presidència del duc de Solferino i del baró d'Albi -en els darrers anys del segle encapçalà la junta directiva de la Joventut carlista de Barcelona-, que va cloure l'acte amb un parlament sobre la joventut carlina³⁷⁸. L'endemà, el Correo Catalán va inserir a les seves planes una allocució dels estudiants tradicionalistes de Barcelona als catalans -"A los

³⁷⁴. "Desalientos republicanos", CC, 9 novembre 1897, ed. matf, pp. 9-10.

³⁷⁵. "Reunión escolar", CC, 21 novembre 1897, p. 4, i "Los escolares carlistas", CC, 23 novembre 1897, ed. matf, p. 6.

³⁷⁶. "Juventud Escolar Tradicionalista de Barcelona", CC, 4 desembre 1897, ed. matf, p. 7.

³⁷⁷. Sobre la reunió, cfr. "La reunión de escolares carlistas", CC, 13 desembre 1897, p. 3.

³⁷⁸. "La velada del Círculo. La Juventud carlista a la escolar", CC, 13 desembre 1897, pp. 7-9.

estudiantes tradicionalistas del distrito universitario de Barcelona" -, tot seguint les petjades dels madrilenys. El text de la crida era el següent:

"Compañeros:

Secundando fielmente la simpática idea de nuestros correligionarios los estudiantes de Madrid, tratamos de organizar los elementos tradicionalistas, y al efecto se ha constituido una Junta provisional que dirige desde los primeros instantes los elementos necesarios para realizar dicha organización, pudiendo hoy participaros el feliz éxito de nuestras primeras gestiones.

Nuestros esfuerzos y trabajos, pequeños y exigüos por lo que a nosotros toca, pero grandes y nobles por lo móviles que los inspiran, han obtenido las más completa y satisfactoria acogida.

Multitud de estudiantes se han inscrito ya en nuestra agrupación, y prueba evidente de que el tradicionalismo tiene raíces en los centros docentes catalanes, es el crecido número de adhesiones que contamos desde los principios de nuestra organización.

Hoy más que nunca es ésta urgente, ya que en el negro horizonte de nuestra patria se vislumbra la próxima batalla entre nuestros ideales y sus contrarios.

Por esto y por qué a la juventud compete la preciosa misión de trabajar para salvar a España de sus miserias y humillaciones, hemos creído necesaria nuestra agrupación, dependiente del Círculo Tradicionalista de Barcelona, para que de esta manera nos sea más fácil trabajar sin descanso por nuestro sagrado lema: Dios, Patria y Rey.

Por desgracia los errores modernos, prescindiendo por completo de Dios, empiezan ya a enseñorearse de algunas aulas: mas no lo conseguirán en Barcelona si nosotros, que somos los llamados a presentarles resistencia, oponemos a sus descabellados planes y falsos principios los grandes planes de nuestra Comunión y los sublimes principios de nuestro credo.

Así pues, la palabra, la pluma, el folleto y el periódico, todo ha de ser útil arma con que apoyar nuestras creencias religiosas y políticas.

Cooperad, pues, a esta agrupación que con el nombre de "Juventud Escolar Tradicionalista" hemos constituido, y prestaréis un señalado servicio a la más sublime y justa de las causas."

L'al·locució era signada, amb data de 12 de desembre de 1897, per vuit membres, d'entre els quals sobresortien l'actiu acadèmic de l'Acadèmia de la Joventut carlista Joaquim Vilahur i Joan Bardina, la condició d'estudiant del

Seminari del qual va comportar un escàndol de dimensions considerables³⁷⁹. Barcelona no va ser l'única població catalana que comptà amb un organisme escolar carlí. A Girona, pocs dies després de la crida del comitè de Madrid, es creà una Joventut Escolar tradicionalista, que es proposava de "*secundar con calor y entusiasmo los planes de propaganda de sus ideales iniciados por sus colegas de Madrid y Barcelona*"³⁸⁰. De tota manera, les joventuts escolars tradicionalistes foren un experiment limitat, que no va acabar de quallar - malgrat les afirmacions dels estudiants carlins barcelonins en la seva crida del 12 de desembre de 1897³⁸¹ -, ni pel que fa a la seva implantació ni a la seva incidència. La diferència respecte de les actives joventuts carlistes no admetia matisacions.

Fins aquí, l'organització política del carlisme dels anys noranta. La que caracteritzà, de fet, el *carlisme nou*. En canvi, l'estructura militar, tal com ja ha estat afirmat, no es formà en realitat fins als darrers anys del Vuit-cents, de manera paral·lela al desenrotllament del conflicte colonial i les seves àmplies repercussions. I no existí fins llavors malgrat la retòrica bel·licista de la premsa i sobretot dels joves carlistes tot al llarg dels noranta. Els articles o les vinyetes, farcides de militars carlins, de *El Voluntario* de Barcelona a mitjan de la dècada, o els comentaris en alguns actes públics -com aquell d'un dels oradors del meeting celebrat al teatre Zorrilla amb motiu de la inauguració de la Joventut carlista de Gràcia, que afirmà que calia "*esperar con el fusil al brazo hasta que nos llamen desde aquellas lejanas tierras para defender en la*

³⁷⁹. "La Juventud Escolar", *CC*, 14 desembre 1897, ed. matí, p. 8, i "Joventut Escolar Tradicionalista", *LMT*, 18 desembre 1897, p. 3. Sobre Joan Bardina i l'aldarull provocat per la seva condició de seminarista, cfr. l'apartat quart del capítol següent.

³⁸⁰. *CC*, 25 novembre 1897, ed. matí, p. 6.

³⁸¹. I malgrat que Joan Bardina assegurés que, al cap de vuit mesos de vida, la Joventut Escolar tradicionalista de Barcelona comptava amb cinc-cents associats. Una xifra, com a mínim, dubtosa. VALCARLOS [Joan BARDINA], "Los estudiantes als seminaristas", *LMT*, 1 octubre 1898, p. 2. *Lo Mestre Titas* publicà el maig de 1898 nombrosos treballs de membres de la Joventut Escolar tradicionalista de Barcelona, encapçalats per un article del seu president Fernando de Abalo i de Patxot, titulat "¡Desperta Espanya!". *LMT*, 7 maig 1898, pp. 1-4.

*montaña los intereses de la patria*³⁸²-, expressaven desitjos i recuperaven signes d'identitat. Però no responien a l'existència, que a vegades era també insinuada, d'una veritable estructura militar carlina, equiparable a la política. I això que una part important dels dirigents carlistes finiseculars havien integrat l'Exèrcit del pretendent a la tercera carlinada. Molta fantasia - interessada fantasia, generadora de *fantasmes*, però fantasia al cap i a la fi hi havia en articles apareguts a la premsa com el que signava E.A.M. a mitjan 1892. En aquest escrit s'afirmava que tres eren els mitjans que tenien els carlistes per tal de portar a terme la seva missió: l'oració, la unió i l'acció. Mentre explicava que la unió procedia de l'organització, especialment a través dels cercles tradicionalistes, de l'acció, en canvi, no en volia escriure res ja que si bé les bales no l'espantaven sí que ho feia el "*lápiz rojo del fiscal*"³⁸³. Insinuacions i evasives, que contrastaven amb la intensa propaganda que es portava a terme de l'organització civil, per a una estructura imaginàriament prolongada des de la Tercera guerra carlina. És innegable que es realitzaren alguns esforços individuals, però molt limitats, de cara a activar-la en els noranta, especialment a partir de 1897, quan es percep una actitud de creixent impaciència entre les bases. Que contrastava amb les crides a la calma i a la serenitat per part de les autoritats del partit. Les negatives perspectives de desenllaç que oferia el conflicte cubà ja a mitjan 1897 començaren a fer replantejar l'estratègia carlista. D'aquí, per exemple, els

³⁸². "Los carlistas de Gracia", *ECE*, 20 gener 1896, p. 1. Paraules no massa diferents de les que hauria pronunciat Vázquez de Mella en una entrevista periodística celebrada l'agost de 1898. El *Correo Catalán* se'n feia ressò: "*La organización, dice, está hecha hace mucho tiempo, lo cual se demostrará el día que Don Carlos lo tenga por conveniente. Entretanto permaneceremos arma al brazo, sin hacer caso de los chispazos que saltan o se hagan saltar para precipitar los acontecimientos.*" "Actitud de los carlistas", *CC*, 16 agost 1898, núm. extraordinari, p. 14.

³⁸³. E.A.M., "Medios para realizar su misión los carlistas", *El Correo de la Provincia*, 17 maig 1892, p. 1. Poc després de la publicació a la premsa carlina del *Llibre d'Honor* de 1896 i davant l'alarma creada, el *Diario de Barcelona* escrivia: "*Los periódicos han llamado la atención del gobierno sobre la organización que supone se ha dado al partido carlista, casi igual a la de nuestras zonas de reserva, con sus cuadros de jefes y oficiales en expectativa de lo que pueda suceder; y a pesar de que hay que rebajar a la mitad de la mitad tales cosas, después de descartar todo lo que tienen de fantásticos, no se puede negar que las imprudencias de los liberales y las debilidades de los conservadores han hecho que algunos simpatizaran con el carlismo, en particular en aquellas comarcas donde los excesos de palabra y de hecho de los federales y de los masones no han sido ni son contenidos, porque consideraciones de orden inferior atan las manos a los gobernadores.*" *Diario de Barcelona*, 16 gener 1896, p. 586.

cants a Valeriano Weyler des de la premsa carlina -"Sí, viva Weyler, que en medio de este enervamiento vergonzoso de gentes extranjerizadas representa algo español", escribia Vázquez de Mella l'octubre de 1897-, més intencionats que els dedicats a Polavieja, i la frustrada entrevista entre aquest militar retornat de Cuba a la fi de 1897 i don Carlos, símbol tot plegat del tempteig carlí, poc exitós, en les files de l'Exèrcit espanyol³⁸⁴. Tanmateix, no fou fins l'any següent quan es començaren a fer gestions serioses per a crear una estructura militar en el partit, un exèrcit en definitiva. La conclusió de la guerra de Cuba i l'estat socio-polític consegüent a Espanya hi impel·liren, tot i que la poc decidida actitud de don Carlos frenà tothora els preparatius. El diari madrileny La Época feia referència a principi de novembre de 1900, pocs dies després de l'octubrada, a l'organització militar "que en dos años y medio, desde el principio de las guerras coloniales, el carlismo se ha dado"³⁸⁵. El noranta-vuit era, doncs, l'any clau.

"En 1898, en los días trágicos de la pérdida de las colonias -escribia el conde de Rodezno en la seva biografia de don Carlos³⁸⁶-, D. Juan [Vázquez de Mella] en nocherniegas excursiones, recorría estratégicamente los arrabales de Madrid meditando los puntos y lugares por donde más fácilmente pudieran tomar la capital de España las fuerzas carlistas, en inteligencia con guarniciones que él veía ya sublevadas y adictas." La frontera entre la història i la literatura és, en aquesta ocasió, imprecisa. En tot cas, és cert que

³⁸⁴. Juan VÁZQUEZ DE MELLA, "¡Viva Weyler!", ECE, 26 octubre 1897, p. 1. Sobre l'apropament carlista a Weyler, cfr. Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, El carlismo ante la crisis colonial. Entre el insurreccionalismo y la legalidad (1895-1901), inèdit, ff. 144-152, i Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 218-219. El relat de l'entrevista frustrada entre Weyler i don Carlos de l'estiu de 1898, per culpa de la tossuderia de l'esposa d'aquest darrer, Mª Berta -"Así se malogró un intento patriótico cuyos resultados hubiesen podido ser incalculables."-, a Conde de MELGAR, Veinte años con..., pp. 216-217. D'altra banda, sembla que a Madrid circulaven uns retrats de Weyler que, mirats a contrallum, mostraven el retrat de don Carlos a cavall amb una bandera de Déu, Pàtria, Rei. Cfr. "Fuetadas", LMT, 22 gener 1898, p. 4. Les biografies de Weyler fan una mínima o nul·la referència a tots aquests fets. Cfr. Julio ROMANO, Weyler, el hombre de hierro, Madrid, 1934; Luis de ARMIÑÁN, Weyler, Madrid, 1946, i Valeriano WEYLER y LÓPEZ DE PUGA, En el archivo de mi abuelo. Biografía del Capitán General Weyler, Madrid, 1946.

³⁸⁵. "La suspensión de garantías", La Época, 2 novembre 1900, [p. 1].

³⁸⁶. Conde de RODEZNO, Carlos VII. Duque de..., p. 235.

Vázquez de Mella formava part, el noranta-vuit, d'una junta de conspiració a Madrid, presidida pel marquès de Cerralbo, i integrada, a més a més, pel comte de Casasola, Gutiérrez Solana, el marquès de Vallecerrato, Sanz, Maldonado i Rodríguez Mañllo. L'agost de 1898, si hem de creure el relat de José B. Moore -en una memòria sobre els precedents de l'alçament de Badalona, que constitueix gairebé l'única font d'informació sobre l'organització militar carlista a Catalunya³⁸⁷-, la junta de Madrid va encarregar a Salvador Soliva, personatge que ens ha aparegut ja en les pugnes a l'interior del Cercle tradicionalista de Barcelona, uns primers treballs per a l'organització de la província de Barcelona. El mes de setembre Soliva fou nomenat per la junta de conspiració delegat de la província de Barcelona, mentre que Joan Rovira ho fou de la de Girona, Antoni Oriol de la de Tarragona i Antoni Freixa de la de Lleida. El militar carlista Moore en fou informat pel membre de la junta de Madrid Gutiérrez Solana, el qual va sol·licitar-li col·laboració amb els nomenats. D'altra banda, el mes de novembre Josep de España era encarregat en nom de Cerralbo de formar una junta a Barcelona a fi de recaptar fons i adquirir armes, tasca en la qual a nivell espanyol excel·lien el pròcer castellà i Tirso de Olazábal³⁸⁸. Formaren part de la nova junta els industrials Josep i Lluçà Muntadas, el baró d'Albi, Gaietà Buigas, Joaquim de Montagut i Salvador Morales, tots destacats carlistes barcelonins. Sembla que s'havien format juntes en d'altres zones, com ara Tarragona, que presidia el marquès de Tàrrar, amb Joan Bernat en

³⁸⁷. AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada al Rey sobre los sucesos de 28 Oct[ubre] 1900 y de los trabajos de organización realizados en Cataluña desde el 13 Enero 1899 hasta la fecha de la intentona funesta", 10 febrer 1901. El document, d'un extraordinari interès, ha estat reproduït a Jordi CANAL i MORELL i Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, "No era la ocasión propicia...". La conspiración carlista de fin de siglo en un memorial a Don Carlos", *Hispania*, LII, núm. 181, 1992, pp. 730-742. Melchor Ferrer, d'altra banda, segueix aquest document en les planes que dedica a la *Historia del Tradicionalismo español* a les conspiracions carlistes finiseculars, però en canvi, curiosament, no el reproduceix en els nodrits apèndixs de la seva obra.

³⁸⁸. Aquests dos personatges eren sotmesos a una estreta vigilància per part de les autoritats espanyoles i els cònsols espanyols al sud de França, especialment els anys 1899 a 1901. Per a 1897-1899, cfr., AMAE, H2845, i per a 1900-1901, AMAE, H2846, "II. Vigilancia ejercida sobre el Marqués de Cerralbo y el Duque de Solferino" i "VII. Vigilancia ejercida sobre D. Tirso Olazábal", 1900-1901.

el càrrec de vice-president³⁸⁹. Davant de la indefinició pel que feia a les funcions de la junta, aquesta optà per l'alternativa maximista, tot atribuint-se fins i tot les corresponents a l'organització conspirativa, com ara la redacció de reglaments o el nomenament de caps de regió. Lògicament, doncs, la junta barcelonina va topar amb el delegat de la província de Barcelona nomenat per la junta conspirativa de Madrid. El conflicte de competències va comportar un viatge a Venècia de Soliva per tal de posar el tema a consideració de don Carlos. Aquesta era, en definitiva, la situació de la incipient organització militar carlista a Catalunya els primers dies de 1899, després d'uns mesos en els quals la pèrdua de les colònies portava a pensar en aquell aixecament "*inevitable y casi inminente*" que el pretendent havia promès a Vázquez de Mella, mentre l'agitació augmentava i s'assistia a la formació d'espòradiques i aïllades partides, com la d'Alcalà de Xisvert, de signe prou equívoc³⁹⁰.

I fou en aquests primers dies del noranta-nou quan entrà directament i explícitament en escena José B. Moore Arenas. Aquest personatge, nascut a Barcelona el 1842 i que ingressà a la Marina de guerra anglesa, va participar activament a la Tercera guerra carlina a les ordres de Maties de Vall, Francesch i Savalls, tot essent nomenat pel duc de Madrid a la fi de la contesa comte de Casa Moore i brigadier de l'Exèrcit reial. Retornà poc després de la guerra a Espanya per motius familiars i va ser detingut, encausat i empresonat. El 1880 es trobava ja en llibertat, si atenem a la carta que li dirigí don Carlos felicitant-lo "*por haber recobrado la libertad después de los*

³⁸⁹. Les relacions entre el marquès de Tamarit i Joan Bernat empitjoraren poc temps després. En una carta enviada per Tamarit a Melgar amb data de 12 de juliol de 1900, el primer al·ludia a Bernat com "*ese desgraciado*" i, més endavant, a "*mis amigos de la Junta, que lo son todos menos Bernat*". MC, C. XV, núm. 31, Marquès de Tamarit a Francisco Martín Melgar (12 juliol 1900), extracte.

³⁹⁰. Les paraules de don Carlos a Vázquez de Mella, a "Manifiesto de don Carlos", *ECE*, 13 abril 1898, p. 1. La publicació d'aquest manifest provocà la recollida de *El Correo Español*. De la partida d'Alcalà de Xisvert, que féu omplir planes i més planes a la premsa de tots colors, el Capità general de València afirmava que hi "*figuran algunos republicanos, si bien el carácter de aquélla es carlista, y la forman individuos de Cuevas de Vinromá y Alcalá de Chisvert*". SHM, AGM 2ª Sección 4ª División, llig. 125, Guerras carlistas. Movimientos carlistas, 1837-1906, Capità General de València a Ministre de la Guerra (València, 8 agost 1898), telegrama. La premsa carlina va mantenir que la partida era republicana, tot entrant en polèmica amb els periòdics que la consideraven carlina. Cfr. "La partida de Alcalá de Chisvert", *ECE*, 17 agost 1898, p. 2; "Díjolo Blas...", *ECE*, 22 agost 1898, p. 1, i "Sobre la partida de Castellón", *ECE*, 30 agost 1898, p. 3.

*tres años y medio que acabas de pasar de cárcel en cárcel, coronando así los servicios prestados durante la guerra*³⁹¹. Llavors, marxà novament del país³⁹². Va viure exiliat fins a la fi de 1893, quan va decidir retornar a Barcelona, amb parada obligada a Venècia. Allí va exposar al pretendent els seus plans militars per al futur, tal com unes setmanes després ho contava Melgar al marquès de Cerralbo: "*Moore, en efecto -escribía*³⁹³-, *vino con grandes planes bélicos. El Señor calmó sus ardores y le manifestó Su firme voluntad de no salir, por ahora, de los procedimientos actuales.*" Si bé els plans bèl·lics no prosperaren, Moore es llançà, a Catalunya, a una intensa campanya propagandística, que incidia en el vessant militar del carlisme. El noranta-quatre veié la llum el seu llibre Guerra de guerrillas, i en els anys següents publicà nombrosos articles a la Biblioteca Popular Carlista, en un apartat significativament titulat "Sección militar"³⁹⁴. Participà, a més a més, especialment en els primers mesos després de la seva tornada, en molts actes organitzats pels diferents cercles tradicionalistes catalans. Era la representació del carlisme militar que tots volien immortalitzar al seu costat. A través d'un *Reial Decret*, de 13 de gener de 1899, José B. Moore era nomenat per don Carlos Cap d'Estat Major General de l'Exèrcit Reial de Catalunya i, per delegació del Capità general Rafael Tristany, "*encargado de la dirección superior de los trabajos de organización y preparación de todo en el Principado de Cataluña*"³⁹⁵. Tristany era, llavors, més honoríficament que pràcticament, el Capità general carlista de Catalunya -va morir aquell mateix

³⁹¹. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1880, Don Carlos a José B. Moore (París, 18 juliol 1880).

³⁹². El mes de març de 1892, Melgar -en la seva segona personalitat com a l'articulista *Marcos Laguna*- escrivia a El Correo Español que don Carlos havia tingut notícies de Moore, que vivia del seu treball a Amèrica. Cfr. Marcos LAGUNA [Francisco Martín MELGAR], "Carta de Venecia. 5 de Marzo de 1892", ECE, 9 març 1892, p. 1.

³⁹³. MC, C.IX, núm. 17, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 31 maig 1894).

³⁹⁴. José B. MOORE, Guerra de guerrillas, Barcelona, 1894, i BPC, 1895-1897. Sobre aquest personatge, cfr. F[rancesc] de P[aula] O[ller], Álbum de personajes carlistas con sus biografías, vol. III, Barcelona, 1890, pp. 45-48; "El general Moore", BPC, vol. VIII, febrer 1896, pp. 53-55, i R[eynaldo] de BREA, Príncipe heroico y..., pp. 164-166.

³⁹⁵. AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada...".

any 1899-, càrrec que més activament ocupaven els generals Sanz a Madrid, Reyero a València i Cervera a l'Aragó³⁹⁶. Al Principat, la direcció efectiva de l'organització militar carlista va recaure, doncs, en el comte de Casa Moore, que a la mort de Tristany passà a ser el nou Capità general carlista de Catalunya. Des de Venècia s'argumentava la factible i necessària coexistència entre treballs polítics i militars, tot marcant-ne els límits, especialment en zones clau com Catalunya. Així, Melgar escrivia al marquès de Cerralbo el març del noranta-nou el que segueix:

*"No hay, pues, que abandonar la organización legal, mientras las cosas sigan como hoy están, pero no hay tampoco que confundirla con los otros trabajos, que son de orden completamente distinto, y con fin distinto también, y supeditados a la inmediata dirección del Rey. Así, por ejemplo, en el caso de Cataluña que V. cita, el Rey ya ha tomado las resoluciones oportunas, atendiendo al servicio que desea, y prescindiendo de los moldes civiles. Estos organismos legales y públicos en Cataluña, que son del dominio público y que han aparecido en los periódicos, pueden y deben seguir funcionando a la luz del día con jefes regionales, provinciales, etc., siendo del todo independientes de ellos la otra organización militar, que el Rey arregla según las necesidades del lugar y del momento."*³⁹⁷

Dues organitzacions paral·leles unides només per la punta, que havien de crear necessàriament malestars, recels i conflictes.

³⁹⁶. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, p. 218. A l'Arxivo Melchor Ferrer existeixen dues cartes del pretendent al general Reyero sobre l'organització militar carlista de València. En la segona el pretendent confirmava Reyero com a Comandant general de València, i feia al·lusió a la interrupció dels treballs iniciats. AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1876-1909, 1900, Don Carlos al general Reyero (Venècia, 28 març 1900). Un any abans, el duc de Madrid l'escrivia en aquests termes: "Necesitando estar enterado personalmente de los elementos con que cuentas, de los jefes de que dispones y de lo que pueda hacerse en Valencia cuando llegue el momento, te ruego que me enteres de todo hasta en los detalles. Nadie más que Tirso [de Olazábal] sabe que te escribo, y nadie más que él debe saberlo. Contéstame por su conducto. Él te enterará de otras cosas que hemos tratado estos días." A la postdata, afegia: "Quisiera también saber qué se ha hecho en el Maestrazgo, si hay jefes designados y qué opinas respecto a esa importantísima región." AMF, Carlos VII. Documentos reales, 1876-1909, 1899, Don Carlos al general Reyero (Venècia, 21 abril 1899). Melchor Ferrer les va reproduir en els apèndixs de la seva monumental obra. Cfr. Melchor FERRER, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, pp. 162 i 151.

³⁹⁷. MC, C. XI, núm. 32, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 9 març 1899).

En accedir, per tant, a la direcció dels treballs d'organització militar a principi de 1899 Moore, com ell mateix contava, es va trobar

"en una situación sumamente difícil por los desaciertos anteriores, con una honda división en el partido entre los elementos civiles, y falta de unión y cohesión en el de acción y una marcada hostilidad por parte de las personas nombradas anteriormente por el Marqués de Cerralbo, que no se mostraban dispuestos a acatar la autoridad nombrada por V.M.." ³⁹⁸

Una estructura política amb els seus caps, tensions internes en el carlisme català -sobretot el barceloní amb el conflicte a l'entorn de cercle tradicionalista com a emblema, i el gironí, que els personalismes i els mals resultats organitzatius aguditzaven-, un delegat nomenat per la junta conspirativa de Madrid, una junta presidida per España a Barcelona: tot plegat, un trencaclosques que no encaixava. La primera ocupació de Moore fou de posar ordre en aquest galimaties, tot escombrant, evidentment, cap a casa. En primer lloc, ja que la tasca que li havia estat encomanada requeria força diners, va crear una Tresoreria, sota comandament militar, a diferència de com s'havia fet en d'altres moments de la història del carlisme. Era necessari, argumentava Moore en la memòria que elevà en 1901 a don Carlos, *"evitar las funestas consecuencias que la experiencia de otras épocas había demostrado como resultado de la falta inevitable de armonía entre los encargados de recaudar fondos, siendo éstos del elemento civil y los jefes encargados de los mandos militares."* ³⁹⁹ Per al càrrec de Tresorer general de Catalunya, que corresponia al d'un Oficial general de l'Exèrcit, fou nomenat Josep de España, amb mires conciliadores. Era la forma de no entrar en conflicte amb la junta que aquest personatge presidia, i més encara si un altre

³⁹⁸. AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada...".

³⁹⁹. I, més endavant, afegia: *"Que los elementos más esenciales de la guerra estén, pues, al capricho de personas que ninguna responsabilidad tienen en la dirección de la guerra, que los que tienen la custodia y distribución de los elementos más esenciales se consideren exentos e independientes de la autoridad del General en Jefe es peligroso; es supeditar la más alta autoridad militar a personas (que por buenas que sean sus intenciones) ignoran las necesidades de la guerra. Además, es impropio que el General en Jefe haya de someter sus planes y ponerlos en conocimiento de personas incompetentes y de cuya reserva no se pueda siempre fiar."* Ibid..

membre, Josep Muntadas, era l'escollit per a exercir de tresorer de la província de Barcelona. Com a tresorer de la de Lleida es nomenà Josep Niubó, a Girona Joan Puigbert i a Tarragona Maties Ripoll. En els dos darrers casos la tria va ser complicada. A Girona, pel fet que era difícil d'escollir una persona que fos acceptada per les diferents faccions del carlisme gironí⁴⁰⁰. A Tarragona, en canvi, sense menystenir alguns conflictes interns - generalitzats en el carlisme català finisecular-, perquè el marquès de Tamarit exercia un control total sobre la província, tot presidint tant la Junta provincial com la junta de conspiració. Moore al·ludia, en aquest cas, al "*carácter peculiarmente exclusivista del presidente de la Junta Sr. Marqués de Tamarit, quien parece considera a la provincia como feudo suyo*"⁴⁰¹. Un cop nomenats els cinc tresorers, tanmateix, les dificultats persistiren, ja a conseqüència de malentesos, per la poca activitat dels escollits -així, per exemple, segons Moore, el tresorer de Tarragona va resultar una nul·litat⁴⁰², o pel qüestionament constant de l'autoritat militar carlista per part de les autoritats polítiques del propi partit. En tot moment es percep una guerra oberta entre autoritats polítiques i autoritats militars en el carlisme dels últims anys del Vuit-cents. Les tresoreries, en major o menor grau, compliren amb

⁴⁰⁰. Joan Puigbert, tanmateix, acabà deixant el càrrec de tresorer de la província de Girona "*a la suite de dissentiments survenus contre lui et d'autres partisans*", segons constava en uns informes elaborats per les autoritats franceses amb motiu de l'estada de Puigbert a Banyuls el gener de 1901. La idea de Joan Puigbert era de romandre-hi fins que l'agitació carlista hagués amainat. ADPO, Série M, 4Mp305, Informe del Comissari especial de Cervera (Cervera, 23 gener 1901).

⁴⁰¹. AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada...". Suelves qualificava el general Moore el juliol de 1900, al seu torn, de *tarugo*. El nucli barceloní que s'havia insubordinat contra Moore en 1900 no en sortia millor parat, ja que segons el Marquès eren uns desequilibrats. MC, C. XV, núm. 31, Marquès de Tamarit a Francisco Martín Melgar (12 i 13 juliol 1900), extractes. D'altra banda, Antoni Salas escrivia al comte de Casasola, implicat també en la junta de conspiració de Madrid, que els carlistes tarragonins estaven dividits, sobretot els de Valls -feia referència a dos bàndols que s'odiaven a mort-, a causa del poc tacte i lleugereses del marquès de Tamarit. De tota manera, però, no hi pensava fer res, "*dado el carácter de Tamarit*". MC, C. XIV, núm. 20, Antoni Salas al Comte de Casasola (Valls, 12 desembre 1899).

⁴⁰². AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada...". El marquès de Tamarit atribuïa la baixa recaptació de fons a la seva província a dos factors: a l'empobriment causat per la fil·loxera, i a la desconfiança en els recaptadors. Tamarit centrava aquesta darrera crítica en el vice-president de la seva Junta, el seu enemic Joan Bernat. Les insinuacions de corrupció no mancaven. Així, escrivia: "*A la gente se le escapan los repetidos e inútiles viajes que los recaudadores y subrecaudadores hacen a Barcelona y otros puntos, y cómo no se les conoce medios de fortuna para hacer viajes de placer, ello contribuye a escamar a la gente.*" MC, C. XV, núm. 31, Marquès de Tamarit a Francisco Martín Melgar (12 juliol 1900), extracte.

les seves funcions: recaptaren fons als territoris de la seva respectiva jurisdicció i els invertiren en la compra d'armes, municions i uniformes. Moore avaluava les adquisicions a Catalunya en uns 3450 fusells Remington -més 1100 que estaven compromesos, però encara no havien estat lliurats quan tingué lloc l'*octubrada*- i nombrosa munició, a més de 1400 corretjams, 400 uniformes i dos milers de boines. I, el 28 d'octubre de 1900, restaven encara diners en caixa, malgrat que era impossible de precisar-ne la quantitat a causa de la repressió governamental⁴⁰³.

Si amb el nomenament de Josep de España com a tresorer general de Catalunya, Moore esperava neutralitzar la junta que aquest presidia -tot i que l'etern candidat a diputat a Corts per Igualada seguí considerant-se sota les ordres de Cerralbo-, va assajar una maniobra semblant amb Salvador Soliva. Fou nomenat, tot prolongant l'encàrrec que havia rebut de la junta de conspiració de Madrid, cap interí de la brigada de Barcelona. Amb data de 7 de març de 1899, José B. Moore, en ús de les facultats del seu càrrec, disposava que

*"En atención a los méritos y circunstancias que concurren en el Coronel de Infantería Don Salvador Soliva, Vengo en nombrarle en comisión de Real servicio, Jefe interino de la Brigada de Barcelona. Debiendo proceder a la organización de las fuerzas de dicha provincia con arreglo a las instrucciones especiales que se le darán y el Reglamento Orgánico de este Ejército."*⁴⁰⁴

Equivalia, de fet, a la màxima autoritat militar carlista de la província. I, com a tal, imprimí un desenrotllament organitzatiu remarcable, que cap de les altres províncies catalanes igualà⁴⁰⁵. Catalunya havia estat dividida en

⁴⁰³. AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada...".

⁴⁰⁴. AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1899, José B. Moore, Capità General i en Cap de Catalunya, a Salvador Soliva (Quarter general de la Frontera, 7 març 1899).

⁴⁰⁵. Cfr. *Las Noticias*, 22 i 24 desembre 1901, [p. 1], i "Muerte de Soliva", *El Cañón*, 28 desembre 1901, [p. 4].

quatre districtes, que es feien coincidir amb les quatre províncies, que a la vegada es subdividien en quatre zones, comandades per un cap de batalló que, a la vegada, dirigia les quatre companyies de la seva zona. Així, per exemple, a la província de Tarragona s'organitzaren quatre batallons, amb centre als districtes de Reus, Vendrell, Falset i Valls, amb els respectius caps nomenats directament pel general Moore⁴⁰⁶. Aquesta divisió territorial coincidia essencialment amb l'organització de l'arma d'Infanteria de l'Exèrcit Reial de Catalunya. Quant a la Cavalleria i a l'Artilleria, que figuraven en l'organigrama de l'Exèrcit Reial, no hi ha indicis plausibles que portin a pensar en el seu desenvolupament. Fou a la segona meitat de 1899 quan es va imprimir a Perpinyà el llibret titulat Ejército Real de Cataluña, que la Guàrdia civil de Figueres intentà d'interceptar⁴⁰⁷. Aquest reglament estava elaborat en atenció a la R.O. de gener de 1899 sobre l'organització militar de Catalunya. Les qüestions tractades eren les següents: l'Estat Major, la Infanteria, la Cavalleria, l'Artilleria, els Enginyers, el Cos Jurídic Militar, l'Administració Militar, la Tresoreria, la Sanitat militar, el clergat castrense, els sous i les gratificacions, i les gratificacions del Comandament. El llibret finia amb un seguit de disposicions generals, d'entre les quals sobresortia la que es dedicava a les partides. S'hi consignava el que segueix:

"Se prohíbe en absoluto la formación de las llamadas "Partidas" cualquier que se levantara con armas y reuniera un número más o menos de gente armada debe presentarse enseguida al jefe de la Zona a que pertenezcan para que

⁴⁰⁶. MC, C. XIV, núm. 20, Antoni Salas al Comte de Casasola (Valls, 12 desembre 1899).

⁴⁰⁷. Ejército Real de Cataluña, Perpinyà, 1899. L'únic exemplar d'aquest opuscle que he pogut localitzar es troba a ADPO, Série M, 4Mp305. D'aquest mateix fons procedeix la informació sobre la mobilització de la Guàrdia civil de Figueres. Cfr. ADPO, Série M, 4Mp 305, Comissari especial del Portús al Prefecte dels Pirineus Orientals (El Portús, 12 octubre 1899). A AMAE, H2845, Ambaixador espanyol a París a Ministre d'Estat (París, 2 octubre 1899), s'hi pot trobar una còpia a màquina, ja que el cònsul espanyol a Perpinyà no en va poder aconseguir cap exemplar, i va haver de fer copiar el que posseïa la prefectura (que, suposo, és el que es troba a ADPO). El tiratge, segons la comunicació anterior, era de cent exemplars. En l'opuscle s'especificava que, mentre la Cavalleria de l'Exèrcit Reial havia d'estar constituïda per esquadrons independents sota la direcció del Sub-inspector general de l'arma, la Infanteria estava composta per quatre brigades, que corresponien a les quatre províncies catalanes. Cada brigada, al mateix temps, es dividia en quatre batallons -amb un màxim de 896 places- de quatre companyies. Cfr. Ejército Real de..., pp. 5-12.

inmediatamente ingresen en el batallón que corresponde."⁴⁰⁸

L'estil enrevessat del reglament deixava intuir la voluntat de controlar totes les forces, sense fisures. L'experiència de la tercera carlinada era encara viva entre el comandament del nou exèrcit de l'etapa finisecular. L'edició de l'opuscle sobre l'Exèrcit Reial de Catalunya a Perpinyà té una doble explicació. En primer lloc, per una qüestió òbvia, que era el perill que comportava de fer-ho a Catalunya. Segonament, per la senzilla raó que al costat, a Banyuls, havia estat instal·lat l'autodenominat Quarter general de la frontera, tot i que el centre estratègic de l'Exèrcit Reial de Catalunya, segons l'opuscle, s'havia de situar a Manresa⁴⁰⁹. Des del quarter de Banyuls, José B. Moore -que es feia anomenar Monsieur Buldoc, i passava llargues temporades a Llorda, on havia viscut exiliat Tristany⁴¹⁰- dictava les seves ordres⁴¹¹. I, així mateix, expedia nomenaments i ascensos. En la memòria de 1901 ho justificava de la manera següent:

"En cuanto a la organización del personal, después de tantos años era necesario una clasificación de empleos, y las

⁴⁰⁸. Ibid., p. 24.

⁴⁰⁹. Ibid., p. 10.

⁴¹⁰. AMAE, H2846, "VI. Vigilancia ejercida sobre el Sr. Cervero y otros", 1900-1901, Ministre d'Estat a l'Ambaixador d'Espanya a París i al Cònsul d'Espanya a Perpinyà (Madrid, 15 gener 1901), telegrames. Les autoritats espanyoles sol·licitaren el seu internament en diferents ocasions. A fi i a efecte de reconèixer-lo i poder-lo internar van traçar la següent descripció del personatge: "D. José Moore tiene unos 57 años de edad, pero representa tener de 60 a 62; es de estatura alta, flaco, pálido, usa bigote y perilla luchana muy gris, ojos claros, semblante agradable; viste con decencia pero sin elegancia y usa más bien chaqué que americana y siempre sombrero; reside en el mismo santuario de Lourdes en donde vivió el General carlista D. Rafael Tristany que falleció no ha mucho tiempo. Dicho D. José Moore nació, se crió y educó en Inglaterra y nunca ha pronunciado bien el español por este motivo. Para hablar levanta poco la voz." AMAE, H2845, "Señas e informes de los Sres. Moore", 1899.

⁴¹¹. En uns articles publicats l'abril de 1931 a El Correo Catalán, un personatge que signava Rebec - i que havia participat a Lo Mestre Titas a la fi del Vuit-cents- afirmava que Moore s'havia traslladat a Banyuls el mes de juliol. REBEC, "Cataluña Autónoma. Los carlistas en acción. II", El Correo Catalán, 29 abril 1931, p. 1. No queda clar, tanmateix, a quin any corresponia aquest mes de juliol. Ha de ser, però, malgrat les imprecisions, de 1899, ja que no podia ser ni l'any anterior -la R.O. d'organització era datada del mes de gener del noranta-nou-, ni el posterior, ja que he pogut localitzar un document de març de 1899 datat al Quarter de la frontera. Aquest document correspon al nomenament, esmentat més amunt, de Soliva com a Cap interí de la brigada de Barcelona. El director de la Seguretat Nacional francesa demanava, d'altra banda, el juliol de 1899 informació al prefecte dels Pirineus Orientals sobre una hipotètica estada de Moore a Perpinyà. ADPO, Série M, 4Mp305, Director de la Seguretat Nacional al Prefecte dels Pirineus Orientals (París, 31 juliol 1899).

*numerosísimas bajas ocurridas en tan largo transcurso de tiempo hacía necesario la concesión de bastantes ascensos para cubrir las atenciones indispensables del Real Servicio.*⁴¹²

L'Exèrcit Reial de la Catalunya de la darreria del Vuit-cents era la continuació, pel damunt d'un llarg parèntesi, de l'exèrcit carlista de la guerra civil dels anys Setanta. Amb ascensos, com el del manlleuenc Lluís Rierola i Masferrer, que havia combatut a la tercera carlinada a les ordres de Savalls, tot participant a les accions d'Alpens i Breda. Rierola va acabar la guerra amb el grau de capità i, més de vint anys després, el desembre de 1899, era ascendit a comandant de l'arma d'Infanteria pel General en cap de l'Exèrcit Reial José B. Moore. La participació en la reorganització militar carlista va provocar el seu ingrés a la presó després de l'*octubrada*⁴¹³. Amb un ascens fou compensada, així mateix, l'activitat desplegada per Miquel Verdaguer, de Mieres, en els anys 1899-1900, que l'abocà temporalment a l'exili, al costat de Moore, de qui segons els informes militars espanyols era l'ajudant⁴¹⁴. El 4 de novembre de 1900 era ascendit a capità de Cavalleria per Moore, i el 15 de gener de 1901 don Carlos li concedí "*la Encomienda de la Real y Distinguida Orden de Carlos tercero, en recompensa de la lealtad y servicios de Vd., muy particularmente a consecuencia de los tristes sucesos ocurridos*

⁴¹². AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada...".

⁴¹³. Arxiu Rierola (Manlleu), Documentació personal de Lluís Rierola i Masferrer, José B. Moore, Capità general i General en cap de l'Exèrcit Reial de Catalunya, a Lluís Rierola i Masferrer (Quarter general la Frontera, 6 desembre 1899). Sobre l'empresonament, cfr. Luis RIEROLA, *Mi cautiverio en 1899*, Vic, 1914. Hi ha un clar error en el títol del llibre, ja que l'empresonament de Rierola tingué loc en 1900, després del frustrat alçament de Badalona, con la mateixa lectura de l'obra confirma. Cfr., així mateix, Antoni RIEROLA, "L'intent d'aixecament de Badalona i Berga i el dietari d'un manlleuenc: *Mi cautiverio en 1899* de Lluís Rierola i Masferrer", *Manlleu-publicació*, núm. 662, 1992, pp. 10-16.

⁴¹⁴. El Consulat espanyol a Perpinyà informava a les autoritats franceses que, amb data de 15 de gener de 1900, s'havia rebut una comunicació del Capità general de Catalunya segons la qual Miquel Verdaguer (a) Grivé, establert a Perpinyà, "*a un grand dépôt d'armes et de munitions dans sa province - dépôt qu'on ignore où il se trouve-*" ADPO, Série M, 4Mp305, Consulat espanyol a Perpinyà (Perpinyà, 16 gener 1900). Segons comunicava el Capità general de Catalunya al ministre de la Guerra, Moore i Verdaguer es trobaven a Perpinyà el gener de 1901, una vegada retornats de Venècia. Miquel Verdaguer era "*su ayudante y poderoso auxiliar*". AMAE, H2846, "VI. Vigilancia ejercida sobre el Sr. Caverio y otros", 1900-1901, Capità General de Catalunya a Ministre de la Guerra (Barcelona, 14 gener 1901), telegrama.

el 28 de Octubre 1900"⁴¹⁵. Un personatge que signava Aquino a El Radical de Reus l'any 1935, en canvi, havia estat nomenat per Moore en 1899, quan pertanyia a les joventuts carlines, sergent de l'Exèrcit Reial de Catalunya⁴¹⁶.

En definitiva, aquesta era l'organització militar de la qual es va dotar el carlisme a Catalunya, territori propici degut a l'agitació social que es vivia els darrers anys de la centúria, a la notòria estructura política del partit i a la proximitat de la frontera. Una organització militar que no arribà a quallar. Com a mínim, per tres raons. Primerament, a causa dels enfrontaments amb els caps de l'organització política, que en bona mesura mai no van reconèixer l'autoritat de Moore. Josep de España en pagà les conseqüències a Catalunya, com Cerralbo i Vázquez de Mella ho feren a nivell espanyol. En aquest context ha de ser inscrita la substitució, ja comentada més amunt, del marquès de Cerralbo per Matías Barrio Mier l'any noranta-nou. El marquès de Tamarit, en una correspondència amb el secretari de don Carlos, es planyia de com "*se ha pisoteado y calumniado al pobre España*", i afegia que res no "*diré de lo ocurrido con Cerralbo*". La seva opinió de Moore, en la mateixa missiva, era significativa de l'enfrontament que es vivia a l'interior del carlisme. Així, escrivia que la funció de la tresoreria carlista tarragonina a mitjan any 1900 era "*de allegar fondos para que Moore vaya viviendo, por que de Barcelona ya no envían nada, por que están cansados de tarugos*".⁴¹⁷ Salvador Soliva i alguns membres de la junta de conspiració de Barcelona -integrats o no amb posterioritat a l'estructura militar-, d'altra banda, trencaren lligams amb Moore, tot obrint el camí que havia de conduir a l'*octubrada*. En segon lloc, per la manifesta indecisió de don Carlos, que contrastava amb la impaciència de bona part de les bases del partit i, fins i tot, de la pròpia estructura militar.

⁴¹⁵. Arxiu Verdaguer (Mieres), José B. Moore, Capità general i General en cap de l'Exèrcit Reial de Catalunya, a Miquel Verdaguer (Quarter general de la Frontera, 4 novembre 1900), i El Conde de Casa Moore, Capità general i General en cap de l'Exèrcit Reial de Catalunya, a Miquel Verdaguer (Llorda, 15 gener 1901).

⁴¹⁶. AQUINO, "Páginas de mi vida. [Entonces]", El Radical (Reus), 30 novembre 1935, p. 4.

⁴¹⁷. MC, C. XV, núm. 31, Marquès de Tamarit a Francisco Martín Melgar (13 juliol 1900), extracte.

L'esmentat Soliva n'era, potser, el millor exemple. I, amb ell, una part important dels subcaps militars catalans. L'heterodox periòdic carlista El Cañón escrivia a la mort de Soliva que, amb l'accés de Moore al principal càrrec militar carlista de Catalunya,

*"si bien al principio anduvo bien con Soliva, después, debido a varias causas de todos los carlistas sabidas, y de acuerdo con Mella, Solana y Casasola, de Madrid; con Ramos Izquierdo, Jorcano y Traver, de Valencia; con Cervero y Franco, de Aragón, y todos los subjefes de Cataluña, excepto el de Vich, rompió Soliva con Moore, y junto con aquéllos, preparó la intentona, que se limitó a lo de Badalona y Alicante, por causas de muchos ignoradas"*⁴¹⁸.

La llarga espera d'allò que José B. Moore, en connivència amb don Carlos, Barrio Mier i un sector dirigent del partit, anomenà l'*ocasió propícia* acabà malbaratant tots els esforços de preparació militar⁴¹⁹. Finalment, la doble inadequació de l'estructura militar que s'estava assajant de rescatar. Inadequada, en primer lloc, amb la base real del carlisme finisecular, migrada respecte a la que nodrí l'Exèrcit Reial de referència, és a dir el de la tercera carlinada. El carlisme no podia, a la fi del segle, provocar una nova guerra civil. I, així mateix, inadequada a la societat catalana i espanyola dels anys noranta, que també s'havia transformat substancialment des dels anys setanta. Partides, un Exèrcit Reial: formes que s'havien convertit en obsoletes en una lluita progressivament polititzada i urbanitzada. Si el mèrit bàsic de la nova estructura política del carlisme de la fi del Vuit-cents, la base del seu èxit al cap i a la fi, es centrava en la seva adequació a la canviant realitat socio-política, la inadequació era, en canvi, l'element que abocà l'estructura militar al més absolut dels fracassos, a banda de l'esdeveniment concret de l'alçament de Badalona. Reprendrem breument aquesta qüestió en les conclusions d'aquest treball. Les estructures política i militar emblemàtiques,

⁴¹⁸. "Muerte de Soliva", El Cañón, 28 desembre 1901, [p. 4]. Així mateix, cfr. Las Noticias, 22 desembre 1901, [p. 1], i Las Noticias, 25 desembre 1901, [p. 2].

⁴¹⁹. AMF, Carlos VII. Documentos políticos, 1876-1909, 1901, El Conde de Casa Moore, "Copia de la Memoria elevada...".

cadascuna al seu torn, el *carlisme nou* i el *carlisme vell*. Si l'etapa 1888-1900 s'obria amb la voluntat de reorganitzar modernament el partit carlista, tal com les circumstàncies exigien, es cloïa, pel contrari, amb l'alçament d'una partida, símbol del carlisme que s'havia deixat aparcat uns anys abans. El carlisme podia, és evident, mirar enrere, però la societat havia fet inexorablement unes importants passes endavant.

Tres dates podrien emblematitzar l'evolució del carlisme finisecular. El 1888, en primer lloc, l'any que visqué l'escissió integrista, que semblava podia arribar a pesar com una llosa sobre el carlisme. No fou així, tanmateix. Des de llavors, carlins i integristes emprengueren el camí de la reorganització política. El partit carlista amb un notable èxit, que sustentà en un primer moment la celebració el Centenari de la conversió de Recared en 1889 i l'impuls del marquès de Cerralbo, nomenat delegat de don Carlos a Espanya l'abril de 1890. L'integrisme o nocedalisme a remolc de l'evolució tàctica dels seus íntims enemics. L'integrisme, com a opció política, fracassà ja en 1893 amb la sortida del partit de personatges destacats com Ortí y Lara, Riva, Acillona, Campiñón -l'únic diputat a Corts integrista en 1893, ja que l'acta de Nocedal no s'arribà a aprovar- o Gil Delgado, i, més endavant, d'un personatge tan emblemàtic com Sardà i Salvany. De forma paral·lela, van desaparèixer periòdics com El Tradicionalista, un dels pocs signants del manifest integrista de 1888 que encara subsistia a final del noranta-tres. La incidència política de l'integrisme esdevingué, des de mitjan de la dècada dels noranta, cada vegada més limitada. Si bé des del mateix any vuitanta-vuit aparegueren notícies a la premsa sobre el retorn al carlisme de persones que havien optat en el moment de l'escissió per la via liderada per Nocedal, aquestes començaren a resultar freqüents en 1893. Davant la diàspora dels integristes, els publicistes carlins recordaven que entre ells mai no hi hauria vencedors i vençuts, i els animaven que

*"como el pródigo de la parábola, vuelvan a casa del padre de familia, donde serán recibidos con todos los honores que se deben al arrepentimiento."*⁴²⁰

Malgrat que el mateix don Carlos no veia del tot clares les reincorporacions d'integristes al partit⁴²¹, les crides des de la premsa carlina prosseguiren. La política d'atracció va ser una de les característiques notables del carlisme finisecular, que li permeté de consolidar la seva base -erosionada des del anys setanta, però reconstituïda parcialment en els noranta-, així com el seu espai polític, al costat de conservadors i catòlics diversos, els seus principals enemics a causa de la germanor ideològica i la disputa pel públic. Així, Lluís M. de Llauder assegurava, el mes de juliol de 1894, que els *rebels* peneditis serien benvinguts, tot aconsellant-los *"que ingresen en nuestros Círculos, que se abracen con sus hermanos, que se ofrezcan a los jefes locales."* El seu diagnòstic de l'estat de l'integrisme a aquelles alçades de la dècada dels noranta era contundent:

"Que el llamado partido integrista está muerto moralmente, que es una rama desgajada de nuestra gran comunión que se va secando -como anuncié que así sucedería en los primeros días de su separación- porque nada le da vida, más que la voz de algunos periódicos que lo han nutrido de calumnias y

⁴²⁰. "En la presente liquidación del integrismo se ha suscitado una lucha intestina, que más que por principios se desarrolla por intereses. Natural es, pues, que no todos los beligerantes se hallan dispuestos a volver a la casa paterna. Unos seguirán permaneciendo a distancia por derecho rencoroso; otros se irán a otro domicilio por cálculo; y el caudillaje, en tesis general, mantendrá su tesón hasta donde pueda mantenerle. Pero la masa, sana o sanable, la que siente con entrañas cristianas, la que vive en un medio ambiente oxigenado por las creencias, respirando el aura balsámica del amor de la patria, esa no puede temer que ha de haber humillaciones reconciliadoras con su Príncipe y con sus hermanos, para quienes la ley del vae victis no tiene preceptos." Tot seguit, afegia: "Los que se han reintegrado ya a sus antiguos laras pueden dar testimonio de esta verdad, y los que sigan viniendo serán recibidos lo más cerca posible de nuestro corazón." I, encara: "Ni el augusto Duque de Madrid, ni su bondadoso Delegado, cuyo trato es la expresión más sincera de la dulcedumbre y la indulgencia, estiman que la política de atracción puede ni debe cercenarse con excepciones ruines. El perdón, como la caridad, no es entre nosotros un número fraccionario, sino una unidad completa. Por eso no podríamos concederle a medias." T., "Política de atracción", *CC*, 13 juliol 1893, ed. matf, pp. 8-9. Com a exemple d'entrada d'integristes en el partit carlista a partir de 1893, tenim el de Soucillo, a Burgos, on en el nou Cercle tradicionalista que havien fundat s'assegurava el juny de 1893 que havien ingressat públicament els integristes de la vila. "Bienvenidos sean", *CC*, 27 juny 1893, ed. matf, p. 9.

⁴²¹. MC, C.IX, núm. 19, Francisco Martín Melgar al Marquès de Cerralbo (Venècia, 7 juliol 1894).

falsedades"⁴²².

Tanmateix, l'integrisme va subsistir durant molts anys, en una posició política absolutament marginal, però actiu en el terreny ideològic, fins que amb l'adveniment de la Segona República es reunificà de bell nou, en una estratègia amalgamàtica que recordava l'etapa del Sexenni democràtic, amb els carlistes.

La segona data emblemàtica correspon a 1900, que tancava un període de la història del carlisme català, i espanyol més en general, de la mateixa manera que 1888 l'havia obert. L'alçament de Badalona constituí l'explícit desenllaç de les temptatives conspiratives del carlisme entre 1897 i 1900. Unes temptatives complexes, dominades pel binomi format per la impaciència i la indecisió que envairen tant el cos dirigent com les bases del moviment. La represa de la reorganització militar carlista secundaritzà els esforços dels anys anteriors -de positius resultats- de modernització de l'estructura política del partit, tot plantejant, tanmateix, la hipotètica lluita amb irreals perspectives, tant pel que feia a la magnificació de la debilitat estatal i del suport carlista, com a la inadequació dels plantejaments militars. El resultat havia de ser irremissiblement el fracàs, que no pot comportar, però, la menysvaloració dels importants treballs preparatoris. Si bé des del primer moment en que el carlisme es va recuperar políticament en l'etapa post-escissió reaparegué el mite del *perill carlí*, fou a partir del noranta-set quan va prendre realment cos, estimulat a voltes pels propis seguidors del pretendent Carles VII, que combinaven les insinuacions bèl·liques amb les crides a la tranquil·litat i al patriotisme. El director del Diario de Barcelona, Joan Mañé i Flaquer, mostrava una experimentada perspicàcia quan, l'abril de 1897, escrivia en un article significativament titulat "El peligro carlista" el que segueix:

⁴²². L[luís] M. de LL[AUDER], "Desde Venecia", CC, 8 juliol 1894, pp. 9-11. La primera citació a la p. 10, i la segona a la p. 9.

*"Los que anuncian un próximo y casi inevitable movimiento carlista dan muestras de no conocer la idiosincracia, la historia, ni los medios de acción con que cuentan actualmente los partidarios de D. Carlos. Ni quieren ni pueden sublevarse, y creemos que hablan con sinceridad las personas eminentes de dicho partido cuando aseguran que no piensan en aumentar las desdichas de nuestra patria con una guerra civil peninsular. No hay que exigirles que reconozcan su impotencia para producir un conflicto de esta naturaleza, y se les debe perdonar que hagan alardes de contar con medios sobrados para intentarlo con provecho, con lo cual dan más valor al acto de voluntad que les dicta el patriotismo: a las personas pacíficas y amantes del orden debe bastarles esta declaración, que no han de invalidar los alardes de algunos exaltados que quizás fueran los últimos a salir a campaña si se les invitara a empuñar el fusil."*⁴²³

Apreciacions interessades, però no del tot allunyades de la realitat. En els mesos i anys següents, una vegada consumat el *Desastre*, no obstant això, l'opció bèl·lica es refermà. El carlisme es presentava com l'única solució per als mals d'Espanya, en una interpretació del malestar social com a crida a la salvació de la pàtria. Salvador Morales escrivia, així, el setembre de 1899, en plena escalada de tensió:

*"La causa carlista, traicionada dos veces en momentos decisivos, aparece hoy más vigorosa, más potente, más enérgica y compacta que en épocas anteriores, a pesar de las infames asechanzas que a diario se le tienden. El carlismo es hoy la única esperanza de España, y con él sueñan y contra él se resuelven como sierpes todos los grupos revolucionarios, desde el que acaudilla Silvela hasta el que dirige Pi y Margall."*⁴²⁴

Una esbiaixada lectura de la realitat, que sustentava un nou fracàs.

Finalment, en el centre de l'etapa finisecular, 1896, el moment més dolç i brillant del *carlisme nou*. Els fruits del desenvolupament de l'organització política carlista es materialitzaren en el segon *Llibre d'Honor* ofert a don Carlos, amb prop de dos milers i mig de juntes tradicionalistes inscrites i més

⁴²³. J[oa]n MAÑÉ y FLAQUER, "El peligro carlista", *Diario de Barcelona*, 18 abril 1897, p. 4570.

⁴²⁴. S[alvador] M[ORALES], "Todo en vano", *CC*, 24 setembre 1899, pp. 10-11.

de tres centenars de cercles, a banda de les joventuts, en estat incipient de materialització. Era aquella estructura política, acompanyada per trenta-tres periòdics, que generava sorpresa, admiració, enveja i temor entre els observadors i els oponents. Els fruits de l'abandó del retraïment, al seu torn, es palpaven aquell any en deu diputats al Congrés i quatre al Senat. Els de la política d'atracció, per últim, es trobaven en la consolidació d'un espai polític propi -en creixement, dins de les seves possibilitats finiseculars, mercès a algunes franges dels espais integrista i conservador, a mesura que augmentava de bell nou la credibilitat de ser una opció efectivament antirevolucionària- i en la reactivació de les bases del partit, antigues o renovades, després d'una llarga etapa d'abúlia. El carlisme participà de ple en el procés de modernització de la forma partit a Espanya, impulsada, com en el cas d'Itàlia, des de la perifèria del sistema polític⁴²⁵. El partit carlista finisecular era clarament diferent dels partits del torn dinàstic. Com el republicanisme, posseïa masses, tot i que encara la denominació de *partit de masses* no li escaigui amb propietat. La modernitat política del *carlisme nou* a la darrerïa del Vuit-cents impugna, com a mínim, alguns dels tòpics de la historiografia catalana i espanyola, que no considerava la possibilitat que aquest procés de renovació pogués provenir de les forces *arcaïques* i *reaccionàries*, ja que era inexorablement atribuïble a les forces *noves* i *progressistes*. No es tracta de proposar un canvi de protagonistes, ni molt menys, ans de mostrar la complexitat i multidireccionalitat del procés de modernització política a l'Espanya de la Restauració. En aquest apartat hem resseguit l'organització política del *carlisme nou*. La nostra tesi restaria, tanmateix, incompleta, sense una detallada anàlisi de la premsa i la propaganda, pilars així mateix fonamentals de la formulació carlista finisecular. L'apartat següent abordarà aquesta temàtica. Els altres dos, en canvi, tenen com a objectiu d'aprofundir en el nucli privilegiat de la nova

⁴²⁵. Cfr. Paolo POMBENI, ed., All'origine della "forma partito" contemporanea. Emilia Romagna 1876-1892: un caso di studio, Bolonya, 1984; Manlio BRIGAGLIA, ed., L'origine dei partiti nell'Europa contemporanea 1870-1914, Bolonya, 1985; Paolo POMBENI, ed., La trasformazione politica nell'Europa liberale 1870-1890, Bolonya, 1986, i Gaetano QUAGLIARIELLO, ed., Il partito politico nella Belle Époque. Il dibattito sulla forma-partito in Italia tra '800 e '900, Milà, 1990.

estructura política: els cercles tradicionalistes. L'apartat tercer estudia els cercles com a espais de sociabilitat política, mentre que el darrer s'ocupa dels socis d'aquestes entitats, veritable militància del partit. En el pas de les estructures als homes podrem analitzar la base social del carlisme finisecular. Una anàlisi, més o menys completa, doncs, del *carlisme nou*, que tingué a Catalunya un dels seus escenaris més privilegiats.

2. D'IMPULSOS UNIFORMES I ARMES PODEROSOS: LA PREMSA I LA PROPAGANDA EN EL CARLISME NOU

"Hoy no es día de recuerdos y suspiros; hoy es día de reñir esa lucha pacífica de la propaganda, el periódico, la tribuna y la organización: hagamos cuantos sacrificios sean necesarios para que sobre España brille única y resplandeciente la cruz de San Fernando, el estandarte de los Reyes Católicos, y en el brazo de la Justicia nuestras antiguas leyes, fueros y costumbres, y habremos cumplido con nuestra misión y nuestro deber."

D'aquesta forma, el marquès de Cerralbo cloïa un discurs pronunciat, el 8 de setembre de 1889, a la Societat tradicionalista de Bilbao⁴²⁶. El pròcer castellà, que encara no havia estat nomenat per don Carlos el seu representant, però que ja es perfilava com l'impulsor de la reorganització carlista post-escissió, posava l'accent en la importància de la lluita pacífica -en contrast amb la lluita del passat-, desglossable en propaganda, premsa, tribuna i organització. Si bé els dos darrers elements han estat objecte de tractament en l'apartat precedent -i, encara, tornaran a ser represos més endavant-, la premsa i la propaganda centren les planes que segueixen a continuació. Malgrat que, tanmateix, la propaganda les transcendeixi, tot convertint qualsevol acte, qualsevol presència, qualsevol afront en servei a la causa. Era, com escrivia el lleidatà Manuel Roger de Llúria en un nou exemple de reutilització de termes militars -tan arrelada en aquest carlisme post-bèl·lic-, l'"*arma poderosa del carlismo*" en aquells moments⁴²⁷. La premsa -de fet, un dels principals mitjans si no el fonamental, de propaganda-, al seu torn, havia de constituir, segons anotava don Carlos en 1891, "*el impulso uniforme, el foco central, lo que puede dar cohesión y unidad de acción*"⁴²⁸.

⁴²⁶. "Discurso del Excmo. Señor Marqués de Cerralbo en la noche del domingo 8 de los corrientes en la velada extraordinaria celebrada en la "Sociedad Tradicionalista de Bilbao", *ECE*, 14 setembre 1889, p. 1.

⁴²⁷. Manuel ROGER DE LLURIA, "Necesidad de la propaganda", *BPC*, vol. XI, maig 1896, p. 10.

⁴²⁸. MC, C. II, núm. 17, Don Carlos al Marqués de Cerralbo (Venècia, 8 abril 1891).

L'escissió de 1888 afectà, en gran mesura, la premsa. Un bon nombre de periòdics seguiren els integristes, tal com una simple ullada als signants de la "Manifestación de la Prensa Integrata", elaborada a Burgos el juliol de 1888, mostra amb claredat⁴²⁹. Per al sector intransigent del partit la premsa era fonamental, tant com a element enquadrador com a difusor, i, en conseqüència, hi havia dedicat una molt notable atenció. Tanmateix, en la disciplina del carlisme restaren també força periòdics, enrobustit ràpidament amb d'altres de nova creació. L'agost de 1888, el setmanari L'Espurna, un d'aquests precisament, que acabava de veure la llum a Barcelona per tal de contrarestar l'effímer pas a les files nocedalistes de Lo Crit de la Patria⁴³⁰, afirmava que existien llavors a Espanya vint-i-quatre "*periòdics lleials*", sense comptar les revistes catòliques. Set més estaven a punt d'aparèixer. Els "*periòdics rebeldes*", al seu torn, sumaven, així mateix, un total de vint-i-quatre -eren vint-i-tres els que havien signat el mes anterior el manifest burgalès-, dels quals sis estaven en vies d'extinció⁴³¹. La segona meitat de 1888 es va caracteritzar per l'aparició, desaparició o, simplement, metamorfosi en el camp de la premsa tradicionalista. Amb poques setmanes de diferència, en el bàndol de don Carlos, veieren la llum el setmanari L'Espurna, ja esmentat, així com La Voz Manresana, La Cruz sobre el Corazón de Vic -El Norte Catalán havia seguit Nocedal-, La Voz Ampurdanesa de Figueres -el Semanario de Figueras signà el manifest de Burgos-, o, entre d'altres, La Fidelidad Morellana i El Veneno de Ciudad Real⁴³². A final d'any, la premsa integrata existent era la que permetia de formar l'acròstic següent:

⁴²⁹. "Manifestación de la Prensa Tradicionalista", ESF, 22 agost 1888.

⁴³⁰. CC, 22 juliol 1888, p. 10.

⁴³¹. L'Espurna, 22 agost 1888, p. 2.

⁴³². CC, 23 juliol 1888, pp. 4-5; CC, 31 juliol 1888, ed. matf, p. 2; L'Espurna, 16 novembre 1888, p. 3; Melchor FERRER, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 238-239; José NAVARRO CABANES, Apuntes bibliográficos de la Prensa Carlita, València, [1917], pp. 163-177; Concepció MIRALPEIX, La premsa de la ciutat de Vic al segle XIX, Barcelona, 1981, pp. 203-205.